Tryk i ældre dansk

Sammensætninger og Afledninger

af

ELI FISCHER-JØRGENSEN

Historisk-filosofiske Meddelelser 84
Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

Commission Agent: C.A. Reitzel

The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

publishes four monograph series, an Annual Report and, occasionally, special publications. The format is governed by the requirements of the illustrations, which should comply with the following measurements.

	Authorized Abbreviations
Historisk-filosofiske Meddelelser, 8°	Hist.Fil.Medd.Dan.Vid.Selsk. (printed area 175 x 104 mm, 2700 units)
Historisk-filosofiske Skrifter, 4° (History, Philosophy, Philology, Archaeology, Art History)	Hist.Filos.Skr.Dan.Vid.Selsk. (printed area 2 columns, each 199 x 77 mm, 2100 units)
Matematisk-fysiske Meddelelser, 8° (Mathematics, Physics, Chemistry, Astronomy, Geology)	Mat.Fys.Medd.Dan.Vid.Selsk. (printed area 180 x 126 mm, 3360 units)
Biologiske Skrifter, 4° (Botany, Zoology, Palaeontology, General Biology)	Biol.Skr.Dan.Vid.Selsk. (printed area 2 columns, each 199 x 77 mm, 2100 units)
Oversigt, Annual Report, 8°	Overs.Dan.Vid.Selsk.

The Academy invites original papers that contribute significantly to research carried on in Denmark. Foreign contributions are accepted from temporary residents in Denmark, participants in a joint project involving Danish researchers, or partakers in discussion with Danish contributors.

Instructions to Authors

Manuscripts from contributors who are not members of the Academy will be refereed by two members of the Academy. Authors of accepted papers receive galley proof and page proof which should be returned promptly to the editor. Minidiscs etc. may be accepted; contact the editor in advance, giving technical specifications.

Alterations causing more than 15% proof charges will be charged to the author(s). 50 free copies are supplied. Order form, quoting a special price for additional copies, accompanies the page proof. Authors are urged to provide addresses for up to 20 journals which may receive review copies.

Manuscripts not returned during the production of the book are not returned after printing. Original photos and art work are returned when requested.

Manuscript

General. – Manuscripts and illustrations must comply with the details given above. The original ms. and illustrations plus one clear copy of both should be sent to the undersigned editor.

NB: A ms. should not contain less than 32 *printed* pages. This applies also to the Mat.Fys.Medd., where contributions to the history of science are welcome.

Language. – English is the preferred language. Danish, German and French mss. are accepted and in special cases other languages. Where necessary, language revision must be carried out before final acceptance.

Tryk i ældre dansk

Sammensætninger og Afledninger

af

ELI FISCHER-JØRGENSEN

Historisk-filosofiske Meddelelser 84
Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters
Commission Agent: C. A. Reitzels Forlag. Copenhagen 2001

ABSTRACT

The present book deals with the historical development of stress in Danish compounds and derivatives. The investigation is based on the testimony of grammarians and prosodists from 1600-1900 and on the few existing accentuated texts from the same period, partly also on the placing of compounds in metrical texts.

The main result is that the development has been different for nouns (substantives and adjectives) and for verbs. Simple compounds of nouns have had primary stress on the first and secondary stress on the second member during the whole period except for some specific types, each with a small number of examples. In compound nouns with the ending *-else* there has, however, been a stronger tendency to place stress on the second member than now, whereas the opposite is true of a number of adjectives with the ending *-ig*. On the other hand compound verbs, which are mainly loans from Low German or translations from Latin, seem to have had vacillating stress during the 17th and 18th centuries, but from the beginning of the 19th century secondary stress on the second member is relatively rare and now restricted to a very small number of clerical words.

© Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab

Bogen er sat i Charter BT 10 punkt med Word 97 (fotosats)
Sats og tekstredaktion : Niels Ege

Printed in Denmark by Special-Trykkeriet Viborg

ISSN-0368-7201. ISBN-87-7876-232-4

FORORD

Forarbejderne til denne afhandling ligger over 50 år tilbage. Jeg var dengang inspireret af Louis Hammerichs bog "Zur deutschen Akzentuation" (1921), hvor han bl.a. gennemgår udtalelser af ældre tyske gammatikere og metrikere med det formål at kaste lys over trykfordelingen i sammensatte ord i ældre tysk og den følgende udvikling. Jeg var også blevet interesseret i hans teori om at tryk på andet led i danske afledte adjektiver som *videnskabelig, livagtig, uartig* skulle skyldes hollandsk indflydelse, en teori som jeg dengang var noget skeptisk overfor, og som jeg derfor mente burde undersøges i en større sammenhæng. Jeg foretog derfor i fyrrerne en gennemgang af alle danske grammatikker og metriske lærebøger som fandtes på Universitetsbiblioteket fra kort før 1600 til 1900. Hammerichs bog om tryk i tysk førte mig også videre til Axel Kocks teorier om sammensætningstryk i ældre nordiske sprog, som jeg fandt inciterende, men ikke helt overbevisende. Hammerich har derfor som inspirator en stor andel i dette arbejde.

Dertil kom så at Ejnar Thomsen gjorde mig opmærksom på at en sammenligning af de to udgaver af Arrebos Psalter (1623 og 1627) kunne være af interesse for belysningen af dansk sammensætningstryk i det 17. århundrede, da han i anden udgave havde indført en del rettelser med det formål at opnå en bedre overensstemmelse med naturligt prosatryk. Jeg er Ejnar Thomsen taknemmelig for denne henvisning, som gav mig anledning til at tage et emne op som jeg hidtil ikke havde beskæftiget mig med, og som jeg fik interesse for og gjorde en del ud af. Jeg skylder ham også tak for at han (der som professor kunne låne de gamle bøger hjem) stillede sit arbejdsværelse til rådighed for mig i adskillige dage.

Det var dengang min plan at beskrive udviklingen i dansk i sammenhæng med en fremstilling af forholdene i andre germanske sprog, og jeg samlede derfor et stort materiale om sammensætningstryk i ældre og senere svensk og norsk, og især i tysk og hollandsk, da disse to sprog kunne tænkes at have haft en direkte indflydelse på dansk, et materiale der også omfattede dialekter på de pågældende sprog.

Det var min tanke at bruge dette arbejde som disputats. Men på et tidspunkt omkring 1950 opgav jeg denne plan. Hovedgrunden var at Louis Hjelmslev erklærede at emnet var for filologisk til at kunne kvalificere til en stilling inden for fonetik. Jeg lod derfor hele materialet ligge i håb om at kunne tage det op igen engang senere, og begyndte på en eksperimentalfonetisk undersøgelse af danske lukkelyd, som jeg blev næsten færdig med, men så måtte lade ligge på grund af en hjernerystelse med langvarige følger og overvældende administrativt arbejde; og eksperimentalfonetikkens hastige udvikling bevirkede at dette arbejde hurtigt blev forældet. Derimod er studiet af sammensætningstryk i ældre dansk ikke blevet forældet endnu. Næsten ingen har beskæftiget sig med emnet i den mellemliggende tid. Til gengæld er der kommet nyttige udgaver både af Arrebos skrifter og af ældre danske metrikere, så at jeg fx kunne verificere min tolkning af det latinske manuskript til Peder Jensen Roskildes danske metrik, og der er kommet en del litteratur om mere almene problemer og om relationerne mellem nedertysk og dansk.

Da jeg omsider, i halvfemserne, efter at andre forpligtelser var overstået, fik mere tid, bestemte jeg mig til at tage emnet op igen. Det ville være ærgerligt hvis hele den store materialesamling skulle være spildt, og en publikation ville i hvert fald spare andre der senere måtte blive interesseret i problemet, for en del arbejde. Men det ville på dette tidspunkt være uoverkommeligt at medtage materialet om de andre germanske sprog, som i givet fald også måtte føres ajour. Jeg besluttede derfor at holde mig til udviklingen i dansk og kun inddrage andre sprog hvor der kunne være tale om direkte påvirkning af den danske udvikling. Dog har jeg gjort lidt mere ud af den svenske diskussion af Kocks hypoteser.

Trods denne begrænsning er bogen blevet lovlig stor, bl.a. fordi jeg har anset det for vigtigt at give en udførlig dokumentation. Det kan anbefales at begynde med at læse det engelske resumé p. 497 som giver en kort oversigt over indholdet. Hvis man kun er interesseret i hovedtrækkene kan man iøvrigt nøjes med at læse indledningskapitlet og Kapitel VI der indeholder en sammenfatning af resultaterne og forsøg på forklaring af udviklingen. Er man specielt interesseret i den metriske anvendelse af ordene er kapitlerne I-III vigtigst.

De forskellige forfatteres ortografi er (bortset fra Chr. F. Bruun) opretholdt undtagen i det afsluttende Kapitel VI, men ikke deres brug af skrifttyper. Latinske ord gives i *kursiv*. Det samme gælder alle ordeksempler, med undtagelse af P. J. Roskilde (se Kapitel II, 2.2.1), hvor spatiering er bibeholdt i eksemplerne, fordi der ofte står latinske ord ind imellem.

Da jeg ikke er nordisk filolog af uddannelse, har jeg sikret mig ved at spørge adskillige fagfolk til råds. Jeg vil gerne rette en varm tak til professor Hans Basbøll og professor Jørgen Rischel der har læst hele bogen i manuskript og givet en række kritiske kommentarer der har forbedret fremstillingen væsentligt. Jeg skylder også dr. phil. Erik Dal megen tak for gennemlæsningen af de tre første kapitler og værdifulde bemærkninger om de metriske problemer. Jeg er desuden professor Niels Haastrup taknemmelig for gennemlæsning af afsnittet om påvirkning fra latin, der har ført til flere forbedringer af teksten (men af pladshensyn har jeg kun kunnet tage begrænset hensyn til hans forslag om udvidelser). Professor L. L. Albertsen skylder jeg tak for gennemlæsning og forbedring af registret om grammatisk og metrisk terminologi.

For oplysninger og henvisninger vedrørende enkelte problemer vil jeg gerne takke professor Johnny Christensen, dr. Johannes Jensen, docent Karsten Friis Jensen, professor G. Korlén, lektor Niels Erik Larsen, professor Jacob Mey, dr. Lena Moberg, forskningschef Gunnar Nyström, lektor Inge Lise Pedersen, cand. mag. Svend Engholm Pedersen, professor Dietrich Stellmacher, lektor Viggo Sørensen, professor Chr. Wagenknecht, lektor dr. Vibeke Winge og professor Wim Zonneveld. For nyttige kommentarer til et tidligere foredrag om emnet kan jeg takke professor Frans Gregersen og professor Lindegård Hjorth, den daværende redaktør af denne serie, som også gav mig gode råd om opsætning af manuskriptet. Den nuværende redaktør docent Flemming Lundgreen Nielsen har også været mig til stor hjælp.

En særlig varm tak vil jeg rette til mag. art. Niels Ege, hvem det er lykkedes ved en meget selvstændig, kyndig og omhyggelig indsats at omforme et meget kompliceret, inkonsekvent og rodet manuskript med utallige næsten ulæselige håndskrevne rettelser og tilføjelser til en typografisk klart og overskueligt opsat tekst til direkte fotografering.

Uden hans uvurderlige indsats var denne bog ikke udkommet. Jeg skylder også cand. mag. Boel Bøggild-Andersen megen tak for en grundig kontrol af eksempler og beregninger i afsnittet om Høysgaard og af tabellerne, samt en meget omhyggelig sidste korrektur der medførte adskillige forbedringer af teksten.

Endelig vil jeg takke Carlsbergfondet for økonomisk støtte og det Kongelige Biblioteks personale samt bibliotekarerne ved Institut for germansk Filologi og Institut for dansk Dialektforskning for venlig hjælp.

Eli Fischer-Jørgensen
December 2000

INDHOLDSFORTEGNELSE

INDLEDNING

1. Afhandlingens formål og metode 1
2. Tryk i sammensætninger og afledninger i moderne dansk 3
3. Teorier om tryk i sammensætninger og afledninger i ældre nordisk 6

KAPITEL I

Anders Christensen Arrebos metriske værker som kilde til viden om sammensætnings- og afledningstryk

1. Arrebos liv og værk 18
2. Metrum og naturlig betoning 22
   2.1 Den metriske udvikling i det germanske område op til Arrebos tid 22
   2.2 Arrebos prosodiske praksis 30
   2.3 Arrebos mulige metriske forbilleder 36
   2.4 Melodiernes betydning 45
3. Arrebos metriske placering af afledte og sammensatte ord 50
   3.1 Indledende bemærkninger 50
   3.2 Tostavelsesord 53
      3.2.1 Tostavelsesord med tungt suffiks 53
      3.2.2 Præfigerede og sammensatte tostavelses substantiver 54
      3.2.3 Tostavelses sammensatte adjektiver 57
      3.2.4 Tostavelses sammensatte verber 58
      3.2.5 Adverbier 61
   3.3 Trestavelsesord 61
      3.3.1 Psalteret og Hexaëmerons aleksandrinerdel (2.-6. dag) 61
      3.3.2 Hexaëmerons heksameterdel (fortale og 1. dag) og Ps. 90 65
   3.4 Firstavelsesord 69
4. Den metriske behandling af sammensætninger hos Arrebos forgængere 70
5. Konklusion om sammensætnings- og afledningstryk hos Arrebo 77
6. Exkurs : Hexaëmeron ændret af Arrebos søn ? 78

KAPITEL II

Udtalelser om tryk i danske sammensætninger og afledninger hos grammatikere og metrikere i det 17. århundrede

1. Indledning ... 85
2. De enkelte forfattere ... 86
2.1 Johs. Stephanius ... 86
2.2 Peder Jensen Roskilde ... 87
2.2.1 Liv og værk ... 87
2.2.2 Prosodisk praksis ... 91
2.2.3 Slutning ... 94
2.3 Hans Mikkelsen Ravn (Corvinus) ... 95
2.3.1 Liv og værk ... 95
2.3.2 Prosodisk praksis ... 100
2.3.3 Slutning ... 103
2.4 Søren Poulsen Gotlænder Judichær ... 103
2.4.1 Liv og værk ... 103
2.4.2 Prosodisk praksis ... 113
2.4.3 Slutning ... 115
2.5 Laurids Kok (Kock) ... 115
2.6 Peder Pedersen Syv ... 118
2.6.1 Liv og værk ... 118
2.6.2 Prosodisk praksis ... 121
2.6.3 Slutning ... 122
2.7 Erik Eriksen Pontoppidan ... 122
2.7.1 Liv og værk ... 122
2.7.2 Prosodisk praksis ... 125
2.7.3 Slutning ... 127
2.8 Henrich Thomsen Gerner ... 127
3. Sammenfatning og diskussion ... 129
3.1 Indledning ... 129
3.2 Tostavelsesord ... 131
3.3 Trestavelsesord ... 133
3.4 Dialekters rolle ... 136
3.5 Slutning ... 137

KAPITEL III

Den metriske behandling af sammensatte ord frem til år 1900

1. Indledning ... 140
2. Henrik Bertelsens undersøgelse ... 140
3. Supplerende undersøgelse ... 144

3.1 Tostavelses sammensætninger 144
3.2 Trestavelses sammensætninger 149
3.3 Afledningsendelser 152
4. Sammenfatning og diskussion 152
4.1 Sammenfatning 152
4.2 Diskussion 155
4.2.1 Substantiver og adjektiver 155
4.2.2 Verber 157
4.2.3 Konklusion 161

KAPITEL IV

Danske grammatikere i det 18. århundrede

1. P. Schulz 163
2. A n o n y m [Hans Oluvssøn Nysted ?] 165
2.1 Forfatterskabet 165
2.2 Forfatterens lydbeskrivelse 169
2.3 Trykbetegnelse 174
2.4 Slutning 181
3. Peder v. Haven 182
4. Jens Pedersen Høysgaard 183
4.1 Indledning 183
4.2 Høysgaards levned 184
4.3 Oversigt over Høysgaards produktion 185
4.4 Høysgaards sprog og syn på det rette sprog 187
4.5 Høysgaards fonetiske system 188
4.6 Høysgaards trykregler 193
4.6.1 Usammensatte ord 193
4.6.2 Sammensatte ord (samt præfiksord) 194
4.7 Høysgaards accenter 201
4.7.1 Høysgaards egne udtalelser om accenters brug 201
4.7.2 Tidligere fortolkninger af Høysgaards accenter 206
4.7.3 Ny undersøgelse af Høysgaards accenter som vidnesbyrd om tryk 208
4.7.3.1 Accentueringen af ord hvis tryk er sikkert 209
A Simple ord 209
B Simple ord med suffiks 212
C Ord med ubetonet præfiks 214
D Fremmedord 215
E Sammensatte subst. og adjektiver uden suffiks 216
4.7.3.2 Høysgaards accentuering af ord hvis tryk i ældre tid man ikke kan være sikker på 221

A Sammensatte verber ... 221
B Sammensatte adjektiver ... 228
C Substantiver ... 235
D Adverbier og konjunktioner ... 241
4.8 Sammenfatning ... 241
5. Johan Heinrich Schlegel ... 244
6. Abraham Møller ... 244
7. Jacob Baden ... 245
7.1 Forelæsninger over det Danske Sprog ... 245
7.1.1 Terminologi ... 245
7.1.2 Trykangivelser ... 246
7.2 Dansk ortografisk Ordbog ... 249
7.2.1 Indledning ... 249
7.2.2 Fremmedord ... 250
7.2.3 Hjemlige ord ... 250
7.2.3.1 Accentueringsprincipper ... 250
7.2.3.2 Substantiver ... 252
7.2.3.3 Adjektiver ... 253
7.2.3.4 Verber ... 253
7.3 Slutning ... 254
8. Hans Frederik Werner Abrahamson ... 254
9. J. Werfel ... 255
10. J. Clemens Tode ... 255

KAPITEL V

Danske grammatikere i det 19. århundrede

1. M. Wogelius ... 256
2. Søren Niclas Johan Bloch ... 256
3. Frederik Høegh-Guldberg ... 257
4. Levin Christian Sander ... 257
4.1 Indledning ... 257
4.2 Teori ... 258
4.3 Accentueringspraksis ... 260
4.4 Tryk i afledninger og sammensætninger ifølge Sanders betegnelser i teksterne ... 262
4.4.1 Afledninger ... 262
4.4.2 Sammensætninger og præfiksord ... 263
4.4.2.1 Substantiver ... 263
4.4.2.2 Adjektiver ... 266
4.4.2.3 Verber ... 268

4.5 Sammenfatning 269
5. Matthias Frederik Georg Bøgh 270
6. Frederik Peter Jacob Dahl 271
7. Rasmus Kristian Rask 271
7.1 Retskrivningslæren 272
7.2 A Grammar of the Danish Language 273
7.2.1 Accenternes brug 273
7.2.2 Suffikser 276
7.2.3 Tryk i sammensatte og præfigerede ord 277
7.2.3.1 Substantiver 277
7.2.3.2 Adjektiver 278
7.2.3.3 Verber 279
7.2.4 Sammenfatning 279
8. J. S. Strodtmann 279
9. Niels Mathias Petersen 280
10. J[ens?] Jensen 281
11. Carl Adolph Thortsen 282
12. Christian Frederik Wilster 285
13. Frederik Sneedorff Birch 286
14. Carl Christian Mønster 286
15. Ivar Nielsen Meier 287
16. Israel Salomon Levin 288
17. Heinrich Ferdinand Binzer 290
18. G. H. O. Greif 291
19. J. N. Høst 291
20. N. W. T. Bondesen 291
21. H. Kr. Friðriksson 292
22. A. Berg 292
23. Julius Heckscher 292
24. Erik Broby 293
25. Jens Peter Chr. Dorph 293
26. J. Claudi 294
27. Carl Arnold Edwin Jessen 295
28. L. L. Hommel 297
29. Frederik Bajer 298
30. Th. Möbius 299
31. Svend Grundtvig 300

31.1 Indledning ... 300
31.2 Substantiver ... 302
31.3 Adjektiver ... 304
31.4 Verber ... 307
31.5 Sammenfatning ... 308
32. S. Broberg ... 308
32.1 Substantiver ... 309
32.2 Adjektiver ... 309
32.3 Verber ... 310
33. Christian Frederik Bruun ... 311
33.1 Indledning ... 311
33.2 Substantiver ... 313
33.2.1 Afledte substantiver ... 313
33.2.2 Sammensatte substantiver ... 314
33.3 Adjektiver ... 316
33.3.1 Afledte adjektiver ... 316
33.3.2 Sammensatte adjektiver ... 317
33.4 Sammensatte og præfigerede verber ... 319
33.5 Andre ordklasser og sætningsakcent ... 320
33.6 Sammenfatning ... 321
34. Carl Michelsen, antagelig = Carl Adolph Michelsen ... 322
35. Matz Matzen ... 323
36. Kristian Mikkelsen ... 324
36.1 Substantiver ... 324
36.2 Adjektiver ... 325
36.3 Verber ... 326
36.4 Sammenfatning ... 327
37. P. Groth ... 327
38. I. C. Poestion ... 328
39. Jens Otto Harry Jespersen ... 329
40. Niels Kristian Folmer Dyrlund ... 332

KAPITEL VI

Sammenfatning og Forklaringsforslag

1. Indledende bemærkninger ... 335
2. Sammenfatning af udviklingen af afledte og sammensatte ord fra 1600 til 1900 ... 336
2.1 Substantiver ... 336
2.1.1 Afledningsendelser ... 336

2.1.2 Tostavelses sammensatte substantiver (herunder præfiksord) ... 336
2.1.2.1 17. århundrede ... 336
2.1.2.2 18. århundrede ... 338
2.1.2.3 19. århundrede ... 338
2.1.2.4 *for-* ... 339
2.1.3 Trestavelses sammensatte substantiver med svag endelse ([ə]) ... 341
2.1.3.1 17. århundrede ... 341
2.1.3.2 18. og 19. århundrede ... 343
2.1.4 Trestavelses sammensatte substantiver med svag midterstavelse ... 344
2.1.5 Længere ord (bl.a. dobbeltsammensætninger) og ord på *-else, -ing* og *-hed* ... 345
2.1.6 Specielle kategorier og enkelte ord ... 354
2.2 Adjektiver ... 356
2.2.1 Sammensatte (og præfigerede) adjektiver uden suffiks ... 356
2.2.2 Adjektiver med suffiks ... 358
2.2.2.1 Simple adjektiver med suffiks ... 358
2.2.2.2 Sammensatte adjektiver med suffiks ... 364
2.2.3 Præfikset *u-* ved adjektiver ... 370
2.2.3.1 *u-* ved adjektiver uden suffiks ... 370
2.2.3.2 *u-* ved adjektiver med suffiks ... 373
2.2.4 Sammenfatning ... 380
2.3 Verber ... 381
3. Mulige forklaringer på udviklingen ... 390
3.1 Indledning ... 390
3.2 Indflydelse fra latin ... 391
3.3 Indflydelse fra tysk, hollandsk og frisisk ... 398
3.3.1 De historiske forudsætninger ... 398
3.3.1.1 Nedertysk ... 398
3.3.1.2 Hollandsk og frisisk ... 401
3.3.1.3 Højtysk ... 403
3.3.2 Sproglige forudsætninger i tysk, hollandsk og frisisk ... 404
3.3.2.1 Generelle træk ... 404
3.3.2.2 Tysk, hollandsk og frisisk ... 406
4. Konklusion ... 416
4.1 Indledning ... 416
4.2 Substantiver ... 419
4.2.1 Suffikser og præfikser ... 419
4.2.2 Sammensatte substantiver ... 420
4.3 Adjektiver ... 423
4.3.1 Simple adjektiver med enstavelses suffiks ... 423

4.3.2 Sammensatte adjektiver uden suffiks 425
4.3.3 Sammensatte adjektiver med suffiks 425
4.3.4 Forstavelsen *u-* 435
4.4 Verber 436

AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGER 441

REGISTER I

Benyttede afhandlinger om grammatik og metrik fra 1600 til 1900 444

REGISTER II

Benyttede metriske tekster 449

REGISTER III

Øvrig benyttet litteratur 453

REGISTER IV

Grammatisk og metrisk terminologi 468

REGISTER V

Personregister 474

REGISTER VI

Ordregister 483

ENGLISH SUMMARY 497

INDLEDNING

1. Afhandlingens formål og metode

Emnet for den foreliggende afhandling er tryk i sammensætninger og afledninger i ældre dansk og udviklingen fra det 17. århundrede til omkring 1900. Udgangspunktet har været den antagelse, fremsat af den svenske sprogforsker Axel Kock i slutningen af det 19. århundrede, at der i ældre svensk og dansk har været langt flere tilfælde af tryk på andet led i sammensatte og afledte ord end nu. Denne antagelse har i de forløbne år mødt både tilslutning og kritik. Det har været mit håb at en grundigere gennemgang af det relevante materiale end hidtil foretaget kunne bidrage til en vis afklaring af dette problem og derudover bidrage til at kaste lys over udviklingen i de følgende århundreder. Undersøgelsen bygger på to typer materiale, dels ældre versetekster, dels udtalelser af ældre metrikere og grammatikere. Begge disse materialer må behandles med forsigtighed. Det er indlysende for versteksternes vedkommende, hvor hovedproblemet er at man i vers kun skelner to trin: hævning og sænkning (top og dal i metret), mens der i almindelig tale er flere trin. Man regner i beskrivelsen af tale normalt med tre trin (hovedtryk, bitryk og svagtryk), eller med fire, idet man opstiller et stærkere og et svagere bitryk, og hertil kommer emfatisk tryk. Otto Jespersen (fx 1922) regnede med 4 trykgrader, betegnet med tallene 1-4 med 4 som det stærkeste. I tilslutning til ham taler bl.a. Bertelsen (1933) om 4-3 typen (dvs. hovedtryk + bitryk, fx *huskøb, oprør*) og om 4-3-1 typen[1] (fx *huskøbet, oprøret*). Især den sidste type giver problemer, fordi den ikke lader sig indpasse i en regelmæssigt alternerende rytme bestående udelukkende af jamber eller trokæer. Man må derfor regne med at der ved anbringelsen i vers kan være tale om en rent prosodisk tradition, der ikke siger noget om prosatrykket. Men også almindelige tostavelsesord kan give problemer, fordi der også her kan være forskellige traditioner, fx for forskellige ordklas-

[1] Når betegnelsen 4-3-1 typen bruges i det følgende menes ord der i moderne dansk er af denne type.

ser og stillinger i verset, og fordi det i enkelttilfælde blot kan dreje sig om forfatterens manglende evne til at indpasse ordet i verset.

Hertil kommer den vanskelighed at man sikkert ikke skal regne med helt den samme usus i alle dele af landet. Man finder i det 17. århundrede en del udtalelser om at man tilstræber en fælles udtalenorm, i reglen byggende på sjællandsk, især som det tales i København og Roskilde; men tryk (og intonation) er ikke det første der normaliseres. Jacob Baden siger også i forordet til sin ordbog (1799) : "Den Danske sætter Toneholdet anderledes end Nordmanden, Siellandsfareren anderledes end Jyden, osv.". Man må derfor regne med at nogle afvigelser kan være lokalt bestemt. Desuden kan nogle former være individuelle, bl.a. fordi rytmiske indflydelser kan gøre sig gældende med forskellig styrke hos forskellige mennesker, og det samme gælder analogi fra andre ord; og både den rytmiske faktor og analogier har ret frit spil, da det er uhyre sjældent at trykket er direkte betydningsadskillende. Endelig er de regler der gives for tryk i ældre tid ofte ret summariske, og eksemplerne sparsomme. Først hos Høysgaard (1747) findes et omfattende ordstof, først i Svend Grundtvigs "Dansk Haandordbog" (1872, med senere udvidede udgaver) er tilstræbt en relativt fuldstændig ordliste, og først hos C. F. Bruun (1885) gives udførlige regler med mange eksempler.

Man kan derfor ikke drage slutninger *ex silentio* om enkelte ord. Det kan være et rent tilfælde om det ene ord er nævnt 100 år før det andet. Men man kan konstatere hvornår et ord er dokumenteret første gang med en bestemt udtale, og ud fra regler og eksempler og anvendelsen i vers kan man slutte noget om bestemte ordtyper. Men hvor gammel udtalen er, kan man kun opstille formodninger om ved at undersøge hvor gammel ordet eller ordtypen er i sproget, fx hvornår denne type eventuelt er indlånt, og hvordan akcentuationen er (eller var) i det långivende sprog, et problem som ikke vil blive behandlet nærmere i det følgende.

Også udtalelser af ældre metrikere og grammatikere kan give tydningsproblemer, fordi det i værker fra ældre tid ikke altid er klart om forfatteren taler om prosa eller om vers.

I den følgende fremstilling vil der først (Indledningen § 2) blive givet et kort rids af hovedtrækkene i trykfordelingen i moderne dansk, og

derefter (i § 3) en gennemgang af hidtidige udtalelser om tryk i ældre nordisk.

Kapitel I indeholder en metrisk analyse koncentreret om digteren Anders Arrebo (17. årh.), fordi han er den første hvis omfattende værker tillader ret sikre slutninger fra vers til prosaakcent[2].

I de følgende kapitler analyseres udtalelser om tryk hos metrikere og grammatikere og den videre udvikling af den metriske anvendelse. Kapitel II behandler det 17. århundredes metrikere og grammatikere og deres prosodiske praksis. Kapitel III gør rede for hovedtrækkene af den metriske behandling af sammensætninger og afledninger indtil år 1900. Kapitel IV gennemgår metrikere og grammatikere i det 18. århundrede (herunder en længere redegørelse for Jens Pedersen Høysgaards accentuerede grammatik (1747), hvor der gøres et forsøg på en ny tolkning af hans accenttegn). Kapitel V behandler det 19. århundrede; og i Kapitel VI gives et systematisk resumé af resultatet af analyserne i Kapitel I-V, og i tilslutning hertil vil mulige forklaringer af udviklingen blive diskuteret, herunder betydningen af lån fra latin, tysk og hollandsk.

2. Tryk i sammensætninger og afledninger i moderne dansk

Hovedreglen for tryk i sammensætninger i moderne dansk er at første led har stærktryk og andet led bitryk, og det gælder alle ordklasser uanset stavelsetal, fx *'ryg‚sæk, 'bonde‚gård, 'blomster‚vase, 'til‚værelse, 'rød‚brun, 'stor‚blomstret, 'op‚stille, 'op‚løftende.* Ved dobbeltsammensætninger gælder samme regel : *'regnvejrs‚tøj, 'perle‚halsbånd.* I sidste tilfælde, hvor andet led er flerleddet, sker der dog, især når andet leds første led er enstavelses, ofte en rytmisk forskydning, fx *'øl-op‚lukker,* og det kan også ske i almindeligt brugte ord med tostavelses forled i andet led, fx *'hoved-bane‚gård.*[3] Reglen om hovedtryk på første og bi-

---

[2] Jeg bruger stavemåden *akcent* om tryk og *accent* om diakritiske tegn.

[3] Der ligger i anvendelsen af Jespersens og Bertelsens betegnelser for 4 trykgrader ikke nogen stillingtagen til om dansk fonologisk kan siges at have 3 eller 4 trykgrader. Det er irrelevant for problemstillingen i denne afhand-

tryk på andet led gælder også fremmedord : *ma'skin-ingeni,ør, tele'fon-installa,tion*[4].

Der er dog ikke så få undtagelser fra denne hovedregel, idet en del sammensætninger har hovedtryk på andet led og svagt første led.

For verber kan man nu om dage kun finde meget få eksempler, især nogle gammeldags eller kirkelige ord, fx *an'namme, hu'svale, veder'kvæge, ihu'komme* og enkelte andre : *lyk'ønske.* Hertil hører også nogle præsens participier : *hen'rivende, med'lidende,* evt. *vel'talende* (*lykønske* og *veltalende* har dog nu ofte førsteledstryk).

For adjektiver er der flere undtagelser, dog ikke i simple sammensætninger som *venneløs, gulgrøn, stortærnet*, men i sammensatte adjektiver med afledningsendelserne *-ig, -som* og især *-elig,* fx *god'modig, op'mærksom, om'hyggelig.* Det drejer sig om et stort antal ord; andetledstryk er særlig hyppigt ved samdannelser som *kold'blodig,* og uigennemsigtige dannelser som *nød'vendig, bal'styrig.* Man kan dog også have førsteledstryk, fx *'segne,færdig, 'ens,formig, 'fore,løbig.*[5]

---

ling, der kun drejer sig om hovedtrykkets placering. – Der tages derfor heller ikke stilling til nyere fonologiske teorier, fx den metriske fonologi.

[4] Fremmedord vil iøvrigt ikke blive behandlet nærmere i det følgende, dels for at begrænse bogens omfang, dels fordi der ikke er mange eksempler i ældre tekster, så at materialet ikke ville tillade videre slutninger, og også fordi klare sammensætninger, hvor de indgående led kendes som enkeltord (som *telefon-installation*) ikke behandles anderledes end hjemlige ord. Iøvrigt er skellet mellem fremmedord og hjemlige (genuine) danske ord naturligvis flydende og delvis vilkårligt. Groft set svarer hjemlige ord, som betegnelsen bruges her, til Rischels to første kategorier (1969, p. 114) i hans opstilling af 5 trin; d.v.s. (1) former arvet fra gammeldansk, og (2) låneord fra (neder)tysk (som dog ofte tydeligt adskiller sig fra (1) ved de svage forstavelser *be-, er-, for-*). Typiske fremmedord som *diaplasma, konjunktur* vil især adskille sig fra genuine danske ord ved at have fulde vokaler i svage stavelser, uden at de er genkendelige som almindelige danske morfemer, og undertiden ved særlige konsonantgrupper som *-nkt-* o.l., samt hyppigt tryk på en senere stavelse.

[5] Bruun (1885) har prøvet at give nærmere regler.

For substantivernes vedkommende er der også et vist antal undtagelser, men det drejer sig her om mange forskellige typer med ret få ord i hver. De vigtigste er :

1) spøgefulde dannelser, i reglen med en vis lydsymbolik; fx *spirre'vip, rappen'skralde, krusse'dulle.*

2) nogle uigennemsigtige sammensætninger, fx *faste'lavn, skarn'tyde.*

3) nogle imperativiske dannelser, fx *sving'om, hug'af.*

4) nogle enkelte ord med enstavelses adjektiv som første led og to- eller flerstavelses andet led, fx *rød'bede, skær'sommer, grøn'ærter.*

5) nogle ord med adjektiv som sidste led, fx *barn'lille, sne'hvide.*

6) nogle ord med sideordnede led, fx *Østrig-'Ungarn, syd'vest.*

7) nogle verbalsubstantiver på *-else* især *-hed,* fx *op'ofrelse, vel'gørenˌhed,* i ældre tid og igen i nyeste tid enkelte på *-ing,* fx er *forud'sætning* blevet ret almindeligt.

8) nogle flerleddede sammensætninger, fx *Landbo'højˌskolen, oberst-'løjtˌnant, grøn'langˌkål.*

9) nogle enkeltord som *skær'slipper, borg'mester, rigs'daler.*

10) en mængde stednavne, især a) stednavne hvor første led selv er et stednavn, fx *Tisvilde'leje, Løgum'kloster* og b) hvor første led er en genitivsform, fx *Christians'borg, Frederiks'berg*[6].

I nogle dialekter, især sydfynsk og sønderjysk, har man flere ord, især substantiver, med andetledstryk, fx fynsk *sol'sort, bord'ende.*

Ens tryk på begge led bruges i adjektiver og verber med forstærkende forled, fx *'is'kold, 'pil'rådden, 'tud'brøle.* De adskiller sig fra forbindelser af to selvstændige ord ved at første led ikke får stød, selvom det har stødbasis. Man kan også have ens tryk i nogle adjektiver på *u-*, især ved en vis emfase, fx *'usand'synlig, 'uvil'kårlig.*

---

[6] Stednavne omtales meget lidt i det følgende, da der er få eksempler i de benyttede tekster, og der heller ikke synes at være sket større ændringer i udtalen.

Ens tryk bruges også i enkelte sammensatte substantiver som *'jule'aften, 'Nørre'port,* if. Brink og Lund (1975) eventuelt som modsætningstryk.

Præfikserne *be-, ge-, er-,* samt *for-* ved verber, har svagtryk, fx *be'tale, er'kende, for'stå, be'taling, er'kendelse,* mens *for-* ved substantiver normalt har hovedtryk; stort set har det stærktryk når det svarer til tysk *vor-* (*'for,stad*), men svagtryk når det svarer til tysk *ver-* (*for'stand*).

De negerende, forstærkende eller modsigende præfikser *u-, mis-, und-, van-* har normalt hovedtryk. I tilfælde hvor *u-* har svagtryk, skyldes det oftest ordets øvrige form, fx komplekse adjektiver på *-ig* og *-elig* som : *u'styrlig, u'endelig.*

Afledningsendelser har enten bitryk (*-hed, -dom, -skab,* til dels *-som*) eller svagtryk (*-ig, -lig, -ing*). Stærktryk har *-inde* og ofte *-agtig* samt fremmede endelser som *-eri, -isse.*

(Se Otto Jespersen 1922, Poul Andersen 1954, Aage Hansen 1943 og 1956, Paul Diderichsen 1962, Palle Spore 1965, Jørgen Rischel 1969, 1972, 1983, Brink og Lund 1975).

Trykfordelingen i svensk og norsk er i store træk den samme som i dansk. Svensk adskiller sig især fra dansk ved at have en hel del færre adjektiver på *-ig* med andetledstryk. Det hedder fx : *'til,fällig, 'all,varlig, 'på,litlig, 'märk,värdig;* og det gælder også en del ord på *o-*, fx *'o,trolig, 'ovil,kårlig,* og også ved at have andetledstryk på nogle substantiver på *för-*, fx *för'svar, för'bund, för'råd.*

Norsk "bokmål" har andetledstryk i lidt flere sammensatte substantiver på *-else* og *-ing,* fx *til'ladelse, under'visning,* og i enkelte andre ord, fx *sko'makere.*

3. Teorier om tryk i sammensætninger og afledninger i ældre nordisk

Der er en del der taler for at man i ældre nordisk havde andetledstryk på sammensætninger i større udstrækning end nu. Dette problem er først og fremmest blevet behandlet af den svenske filolog Axel Kock i en række omfattende værker om svensk og i det hele nordisk akcent (1884-85 og 1901) og specielt om dansk i en artikel fra 1886.

Kock mener at man indtil o. 1700 har haft andetledstryk i mange flere ord end nu, og at dette kan føres tilbage til urgermansk og eventuelt fælles indoeuropæisk. Han tænker sig at udviklingen er foregået på følgende måde : Der har fra begyndelsen i urgermansk været en forskel på sammensætning af nominer[7] og verber. Mange nominer er arvet fra indoeuropæisk, hvor de enkelte havde fast akcent; men den kunne ligge forskelligt i forskellige nominer, og akcenten kunne ramme både stamme og endelse. I urgermansk flyttes akcenten generelt fra endelse til stamme, og i sammensætninger især til første led i analogi med simpleks-ordene. Dog kunne en del, især med enstavelses forled, have andetledstryk. For verbernes vedkommende slutter han sig til de germanister der mener at de sammensatte verber endnu ikke var vokset sammen i urgermansk og at trykket kunne skifte mellem verbum og partikel. Han henviser her bl.a. til ældre engelsk og til den oldhøjtyske digter Otfried, der ved sammensætninger med *umbi-* og *ubar-* kunne sætte accenttegn snart på præfikset, snart på stammen.

For fornsvensk bygger Kock dels på lyrisk, dels på episk digtning. I den tyske lyriske poesi krævedes fyldte sænkninger, dvs. der skulle altid være en eller flere sænkninger mellem to hævninger. Kock regner derfor med at denne regel også har været gældende i den senere svenske lyriske middelalderpoesi. Hvis ord som *oro* eller *hustru* står efter en sikker hævning, så må første stavelse stå i sænkning, og Kock regner derfor med at ordene har kunnet have andetledstryk. I den episke digtning gjaldt denne regel ikke, så her kan man ikke drage tilsvarende slutninger for ord inde i verset, kun i rimslutning (hvis fx ordet *hustru* rimer på *nu*). I den episke digtning bygger han derfor kun på rim. Ud fra brugen i lyrisk poesi regner han med at der, især ved enstavelses forled, ofte har været andetledstryk både i nominer og verber (se Kock 1884-85, p. 350 ff.).

I afhandlingen fra 1901, p. 219, henviser han yderligere til Niels Bure (1898), der har foretaget en grundig analyse af middelalderens svenske digtning. Han bygger også især på rimordene og finder i denne stilling næsten 500 eksempler på tostavelses verber med andet led i hævning, knap så mange substantiver og ca. 100 adjektiver. I andre

[7] 'Nominer' bruges her og i det følgende om substantiver + adjektiver.

stillinger i verset, hvor der sandsynligvis har været hævning på første led, er der ret få verber, men lige så mange substantiver og adjektiver som i rimstillingen. Med hensyn til trestavelsesordene regner han, med henvisning til Kock, med at de oftest havde andetledstryk.

For det 17. århundredes svensk bygger Kock dels på udtalelser af svenske metrikere, især Arvidis "Handledning til thet Swenska Poeterij" 1651, dels på anvendelsen af sammensætninger i datidens poesi. Han indrømmer at man ikke kan slutte noget om trestavelsesord, da de ikke kan indpasses i de regelmæssige jambiske og trokæiske vers; men for tostavelsesord finder han hos de undersøgte fire digtere 121 eksempler på verber med andet led i hævning mod kun 53 eksempler med første led i hævning, for substantiver med partikel som forled er forholdet 20/112 og med andet forled 22/152. Det er altså især verber der har andet led i hævning.

Kock gør desuden opmærksom på at adskillige norske og svenske dialekter har mange sammensætninger med andetledstryk. I Norge er det især i området fra øvre Gudbrandsdalen mod øst og nord. (Det er især i substantiver, se A. B. Larsen 1913). I Sverige (se også Noreen 1907) er andetledstryk meget udbredt i sydvest, men også i nogle norrlandske dialekter (se Gösta Bruce 1982, især tostavelses forled). I Skyttsmålet i Skåne har ord med enstavelses første led andetledstryk (se også Ingers 1939), mens det for Ångermanland gælder ord med tostavelses forled. Kock tænker sig nu at der har været vaklende tryk i fornsvensk. For de pågældende dialekters vedkommende har denne vaklen kunnet danne basis for en lydlov der flyttede hovedtrykket fra første til andet led. I rigsmålet derimod sejrede førsteledstryk i nominerne, idet der dog endnu i 17. århundrede var en hel del med andetledstryk. For verberne blev andetledstryk hyppigere, og endnu i 17. århundrede havde efter hans mening verber med enstavelses forled hyppigst hovedtryk på andet led. Fra o. 1700 bliver eksemplerne færre, men endnu i Westes svensk-franske ordbog fra 1807 er der mange flere ord med andetledstryk end i moderne svensk, især i længere ord, participialdannelser, dobbeltsammensætninger og ord med forstavelsen *o-* samt i en del låneord.

Kock finder nu slående paralleler mellem udviklingen i dansk og svensk. For dansk støtter han sig især på Erik Pontoppidan (1668),

Hans Mikkelsen Ravn (1649) og Gotlænder Judichær (1650 og 1671) og opstiller på denne basis følgende regler for det 17. århundredes dansk (p. 59 ff.) :

I. Enkelt sammensatte ord[8]
   1. Første led er en enstavelsespræposition eller et præfiks : *be-* og *er-* er tryksvage, *for-* skifter omtrent som i nydansk. Forstavelserne *af-, i-, ind-, mis-, mod-, om-, op-, på-, sam-, til-, u-, van-, vel-* : Ordet kan have andetledstryk.
   2. Første led er enstavelses, men ikke partikel : Ordet kan have andetledstryk.

II. Dobbeltsammensatte ord (3 eksempler med fakultativt andetledstryk).

Eksemplerne med *af-, i-*, etc. er taget fra Pontoppidan, Ravn og Judichær, fx *Modgang, uheldig, indbyder*. For punkt I, 2 har han eksempler fra Ravn (fx *husgud*) og Judichær (fx *Jomfru*). Eksemplerne på II (*Trofasthed, Utroskab* og *Ukyskhed*) er fra Judichær. Adskillige af disse eksempler er usikre (se Kapitel II).

Kock tilføjer at det er sandsynligt at flertallet af partikelord (ikke blot med de nævnte forstavelser) kunne have andetledstryk, og også mange ord med andre enstavelses forled, og at det også gjaldt visse ord med flerstavelses forled. Han kommer ikke specielt ind på verber her, men nævner senere i artiklen at andetledstryk i svensk især gælder verber.

For det 18. århundrede nævnes Høysgaards angivelse af vaklen i ordene *adspørger* og *ansøgning* og hans manglende accenter på første led i nogle ord som *udsiges, tiltaler* o.l. Han gør også opmærksom på at

---

[8] Ord med præfiks (d.v.s. led der ikke kan optræde selvstændigt, fx *be-, er-*) regner Kock med til sammensætninger, mens man ellers nu regner både præfikser og suffikser til afledninger (fx Skautrup (1944) og Diderichsen (1962)) og således også i denne bog. – Kock skelner heller ikke mellem egentlig sammensætning og samdannelser, fx *varmblodig, fiskehandler* (se Diderichsen (1962), § 32), og dette skel gøres heller ikke i denne bog (samdannelser regnes med til sammensætninger).

de fleste af Høysgaards eksempler på verbalsubstantiver på *-else* og *-ing* med stød på andet led har (eller kan have) andetledstryk, mens flertallet af sådanne ord uden stød har accenttegnet på første led.

Som argument for andetledstryk, især i verber, henviser han også til stødforskellen mellem verber (fx *at udtale* med stød) over for tilsvarende substantiver (*en udtale* uden stød); stød tyder på tidligere andetledstryk. Også svensk og norsk har stort set akcent 1 i ord med andetledstryk.[9]

Han tænker sig nu at dansk allerede da man fik de mange låneord på *be-* (som *betale*) havde mange ord med andetledstryk (som *indbyde*), som typen naturligt kunne slutte sig til.

Endelig gør han opmærksom på at nogle danske dialekter, fx på Fyn og Ærø, har flere ord med andetledstryk.

Kocks arbejder hviler på omfattende studier og store eksempelsamlinger, og de har haft stor betydning for senere fremstillinger af trykplaceringen i ældre nordiske sprog.

Der har dog også været fremsat en del kritik af hans resultater.

For det første er hans antagelse af at germanske akcentforhold skulle gå tilbage til indoeuropæisk blevet afvist af bl.a. den kendte franske indoeuropæist Antoine Meillet (1902), og også af Hammerich (1921). Hammerich er også skeptisk med hensyn til den ret almindelige antagelse at verberne endnu ikke dannede egentlige sammensætninger i urgermansk. Han mener at det snarere drejede sig om en modsætning mellem partikelsammensætninger, der havde andetledstryk, og sammensætninger med nominalt forled, der havde førsteledstryk i overensstemmelse med gammelgermansk gruppeakcent. De relativt få nominer med partikel som første led har så rettet sig efter dem med nominalt forled, mens man ved verberne har beholdt de svage præfikser *bi* (>*be*) og *ga* (>*gi* >*ge*).

Men i virkeligheden er disse sammenligninger med urgermansk og med andre germanske sprog ikke særlig relevante for nordisk. Det er

---

[9] Stødforholdene vil iøvrigt ikke blive behandlet i denne fremstilling, dels fordi det ville føre for vidt, dels fordi de ikke bidrager umiddelbart til afklaring af trykforholdene.

faktisk meget mærkeligt at Kock hele tiden søger at føre forskellene tilbage til urgermansk og synes at regne med en kontinuerlig historisk udvikling; for naturligvis har han som nordisk filolog vidst at så at sige alle tryksvage forstavelser forsvandt i løbet af urnordisk tid, så at svag forstavelse i sammensatte verber i urgermansk kun kan have været en almen betingelse for at svindet især har ramt verber. Kun forstavelserne *of/om* med en ret vag betydning holdt sig en smule længere, og der synes at have været nogle få eksempler med *fyr(ir)* (se fx Halfrid Christiansen 1960 og Skautrup I 1944, fx p. 51). De andre overleverede forstavelser (*and-, mid-, mis-, u-* og *van-*) har haft hovedtryk (Skautrup I 1944, p. 59, cf. p. 223). De senere nordiske sammensætninger med tryksvag partikel beror på lån fra nedertysk, dannelser efter nedertysk eller latinsk forbillede eller, i nogle tilfælde, ved sammensmeltning af adverbium med et følgende verbum i de tilfælde hvor adverbiet stod umiddelbart foran verbet.

Det har derfor ingen interesse at henvise til engelsk eller til Otfrieds accenter; og tysk har kun interesse som långiversprog, dvs. først henimod 1300. Sammensætningstryk i ældre tysk er behandlet indgående af Hammerich (1921) og vil blive taget op senere i denne afhandling (i Kapitel I, 4 (p. 75) og i slutkapitlet).

Hovedproblemet er altså foreløbig om Kocks beskrivelse af udviklingen i nordisk er korrekt.

Som nævnt ovenfor har både Kock og Niels Bure konstateret et meget stort antal tostavelses verber med andet led i hævning i rimstilling i svensk middelalderdigtning; men de har ikke været opmærksomme på en afhandling af van Helten (1884) om middelnederlandsk versbygning, hvor han skriver at man i middelnederlandsk poesi dels kan have både stærktryks- og bitryksstavelsen i et ord i hævning, dels, hvad der er vigtigt, ofte i rimstilling sætter bitryksstavelse både i to- og trestavelsesord i hævning og den foregående hovedtryksstavelse i sænkning, altså *Middach* og *opsiet* som ⏑ – og *landshêren* og *anspreken* som ⏑ – ⏑, mens man inde i verset normalt har hævning på første led. Hammerich (1921, p. 59-60) gør opmærksom på at dette også, i efterligning af den middelnederlandske poesi, er normalt i tysk, fx hos Hans Sachs, og især bruges ved verber. Det er et bevidst stilmiddel, og det fortsætter i tysk poesi indtil Opitz og til dels ud over ham. Dette står i

modsætning til den frihed man både i den foregående og den følgende periode havde i første takt i verset og efter pause. Nu skriver Bure at de svenske knittelvers er påvirket af middelnedertysk (adskillige episke digte er direkte oversat fra middelnedertysk), og der er stor lighed mellem svenske knittelvers og de tilsvarende middelnedertyske og middelnederlandske. Det er derfor meget begrænset hvad man kan slutte om tryk ud fra rimstillingen i disse vers (se også senere, Kapitel I, § 4, p. 70ff. og Kapitel III, § 4.2.2, p. 157ff.).

Kocks fremstilling af svensk sammensætningstryk i det 17. århundrede er blevet kritiseret af F. Sandwall i en grundig og veldokumenteret undersøgelse (1913). Han gør for det første opmærksom på at Arvidi, som Kock især støtter sig til, er meget uselvstændig og har skrevet det meste af efter andre forfattere, især den danske metriker Hans Mikkelsen Ravn. Kock er klar over at Arvidi er påvirket af Ravn, men mener at han dog er ret selvstændig; men Sandwall citerer lange passager der er skrevet ordret af efter Ravn. Desuden henviser Sandwall til en række forelæsninger af Peter Lagerlöf fra 1680erne, som Kock ikke har kendt (han henviser kun til en artikel af Lagerlöf fra 1695 om forstavelsen *för-*). Her siger Lagerlöf at Arvidi har sammenblandet prosa- og versakcent, og at både sammensatte verber og substantiver i almindelig tale har tryk på første led, og det gælder også trestavelsesord. Kun præfikserne *be-* og *för-* er ifølge ham uakcentuerede. Han anbefaler derfor at man helt undgår typen *framföra* eller *välgärning* i jambiske vers. Lagerlöfs forelæsninger fik stor betydning i den følgende tid. Først med ham trænger hensynet til prosaakcenten igennem i svensk poesi. Senere bliver det dog igen tilladt at bruge sådanne trestavelsestyper som ⏑ – ⏑ i svenske vers.

Med hensyn til anvendelsen af tostavelses sammensætninger i poesi påviser Sandwall at størstedelen af de eksempler med andet led i hævning som Kock opregner kun findes hos en af de fire digtere han har excerperet, nemlig Lucidor, som var en meget skødesløs versifikator. Hos de andre digtere findes så at sige ingen eksempler på nominer, undtagen nogle ord med præfikset *o-*. Kun for verber er formen ⏑ – relativt hyppig; men over halvdelen af eksemplerne skyldes dog Luci-

dor, og hos de andre står de fleste eksempler i rimslutning eller før cæsur[10].

Sandwall vil ikke afvise at man i 17. århundrede kan have haft større tendens til tryk på andet led i sammensætninger, men han mener at Kocks antagelser er stærkt overdrevne. Sylwan (1925, p. 87), som har givet en udførlig redegørelse for svensk versteori, nævner at Sandwall har protesteret mod Kocks antagelse af andetledsakcent i trestavelsesord "som mig synes med en viss rätt".

Kocks henvisninger til svenske dialekter med andetledstryk kan naturligvis ikke afvises, men, som Wigforss (1915) bemærker, behøver en sådan regelmæssig forskydning ikke nødvendigvis at bero på tidligere vaklen.

Hans fremstilling af dansk sammensætningstryk er naturligvis også blevet kommenteret fra dansk side.

Mest forbeholdne er Brøndum-Nielsen og Aage Hansen.

Brøndum-Nielsen (1950) henviser ved behandlingen af trykforhold flere gange til Kock, men siger (p. 82) : "Paa nogle Punkter (ved Antagelsen af fortis på 2. Sammensætningsled) er Kock gaaet for vidt i sine Slutninger" (med henvisninger til Sandwall, Wigforss m.fl.). Aage Hansen (1943, p. 120 ff.) går nærmere ind på problemet i forbindelse med beskrivelsen af stød i sammensætninger. Han nævner at ved enstavelses forled kan dette miste sit tryk, fx *skarn'tyde, skær'torsdag, år'hundrede*, og jo flere stavelser andet led har, jo stærkere er tendensen, fx *grøn'langkål, landsover'skatterådet*, i adjektiver : *sand'synlig, und'skyldelig*. Med henvisning til Kock regner han med at der i det ældste dansk, som i de øvrige nordiske sprog, har været en tendens til simplifikation af trykkene (Aage Hansen betegner hovedtryk og bitryk ens) især hvor første led var enstavelses; men det sker kun hvor forbindelsens karakter af sammensætning svækkes ved at betydningen af (et af) leddene bliver mindre klar, eller ordet får en propriumagtig karakter (cf. eksemplerne *skarn'tyde* og *over'hofmester*), ikke i almindelige sammensætninger. "En antagelse af at disse forbindelser tid-

[10] Sandwall gør også opmærksom på at Weste (hvis leksikon 1807 Kock citerer udførligt) er fra Bohuslän, hvor der ofte er andetledstryk.

ligere normalt kun havde tryk på sidste led, en teori der er fremsat af Axel Kock, må afvises fordi et sådant ældre trykgrundlag vilde have resulteret i en svækkelse af første led og i det hele en ukendeliggørelse af sammensætningerne" (p. 120). Helt så kategorisk havde Kock nu iøvrigt ikke udtalt sig, og slet ikke for nominer (se ovf. p. 8-9), hvad der svækker Aage Hansens kritik af Kock noget.

For ord med præfiks, fx med *u-* og *mis-*, vil Aage Hansen iøvrigt ikke afvise overgang til andetledstryk. Han mener endda at denne tryktype kan være udviklet inden for det hjemlige ordstof før man overtog *be-* og *for-* fra nedertysk, for ellers forstår man ikke at der ikke kommer forskydninger til førsteledstryk i låneordene; men lånet af *be-* og *for-* har naturligvis forstærket tendensen til andetledstryk. Ord med partikel (præpositioner eller adverbier) som førsteled har ifølge Aage Hansen stået på en skillevej i denne henseende : de kan have bevaret sammensætningsstrykket eller rettet sig efter præfiksordene. Typen *'af,ta?ge* vil han forklare som en kompromisform ud fra en tidligere vaklen mellem *'af,tage* uden stød og *af'ta?ge* med stød.

Henrik Bertelsen (1933) er mere positiv. Han har foretaget en grundig undersøgelse af anvendelsen af typerne 4-3 (*'op,stå, 'af,grund*) og 4-3-1 (*'op,stille, 'af,grunden*) i danske vers fra det 17.-19. århundrede (som vil blive refereret udførligere i Kapitel III). Han prøver også at drage visse slutninger om prosatrykket (p. 100 ff.), men er ret forsigtig. Især gør han opmærksom på at typen 4-3-1 ikke kan bruges i jambiske vers, hvad der vanskeliggør slutninger fra brugen som ⏑ – ⏑. Men når man finder 4-3 og 4-3-1 så hyppigt brugt i ældre tid som henholdsvis ⏑ – og ⏑ – ⏑, kan det have været medvirkende at udtalen måske har været anderledes tidligere, måske en mindre klart dalende rytme fra første til anden stavelse eller ligefrem en stærkere anden stavelse. Han henviser her til Kocks resultater for svensk og siger at selvom Kock muligvis har støttet sig lidt for meget til poesiens anbringelse af andet led i hævning, så kan der ikke rejses tvivl om hans hovedresultater. Bertelsen henviser også til andetledstryk i nogle danske dialekter, og til udtalelser af ældre grammatikere samt til andetledstryk i ældre kirkeligt sprog, men han er forsigtig med at drage slutninger ud fra de ældste metrikeres fremstillinger.

Skautrup slutter sig stort set til Kock med henvisning til hans afhandling om dansk (1886). I afsnittet om det 17. årh. (Bind II, 1947, p. 348 f.) fastslår han at man i en lang række tilfælde i to- og flerstavelsesord har haft en anden trykfordeling end i nydansk; "det gælder især visse ordtyper som i nydansk har trykfordelingen 4-3 (fx *undgå, afslår, oprandt*) eller 4-3-1 (fx *unddrager, fremfører, ondsindet*), idet man vistnok ofte har haft trykfordelingen 3-4 og 3-4-1", som man endnu kan høre i kirkeligt sprog (p. 349), og han mener at forstavelsen *u-* vistnok ofte har været tryksvag. Han nævner også Pontoppidans oplysning om, at trestavelsesord med forstavelserne *af-, be-, for-, i-, ind-, sam-, til-, u-, und-, ud-* og andre har hovedtryk på 2. stavelse[11], og at samme type også synes at forekomme hos Arrebo med tryksvag forstavelse : *af'bryde, ind'rømme, til'føje, und'fange, ud'føre* o.l.; og fra Judichær gives eksempler på substantiver og adjektiver med vekslende tryk.

Skautrup tilføjer dog at der i flere tilfælde kan foreligge dialektal udtale, og at spørgsmålet ikke er nøjere undersøgt. I bind III, 1953, p. 200 ff. i afsnittet om nyere dansk (1750-1870) siger han at trykforholdene i denne periode kan bestemmes nogenlunde sikkert på basis af udtalelser af grammatikere og anvendelsen i vers, og at det stort set er som nu. Dog nævner han (med citater fra v. Haven, Abraham Møller, Baden og Høst og en del verseksempler fra Holberg og Oehlenschläger) adskillige ord med andetledstryk som ikke er brugelige nu. De fleste eksempler er verber og verbalafledninger.

Dal (1960, p. 150) synes også i hovedsagen at tilslutte sig Kocks regler for ældre dansk, og han mener at overvægten af ⏑ – ⏑ i vers i trestavelsesord må betyde at denne trykfordeling var ægte til stede i mange ord "og at den iøvrigt ikke har budt tiden særligt imod" i modsætning til svensk, hvor metrikere, især o. 1700 har ønsket at undgå denne ordtype (4-3-1) i vers[12,13]. Brink og Lund (1975) er dem der

---

[11] Men han nævner ikke at Pontoppidan her synes at have skrevet af efter Ravn, og at der blandt Pontoppidans ialt 37 eksempler ikke er noget substantiv.

[12] Der er naturligvis her en påfaldende forskel mellem svensk og dansk metrik, men man kunne måske også tænke sig at det stærkere tryk (ofte med fuldvokal) der karakteriserer sidste stavelse i svenske ord med akcent 2 (fx *an-*

mest uforbeholdent går ind for antagelsen af tidligere andetledstryk, og de går endda videre end Kock. De opfører Kock (1901) i litteraturlisten, men diskuterer ikke hans teorier i teksten. De mener (p. 525) at der for sammensatte verber har været tale om et generelt andetledstryk, og (p. 531) at "trykket i sammensætninger (og andre ord med mindst to fuldvok.-stav.) på 3 eller flere stavelser altid – eller som hovedregel – lå på 2.leddet", og de henviser til at denne regel nævnes eksplicit af Peder Syv og af P. Jensen Roskilde. De henviser desuden ligesom Kock til Pontoppidan, Ravn og Judichær (dog med et vist forbehold for den sidste, fordi han var fra Gotland). Men derudover henviser de til deres egen undersøgelse af den lydlige udvikling i københavnsk rigsmål i det sidste århundrede, som bygger på aflytningen af plader og bånd indtalt af et stort antal personer født mellem 1840 og 1955, primært frit samtalesprog; desuden bygger de på udtalelser af grammatikere i perioden[14,15].

---

komma, tillfälle) kan gøre det lidt vanskeligere at have denne stavelse i sænkning end det svage danske [ə].

[13] I Dals opstilling p. 150 i reglen for toleddede sammensætninger med substantiver eller adjektiver som første led : ⏑ – (⏑), må det være en lapsus at der ikke står "*kan* have ⏑ – (⏑)", for han mener naturligvis ikke at de altid havde andetledstryk (bekræftet af E. D.).

[14] I et enkelt tilfælde er oplysningen dog misvisende, nemlig citaterne fra Christianis rimordbog fra 1888. De siger p. 529 at Christiani havde andetledstryk i en lang række sammensætninger på *-else*. Det bygger de åbenbart på, at fx *deltagelse* er opført under rimendelsen *-agelse* og *tilståelse* under *-åelse*; men det beviser ikke noget, da bitryksstavelse generelt tages med, fx opføres *musefælde* under *-elle* og *kirkevej* og *forglemmiej* under *-ej*. – Men iøvrigt er deres materiale sikkert pålideligt.

[15] Brink og Lunds undersøgelse omfatter altså en periode der overlapper med den periode der behandles i denne bog som "ældre dansk", nemlig ca. 1600-1900, mens jeg har kaldt udtalen i det 20. århundrede "moderne dansk" eller "nutidig sprogbrug". Regner man ud fra voksenalderen for Brink og Lunds meddelere, bliver det ca. slutningen af 19. århundrede til sidst i 1960erne. Hvor de ikke angiver nøjagtigt fødselsår, er en sammenligning derfor ofte vanskelig.

Når jeg betegner en udtale som vaklende nu, bygger det på Brink, Lund, Heger og Jørgensens "Store Danske Udtaleordbog" (1990), og når jeg betegner en udtale som den almindeligste, bygger det på at den står først i ud-

Brink og Lunds undersøgelse viser nu at jo længere man går tilbage i tiden inden for den undersøgte periode, jo flere andetledstryk finder man. Det gælder både for verber (*korsfæste*), præsens participier (*nærværende*) og for sammensætninger med endelserne *-ing* og *-else* (*undervisning*, *opdragelse*), og det er derfor nærliggende at projicere dette forløb videre bagud.

Der er altså divergerende meninger om omfanget af andetledstryk i ældre dansk, spændende fra Aage Hansens kraftige afvisning (bortset fra præfiksord) til Brink og Lunds antagelse af at omfanget af andetledstryk er endnu større end det fremgår af Kocks regler.

taleordbogen (min egen udtale er undertiden afvigende, lidt mere gammeldags).

KAPITEL I

ANDERS CHRISTENSEN ARREBOS METRISKE VÆRKER SOM KILDE TIL VIDEN OM SAMMENSÆTNINGS- OG AFLEDNINGSTRYK

1. ARREBOS LIV OG VÆRK

Anders Christensen Arrebo er født 1587 på Ærø, hvor hans far var præst (se H. F. Rørdams udførlige biografi 1857). Der var ikke nogen latinskole på Ærø, så han må ret tidligt være sendt til en af de fynske skoler eller til Rudkøbing. Man ved ikke nøjagtigt hvornår han blev student, men han studerede teologi i København, og allerede i 1608, da han var 21 år, blev han udnævnt til slotspræst (præst for de ansatte på slottet og for den omgivende egn) i København. 1610 blev han magister, 1613 slotspræst i Frederiksborg, 1616 præst ved Nicolai Kirke i København, og allerede 1618, i en alder af 30 år, udnævnt til biskop i Trondhjem.

Denne hurtige karriere fik dog en brat afslutning fire år efter. Arrebo var en munter og livsglad ung mand, som ved de forskellige bryllupsfester han blev indbudt til smed bispekåben, dansede, sang med på lystige viser og sommetider slog på tromme til dansen. Det faldt ikke i god jord hos alle, og da han var blevet uvenner med byfogeden, Peder Lauritsen, som han bl.a. havde drillet med sin rappe replik og med en lystig spottevise, hævnede denne sig ved at udsprede ondsindede rygter om biskoppens opførsel, så han blev nødt til at prøve at rense sig ved en retssag ved rådsretten i Trondhjem. Det førte dog ikke til noget, da lensmanden, Tage Andersen Thott, som var ham fjendtligt stemt, begunstigede byfogeden, så at Arrebo forlod retssalen i vrede. Det endte med at sagen kom for en herreret, der blev holdt i 1622 i Bergen med kongen, Christian den Fjerde, som forsidder og med flere rigsråder som dommere. Selvom Arrebo blev renset for de værste beskyldninger, og selvom det viste sig at et af vidnerne var bestukket af byfogeden til at komme med falske beskyldninger, blev han dømt til at miste sit embede med den begrundelse at hans opførsel stred mod den høviskhed og ærbarhed som en superintendent og biskop har at følge.

Dommen blev offentliggjort både i Danmark og Norge til skræk og advarsel. Det var ikke alene et moralsk, men også et økonomisk hårdt slag for Arrebo, der nu, med kone og fem børn, stod uden embede. Familien flyttede derfor til Malmø, hvor Arrebo havde familie der kunne hjælpe. Det var i denne situation han søgte trøst i en versifikation af Davids salmer. Mange af dem, hvor David beder Herren hjælpe sig mod dem der angriber og bagtaler ham, må være som talt ud af Arrebos hjerte. Han havde dog allerede i sin tid i Trondhjem beskæftiget sig med Davids salmer og sat nogle af dem i vers.

Der var i det hele taget i det 16. århundrede og begyndelsen af det 17. århundrede stor interesse for Davids salmer, da man ønskede at skabe en protestantisk salmesang på modersmålet (se bl.a. Rørdam 1857, Vagn Lundgaard Simonsen 1955 og 1983, og Karl Johan Hansson 1992). Luther havde oversat og kommenteret hele psalteret og versificeret nogle af salmerne, og der udkom i de følgende år mange salmeparafraser i Tyskland. I Hans Thomesens danske salmebog fra 1569 er der optaget adskillige Davidssalmer, for en stor del oversættelser fra tysk. Calvinisterne var ikke så interesserede i salmesang som Lutheranerne, men de gjorde en undtagelse for Davids salmer; og til brug for den reformerte gudstjeneste begyndte Clément Marot en parafrasering på fransk, som blev fuldført af Thomas Bèse. Den samlede udgave kom i 1562 med melodier som havde gregorianske og folkelige forudsætninger. Den blev meget populær bl.a. på grund af Claude Goudimels harmonisering for fire stemmer,og den blev hurtigt oversat til en række sprog, 1565 til tysk og 1566 til hollandsk. I 1573 kom en ny tysk oversættelse af Ambrosius Lobwasser med Goudimels melodier, som vandt stor udbredelse i Tyskland og også i Danmark.

Lutheranerne var imidlertid betænkelige ved denne reformert prægede salmeparafrase. De reformerte opfattede Bibelen som Guds ord, mens Lutheranerne fortolkede det Gamle Testamente i lyset af det Ny og lagde vægt på det som vidnesbyrd om frelsen gennem Kristus. Som modvægt mod Lobwasser kom der fra Lutheransk side nye parafraseringer med vægt på dette messianske synspunkt. Cornelius Beckers tyske salmeparafrase fra 1602 var inspireret af denne modbevægelse mod de reformerte salmer, og Arrebos bearbejdelse ligger indenfor samme tradition. Hans hovedkilde var H. P. Resens danske bibeloversættelse fra 1607. Hans Poulsen Resen var professor i teologi i Arrebos

studietid og blev senere biskop over Sjælland. Han var en stærk modstander af de reformerte tanker og gik hårdt mod præster der ikke holdt sig nøje til Luther (se fx Paludan 1887). Ifølge Vagn Lundgaard Simonsen (1955) er der for 127 af de 150 salmers vedkommende en så stor verbal overensstemmelse med Resens bibel, at der ikke er grund til at søge efter andre kilder. For enkelte påvises dog andre forlæg. Arrebo er på nogle punkter påvirket af Becker. Fem af salmerne er direkte oversættelser fra Luther, og for ganske få kan man finde andre tyske forbilleder. Arrebo brugte ikke Goudimels melodier, men kendte kirkemelodier, især taget fra Thomesens salmebog 1569 og senere.

Arbejdet med salmerne gik rask fra hånden. I løbet af mindre end et år havde han bearbejdet alle 150 salmer. Forordet er underskrevet i april 1623, og bogen udkom samme år med titlen "Kong Davids Psalter sangviis udsat". I forordet tilegner han bogen til sine norske gejstlige kolleger. Bogen blev en stor succes, og allerede i december 1624 søger han om kongeligt privilegium til en ny udgave. Salmebearbejdelsen har nok bidraget til at formilde kongen, som i 1625 underskrev et brev hvorved Arrebo fik tilgivelse for sine forseelser og tilladelse til at søge et præsteembede på landet, hvad der senere ændredes til "en mindre købstad"; og i januar 1626 blev han udnævnt til præst i Vordingborg. Her gjorde han anden udgave færdig (fortalen er underskrevet i 1626, og bogen kom i 1627). Han skrev også i denne periode en prædikensamling, som blev udgivet efter hans død. Men hans poetiske hovedværk, som blev skrevet i trediverne, var "Hexaëmeron", en bearbejdelse af Guillaume Saluste Seigneur du Bartas' franske værk "La première semaine" 1578, som er en skildring, i aleksandrinere, af skabelsens syv dage og det skabtes mangfoldighed i himlen og på jorden. Dette værk, som var præget af barokkens retoriske stil, var overalt blevet modtaget med begejstring. Det kom i løbet af få år i en række oplag, og blev oversat til flere sprog. En hollandsk oversættelse af Zacharias Heijns kom i 1628 og en tysk af Tobias Hübner i 1631. Den danske rigskansler, Christian Friis til Kragerup, som var en lærd mand der gjorde meget for at fremme dansk digtekunst og videnskab, og som havde fattet interesse for Arrebo allerede før han blev biskop i Trondhjem, opfordrede ham til at overføre du Bartas' berømte værk til dansk for at fremme det danske sprog og den danske digtekunst, og han lånte ham du Bartas' værk og flere andre bøger fra sit bibliotek. Arrebo fik der-

ved adgang både til Hübners oversættelse med fransk paralleltekst, og til Zacharias Heijns' hollandske oversættelse. Han bygger først og fremmest på Heijns (se Lundgaard Simonsen 1955). Det drejer sig dog ingenlunde om en blot oversættelse, men om en meget fri bearbejdelse med inddragelse af adskillige andre kilder, bl.a. Luthers genesiskommentar og Caspar Bartholins lærebøger i fysik og astronomi. Hans holdning afviger også fra du Bartas, der er påvirket af calvinistiske tanker om syndefald og fortabelse, mens Arrebo er mere påvirket af især reformationstidens tillid til Guds godhed og nåde. Arrebos stil er heller ikke så retorisk som du Bartas's. Den er simplere og nærmer sig mere hverdagssprog, selvom han fra den Fjerde Dag er mere påvirket af forlæggenes stil, især ved nye orddannelser og sammensætninger.

Arrebo nåede kun at fuldføre de første seks dage inden sin død i 1637, og værket blev først udgivet af hans søn i 1661 (se om Hexaëmeron Rørdam 1857 I, p. 196 ff., og Lundgaard Simonsen 1955 og 1983).

Både salmerne og Hexaëmeron blev meget beundret i den følgende tid, og Arrebo er blevet kaldt den danske digtekunsts fader. Dog er kun få af salmerne optaget i senere danske salmebøger, og Hexaëmeron er måske nok blevet mere beundret end læst. Det er i hvert fald påfaldende at der først i 1857 kom et større biografisk værk om Arrebo (det omtalte værk af Rørdam) og at der først i det 20. århundrede kom et videnskabeligt værk om hans kilder (Vagn Lundgaard Simonsen 1955) og en nyudgave af hans arbejder med kommentar, også ved Lundgaard Simonsen (1965-83).[16] Rørdams bog indeholder foruden biografien et udvalg af Arrebos værker : hans lejlighedsdigte, knap en tredjedel af salmerne (som bygger på 1627-udgaven, da originaludgaven fra 1623 endnu ikke var kendt), godt en tredjedel af Hexaëmeron og nogle få sider af Arrebos prædikener og breve. Lundgaard Simonsens udgave (i det følgende citeret som "(Arrebo) Saml. Skr." med angivelse af bind) omfatter 5 bind. Bind I (1965) indeholder Hexaëmeron samt nogle lejlighedsdigte fra 1611-28 og et lille antal breve, skrevet 1618-21. Bind II_1 og II_2 (1968) indeholder Psalteret

[16] Sidetal i det følgende henviser til denne udgave.

med 1623- og 1627-udgaven trykt på modstående sider, Bind III (1975) to omfattende prædikensamlinger. Bind IV (1981), som er udgivet af Henrik Glahn, indeholder nodegengivelser af melodierne, med en indledning om melodiernes kilder af Lars Bülow Davidsen. Bind V (1983) indeholder Vagn Lundgaard Simonsens kommentar og en almindelig indledning, samt en ordliste over de ord der kræver særlig forklaring, udarbejdet af Ebba Hjorth. Vagn Lundgaard Simonsens kommentar, som er meget omfattende, er i hovedsagen en realkommentar. Indledningen gør bl.a. rede for Arrebos kilder, som er behandlet mere udførligt i hans disputats fra 1955 "Kildehistoriske Studier i Anders Arrebos Forfatterskab". Her findes også et kort kapitel om metrikken med en fortegnelse over de anvendte versemål (dvs. linieantal, stavelseantal, to- og trestavelsesfødder og rim) og henvisning til strofe- og melodiforlæg. Han fremhæver Arrebos originalitet og musikalitet som metriker og finder at hans aleksandrinere og heksametre i nogle passager er de bedste der er skrevet på dansk.

2. METRUM OG NATURLIG BETONING

2.1 Den metriske udvikling i det germanske område op til Arrebos tid

Slutningen af det 16. århundrede og begyndelsen af det 17. var en brydningstid for den germanske poesi. Indtil et stykke ind i det 16. århundrede var det den middelalderlige versform med et fast antal hævninger (oftest fire) og fri udfyldning med ubetonede stavelser der var dominerende i folkedigtningen. Samtidig havde man imidlertid også latinsk skrevne digte efter klassisk mønster; men forsøg på at skrive vers på modersmålet efter rent klassisk mønster byggende på stavelsekvantitet er sjældne, og princippet lader sig også kun med vanskelighed overføre til germansk. I Danmark er det forsøgt af Bertel Knudsen Aquilonius i 1641.

I slutningen af det 16. årh. og begyndelsen af det 17. årh. kom der i germansk poesi en betydelig påvirkning fra fransk poesi med stavelsetælling af vers og fri placering af hævninger. Man fulgte også de franske regler for rim, der krævede at kvindelige rim kun måtte indeholde svagt *e* [ə] i sidste stavelse, mens alle andre stavelsetyper var tilladt i mandlige rim, dvs. at man på tysk kunne bruge både hoved- og bitryks-

stavelse i mandlige rim, fx i *ănblīck, Wăhrhēit* (og i kvindelige rim var fx *ănblīcken* og *Wăhrhēiten* tilladt); se Wagenknecht (1971). Dette støttede den middelalderlige tradition (cf. ovf. Indledningen, § 3, p. 11-12). Vers efter disse regler blev skrevet af fx både Hübner og Opitz i deres første værker.[17] Denne form egnede sig dog ikke nær så godt for de germanske sprog med deres udprægede trykforskelle som for fransk. Det var derfor naturligt at der kom en reaktion. Af stor betydning i denne udvikling var Martin Opitz's "Buch von der Deutschen Poeterey" (1624). Allerede den gamle digtning havde i nogle tilfælde haft regelmæssig vekslen mellem stærke og svage stavelser. Det finder man fx ofte hos Walther von der Vogelweide (o. 1200), og også i andre tilfælde, især i sange, se bl.a. Fafner (1994, p. 48), og også ofte i engelsk poesi i det 16. årh. Nu kom dertil ønsket om at efterligne klassiske versformer, især jamber og trokæer med regelmæssig vekslen mellem lange og korte stavelser. Resultatet af disse forskellige strømninger blev kravet om fast stavelsetal med jambisk eller trokæisk rytme, men på basis af tryk i stedet for længde. Men i det 17. og til dels i det 18. århundrede er terminologien i metriske værker ofte uklar, fordi mange fortsatte med at bruge betegnelserne "lange" og "korte" stavelser, hos nogle med en uklar fornemmelse af at trykket gjorde stavelsen lang, hos andre blot som en uheldig terminologi for den trykforskel de klart erkendte.

De fast akcentuerede vers trængte igennem i det 17. århundredes første halvdel, men der er ikke tale om skarpt adskilte perioder for de tre versformer : man har stadig i begyndelsen af det 17. århundrede både det folkelige firhævningsvers med et frit antal ubetonede stavelser og stavelsetællende vers. På den anden side havde man allerede i 16. århundrede forløbere for de regelmæssigt akcentuerede vers.[18]

---

[17] Der er delte meninger om, hvordan disse vers blev oplæst i germanske sprog. Wagenknecht (1971) giver gode argumenter for at både ældre knittelvers og poesien i begyndelsen af det 17. årh. blev oplæst med hensyntagen til prosaakcenten, ikke alternerende.

[18] Om hele denne udvikling se Dal 1960, og desuden : Rode 1866, Paludan 1887, Mortensen 1901, v. d. Elst 1919, Kossmann 1922, Wåhlin 1987, Hansson 1992, Fafner 1994 og specielt om Opitz : Berghöfer 1888 og Witkowski 1888.

I Nederlandene var princippet om regelmæssigt akcentuerede vers under hensyntagen til ordenes normale prosabetoning blevet hævdet allerede i 1576 af Jan van Hout og ganske klart af Abraham van der Mijle i 1612 i "Lingua Belgica", og af Scriverius i forordet til Daniel Heinsius's "Nederduytse Poemata" i 1616; og både Heinsius og Jacob Cats skrev helt regelmæssige digte efter de nye krav i begyndelsen af det 17. århundrede.

Man havde dog inden for nederlandsk poesi et over 300 år ældre eksempel på regelmæssigt akcentuerede vers, som blot ikke var kendt, og derfor ikke har påvirket udviklingen, da manuskriptet først blev fundet i 1897 i det Kgl. Bibliotek i København af van Verdeeghen og udgivet af ham i 1899. Det drejer sig om et værk på godt 20.000 vers i rimede firfodsjamber, efter al sandsynlighed skrevet af en flamsk munk, Willem van Afflighem omkring 1270. Versemålet er helt regelmæssigt med overholdelse af den naturlige prosaakcent, med meget få undtagelser (især i versbegyndelse). Da det er en bearbejdelse af et latinsk prosaværk, må forfatterens metriske form være påvirket fra anden side. Dette problem er blevet diskuteret af van Verdeeghen (1899), W. P. Gerritsen (1985) og W. Zonneveld (1992 og 1999). Gerritsen gør opmærksom på at van Afflighem har studeret i Paris i årene mellem 1226 og 1235, hvor ledelsen af artes-fakultetet var Johannes de Garlandia, som har skrevet en metrik med latinske eksempler, hvor han skelner mellem metrisk poesi, der bygger på stavelsekvantitet, og rytmisk poesi med rim, byggende på stavelsetallet og faldende i en regelmæssig kadence som et jambisk metrum. Det kan have inspireret van Afflighem. Zonneveld, som giver en grundig analyse af versemålet og dets overensstemmelse med nederlandsk prosatryk, gør bl.a. også opmærksom på, at man havde octosyllabiske vers på fransk (men ikke jambiske) og at der i det latinske prosaforlæg var et kort octosyllabisk latinsk digt.

I denne forbindelse er det værd at gøre opmærksom på, at man i den middelalderlige latinske poesi allerede i 5. århundrede havde sange der byggede på akcentbetinget rytme, ikke på kvantiteten, og i 12. og 13. århundrede var der mange digte indenfor den lyriske poesi der var helt regelmæssige, fx flere blandt Carmina Burana (se Norberg 1968 og 1985). De kan også have påvirket van Afflighem direkte. Og man kan tilføje at denne middelalderlige latinske poesi antagelig også

har været kendt af forfatterne i 17. århundrede, da mange af dem jo var universitetsuddannede og beherskede latin.

I Tyskland forsøgte Paul Rebhuhn allerede i 1535 at skrive regelmæssige vers, og han siger udtrykkelig at han har prøvet "nicht über den Akzent zu stolpern". Hans samtidige, Hans Ackermann, som er påvirket af ham, har også skrevet tilnærmelsesvis jambiske vers ved hjælp af drastiske synkoper og apokoper. Men det fik ikke betydning for udviklingen i Tyskland i resten af det 16. århundrede. Hos mestersangerne og i den dramatiske litteratur lå hævningerne ikke fast.

I 1578 kom en bog af Johannes Clajus, "De Grammatica Germanicæ Linguæ", hvor akcentprincippet er opstillet ganske klart for tyske vers. Der gives regler for trykket på tysk, og det understreges at i tyske vers må stavelser der har tryk i den naturlige udtale ikke stå i sænkning, og svage stavelser må ikke stå i hævning. Der skal desuden være regelmæssigt skift mellem stærk (hævning) og svag (sænkning), dvs. jamber eller trokæer; og der gives en række eksempler med helt regelmæssig rytme, især fra tyske salmer, bl.a. fra Luther (med ganske få forbedringer). Men dette kalder han den gamle metode. Sidst i bogen omtaler han den nye metode ("De ratione carminum nova"), som består i en efterligning af de klassiske vers, hvor man også kan have anapæster, daktyler og andre versformer, og hvor man skal rette sig efter stavelsernes kvantitet; men samtidig bør man dog overholde reglerne for tyske vers. 1570 havde han udgivet en prosodi for de klassiske sprog. Skønt Clajus's værker blev meget benyttet og kom i flere oplag, var der kun meget få der forsøgte at skrive tyske vers efter hans regler. Derimod fik han stor betydning for den første danske metriker, Peder Jensen Roskilde 1627.

Det var først Martin Opitz's "Buch von der Deutschen Poeterey" 1624, som fik gennemgribende betydning for den følgende udvikling ved sit krav om gennemført jambisk eller trokæisk rytme og overensstemmelse med naturligt tryk.[19] Det er ikke noget originalt værk, men en sammenskrivning af andre forfattere. Hiatreglerne har han fra Ronsard, oversigten over versformer fra Scaliger, og med hensyn til

[19] Han anbefalede især aleksandrineren, som benyttedes meget i fransk poesi, og som han opfattede som jambisk.

reglen om akcentueringen er han klart påvirket af Daniel Heinsius, som han havde besøgt i Leiden, og hvis digte han havde oversat til tysk. Det ser ikke ud til at han har kendt Clajus, men han henviser til Hübner. Bogen kom imidlertid på et gunstigt tidspunkt, hvor man var interesseret i modersmålet og dets anvendelse i en ny tysk kunstpoesi. Det var bl.a. formålet for "die fruchtbringende Gesellschaft" der var stiftet i 1617 i efterligning af tilsvarende akademier i Italien og Frankrig. Opitz's bog fik derfor stor gennemslagskraft i Tyskland og senere i Danmark. I oversættelsen af du Bartas's "Première Semaine" 1631 fulgte Hübner nu stort set Opitz's forskrift om regelmæssigt alternerende vers med hensyn til den naturlige betoning, og i Danmark benytter Hans Mikkelsen Ravn Opitz i sin prosodi 1649.

I Danmark var i 16. århundrede endnu Rimkrøniken og folkevisens firhævningsvers med rim og fri udfyldning af svage stavelser den almindelige form. I 1591 udgav Anders Sørensen Vedel et hundrede udvalgte danske viser, og endnu omkring 1600 skrev Hans Christensen Sthen og Lyschander digte i folkevisestil. I skoledramaet kom der o. 1600 en vis påvirkning fra tysk stavelsetælling; og Lobwassers oversættelse af Davids salmer påvirkede forskellige danske forsøg på gendigtninger, men de fleste blev ikke trykt, bortset fra en salmeparafrase af Thomas Willumsen, der dog først kom efter hans død i 1641. Hans Thomesens salmebog (1569 og i flere senere oplag) indeholder også enkelte stavelsetællende salmer, bl.a. af Mogens Bancke, men de fleste er i den gamle stil med fri versudfyldning. Endelig må man nævne Jens Bielke, som skrev en stavelsetællende rimkrønike "Relation om Grønland", der berettede om de ekspeditioner til Grønland som Christian den Fjerde havde taget initiativ til i 1605-06. Men stort set spillede de stavelsetællende vers ikke nær så stor en rolle i Danmark som i Tyskland og Holland.

Jens Bielkes digt blev ikke trykt, men det forelå i flere afskrifter og blev læst af adskillige, og det gav anledning til den første kendte udtalelse om akcentueringsprincippet som det bedste for danske vers. Professoren i dialektik, Johs. Stephanius, beder Jens Bielke om en afskrift af hans digt, og i et brev til Bielke 25/5 1606 gør han rede for sit eget synspunkt, nemlig at det vigtigste er om ordene har "akut" eller "gravis" eller er "hævede" eller "sænkede" i udtalen. Ordene skal beholde

deres oprindelige og egentlige betoning når de bruges i vers, og han giver forskellige eksempler som klart viser hans opfattelse (se "Danske Metrikere" I, 1953 og Aage Kabells (utrykte) kommentar KB 683). Stephanius skriver at han kun har sagt hvad enhver jævn mand kan tænke sig til og nævner ingen forgængere. Men det er naturligvis muligt at han har kendt Clajus.

Den først kendte danske metrik er "Prosodia Danicæ Linguæ" af Peder Jensen Roskilde. Den er dateret 1627 og går ind for akcentprincippet; men den er først blevet trykt 1953 i Danske Metrikere I. Det er muligt at der har eksisteret en dansk metrik tidligere af Niels Olufsen Halveg (1534-1590), som var rektor i Roskilde domskole fra 1566-1574, derefter kannik, og i 3 år forstander for Duebrødre kloster. Han var en lærd mand, som man kender som forfatter til latinske digte og taler. Aage Kabell (KB 683) mener at P. J. Roskildes metrik blot er en bearbejdelse af Halvegs manuskript og at denne må anses for hovedforfatteren. I fortalen til Danske Metrikere I (p. x-xi) udtaler udgiverne sig lidt mere forsigtigt. De skriver : "Om Roskilde-rektoren *Niels Olufsen Halveg* (d. 1590) har påvirket Peder Jensen gennem sin mundtlige undervisning alene, eller om han har efterladt sig en nu tabt verslære, hvoraf dele skulde være overgået til hans elev, ved vi for tiden ikke. En ejendommelig blanding i den håndskrevne prosodi af betydelig stringens i udarbejdelsen af formsystemet og ørkesløs vidtløftighed i opstillingen af eksempelmaterialet kunde, som påvist af Aage Kabell, pege i den retning".

Det eneste man ved med sikkerhed er hvad der fremgår af Hans Mikkelsen Ravns æredigt til Arrebos Hexaëmeron 1661 (Arrebo Saml. Skr. I, p. 23-24). Han skriver her :

> Om Rhjmekonsten først blant os i vore Lande,
> Halveggius skref lidt, men siden gaf for sande
> Her Peder Præst af Fyn, en bedre smag der paa,
> Saa mand den Rhjmekunst kand rettere forstaa.

Det tyder jo ikke på at der har været tale om en udførlig fremstilling af Halveg. H. F. Rørdam aftrykker i sin bog om Ravn (1866) nogle breve til og fra Ravn, bl.a. (p. 83-84) et brev fra Thomas Bang til Ravn (29/1 1649). Bang nævner her forskellige bøger som han sender og tilføjer : *"Huic adjuxi Excerpta quædam Danicæ Poeticæ qvam D Esbernus aut ipse collegit aut ex-*

cripsit".[20] Ifølge Rørdams fodnote er Esbernus Dr.med. Esbern Nielsen (Halveg), praktiserende læge i København, søn af Niels Olufsen Halveg, og Rørdam tænker sig at det drejer sig om faderens metriske notater, som her kaldes "excerpta", hvad der heller ikke tyder på en lang fremstilling.

Det er overordentlig sandsynligt at det virkelig er Halvegs metriske optegnelser Thomas Bang sender Ravn, for i en randnote til æredigtet kalder Ravn Halveg for *"Esbernus Nicolai Halveggius Rector olim Roeschildensis & Præceptor Dn. Petri Jani Pastoris Fionensis, qui scripsit Prosodiam Danicam"*.[21] Han blander altså på grund af Bangs oplysning om "Esbernus" fader og søn sammen. Iøvrigt er også "præceptor" en forkert oplysning (som har fået udgiverne af Danske Metrikere til at omtale Halvegs "mundtlige undervisning" af P. J. Roskilde); for Halveg var kun rektor i Roskilde fra 1566 til 1574, og han fortsatte ikke som rektor efter at være blevet forstander for Duebrødre Kloster, eftersom der straks blev udnævnt en ny rektor (if. S. N. J. Bloch 1842, p. 21). P. J. Roskilde er født i 1575 og har altså gået i skolen i firserne. Han kan derfor ikke have haft Niels Olufsen Halveg som lærer. Det er muligt at P. J. Roskilde i sin skoletid har boet på Duebrødre Kloster. Det var i hvert fald ca. 70 år senere, i Peder Syvs skoletid, almindeligt at nogle af skolens elever boede der (se Fr. W. Horn 1878, p. 9). Men if. Bloch (1842) var Halveg kun forstander for klostret i 3 år efter sin afgang som rektor, dvs. til 1577. Det er desuden mere sandsynligt at Halvegs søn har arvet manuskriptet og givet det videre til Thomas Bang (se ovenfor) end at Halveg skulle have overdraget det til en skoledreng (Peder J. Roskilde var 15 år, da Halveg døde i 1590).

Et af Kabells hovedargumenter er at henvisninger til tidligere digte i Prosodien i reglen gælder ældre kilder, fx Thomesens salmebog i udgaven fra 1578. Men det kan da netop have været P. J. Roskildes eget eksemplar fra skoletiden. Kabell nævner også Roskildes verseksempel (p. 70). Her beder digteren Gud hjælpe kongen til sejr :

> lad dit guddomlig øye ham rett raadføre
> jaa ham oc gandsk' Armad stor bistand giøre;
> din megtig Engel flock med dem lad stride
> saa dig skeer ær' oc kirke din vell lider.

---

[20] "Hertil føjer jeg uddrag af en dansk Poetik, som Hr. Esbern enten selv har sammenstillet eller afskrevet".

[21] "Tidligere rektor i Roskilde og lærer for Hr. Peder Jensen på Fyn, som skrev Prosodia Danica".

Nu havde den danske konge naturligvis ikke noget forbund med den spanske Armada; og det mener Kabell heller ikke. I note 448 skriver han at den spanske Armada åbenbart her stadig figurerer som symbolet på en uovervindelig krigsflåde, men i note 443 skriver han : "At forbønnen oprindelig kan være digtet i Frederik II s sidste tid, bestyrkes af hentydningen til den dengang aktuelle Armada". Men Kabell overser her at i det 17. årh. kunne "armada" simpelthen bruges om en krigsmagt, især en krigsflåde. Og i 1626 satte Chr. IV sin flåde ind mod Wallenstein, hvad der passer udmærket med tiden for P. J. Roskildes affattelse af Prosodien.

Kabell nævner også at Roskilde hverken omtaler Opitz eller Arrebo. At han ikke omtaler Opitz er dog forståeligt, da dennes "Buch von der Deutschen Poeterey" kom i 1624, og Roskilde, der boede på Fyn, kan have hørt om den med en vis forsinkelse, på et tidspunkt hvor han var langt fremme med sin bog, som er afsluttet 1627. Men det er påfaldende at han ikke nævner Arrebos Psalter fra 1623, især da han selv var meget optaget af salmeoversættelser, hvad der fremgår af hele værket. Måske kan det forklares ved at første udgave af Arrebos Psalter absolut ikke levede op til P. J. Roskildes krav til danske vers.

Det er faktisk mere påfaldende at han ikke nævner Halveg, hvis han bygger sin prosodi på ham, især da han omhyggeligt omtaler Halveg tre steder (p. 34, 48 og 61) som den der har komponeret de citerede melodier (men det var ganske vist på den tid ikke altid man nævnede sin hovedkilde; det gør hverken Hans Mikkelsen Ravn eller Judichær (se Kapitel II)).

Endelig har det en vis vægt at både Ravn og Erik Pontoppidan omtaler Roskilde som forfatteren. Ravn har antagelig ikke kendt ham personlig; men det er højst sandsynligt at Pontoppidan har kendt ham. Han omtaler ikke blot Roskildes bog i sin Grammatik (1668, p. 40), men har også i sit utrykte ms. "Phosphori philologii" omtalt ham og aftrykt en side af hans prosodi (se Kabells kommentar, note 7) og Pontoppidan er født (1616) i Brobyværk, et nabosogn til Vester Hæsinge og Sandholt Lyndelse, hvor P. J. Roskilde var præst.

Jeg mener altså at det er mest sandsynligt at det er Peder Jensen Roskilde der er forfatter til prosodien. Det kan naturligvis ikke udelukkes at han, måske gennem sine lærere på skolen, har hørt om Halvegs prosodiske arbejder, men der foreligger ingen beviser for det, og de fleste af Kabells argumenter kan afvises.

2.2 Arrebos prosodiske praksis

Man kender forskellige lejlighedsdigte fra Arrebos yngre år. Det første (fra 1611) er et hyldestdigt til Christian IV i anledning af hans sejr ved Kalmar. Det er nærmest skrevet i den ældre stil med et frit antal sænkninger, selvom det er beregnet til at synges. Der er brugt apokope nogle steder for at begrænse stavelseantallet, men i nogle strofer er der indtil fire ekstra svagtryksstavelser, i andre ingen. Ialt er der 32 ekstra stavelser i 162 verslinier.

Det næste er et sørgedigt over dronning Anna Catharina fra 1612. Det er både stilistisk bedre og metrisk langt mere regelmæssigt. Stavelsetallet er næsten helt igennem fast; der er kun 6 steder en stavelse for meget i et digt på 208 verselinier, og det kan læses rent jambisk, blot med 7 tilfælde af svagt *e* i hævning (de tre tilfælde i verseliniens første ord). I dette digt har han gjort udstrakt brug af apokope, både foran vokal og konsonant, for at opnå det rette stavelsetal, og der er en tydelig bestræbelse for rigtig akcentuering.

Der findes desuden et digt trykt i begyndelsen af århundredet, men uden angivelse af årstal, hvor Anders Christensen Arrebo anføres som forfatter. Det handler om et misfoster født i Tyskland, der fremholdes som tegn på Guds vrede og et forvarsel om at Herrens dag er nær, og munder ud i en opfordring til menneskene om at gøre bod og angre deres synder. Rørdam (1857, p. 77 ff.) tror ikke rigtig på at det kan være af Arrebo, fordi det er et dårligt digt og slet ikke ligner hvad han ellers har skrevet. Men han mener, at hvis det er af Arrebo, må det være senere end de før omtalte, fordi det ikke virker som om det var skrevet af en helt ung mand. Jeg tror snarere at det i så fald må være meget tidligt, da det metrisk står på et tidligere stade end digtet fra 1612.[22] Det har et helt uregelmæssigt antal sænkninger.

Sikkert af Arrebo er derimod et digt fra 1618 "Pestpulver", skrevet under en pestepidemi i Trondhjem. Dette digt omfatter 12 strofer og er næsten helt regelmæssigt jambisk. Der er kun to steder en svag stavelse for meget og et enkelt sted en svag stavelse i hævning. Her benytter han også apokope, men næsten kun foran vokal.

---

[22] Det samme mener Schiørring (1950 I, p. 83).

Endelig har han skrevet et sørgedigt over Elisabeth Rosensparre 1628 i Vordingborg. Det er forfattet i den ny barokke stil, og er fuldstændig regelmæssigt og med få apokoper (men det er jo også skrevet efter Davidssalmerne).[23]

Melodierne til de to sidste digte står i Thomesens salmebog (1555) bl. 119 og bl. 287 til helt uregelmæssige tekster.

I Arrebos salmeudgave fra 1623 er der så at sige fuldstændigt gennemført fast stavelsetal i korresponderende verselinier. Det opnås ved at bruge en hel del apokoper og nogle synkoper. I de første ca. 300 vers (11 salmer) er der 97 apokoper (deraf 39 foran vokal og *h* og 58 foran konsonant eller i versslutning). Det drejer sig fx om udeladelse af slut-*e* i substantiver (*Kong'*), infinitiver (*storm'*), pl. endelser (*min'*), præteritumsendelser (*skull'*). Eksempler på synkoperne er *der's*, *lad'r*, *bliff'r*, *død'lig*. (Han har nok sagt *lar* og *blir*, så det har næppe været særlig påfaldende).

Paludan (1887) betegner 1623-udgaven som stavelsetællende, hvormed han må mene rent stavelsetællende uden hensyn til tryk. Men, som det fremhæves af Lundgaard Simonsen (1955) og Fafner (1994, p. 89), er det helt klart at Arrebo har bestræbt sig på at skrive vers med regelmæssig rytme og overensstemmelse med naturlig akcentuering. Når det ikke er lykkedes helt så godt som i digtet fra 1618, kan det forklares ved at han i 1623 stod over for en langt vanskeligere opgave. Det er ikke fri digtning, men en versificering af bibelteksten, som han har ønsket at holde sig meget strengt til. Lundgaard Simonsen giver (1955, p. 54 ff.) en række eksempler på at Arrebo, hvor han benytter Resens bibeltekst ordret og ikke behøvede at ændre af hensyn til stavelsetallet, dog flytter om på ordene for at få verserytme og ordakcent til at passe sammen. Der er særlig mange eksempler i Ps. 119, som er meget teksttro, fx *Jeg vil holde din skick → Jeg holde vild' din skick, Jeg opregnede med min Læbe → Jeg regned op met Læben min, Jeg er fremmed paa Jorden → Paa Jorden er jeg fremmed her /*. Men

[23] Men indimellem skrev Arrebo også muntre viser i folkevisestil (se Rørdam 1857, p. 118).

hvor et vægtigt ord er fremhævet ved foranstilling, som fx Ps. 28 *Herre, jeg vil raabe til dig*, rettes kun til *HErre / Jeg raabe vil til dig /* (senere, i 1627, hvor han står friere over for teksten, retter han videre til *JEg / HErre / raabe vil til dig*). Noget lignende gælder forholdet til andre kilder, fx i Ps. 51, der er overtaget fra Thomesen (blad 176). Smlg. fx Thomesen : *allene haffuer ieg syndet mod dig/ for dig haffuer ieg ilde giort/ men du bestaar altid dine ord* med Arrebo *Jeg har alleen' syndet mod dig / For dine Øyen ilde giord / du est retfærdig i din ord /*.

Lundgaard Simonsen gør også opmærksom på at mens man i den stavelsetællende poesi anbragte apokoperinger uden hensyn til rytmen, vælger Arrebo at apokopere stavelser der står på en rytmisk generende plads. Man kan som eksempel nævne Ps. 5,9 *Som skull' sig glæde de som troe*, som naturligvis er bedre end *som skulle sig glæd' de som troe* eller Ps. 7,3 *Ja den mig gierne vild' forvunt /*. Men det er dog relativt sjældent der er flere muligheder i samme linie.

Arrebo anvender i Psalterparafrasen i langt overvejende grad jambisk rytme[24] (hvad der til dels hænger sammen med de melodier han brugte). Der er 122 salmer med rent jambisk versemål; 3 salmer har rent trokæisk versemål (66, 100 og 104), og 15 har blandet jambisk og trokæisk rytme (Ps. 13, 29, 42, 47, 63, 74, 84, 91, 93, 97, 122, 132, 136, 141 og 147). Desuden indeholder 6 salmer anapæster eller daktyler i nogle af fødderne (2, 8, 57, 75, 90, 138). Fire salmer (117, 148, 149 og 150), som alle er lovprisninger, er helt uregelmæssige. De er ikke medtaget i den følgende redegørelse for afvigende ordrytme, da der åbenbart ikke er tilsigtet nogen regelmæssig akcentuering.

Der er også nogle andre tilfælde hvor rytmen er så usikker, at salmen ikke kan benyttes fuldtud. Det gælder bl.a. den første af salmerne i det sapphiske versemål (Ps. 8), mens de to andre (Ps. 75 og 138) er mere regelmæssige og her hjælper rettelserne i 1627 til at erkende det tilsigtede versemål (se Arnholtz 1946 (om Arrebo p. 26-27 og p. 31) og Fafner 1994, p. 334-336). Desuden er i nr. 90 jambisk og anapæstisk rytme blandet, men ikke helt regelmæssigt, så at det undertiden kan

[24] Jeg anvender den traditionelle metriske terminologi. – For definitioner se Register IV, "Grammatisk og metrisk terminologi".

være vanskeligt at afgøre om det drejer sig om frihed i versemålet eller forkert ordrytme. Iøvrigt opfatter Lundgaard Simonsen (1955, p. 57) denne salme som uregelmæssig, men rent jambisk, hvad der ikke kan være rigtigt. Endelig er Ps. 132 (1623) helt uregelmæssig og problematisk, men den er helt omskrevet i 1627, både indholdsmæssigt og metrisk, og nu helt regelmæssig.[25]

Lundgaard Simonsen påpeger at Arrebo står friere og har en sikrere rytme i de salmer der har litterære forbilleder end i dem der er versifikationer af Resens bibeltekst. Det passer kun delvist. Af dem der er overtaget fra Thomesen er nr. 51 stærkt forbedret, men 117, som er helt uregelmæssig, er optaget uændret med en enkelt lille rettelse, og i 128 er en del uregelmæssighed beholdt. 114, der er overtaget fra Becker, har også nogle få afvigelser, skønt Beckers salme er helt regelmæssig. Og når flere af dem der har tyske forbilleder er ret gode, kan det også skyldes indflydelse fra forbillederne.

Jeg har gennemgået hele 1623-udgaven og sammenlignet med 1627-udgaven for trykløst *e*, og for endelserne *-ig, -lig* og *-ing*, og fundet at Arrebo i 1623-udgaven har ca. 520 eksempler med svagt *e* [ə] i hævning og foregående trykstavelse i sænkning.[26] De allerfleste er tostavelsesord, fx *Herre*, nogle også trestavelsesord med svag midterstavelse (fx *himmelske*), og i ganske enkelte tilfælde er det anden stavelse i firstavelsesord (*faderløse*), hvortil kommer tre med forstavelsen *be-*.[27]

---

[25] I Ps. 123 er der nogle anapæster (eller ekstra stavelser), men de er alle fjernet i 1627.

[26] Arrebo (og andre på den tid) skriver svag vokal foran -s som *i*; det er regnet med til "svagt *e*". Også *e*+*r* (fx *kommer*) regnes for "svagt *e*" uanset mulig vokalisering af *r*.

[27] Anvendelsen af – ⏑ – for ord med svagt *e* efter svag anden stavelse, fx *rindende, himmelske, mægtige*, regnes for korrekt betoning, da denne type ikke på noget tidspunkt synes at have været undgået i danske vers (selvom enkelte, fx Høysgaard, omtaler den som mindre god). I svensk poesi har den derimod været undgået i længere perioder i det 17. og 18. århundrede (Sylwan 1925, p. 86 ff., 126 ff. og 136 ff.). Det kan muligvis skyldes at former som *älskade, dommare* (if. Kock 1901, p. 83 ff.) havde stærkere tryk på an-

520 afvigelser lyder af meget; men når man betænker at det drejer sig om over 140 salmer på tilsammen næsten 10.000 verselinier, vil det sige at kun godt 5 % af versene har afvigelser med hensyn til svagt *e*. Og en sammenligning med forekomsten af svagt *e* (stikprøve af de første 500 vers) viser at 97.3 % står i sænkning, og kun 3.7 % i hævning.

Foruden *e* i endelser kan man regne med at også afledningsendelserne *-ig*, *-lig* og *-ing* har været svage også på Arrebos tid. De står også normalt i sænkning, og det gælder også de bøjede former (*-ig(e), -lig(e), -ing(e(r))*). Ialt står 611 af 665 eksempler, dvs. 92 %, i sænkning, og altså kun 8 % i hævning. Hertil kommer ca. 125 eksempler af typen *oprigtig, uskyldig* og 20 af typen *formaning* hvor afvigelser er endnu færre.

Alt i alt viser dette ganske klart at Arrebo allerede i 1623 har bestræbt sig på at skrive regelmæssigt akcentuerede vers i overensstemmelse med naturlig betoning, selvom det ikke helt er lykkedes.

I anden udgave af salmerne fra 1627 har han foretaget et stort antal rettelser. En stor del af dem tilsigter åbenbart en prosodisk forbedring. Det opnås i reglen ved at flytte om på ordene eller foretage andre rettelser i teksten, fx i Ps. 30,11 *Spar mig lenge i Jorderig / → Spar længe mig i Jorderig /*; Ps. 17,1 *HErre, hør min wskyldighed / → HØr HErre min wskyldighed /*; Ps. 25,3 *Effter din Hielp at bie → Din Hielp at efterbie*; Ps. 30,8 *HErre i dit gode behag → Min HERRE i dit velbehag*; Ps. 44,2 *Thi de icke indtoge → Thi de ey da indtoge* osv. Ialt har han rettet 364 af de 520 afvigelser med svagt *e* i hævning, dvs. 70 %, og for afledningsendelsernes vedkommende har han rettet 63 %. Han retter mere i sidste del af bogen end i begyndelsen.

Brud på den jambiske rytme regnedes både i den ældre tid og især senere for mindre generende efter pause, dvs. i første fod i verset. I 1623 har Arrebo også særlig mange afvigelser i versets begyndelse, fx *Herren er styrcken min*. Næsten halvdelen af de 520 afvigelser forekommer i denne stilling. Men i 1627 retter han næsten lige så meget

---

den end på sidste stavelse i ældre svensk, hvorved de bevarede den fulde vokal i anden stavelse.

(61 %) i denne stilling som i andre stillinger. Han har åbenbart i 1623 fundet afvigelser i denne stilling mindre stødende, men i 1627 har han tilstræbt en helt regelmæssig rytme, eller han har rettet mekanisk i alle stillinger.[28]

De prosodisk betingede rettelser er ikke de eneste. Der er lige så mange stilistisk betingede rettelser. I de første salmer er de af lidt forskellig type, men efterhånden er det næsten automatisk rettelser som går ud på at fjerne de fyldeord af typen *saa, vel, ret, alt* o.l. og de omskrivninger af verber med *monne* som han i 1623 havde grebet til som middel til at få det rigtige stavelsetal, fx Ps. 4,1 *Raaber / min Gud saa kiere / → Raaber / Gud Fader kiere /*; og *Da hør min bøn / alt ved din Søn → Da hør min Bøn / ved Christ din Søn /*; Ps. 119,5 *Oc dine Ord vel holde → Oc dine Budord holde*; Ps. 119,8 *Giff mig dit ord oc Loug ræt klar / → Giff mig dit Ord oc Ville klar /*; Ps. 18,8 *Elendige / mon du tilsee / → Elendige / vilt du tilsee /*. Det er påvist af Skautrup (1947), men er iøvrigt meget iøjnefaldende. Især fjernes en mængde tilfælde af *saa*; *saa* plus adjektiv ændres til forstærkende sammensætning, fx *saa mectig → stormectig, saa prectig → høyprectig*. Desuden ændres en del genitivforbindelser til sammensætninger, fx *Fiendens Haand → Fiendehaand*, o.l.

Det er ikke vanskeligt at adskille de prosodiske og stilistiske ændringer. Det er sjældent at de findes i samme linie, og selv da er det yderst sjældent problematisk, fx Ps. 119,34 *Lad dit Ansict saa liuß oc bljt → Lad Ansict dit skønt / liuß oc bljt*. Her kunne begge rettelser foretages uafhængigt af hinanden og er sikkert begge tilsigtede. I Ps. 25,11 *Thi jeg haaber saa fast paa dig / → Thi Haabet mit er fast paa dig /* kan man overveje om det er den stilistiske rettelse der har betinget den prosodiske. Men han kunne jo også have rettet udelukkende stilistisk til *Thi jeg haaber nu fast paa dig*.

---

[28] Han har også rettet adskillige tilfælde hvor et pronomen, en artikel eller en præposition stod i hævning, især er mange possessivpronominer flyttet fra hævning til sænkning, fx Ps. 119,44 *Lad min Siel leff' oc loffue dig / → Min Siæl lad leffu' oc loffue dig /*.

I Hexaëmeron, som blev skrevet i trediverne, har Arrebo opnået et langt større herredømme over den metriske form. Der er praktisk talt ingen tilfælde hvor en svagtryksstavelse med *e* står i hævning (5 ialt), og ingen tilfælde med *-ig, -lig* eller *-ing* i hævning, og kun et enkelt sted mangler en stavelse.[29] Arrebo behersker både heksametret (i "Fortale til Skaberen" og i "Første Dag") og aleksandrineren (i "Anden-Sjette Dag"). Han har endda gjort det vanskeligere for sig selv ved i aleksandrineren udelukkende at bruge kvindelige rim, og ved i heksametret at udelukke daktyler i 3. og 4. fod, at indføre cæsurrim og at bruge skiftevis kvindelige og mandlige enderim (se p. 65-66 med eksempler og henvisninger).

Ord med vokal + *e* behandles dog ikke helt entydigt. Der er ingen tvivl om at *staae, gaae, Bie, Søøe* skal være enstavelsesord, mens *Søøer, Aaer, Fiend* ('fjende') normalt skal være tostavelsesord. Men han bruger fx *tiende, blaaeste* som tostavelsesord, og nogle steder *Søøer* og *Aaer* som enstavelsesord.

Der er også nogle afvigelser fra normal sætningsrytme, fx *oc* og *i* i hævning, hvad der virker særlig hårdt i cæsur. Men der er kun en halv snes virkelig generende tilfælde af denne art. I betragtning af at digtet omfatter næsten 7000 vers er det et forsvindende lille antal afvigelser.

Det er derfor muligt at drage visse slutninger vedrørende ord hvis akcentuation man ikke på forhånd kan være sikker på, i Psalteret dog kun med sikkerhed hvis de kommer igen flere gange med samme metriske anvendelse, men både for Psalteret og Hexaëmeron kan man drage slutninger for ordtyper.

2.3 Arrebos mulige metriske forbilleder

Hvorfra fik Arrebo inspirationen til at skrive regelmæssigt akcentuerede vers med hensyntagen til den naturlige ordakcent ? Det er et spørgsmål som ikke alene er interessant i sig selv, men også af betydning hvis man prøver at drage slutninger om den tids udtale. Der kan jo også være tale om prosodisk tradition.

---

[29] Denne udvikling fra 1623 til 1627 og videre til Hexaëmeron omtales også kort af Bertelsen (1933, p. 63).

Desværre har man næsten ingen oplysninger herom fra Arrebo selv. I forordet til salmeudgaven 1623, p. 26, går han udførligt ind på salmernes indhold og religiøse betydning, men det eneste sted hvor han omtaler metret handler kun om synkoper og apokoper og er en beklagelse af at han selv måtte bruge disse. Her siger han følgende :

> "I lige maade er oc min ønske oc formoding / en huer oc vilde det for got passere lade / at her vndertiden *syncoperis* et Ord som er tre Staffuelser vdi / oc giøris tuende der aff: Eller her *Apocoperis* et Ord / oc den Bogstaff E (besynderlig) i enden borttagis / oc *Apostrophus* eller bagvend C' sættis offuer *Consonanten* igien: Eller her *contraheris* et Ord / oc to Staffuelser / enten formedelst *Vocalens Circumflection*, eller hendis borttagelse / giøris til en / som her vel stundom skeer. Thi saadan *Licents* oc Frjhed / fordrer baade fornødenhed i sig selff / om Ordene ellers met deris wtvungne mening / vnder Noderne sig arte oc bequemme skulle: Oc er derforvden / alle *Rythmicis* i huad Sprock det være kand / altid *indulgeret*. Jeg hafuer dog her vdi været det skonligste mulighed tolle kunde / vil oc gierne *secundâ curâ*, huis behøffuis / *castigere* oc forbedre."
>
> (1623, Arrebo Saml. Skr. II, 1968, p. 26.)

I 1627 gentages forordet næsten ordret, kun med en enkelt ændring i tilegnelsen og med udeladelse af den sidste sætning ("vil oc gierne ..... forbedre"). Man skulle så tro at han havde begrænset apokoper og synkoper i 1627, men det har han ikke. Et andet sted i forordet (p. 24) nævner han at teksterne måske ikke "allevegne / sig saa vel met Tonerne / som det sig burde / bequemme". Men her tales om forholdet mellem salmernes indhold og melodier, ikke om metrik.

Rode (1866) slutter af Arrebos omtale af "Rythmici" i forskellige sprog at han har drevet metriske studier, Paludan (1887) at Arrebo er nået til sin bedre rytme ad musikalsk vej ved at følge taktslaget. Mortensen (1901) mener at Arrebo har udviklet sin metriske form selvstændigt og uden påvirkning udefra, da det er en naturlig udvikling at forbinde vers med fast stavelsetal der ikke tager hensyn til betoningen med det ældre betoningsprincip. Lundgaard Simonsen (1955) gør i sin gennemgang af Arrebos kilder meget ud af det indholdsmæssige og stilistiske, men går i mindre grad ind på det metriske. Men han mener

(p. 53) at det er Resens pønitensesalmer der har påvirket Arrebo. Kabell taler også i sin kommentar til P. Jensen Roskilde om "akcentmetrikkens sejr i Resens ligprædikener".

At Arrebo ligefrem skulle have drevet metriske studier, som Rode mener, er jo nok en lidt dristig påstand. Arrebo har naturligvis kendt latinsk metrik fra sin skole- og studietid; men der eksisterede i 1623 ikke nogen metrisk lærebog for nordiske sprog. P. Jensen Roskildes fremstilling er først fra 1627 og forelå kun i manuskript. Hans Mikkelsen Ravns metrik kom først i 1649, og Søren Poulsen Judichærs første bog i 1650. Arrebo kendte ganske vist både Ravn og Judichær personligt, Judichær allerede fra 1628, da denne blev udnævnt til rektor i Vordingborg; og præsterne havde jo tilsyn med skolevæsenet, så de må have haft meget med hinanden at gøre, indtil Judichær forlod Vordingborg i 1635. Men en påvirkning kan der først være tale om i forbindelse med Hexaëmeron. Man ved desuden ikke hvordan deres indbyrdes forhold var, udover at de på et tidspunkt havde en proces om nogle penge Arrebo havde lagt ud for Judichær (Dal 1960, p. 193). Desuden siger Dal at Judichær først i fyrrerne nåede frem til sine metriske hovedkilder. Ravn var betydelig yngre end Arrebo, og det var først da han blev hører i Herlufsholm i 1634 at han opsøgte Arrebo og de blev gode venner. Men på det tidspunkt beskæftigede Ravn sig især med sproghistorie og grammatik, og først senere med metrik. Det er snarere sådan at Ravn betragtede Arrebo som sin lærer. En svensk metrik, af Andreas Arvidi, kom først i 1651, stærkt påvirket af Ravn (se Sylwan 1920, p. 27 ff.).

Arrebo kan eventuelt have kendt Stephanius's brev til Jens Bielke fra 1606 (se om Stephanius ovf. 2.1, p. 26-27 og (udførligere) Kap. II, 2.1, p. 86). Men man ved intet om det. Han har kendt Jens Bielke, som var rigskansler i Norge da Arrebo var biskop i Trondhjem, og som var meddommer i retssagen mod Arrebo; og han har været til barselsgilde hos fogden på Jens Bielkes gård (Rørdam 1857); men deraf følger jo ikke at han har kendt Bielkes korrespondance med J. Stephanius. Bielkes digt forelå i flere afskrifter, men om Stephanius's brev var kendt i videre kredse ved man næppe noget om. Det er påfaldende at

det ikke omtales af Ravn, som tilmed var ven med J. Stephanius's søn.[30]

Clajus (jfr. p. 25) må Arrebo nødvendigvis have kendt. Hans prosodi blev i 1604 indført som skolebog, og professor Jæger holdt forelæsninger over den i 1603 (Paludan 1887, p. 417). Men den handlede om latinsk prosodi. Det var i den tyske grammatik Clajus talte om germansk metrik, og om Arrebo har kendt den er mere tvivlsomt, selvom den ikke var ukendt i Danmark; bl.a. benyttes den af Peder Jensen Roskilde (se Kabells kommentar KB 683) og af Søren Poulsen Gotlænder Judichær (Dal 1960). Judichær har ifølge Dal kendt Clajus's grammatik på et tidligt tidspunkt. Dal skriver bl.a. (p. 194) : "sin Clajus har han læst, mens Ravn endnu gik i pogeskole", dvs. o. 1620. Judichær kan derfor i Vordingborg have fortalt Arrebo om Clajus. Men det er efter 1627, altså efter Psalteret, men eventuelt før Hexaëmeron.

Opitz (jfr. p. 25-26) kan Arrebo ikke have kendt i 1623 (hans "Buch von der Deutschen Poeterey" kom først i 1624), men det er en mulighed at han har kendt ham i 1626, da han foretog revisionen af salmerne. Lundgaard Simonsen (1955, p. 74 ff.) mener dog ikke det er sandsynligt, da han ikke er stilistisk påvirket af Opitz, men snarere af hollænderne, og da han ikke retter sig efter Opitz's regler om hiat og apokope, men tilmed i 1627 flere steder indfører ny eksempler på hiat, som Opitz havde forbudt. Og han ændrer ikke apokope foran konsonant.

Man kan tilføje at når Arrebo selv i forordet i 1623 undskylder de mange synkoper og apokoper, så ville det være mærkeligt om ikke læsningen af Opitz ville have tilskyndet ham til at ændre nogen af dem i 1627. Men som eksempel på ny indførelse af hiat nævner Lundgaard Simonsen at han i 1627 i Ps. 12,5 får sammenstød af *å* og *o* (*må oc*). Men Opitz havde ikke forbudt hiat i almindelighed, kun svagt *-e* + vokal. Det fremgår også klart af Opitz's egne eksempler i bogen, hvor han i 15 tilfælde har sammenstød mellem vokaler, men aldrig svagt *-e*

[30] Senere publikationer af Stephanius's brev bygger på en kladde i hans brevbog (se Friis 1945 og Kabells kommentar til Stephanius KB 683), og der foreligger ikke noget om at selve brevet skulle findes i afskrifter.

+ vokal; her eliderer han altid (over 60 eksempler). Opitz overholder også sit forbud mod svagt *-e* + konsonant (dog med en enkelt undtagelse). Men det er rigtigt at Arrebo ikke overholder Opitz's regler. I de første 500 verslinier har han 33 apokoper af svagt *-e* foran vokal, men også 15 eksempler hvor *-e* er bevaret (deraf et tilføjet i 1627), 39 eksempler på apokope foran konsonant, som Opitz havde forbudt, og 23 eksempler på synkope, som Opitz også havde advaret imod. Opitz advarede også mod forkert ordstilling, især efterstillet adjektiv, men det retter Arrebo sig heller ikke efter.

Da Arrebo skrev Hexaëmeron må han have kendt Opitz, og her følger han da også Opitz's regler : han eliderer altid svagt *-e* foran vokal,[31] kan gøre det foran *h*, men ikke ellers foran konsonant, og han har meget sjældent synkoper, kun ofte i ordet *ovfr* (som Judichær (1671), Danske Metrikere II 1954, p. 204, iøvrigt afviser). Det er også sjældent at Arrebo tilføjer et *-e* der ikke skal være der, men det kan ske (fx *aldrige*). Lundgaard Simonsen siger (1955, p. 198) at der i Hexaëmeron er en mærkelig blanding af overholdelse og negligering af Opitz's hiatregler, og p. 204 nævner han, som eksempler på hiat, forbindelser som *saa oc, du opfylder, vi ej* etc., dvs. hans fremstilling beror også her på en misforståelse af Opitz's forbud mod svagt *-e* foran vokal, og p. 202 siger han at tidens teoretikere forbyder vokalsammenstød; men det gælder fx hverken P. J. Roskilde eller Ravn eller Judichær. Arrebo følger altså faktisk Opitz i disse metriske regler, men han har over 200 efterstillede adjektiver i Hexaëmeron, og han udformer både heksametret og aleksandrineren på sin egen måde uafhængigt af de almindelige forskrifter.

Frem for hos teoretikerne bør man dog især søge Arrebos metriske forbilleder i datidens poetiske litteratur. Som nævnt ovenfor peger både Lundgaard Simonsen og Kabell på Resens pønitensesalmer, som kom i årene 1612 til 1616, trykt sammen med nogle ligprædikener over kendte personer, ialt 6 salmer.[32] Men jeg tror ikke de kan have

---

[31] En gennemgang af 1000 vers gav ikke et eneste eksempel på bevaret *-e*.

[32] Jeg har kun kunnet finde de 5 (der er ingen henvisninger hos Lundgaard Simonsen), nemlig bearbejdelser af Davids salmer nr. 6, 32, 46 og 130, samt 23 (som dog er på tysk).

haft nogen betydning for Arrebos metrik. Naturligvis har han kendt dem, men han har øjensynlig ikke benyttet dem da han skrev sine salmer. Der er ikke mere tekstoverensstemmelse mellem Resen og Arrebo end hvad der beror på det fælles forlæg. Det eneste eksempel man kan nævne er at begge i Ps. 32 bruger verbet *dølle* (Resen)/ *dylle* (Arrebo), hvor bibelen har *skjule*. Men Arrebo bruger ordet i samme betydning i Ps. 27, så det kan være et tilfælde. Det er påfaldende at mens Arrebo holder sig nøje til bibelteksten (undtagen i nr. 130, der er en direkte oversættelse fra Luther), så forholder Resen sig betydelig friere til sin egen bibeloversættelse. Med hensyn til formen skriver Lundgaard Simonsen at Resen åbenbart har arbejdet bevidst med både stavelsetal og rytme, og at stavelsetallet er korrekt og egentlige rytmebrud sjældne, samt at teknikken med apokoperinger og kliché-agtige udfyldninger minder slående om Arrebos teknik. Nu er apokoperinger jo ikke noget der kun gælder Resen og Arrebo; og med hensyn til rytmen, så er Resen så meget dårligere end Arrebo, at det ikke er meget sandsynligt at Arrebo kan være inspireret af ham. Hvis man, som et groft kriterium for mangelfuld rytme vælger procenttallet af svage stavelser med *e* der står i hævning (og følgelig den foregående trykstavelse i sænkning), så er tallet 22 % for Resens fire danske salmer, mens det for Arrebos tilsvarende salmer er godt 3.3 %. Selv Lobwasser, som Paludan (1887) omtaler som stavelsetællende, er bedre end Resen. Et gennemsnit af 15 salmer hos Lobwasser giver 5.2 % svagt *e* i hævning, når man forsøger at læse salmerne i jambisk rytme (men dette tal bygger dog på udgaven fra 1608, som er rettet af udgiverne). Desuden er der hos Resen nogle steder overskydende stavelser. Lundgaard Simonsens og Kabells karakteristik af Resen er derfor ikke rammende.

Ser man på nogle andre af de samtidige danske digtere, er der heller ikke megen inspiration at hente. Kabell siger om Mogens Banckes salmeparafrase (1580) at det er det første større værk der tilstræber regelmæssig rytme. Men han tænker muligvis kun på stavelsetallet. Der er kun få overskydende stavelser. Men prøver man at læse salmerne med jambisk rytme, så er der enkelte strofer der faktisk er helt

regelmæssige, men tallet for svagt *e* i hævning bliver dog i gennemsnit for de første 8 salmer 20 %.[33]

Et værk der er kommet kort før Arrebos salmeparafrase, Anders Kjeldsen Tybos drama "Absalon", er klart stavelsetællende, endogså sådan at vers med mandligt og kvindeligt enderim har samme stavelsetal (mens Mogens Bancke normalt har en stavelse mere eller mindre ved kvindeligt rim), fx *Ellers er det oss spot oc skam/ om wi i Mund oc Haand er lam/ Naglen will' wi banck' oc driffue/ Men den sig vil' før' oc giffue*. Dramaets prolog er i gammel stil med fri udfyldning af ubetonede stavelser, mens epilogen er tilsigtet jambisk med en enkelt anapæst, og her bliver tallet for svagt *e* i hævning 21 %.

Et helt andet billede får man når man går til de tyske værker som man ved at Arrebo har kendt og delvis benyttet (se Lundgaard Simonsen 1955). Her har han kunnet finde sine metriske forbilleder.

Han har, som nævnt, oversat fem af Luthers salmer (= Davids salmer nr. 12, 14, 67, 124 og 130). Luthers salmer varierer meget stærkt i henseende til rytmisk regelmæssighed; men der er adskillige som har helt eller næsten helt regelmæssigt metrum (se Spangenberg (1571), der citerer en del af salmerne, og Klippgen (1912), der har udgivet alle salmerne i kronologisk rækkefølge, samt Wackernagel (1870), der giver varianter).

Af de salmer som Arrebo har oversat er én fuldstændig regelmæssig (130), de andre har kun få afvigelser. Procenttallet for svagt *e* i hævning er hos Luther i "Cithara Lutheri" (som Arrebo nævner i forordet adskillige gange) 1.4 og hos Arrebo 1.6. Men derudover har Luther endelsen *-ig* i hævning tre gange og en del overskydende stavelser, dog af dem der hyppigst synkoperes i ældre tysk poesi, fx *ew(i)ge, steh(e)t, woll(e)n*, så det drejer sig snarere om at synkoperne ikke er angivet i Spangenbergs "Cithara Lutheri"; i det ældste tryk fra 1524 (Wackernagel 1870) er der alle steder synkope.

---

[33] Schiørring 1950 omtaler også (p. 37) Banckes salmer som stavelsetællende, men nævner (p. 354) at der dog i denne periode fandtes enkelte viser med et glattere versemål.

Den 137. salme er oversat fra Wolfgang Dachstein. Hans versifikation er helt regelmæssig, blot har han to steder *-lich* i hævning, og et sted glemt at angive synkope af *ge-*, som han andre steder angiver (Wackernagel 1870, p. 98). Arrebo har én svag stavelse med *-e* i hævning og to *-ig* i hævning; ellers er også hans oversættelse regelmæssig.

Den 146. salme er oversat fra Johann Freder (se Wackernagel 1870, p. 215). Der er en plattysk version fra 1576 og en højtysk fra Wittenberg Gesangbuch 1562. I den første er der en mængde overflødige svage stavelser med *e*, i den anden er de elideret. Arrebo har nok brugt Wittenberg-udgaven, som kun har ét svagt *e* i hævning. Hans procent svagt *e* i hævning ligger i disse salmer som i dem der var oversat fra Luther lidt under gennemsnittet for Psalteret 1623 på 3.7, nemlig 1.6 og 2.5.

Endelig ved man at Arrebo har benyttet Cornelius Beckers tyske Psalter-parafrase, der omfatter alle 150 salmer, men han har kun brugt den direkte hist og her (ifølge Lundgaard Simonsen 1955). Beckers værk er fra 1602, altså, ligesom de salmer der er nævnt i det foregående, før den fornyelse der kom med Heinsius og Opitz. Alligevel er Beckers salmer ret regelmæssige med få svage stavelser i hævning. I de første 500 vers ligger hans procent ikke meget højere end Arrebos (godt 4 %); men hans vers er alligevel noget mere ubehjælpsomme. Han har ca. dobbelt så mange synkoper, men alligevel i de første 500 vers over 20 overskydende stavelser, og han har tit småord i hævning og også flere apokoper foran konsonant. Det nøjagtige tal er det vanskeligt at fastslå, da han ikke selv angiver apokoper og synkoper, og normen var temmelig vaklende på den tid.

Da Arrebo skrev Hexaëmeron, havde han flere forbilleder med regelmæssig rytme. Det gælder både for hans hollandske og hans tyske kilde (Heijns 1628 og Hübner 1631) at de praktisk taget aldrig har svagt *e* i hævning. Hübner, som var et fremtrædende medlem af det tyske "fruchtbringende Gesellschaft", ønsker i denne oversættelse at følge Opitz, og det lykkes næsten helt, bortset fra at han nok har et større antal synkoper end Opitz ville have syntes om (30 i løbet af 500 vers) og et mindre antal apokoper før konsonant. Heijns (som i modsætning til Hübner bruger apostrof for apokoper) har derimod mange apokoper foran konsonant (22 i de første 500 vers) og desuden et stort

antal specifikt hollandske forkortelser : den bestemte artikel i neutrum *het* og pronominet *het* forkortes normalt til *'t*, der danner forlyd i følgende ord (fx *'t schuym, 't gaat,* altså også foran konsonant), og den bestemte artikel i fælleskøn *de* apokoperes hos Heijns normalt foran vokal (fx *d'ander*) og også i forbindelsen *d'welck* (som relativt pronomen). Der er i de første 500 vers knap 140 eksempler på *'t* for *het* og et lille antal hvor det ikke forkortes, og denne valgmulighed er naturligvis en hjælp når stavelsetallet skal overholdes.[34]

Det er klart at både Heijns og (især) Hübner kan have tjent som forbilleder for Arrebo i bestræbelsen på at opnå helt regelmæssige vers. Men selvom Arrebo ikke har udformet sine metriske principper uafhængigt af påvirkinger udefra, som Mortensen (1901) og Paludan (1887) antog, så var det dog en beundringsværdig præstation at overføre de nye principper til dansk. Han har endda haft en vanskeligere opgave end sine tyske forgængere, som havde betydelig flere muligheder for apokoper og synkoper uden at det virkede stødende på læseren. Luther, som jo stadig på mange måder var et forbillede for tyske digtere, vekslede i en mængde former frit mellem former med og uden *e* (se Bach 1934), fx i substantiver som *seel(e), tag(e)s,* i verber 1. person *hab(e)* eller i 3. person *zeug(e)t, zeug(e)te* og i ord som *heut(e), g(e)recht, mein(e), mei(ne)m* osv. Særlig vigtigt var det at endnu Opitz anerkendte veksel i 3. person sing. og i participium mellem former med og uden *e*. Det gav store muligheder. Hübner har fx i én verselinie (2. dag, vers 663) en lang række verber : *Blerrt, brüllet, knallet, bremst, soust, dondert, donnert, summet* med eller uden *e* som det passer med stavelsetallet og den jambiske rytme (disse former er ikke regnet med i Beckers og Hübners synkoper). Hübner skifter fx også mellem *kriegsleute, kriegesleut* og *kriegsleut.* Desuden har man jo endnu i nyhøjtysk mulighed for sammentrækninger som *d(a)rauf, an dem* → *am* osv.

Det er sandsynligt at Arrebo også allerede i 1627 har kendt til hollændernes poesi, da dannelser som *højprægtig, stormægtig* og lignende

---

[34] Heijns har ikke svagt *e* foran vokal, Hübner har et enkelt tilfælde i de første 500 vers.

forstærkende sammensætninger, som Arrebo bruger i 1627, er nært beslægtede med tilsvarende dannelser i den hollandske poesi på denne tid. Og kendskab til hollandsk poesi kan også have bestyrket ham i at tilstræbe regelmæssige jamber.

2.4 Melodiernes betydning

Arrebos salmer var beregnet til at synges, også ved andagter i hjemmet. Derfor har han, som han siger i forordet, ikke villet benytte de franske melodier, som Lobwasser gør i sin tyske oversættelse fra fransk, men kendte kirkemelodier, fx fra "Cithara Lutheri" og de almindeligt kendte salmebøger. Det er for langt de fleste salmers vedkommende melodierne fra Thomesens salmebog (1569) der er benyttet (se Schiørring 1950, p. 184 ff. og Lars Bülow Davidsen 1981). I første udgave af Psalteret (1623) anføres blot den første linie af den salme hvis melodi er benyttet, men i anden udgave (1627) gives melodierne i noder. Det er overvejende sandsynligt at det er Arrebo selv der har stået for nodeangivelserne. Man ved fra retsprotokollerne at han var glad for at synge og at han ved et af gilderne viste trommeslageren hvordan han skulle slå takten. Det er også meget sandsynligt at han i sin studietid har fulgt de forelæsninger og øvelser over musik og sang, som på den tid regelmæssigt blev holdt ved universitetet, især da også hans lærer professor H. P. Resen var meget interesseret i musik (se Rørdam 1857, p. 21 og 31 og Lars Bülow Davidsen 1981, p. 10-11).

Det kan derfor være rimeligt at spørge om det kan være musikkens krav der, som Paludan mener, har ført Arrebo til en regelmæssig rytme, eller i hvert fald medvirket til det, og om de enkelte melodier kan have betydet noget for hans verserytme. Arrebo taler jo også i sit forord om at apokoper og synkoper var nødvendige "om Ordene ellers met deris wtvungne mening vnder Noderne sig arte oc bequemme skulle".

I Thomesens salmebog er de fleste af salmerne i gammel stil med fri udfyldning af svage stavelser. Fx lyder i den kendte salme "Af dybsens nød ..." (Thomesen 1569, p. 178) første linie af første strofe : *Aff dybsens nød raaber ieg til dig*, af anden strofe *Hoss dig allene gjelder Naade oc gunst*, og tredje strofe *Til Gud staar alt mit Haab oc trøst*. Thomesen tilpasser noderne til første strofe, og i de andre må man så enten træk-

ke nogle stavelser over flere noder (såkaldte melismer), eller gentage samme node, alt efter stavelsetallet. Som det også fremhæves i Erik Dals kommentar til facsimileudgaven 1968, kan det give visse vanskeligheder. Men det lader sig gøre hvis forskellene ikke er alt for grelle. Det er jo også i sange der stadig synges ganske almindeligt at en stavelse skal trækkes over flere noder, fx i "Kong Kristian" : *hans værge hamrede så fast*; og selv når der er forskelligt stavelsetal i tilsvarende verselinier, som i første og sidste strofe i "Det haver så nyligen regnet", volder det ikke større vanskeligheder.

Men Arrebo har jo også benyttet tyske salmer, og de var i mange tilfælde meget regelmæssigt akcentuerede, d.v.s. med fast rytme byggende på prosaakcenten, samtidig med at andre genrer ofte havde fri udfyldning af svage stavelser eller blot var stavelsetællende. Kossmann (1922) nævner at i Nederlandene var sange i Rederijker-perioden[35] mere regelmæssige end andre tekster, og v. Elst (1919) gør opmærksom på samme fænomen. Karl Mortensen (1901) nævner også at i danske skolekomedier, fx Justesen Ranchs, var de indlagte sange mere regelmæssige end den øvrige tekst, idet der flere steder både er regelmæssigt stavelsetal og regelmæssig skiften mellem hævning og sænkning "endog med bevarelse af den begrebsmæssige fremsigelse", hvormed han vel mener naturlig prosaakcent.

Det er klart at det er praktisk hvis tilsvarende linier i forskellige strofer (som skal synges på samme melodi) har samme stavelsetal. Det var, ifølge Kossmann, også det Rederijker-reglerne forlangte. v. Elst (1919) anfører også at når man begynder at kræve fast stavelsetal også i sungne vers, kan der komme konflikt mellem ordakcent og musikalsk rytme, og forkerte akcenter kommer tydeligere frem i sungne vers. Heusler (1929) nævner at den tyske mestersang, som jo var beregnet på at synges, især i 15. og 16. årh. tog meget lidt hensyn til ordakcenten. Det var melodien der herskede over ordet. Men netop derfor mener v. Elst at musikken bidrog til den nye jambiske rytme.

På den anden side mener Dal (1968) at musikken "delvis slører prosodiens kanter" og at de hårdeste stavelsetællende vers må være

---

[35] De hollandske mestersangere i 15. århundrede.

født i det musikalske medium. Netop når det gælder salmerne forekommer det mig heller ikke så overbevisende at musikken har bidraget til at man begyndte at kræve regelmæssigt akcentuerede vers. Salmer synges jo normalt langsomt (Arnholtz 1938, p. 175-6) og på Arrebos tid endnu langsommere end nu (Kossmann 1922 og Dal 1968). Derfor vil konflikterne ikke komme så stærkt frem, og tilmed understreger den ledsagende orgelmusik ikke rytmen (undtagen eventuelt ved forlængelsen af noder). Det er derfor egentlig påfaldende at mange af de tyske salmer var så regelmæssige.

Med de tyske salmer kan Arrebo ikke have haft større problemer, men nok med Thomesens melodier og deres forhold til teksterne. Arrebo har ikke mekanisk overtaget Thomesens nodeangivelser. Hvor Thomesen har to korte ens noder af hensyn til teksten i første strofe, forenkler Arrebo konsekvent til én node. Nu skal man naturligvis ikke forestille sig det sådan at Arrebo har siddet med Thomesens salmebog foran sig og forenklet alle dobbeltnoder. Han har sikkert som præst og præstesøn kunnet melodierne udenad, og han har så valgt den enkle form der passede bedst til det regelmæssige versemål han tilstræbte, dvs. melodiernes grundform, som så kan fastholdes i alle strofer. Men det kan han kun gøre fordi han ønsker ved synkoper og apokoper at holde samme stavelseantal helt igennem. Han har ikke tilpasset sin tekst efter Thomesens noder, men tilpasset noderne til sit regelmæssige versemål eller, om man vil, til den simple melodi der passede til hans tilstræbte versemål.

Derimod har Arrebo så at sige altid beholdt Thomesens melismer (altså stavelser trukket over flere noder). I nogle tilfælde overtages de dog med små ændringer[36] : Melismer bevaret, men med små ændringer, gælder fx Ps. 11 (V 28, Th 162), Ps. 42 (V 42, Th 178), og Ps. 103 (V 61, Th 293). Arrebo har også tilføjet enkelte nye melismer, fx Ps. 39 (V 41, Th 337) og Ps. 52 (V 47, Th 203). Men det er uhyre sjældent at de udelades.

---

[36] PS+tal henviser til nummeret for Arrebos salme, V+tal til siden i Arrebo Saml. Skr. bind V, hvor Arrebos melodier er aftrykt, og Th+tal til bladet i Thomesens salmebog.

Det er påfaldende at han aldrig udnytter melismerne til at undgå synkoper og apokoper. Ved en gennemgang af alle salmerne har jeg fundet 39 eksempler hvor en apokope kunne være undgået ved at udnytte melismerne.

> Det almindeligste er at ord på udlydende *-e*, fx *hjerte, ære, vilde* o.l. har apokope trods melisme på den trykstærke stavelse, fx i Ps. 26 (V 35), hvor der er melisme på *Hiert'*, så man let kunne synge *hjer-te* i stedet for *hje-ert*. I nogle tilfælde ligger melismen på følgende tryksvage stavelse, fx *oc* i Ps. 81 (V 56) *som er vor styrck' oc mod*, men i de fleste tilfælde på den trykstærke stavelse.

Men hvis Arrebo havde udnyttet melismerne på denne måde, så ville nogle vers få en stavelse for meget, og den regelmæssige rytme ville være brudt. Det tyder på at det ikke er stavelserne der føjer sig efter noderne, men den regelmæssige versrytme der er afgørende. Lars Bülow Davidsen (1981) nævner også at en hel del af de melodiske og rytmiske ændringer i melodierne øjensynligt er betinget af ændringer af metrik og rimforhold, og det anfører han som et vægtigt argument for at det er Arrebo selv der har stået for nodeangivelserne.

Der er kun få ændringer i forhold til Thomesen i selve melodiforløbet, men der er dog enkelte rettelser (også i salmer der ikke omtales af Bülow Davidsen (1981) som tyskpåvirkede).

Derimod har han i flere tilfælde ændret nodelængderne. Forlængelse af en node øger dens vægt, og det er fx i det 19. århundredes melodier helt overvejende at taktnoderne er længere end de ubetonede eller har samme længde; i hvert fald er de normalt ikke kortere. Men for melodierne hos Thomesen og Arrebo gælder det ikke. Det hænder at længderne følger takten hos dem begge. Men det gælder kun ved 3/4 takt; og i tre tilfælde (Ps. 16 (V 30, Th 278), Ps. 96 (V 60, Th 301) og Ps. 133 (V 69, Th 368) og andre med samme melodi), hvor Arrebo i modsætning til Thomesen har næsten regelmæssigt skifte mellem kort og lang node, har han samtidig ændret 4/4 til 3/4 takt i melodien, og i det ene tilfælde synes der i hvert fald ikke at have været andre forbilleder. Et skifte mellem 1/4 og 1/2 node er vel også den mest nærliggende mulighed når en 3/4 takt skal kombineres med et jambisk (eller trokæisk) versemål. Når det drejer sig om melodier i 4/4 eller 2/4 takt er det meget almindeligt at en linie begynder og ender med en lang

node, mens de mellemliggende er kortere, hvad der ikke passer særlig godt til et jambisk versemål. Arrebo ændrer ikke så sjældent den første node i verset til en kort,[37] men beholder den lange i versslutning, hvad der måske kan ses som en delvis tilpasning til den jambiske rytme; men meget ofte beholder han den lange første node og altid i strofens første vers. I enkelte tilfælde kan man se en vis tilpasning til melodiens nodelængder i ordvalget; fx i Ps. 29 (V 37), vers 7 består melodien af fire lange noder, og Arrebo anvender her oftest enstavelsesord eller ret tunge sammensætninger samt rim, fx *Guds Røst / vdøst* eller *Sit Folck / vor Tolck*, hvad der hæmmer tempoet. Men ofte er der meget lidt sammenhæng mellem nodelængde og takt.

Man kan nu spørge om i hvert fald ændringerne i 1627 i nogle tilfælde kan være betinget af melodiens rytme. Det har kun været muligt at finde ganske enkelte eksempler herpå : I Ps. 57 (V 48), 4. vers, er optakten strøget i alle strofer i overensstemmelse med melodien. Det samme er sket i Ps. 74 strofernes 1. og 3. vers (V 53). Endelig har han i Ps. 91,1 (V 59) strøget en stavelse i første strofe (hvorved han samtidig undgik en falsk ordrytme (*Huiler* ⏑ –, → *Huil*). Men i de følgende tre strofer er der her en stavelse for meget i forhold til melodien.

Man kan også tænke sig at melodien i nogle tilfælde har hindret ellers nærliggende rettelser af uregelmæssige vers. Det er muligvis tilfældet i Ps. 55 (V 47), som har 11 strofer, hvor vers 5 i de fleste tilfælde kan læses med optakt (som de andre vers, der alle er jambiske), fx *For fiêndens stemme/ den ondis klemme*, mens melodiens nodelængder er 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥, og hertil passer godt de urettede vers 5 i strofe 4 *Natten oc dagen, kiffuen oc klagen* og i strofe 9 *Linner er Munden/ end smør befunden*. Vers 6 er rent jambisk undtagen i strofe 6 *Døden oc straff/ dem sla i Graff*, som er urettet, men passer fint med melodiens længder 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 / 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥.

Deroverfor står imidlertid mange rettelser af ord der var i overensstemmelse med nodelængden. Mest påfaldende er at den meget almindelige første melodilinie af typen 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 𝅗𝅥 ikke forhindrer at

[37] fx i Ps. 10, strofernes 2. vers (V 24, Th 253) og Ps. 13, 4. og 5. vers (V 29, Th 268).

Arrebo i 1627 i 75 tilfælde har rettet hvor det første ord i verset havde tryk på første stavelse i overensstemmelse med længden, men i modstsrid med den iøvrigt jambiske rytme, fx Ps. 9,18 (V 27) *HErre stat op, beujß dig sterck → Stat, HERRE op ...* eller Ps. 20,6 (V 32) *Himmelske Konge, stat os bj → O, Himmel-konge ...*

Naturligvis har melodierne haft betydning; for det er klart at Arrebo ikke først har versificeret en salme og derefter har ledt efter en passende melodi. Han må være begyndt med at vælge en melodi der syntes ham at passe til indholdet, og denne melodi har så været bestemmende for antallet af vers i hver strofe og for mandlige eller kvindelige rim og måske også for det overvejende jambiske versemål. Melodierne har naturligvis også været et incitament til at benytte fast stavelsetal; men det er ikke nogen tvang. Med hensyn til overensstemmelsen med naturligt prosatryk har melodierne næppe været af betydning; som nævnt er det ikke så væsentligt i den meget langsomme salmesang. Endelig har resuméversene også regelmæssig rytme med hensyntagen til naturlig prosarytme, og dem er der ikke melodi til. Og for Hexaëmeron, hvor der ikke er tale om sang, er det naturligvis helt klart at der er andre motiver.

Da det desuden, som omtalt i det foregående, er uhyre sjældent at man kan finde eksempler på at teksten kan have været rettet af hensyn til melodien, mens der er en mængde eksempler på rettelser til en svag stavelse mod nodelængden og tilpasning af noderne i Thomesens Salmebog til Arrebos tilstræbte regelmæssige versrytme, er der næppe nogen grund til at inddrage melodierne i diskussionen af Arrebos anvendelse af sammensatte og afledte ord.

3. Arrebos metriske placering af afledte og sammensatte ord

3.1 Indledende bemærkninger.

Man kan være sikker på at endelser med *-e* efter stærktryk har været svage på Arrebos tid, som før og efter. Og det samme gælder afledningsendelserne *-ig, -lig, -ing*. De har derfor kunnet bruges som bevis på hans bestræbelse på overensstemmelse mellem versakcent og prosaakcent. Men man kan ikke være sikker på akcentuationen af tunge

afledningsendelser og sammensætninger. Det var i disse ord Axel Kock mente at der tit har været andetledstryk (se Indledningen).

Det er derfor værd at prøve om man kan slutte noget af Arrebos anbringelse af disse ord i vers. Der er imidlertid klare begrænsninger for de slutninger man kan drage. Man kan fx, forsåvidt det drejer sig om jambiske eller trokæiske tekster, hvor der er regelmæssigt skift mellem hævning og sænkning, dvs. i næsten alle salmerne og i Hexaëmeron 2.-6. dag, ikke sige noget om sammensætninger af to tostavelsesord med tryk på første stavelse (typerne *Himmelrummet* og *Kerteminde* vil jo begge blive anbragt som – ⏑ – ⏑) eller om trestavelsesord med svag midterstavelse : typerne *klædebon* og *garveri* vil begge blive brugt i stillingen – ⏑ – i sådanne vers. Desuden er det et problem at trestavelsesord med stærktryk + bitryk + svagtryk (type 4-3-1), fx *afgrunden, opfylde, visdommen* ikke kan anbringes med denne akcentuation i rent jambiske eller trokæiske vers, men enten må få formen – ⏑ – eller ⏑ – ⏑, og i sidste tilfælde, som er det hyppigste, kan man ikke skelne denne type fra typen *oprigtig, forstanden* o.l.

Nogle ord der senere har vaklet, som *opstandelse, taksigelse,* kan kun anbringes på én måde i jambiske vers og viser derfor ikke noget, og nogle vil på grund af betydningen være sjældne i poesi, fx *rødbede* eller *borgmester*.

Ord med stærk stavelse plus to svage (*regnede*) bruges både hos Arrebo og senere som – ⏑ –, da anden stavelse normalt har lidt svagere tryk end sidste stavelse (se ovf. p. 33).

Det må derfor være tostavelsesordene der står i centrum for undersøgelsen, mens trestavelsesordene af type 4-3-1 (*'af‚grunden*) vil blive behandlet kortere. I vers der indeholder daktyler, dvs. ganske enkelte salmer og for Hexaëmerons vedkommende fortalen til skaberen og 1. dag, vil det derimod være muligt at anbringe 4-3-1 typen som – ⏑ ⏑. Det samme gælder 4-1-3 typen (*klædebon*).

Man må desuden være varsom med at slutte noget om individuelle ord. Da Arrebo både i 1623 og i 1627 har en del afvigelser i ord med svagt *-e* med stærktryk + svagtryk, må man regne med at han også har det i sammensatte ord med stærktryk + bitryk. Og selvom de simple ord i Hexaëmeron følger det naturlige tryk, må man regne med at han kan have været mere tolerant med hensyn til relationerne mellem

stærktryk og bitryk end med stærktryk over for svagtryk. Det vil sige at når et ord kun forekommer en eller to gange, kan man ikke slutte noget sikkert om dette ords tryk, men kommer det flere gange, og især når det er rettet i 1627, kan man være så godt som sikker på at trykfordelingen er tilsigtet. For begge værker gælder det imidlertid at man kan fastslå helt klare forskelle i behandlingen af forskellige ordklasser; og her kan man også inddrage de tidligere digte (med undtagelse af det første og det lidt tvivlsomme om misfostret, da de begge er meget uregelmæssige).

Når der i det følgende gøres rede for antal ord der anvendes på forskellig måde i teksterne, menes antal ord i løbende tekst, dvs. gentagelse af samme ord tælles med. Det afgørende for opstillingen er ordenes stavelsetal og forekomsten af svagt *e* [ə], dvs. det er ikke afgørende om det svage *e* hører til stammen (som i *gave*) eller det er en grammatisk endelse (som i *heste*).

Med hensyn til identifikationen af sammensætninger bygges simpelthen på sammenskrivning eller forekomst af bindestreg, fx *Liunild* eller *Snee-fald*. I Psalteret bruges næsten udelukkende sammenskrivning, i Hexaëmeron hyppigere bindestreg i substantiver og adjektiver, men ikke i verber. Motiverne til valg mellem sammenskrivning og bindestreg i Hexaëmeron er ikke klare. Dog har nydannede sammensætninger i reglen bindestreg, fx *søød-luctig* over for *rødmalet, Liif-misundere* over for *Kirsebær*. Men der er dog mange helt almindelige sammensætninger der har bindestreg, fx *Gran-skof* og *Graf-stæd,* og han skriver med få liniers mellemrum *Eenhiørning* og *Een-hiørning*. Brugen af bindestreg er måske påvirket af det hollandske forlæg, som bruger det i mange tilfælde.[38]

[38] I 16. århundrede (og tidligere) var særskrivning ret almindelig, og det kan naturligvis tænkes at det er sætteren der har normaliseret sammenskrivningen, men også i Arrebos private breve (offentliggjort i Saml. Skr. I, 1965) er sammenskrivningen i overensstemmelse med nuværende praksis, fx i et stort antal sammensatte verber og en hel del substantiver, blot er *richs daller* i reglen skrevet i to ord, og der er et yderligere eksempel : *forlænings breff*.

Det er uhyre sjældent man eventuelt kunne opfatte to særskrevne ord som en sammensætning. Det er sket en enkelt gang i en forbindelse af typen *hen gaa*. Der er således praktisk talt ingen tvivlstilfælde.[39]

3.2 Tostavelsesord

3.2.1 Tostavelsesord med tungt suffiks

I 1623-udgaven er der 203 eksempler på tostavelsesord hvor anden stavelse er en af de relativt tunge afledningsendelser *-hed, -dom, -skab,*

Tabel 1

Tostavelsesord med afledningsendelse brugt som – ⏑ og ⏑ – i Arrebos værker

	egne digte		Ps. 1623		Ps. 1627		Hexaëmeron	
	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
-hed	2	1	95	21	106	10		
-dom	2	0	43	6	45	4		
-skab	2	0	30	4	33	1		
-bar	0	0	0	3	0	3		
-som	0	0	1	0	1	0		
SUM	6	1	169	34	185	18	130	1
	86 %		83 %		91 %		99 %	

[39] Med hensyn til talangivelserne i de følgende tabeller kan det ikke udelukkes at enkelte eksempler kan være overset. Dog er der for tostavelsesordene hos Arrebo og hans forbilleder foretaget en ekstra kontrol, og hovedresultaterne påvirkes ikke af enkelte udeladelser.

-bar, -som.[40] Af dem har 169 (eller 83 %) endelsen i sænkning i 1623, og af de 34 med anden stavelse i hævning er 16 rettet i 1627-udgaven (se Tabel 1). I Hexaëmeron er der 130 eksempler i sænkning og kun ét eksempel i hævning (*godhed*). I digtene er der for få eksempler til at procenten siger noget, men der er tydeligt aftagende hyppighed af afledningsendelse i hævning fra 1623 til 30erne. Det er klart at disse endelser har haft svagere tryk end stammen i Arrebos udtale som i nutidsdansk. Adjektivendelsen *-bar* synes at danne undtagelse, men der er for få eksempler. Hexaëmeron har *fructbar* som – ⏑.

3.2.2. Præfigerede og sammensatte tostavelses substantiver

a) Ord med præfikserne for-, u- og mis-[41]

Akcentueringen af *for-* svarer stort set til nutidig brug, dvs. at mens verber og verbalafledninger normalt har svagt *for-*, så har substantiver groft set stærkt *for-* når det svarer til tysk *Vor-*, og svagt når det svarer til tysk *Ver-*. Men der er dog nogle afvigelser fra den moderne fordeling. I 1623 står *for-* som nu i sænkning i ordene *forstand* (7 eks.), *fortred* (7 eks.), *fortjenst'* (1 eks.), *fornuft* (1 eks.), *forgifft* (1 eks.) og i hævning i *forgaard* (3 eks., herimod dog 3 i sænkning, hvoraf det ene er rettet i 1627); *forraad* og *fordeel* har hver 1 ⏑ – og 1 – ⏑. Imod nutidsdansk har *forbund* svagt *for-* (3 eks.); det samme gælder *forskiell* (1 eks.) (begge svarer iøvrigt til tyske ord på *Ver-*). I Hexaëmeron er muligvis ikke alle ord med *for-* noteret, men der er i hvert fald 1 eksempel på *Forraad*, et på *formand* og 2 på *Forsæt*, alle – ⏑, men herimod et på *Formand* og et på *Fordeel* som ⏑ –.

Forstavelsen *u-*, som på moderne dansk normalt har tryk i substantiver, viser almindelig vaklen. Der er i salmerne 16 – ⏑ og 24 ⏑ –, og 5 af de 11 forskellige ord findes på begge måder. Det hyppigste ord er *uræt*, som optræder 8 gange som – ⏑, og 10 som ⏑ –. I Hexaëmeron

---

[40] Om de lette endelser *-ig, -lig, -ing*, se 2.2 (p. 34).

[41] Forstavelserne *for-, u-* og *mis-* regnes nu i almindelighed for afledninger. Axel Kock betegner dog ordene som sammensætninger, og det er praktisk at behandle dem sammen med sammensætninger når det drejer sig om tryk, fordi de rejser tilsvarende problemer.

er der ifølge emnet (Skabelseshistorien) ikke så mange ord med *u*. Der er 4 – ⏑ og 3 ⏑ –.

Forstavelsen *mis-* er, i modsætning til moderne dansk, i reglen tryksvag. Der er i salmerne (1623) 45 eksempler på *miskund*, deraf 38 som ⏑ – (i 1627 2 nye eksempler på ⏑ –). I Hexaëmeron er der kun 2 eksempler, *mishag* og *misbrug*, og de har derimod begge – ⏑.

b) Almindelige tostavelses sammensatte substantiver

Akcentueringen af almindelige tostavelses sammensatte substantiver er vist i Tabel 2. Uigennemsigtige sammensætninger som *idræt, arbejd, hustru, attrå, brudgom* er medregnet.

Tabel 2

Antal tostavelses sammensatte substantiver brugt som – ⏑ og ⏑ – i Arrebos værker

egne digte		Ps. 1623		Ps. 1627		Hexaëmeron		– ⏑ ialt (÷1623)
– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	
12	1	194	55	209	39	383	20	
92 %		78 %		84 %		95 %		91 %

Det fremgår af tabellen at det overvældende flertal af tostavelses substantiver bruges med første stavelse i hævning; og 29 % af afvigelserne i 1623 rettes i 1627. Der er ingen rettelser fra – ⏑ til ⏑ –. Man vil se at fra 1623 til Hexaëmeron bruges flere og flere af substantiverne med første stavelse i hævning, hvad der tyder på at det var det Arrebo tilstræbte. Når der ikke er nogen fremgang fra digtene til 1623 skyldes det ikke at digtet fra 1628, som var meget regelmæssigt, er talt med (uden det ville det stadig blive over 90 %), men simpelthen at Arrebo her stod friere end i den meget bundne opgave med salmeparafrasen. At han normalt har haft tryk på første stavelse støttes også af at det ikke er bestemte ordtyper der afviger. Den eneste tendens man kan påvise er at relativt mange af de ord der har første stavelse i sænkning har en præposition eller et adverbium som første led, ikke fx et substantiv eller adjektiv, dvs. forled med mindre vægt. Men det er kun en tendens, og den viser sig kun hvis man udelader ordet *ansigt*,

som er meget hyppigt (*Guds ansict*), det har 48 forekomster med *an* i hævning, og 18 med *an* i sænkning, hvoraf de 11 er rettet. Og tendensen ses slet ikke i Hexaëmeron, hvor kun 3 af de 18 ord med første stavelse i sænkning har præposition eller adverbium som første led. Iøvrigt forekommer de fleste af de ord der optræder med første stavelse i sænkning også et andet sted i teksten med første stavelse i hævning. Det er øjensynlig metrets krav, ikke ordtypen, der har været afgørende.

Tit optræder samme ord kun en eller to gange, og så kan man ikke med sikkerhed fastslå netop dette ords udtale, men det lader sig dog gøre i flere tilfælde.

For det første er det klart at de ord Arrebo retter i 1627-udgaven må have haft hovedtryk på første stavelse. Det er *Guldsmid, Morland, Domstol, Ildsted, Tilsagn, Modgang, Afgrund, Idræt, Aasiun* og (11 eksempler af) *Ansict*.

Men dertil kommer så ord der har et klart flertal for første led i hævning, nemlig *Modgang* 20/2 (dvs. 20 eksempler med første led i hævning, 2 med første led i sænkning, men begge er rettet), *Hoffmod* 11/0, *Budord* 8/1, *Liunild* 6/1, *Anslag* 5/1, *Attraa* 5/1, *Ordsprock* 4/0, *Loffsang* 4/0, *Tilfluct* 4/1, *Voldsmand* 3/0, *Vijntræ* 3/0, knap så sikre *Nabo* 3/1, samt følgende med 2/0 : *Brudgom, Orloug, Vijnstock, Affkom, Affgud, Oprør, Arbed, Embed,* og *Hustru*. Heraf understøttes nogle yderligere ved anvendelsen – ⏑ i Hexaëmeron : *Ansict* 13, *Liunild* 5, *Domstol* 2, *Modgang* 2, *Vijnstock* 2, *Loffsang* 1, *Affgud* 1. Af andre ord der forekommer flere gange i Hexaëmeron som – ⏑ (og alle uden modeksempler) kan man nævne : *Jomfru* 9, *Arbejd* 8, *Skifher* 8, *Aarsag, Grundvold, Seglsteen, Kjøbmand, Graffsted* (alle 4), *Nabo, Anfang* og *Viingaard* 3, dvs. ialt 33 helt sikre + 9 ret sikre ord.

På den anden side har man i salmerne *bistand* 1/3 (men Hexaëmeron 1/0)[42], *Modstand* 0/3 (men Hexaëmeron 1/0) og *Tillid* 5/8.

---

[42] I 15. århundredes svensk kan man finde sammenblanding af tryksvagt *be-* og trykstærkt *bi-* og derfor også veksel mellem *bistand* og *bestand* (Moberg 1989, p. 60).

Der er 12 ord i Salmerne og 11 i Hexaëmeron, der kun forekommer som ⏑ –, men alle kun én gang, og de er helt af samme type som andre ord der bruges som – ⏑, fx *Vandbeck* ⏑ – (men *Vandmand* – ⏑), *Krigshær* ⏑ – (men *Krigsmact* – ⏑), *Jordbær* ⏑ – (men *Hindbær* – ⏑), *Natluft* ⏑ – (men *Natdug* – ⏑). Det er egentlig kun ordene *Bistand, Modstand* og *Tillid*, som ser ud til at have vaklende tryk.

Iøvrigt står mange af ⏑ – ordene i rimslutning, hvor det er vanskeligt at ændre, fx står de 5 eksempler på *Tillid* (⏑ –) alle i rimslutning, og ligeledes alle de 3 eksempler på *Modstand*, og af de 3 eksempler på *Bistand* (⏑ –) står 2 i rimslutning.

I Hexaëmeron optræder kun ét ord flere gange i stillingen ⏑ –, nemlig *Paafugl* 2/3.

Der er relativt flere sammensatte substantiver i Hexaëmeron end i Salmerne, på grund af en stærkere påvirkning fra den barokke stil, men antallet af tostavelsesord er begrænset noget ved at Arrebo her tit indføjer et *e*, fx *Lufterom, Fjeldekam, Bjergetop, Packehus, Sangefugl*, så de lettere kan indpasses i den jambiske rytme.

3.2.3 Tostavelses sammensatte adjektiver

Stort set har adjektiverne, ligesom substantiverne, hyppigst første stavelse i hævning. Billedet er imidlertid mindre klart, og det hænger delvis sammen med ordtypen. I 1623 og 1627 er der en tydelig forskel på to typer : A, almindelige sammensætninger som *sorgfuld, vandrig*; og B, forstærkende sammensætninger som *blot-arm*, hvortil slutter sig sammensætninger med *halff* (*halffdød*). De første har hyppigst første led i hævning, de sidste andet led. I to tilfælde er adjektiver af type A rettet fra ⏑ – til – ⏑ i 1627, nemlig *ringvijß* og *nidkiær*. Der er ingen rettelser den anden vej; og *rætwijß*, som der er flere eksempler på, har flertal for – ⏑ (4/2). Omvendt har *halffdød* gennemført ⏑ – (0/3). I 1627 er der kommet 10 nye tilfælde af ⏑ –, idet *saa* + adjektiv er rettet til en sammensætning, i 7 tilfælde klart en forstærkende sammensætning (*kulsoort, skyhøj*, osv.), mens 3 tilfælde ikke er udpræget forstærkende (*selffklog, blaaskønt* og *spitzrund*). De er her regnet til almindelige sammensætninger.

I Hexaëmeron er adskillelsen ikke klar. Her har 24 forstærkende sammensætninger første led i hævning, mens kun 13 har det i sænk-

ning, og 9 almindelige adjektiver har første led i sænkning. I nogle tilfælde har også her adskillelsen af de to typer været tvivlsom. Ord som *iiskaald* og *sneehviid* er klare, mens *liusblank* (⏑ –), *brandgul* (1 – ⏑, 1 ⏑ –), *velskabt* (⏑ –), *velgiordt* (⏑ –) og *speglklar* (5 – ⏑) er tvivlsomme. Af disse ord er *speglklar* og *brandgul* regnet for forstærkende, mens *liusblank, velskabt* og *velgiordt* er regnet for almindelige sammensætninger. Resultatet bliver opstillingen i Tabel 3.

Tabel 3

Antal tostavelses sammensatte adjektiver brugt som – ⏑ og ⏑ – i Arrebos værker. A: normale sammensætninger B: sammensætninger med forstærkende forled

	egne digte		Ps. 1623		Ps. 1627		Hexaëmeron		– ⏑ ialt
	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	
A	2	0	20	6	22	7	85	9	(÷ digte og 1623)
	(100 %)		72 %		76 %		90 %		
B	0	1	0	3	0	10	24	13	
A+B	2	1	20	9	22	17	109	22	77 %

I Hexaëmeron er der en tydelig tendens til at generalisere første led i hævning. Den klare adskillelse af typerne i 1627 skyldes måske delvis at 7 af eksemplerne er rettelser fra *saa* + adjektiv, hvor *saa* stod i sænkning.

Præfikset *u-*, som ikke er med i tabellen, står i næsten alle tilfælde i sænkning i simpleks-adjektiver. Der er 24 tilfælde af ⏑ – og kun 4 – ⏑. Det er i modstrid med akcentuationen i moderne dansk.

3.2.4 Tostavelses sammensatte verber

Tostavelses verbalformer af ægte sammensatte verber findes i imperativ (*bønhør !*), stærkt præteritum (*uddrog*), en del participier (*henlagt*)

og i infinitiv og præsens af verba pura der i infinitiv ikke har svagtryks-*e* (*anseer*) samt i apokoperede trestavelsesformer (*udrydd'*).

Mens den overvejende placering af substantiver og adjektiver som – ⏑ tyder på at akcentuationen har været som nu, så ligger det helt anderledes for verberne, som det kan ses af Tabel 4.

Tabel 4

Antal tostavelses sammensatte verber
brugt som – ⏑ og ⏑ – i Arrebos værker

egne digte		Ps. 1623		Ps. 1627		Hexaëmeron		– ⏑ ialt (÷ digte og 1623)
– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	
1	4	21	195	22	194	18	84	
(20 %)		10 %		10 %		18 %		14 %

Det er altså diametralt modsat af relationerne ved substantiver og adjektiver.

Der er i 1627 ingen direkte ændringer hverken fra ⏑ – til – ⏑ eller fra – ⏑ til ⏑ –. 9 ⏑ – verber er bortfaldet i 1627; men de er ikke rettet til – ⏑; ændringerne er følger af stilistiske ændringer eller metriske ændringer af andre ord, fx Ps. 105,18 *Der aff vdflød det Vand saa klar / → Der aff flød Vand Christalleklar /.*

I 3 tilfælde skilles verbet ad, fx Ps. 58 *Vdstød HErre → Stød, HERRE, vd,* åbenbart for at undgå *Herre* som ⏑ –. En sådan ændring af verbet er kun brugt i få tilfælde, selvom det var muligt også andre steder, hvis Arrebo ville undgå ⏑ –, da han flere steder har den adskilte form især i mere konkret betydning, fx *bryd af, vælder ud.* Det havde fx også været let at undgå *afskar* som ⏑ – i Hexaëmeron (Saml. Skr. I 1965, p. 244) : *sin Næse hand afskar,* der let kunne ændres til *Hand skar sin Næse af.* Men han har også i 1627 en rettelse den anden vej fra adskilt til sammensat verbum : i Ps. 66,7 (*Kommer hid / ieg vil fortælle / Hør til / huer som frycter Gud /*) rettes *Hør til → tilhør.* Smlgn. at i Ps. 139,3 (*Hvort skal ieg gaa hen fra din Aand*) rettes *gaa hen → hen gaa* (da *hen* og *gaa* her er skrevet adskilt, er de ifølge

det valgte kriterium ikke regnet for en sammensætning). Det har måske været for at undgå tryk på verbet i *hør til* og *gå hen*.

Han har ikke i almindelighed prøvet at undgå ⏑ –. Der er i 1627 13 nye tilfælde af ⏑ –. I 6 tilfælde skyldes det rettelse af ord med svag stavelse i hævning, fx Ps. 107,10 *lide* (⏑ –) til *vdstaa*. I andre tilfælde er der stilistiske årsager, fx Ps. 122,4 *Jerusalem saa vel er bygd* → *Jerusalem er vel opbygd*.

Sammensatte verber har betydelig oftere partikel som første led end sammensatte substantiver og adjektiver. Det kunne tænkes at medvirke til andetledstryk. Men 14 af de 20 eksempler i 1623 på – ⏑ har partikel som første led, og blandt eksemplerne på ⏑ – er der verber som *leedsag, kundgiør, hielslog, fuldgiør* o.l.

Der er i reglen ret få eksempler på de enkelte verber. Hvor der er mange, har størstedelen formen ⏑ –, fx *udfrj* 13 ⏑ –, 2 – ⏑, *bønhør* 12/1, *fremgaae* (9/0), *vdgaae* 5/0. At det ikke er specielle verber der i 1623 har formen – ⏑, ses bl.a. af at 16 af de 21 – ⏑ verber også forekommer i formen ⏑ –, og to andre findes i formen ⏑ – i Hexaëmeron; og af de 18 eksempler på – ⏑ i Hexaëmeron findes et verbum også i formen ⏑ – og 5 andre i denne form i salmerne. Det er værd at bemærke at 6 eksempler på – ⏑ i Hexaëmeron er participier der står som adled, fx p. 123 *Der hand med udstract Haand, dref Tanges haf til siide* eller p. 212 *Med udbred speglklar Svants, der meer i Øjet tindrer*. Men der er ikke noget helt klart skel mellem participier og adjektiver.[43] Desuden opfordrer anbringelsen som adled foran et substantiv til førsteledstryk.[44]

Det er påfaldende at mens der var betydelig flere tostavelses sammensatte substantiver og adjektiver i Hexaëmeron end i salmerne (og det gælder også trestavelsesord), så er der betydelig færre tostavelses verber (men omtrent det samme antal trestavelses verber). Når der er

---

[43] *velskabt* er her regnet som adjektiv, fordi der ikke er noget verbum **velskabe*, mens *udstrakt* er participium af *udstrække*.

[44] I 1600 vers i Hexaëmeron er der 37 adjektiver med første led i hævning, deraf står 31 som adled. Der er 5 med andet led i hævning, hvoraf intet står som adled.

relativt flere sammensatte substantiver og adjektiver, hænger det sammen med at Hexaëmeron er mere påvirket af den barokke stil, som ynder mange sammensatte substantiver og adjektiver. Når der specielt er få tostavelses verber, beror det først og fremmest på teksttypen. I salmerne er der mange anråbelser af Gud, og 75 (det vil sige op mod halvdelen) af tostavelsesverberne i salmerne er derfor imperativer, mens der kun er 4 imperativer i det beskrivende digt Hexaëmeron.

3.2.5 Adverbier

Adverbiet *altijd* afviger fra moderne dansk ved at have overvægt for ⏑ –. I Psalteret 1623 er der 17 eksempler på ⏑ – over for 11 på – ⏑. Ellers er den metriske form stort set i overensstemmelse med trykket i moderne dansk, fx *fordum, aldrig* som – ⏑, *tilforn, omkring* som ⏑ –, eller der kan være vaklen, som man også i moderne dansk finder i en del ord på *der-, her-, hvor-*, der alt efter sammenhængen kan have forskelligt tryk, fx *derhen, hertil, herfra, hvorpå, hvorfor* o.l. Det har derfor ikke forekommet at have større interesse at gå nærmere ind på adverbiernes metriske anvendelse.

3.3 Trestavelsesord

3.3.1 Psalteret og Hexaëmerons aleksandrinerdel (2.-6. dag)

Ved trestavelsesord er der principielt ingen forskel på ordklasserne; de kan derfor behandles under ét.

I Psalteret, hvor så at sige alle salmer er jambiske eller (sjældnere) trokæiske, og i Hexaëmeron 2.-6. dag, som er i aleksandrinere, skal der være regelmæssigt skifte mellem hævning og sænkning. Det afgørende bliver derfor ordenes struktur, specielt placeringen af svagt *-e* eller *-(l)ig*.

a) Ord med let mellemstavelse

Ord af typen *Jorderig, Morgenstund, underfuld, gennembor, sorrigfuld* volder ingen problemer med hensyn til anbringelse i alternerende vers. De vil altid få første og sidste stavelse i hævning og den midterste i

sænkning. Der er et meget stort antal af denne type både i Psalteret og i Hexaëmeron.

Ord med let mellemstavelse og tung afledningsendelse, dvs. ord af typen *Evighed, Salighed, Helligdom,* bruges også (med få undtagelser) som – ⏑ –. Sammensatte ord med enstavelses førsteled og andet led med sluttryk forholder sig på samme måde, fx *Luftpalatz* og *Skibscompas*.

Om første eller sidste stavelse har stærkest tryk i talt sprog i disse ordtyper giver den metriske anvendelse imidlertid ingen oplysning om, og de har derfor ingen større interesse for denne afhandlings problemstilling.

b) Ord med tre tunge stavelser

Dobbelt sammensatte ord med tostavelses førsteled som *Laurbærkrantz* og *Jomfrusøn* er ikke særlig hyppige i teksterne. Der er kun 4 eksempler i Psalteret og 16 i Hexaëmeron. Alle disse ord bruges som – ⏑ –, ikke blot hvor midterleddet er ret let som i *Jomfrusøn*, men også hvor det er tungere som i *Afgrund-Vand.*

Når sidste led er en tung afledningsendelse bruges ordet også i Hexaëmerons eneste eksempel *Trofasthed* som – ⏑ –, mens der er vaklen i Psalteret : *Trofasthed* 2 eksempler på – ⏑ –, 3 eksempler på ⏑ – ⏑, *Nidkiærhed* 1/0, *Retvijshed* 17/7, *Miskundhed* 18/21.

Der er meget få eksempler på dobbeltsammensætninger med enstavelses førsteled. Der er ingen eksempler i Psalteret og kun to eksempler i Hexaëmeron : *Guld-bogstaf* og *Huus-segrverk*, begge – ⏑ –. Man vil også nutildags ofte have en rytmisk svækkelse af et sådant enstavelses midterled, men to eksempler er naturligvis ikke meget bevisende for Arrebo. Når sidste led er en tung afledningsendelse, har Hexaëmeron også svækkelse af midterled i de to eksempler *Venkiærhed* og *Baads-mandskab*. Der er ingen eksempler i Psalteret.

c) Ord med let sidste led

Når både anden og tredje stavelse er lette (dvs. svagt *-e* eller *-(l)ig, -ing*), sættes (som omtalt i 2.2, p. 33) sidste stavelse i hævning, fx *ven-*

tede, drabelig, og det er også tilfældet når anden stavelse er *-(l)ig* og sidste svagt *-e*. Der er 75 eksempler af denne sidste type i Psalteret, og deraf har i 1623 79 % og i 1627 93 % midterste stavelse i sænkning.

Når kun sidste stavelse er let (svagt *-e* eller *-(l)ig, -ing*), fx *Afgrunden, Velgierning, fuldkommen, blodtørstig, fremtræde* etc., opstår der et særligt problem, fordi denne type (4-3-1) ikke kan bruges i rent jambiske eller trokæiske vers med det prosatryk der nu er almindeligt med hovedtryk på første og bitryk på anden stavelse. Man har kun mulighederne – ⏑ – eller ⏑ – ⏑. Disse ord bruges i det overvældende antal tilfælde som ⏑ – ⏑ (se Tabel 5). Man kan derfor kun slutte at Arrebo i hvert fald ikke har haft svag midterstavelse, hvad man heller ikke skulle vente. Man kan ikke ud fra brugen ⏑ – ⏑ afgøre om han har sagt fx *af'grunden* eller *'afgrunden*.

Tabel 5

Antal trestavelses sammensatte ord med let endelse (4-3-1) anvendt som – ⏑ – og ⏑ – ⏑ i Arrebos værker

	egne digte		Ps. 1623		Ps. 1627		Hexaëmeron 2.-6. dag		⏑–⏑ ialt (÷1623)
	–⏑–	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑	
subst.	0	2	13	68	10	73	5	129	93 %
adj. (*-e*)	0	2	1	16	1	17	0	77	98 %
" (*-ig*)	0	8	6	98	5	104	0	118	
verber	0	14	3	481	2	499	0	498	99.8 %
IALT	0	26	23	663	18	693	5	822	
	100 %		97 %		97 %		99 %		99 %

Der er et stort flertal for ⏑ – ⏑ i alle ordklasser, blot lidt mindre for substantiver.

Med hensyn til substantiverne er der i 1627 rettet 3 tilfælde af – ⏑ – til ⏑ – ⏑, uden anden grund end disse ord, nemlig Ps. 89,21 *Hans*

modstander bod' stor oc smaa / → Modstander hans baad' stor' oc smaa /, Ps. 96,2 *Er Affguder / som inted duêr / → Affguder er som intet dur /*,[45] og Ps. 106,8 : *Hans velgierning de glemde snart / → De glemde hans velgierning snart /*. I 2 tilfælde ændres – ⏑ – til en anden formulering : Ps. 79,1 *Til Steenhoffue Hierusalem → til Steenhoff dit Hierusalem*, Ps. 81,2 *I Nymaaned / met fryd / → I Maaned Ny / met fryd /*, også uden anden grund.

I 5 tilfælde er der desuden kommet nye ord til af typen ⏑ – ⏑ i 1627, deraf i 3 tilfælde af stilistiske grunde, i et for at ændre et svagt *e* i hævning, og et mindre gennemskueligt. Det er altså tydeligt at han foretrækker ⏑ – ⏑. I 3 tilfælde er ⏑ – ⏑ rettet, men kun ét sted til – ⏑ –, nemlig Ps. 99,4 *Ved en Skyſtytte klare / → Ved Skystytten den klare /* (antagelig for at undgå den grammatisk forkerte form *klare*). Et andet sted er der rettet for at undgå et svagt *e* i hævning, og et sted af stilistiske grunde. Ét sted er der en rettelse fra ⏑ – til – ⏑ – : Ps. 17,3 *Som en Guldsmid du smelte mig / → Som Guldsmiden du smelte mig /*. Her har han foretrukket – ⏑ – for ⏑ –.

De ord der står som – ⏑ – er ikke af nogen særlig type, 5 af ordene i 1623 står også i formen ⏑ – ⏑ (i de tre tilfælde endda i flere eksemplarer).

Bestemt form af ord med tung afledning, fx *Vijßdommen* har også anden stavelse i hævning (⏑ – ⏑). Men der er meget få eksempler, 3 i 1623, hvoraf de 2 (*Vijßdommen* og *Høyheden*) er rettet til tostavelsesord (– ⏑) i 1627, og to eksempler i Hexaëmeron (*Sandheden*). Arrebo synes at have undgået disse former, antagelig fordi afledningsendelserne *-dom* og *-hed* nok er tungere end *-lig* og *-ing* men ikke så tunge som stammeformer (se nedenfor 3.3.2, p. 69).

I en del adjektiver på *-ig* har man nu hovedtryk på andet led, fx *oprigtig*. I disse tilfælde har Arrebo naturligvis også anden stavelse i hævning, så man kan ikke derudfra vide hvordan han har fordelt trykkene i typerne *oprigtig* og *blodtørstig* i sin prosaudtale. I Tabel 5 er adjektiver på *-ig* og på svagt *-e* holdt ude fra hinanden, men det viser

[45] Rettelserne førte i Ps. 89 til efterstillet adled og i Ps. 96 til efterstillet verbum, men begge dele forekommer også ellers tit i salmerne.

faktisk ikke meget, da næsten alle er brugt som ⏑ – ⏑. Det adjektiv på *-e* som er anvendt som – ⏑ – er *rætvijse*, som også findes i formen ⏑ – ⏑. Af de 6 på *-ig* er ét rettet i 1627, nemlig *sactmodig* (– ⏑ –) til *sactmodige* (⏑ – ⏑ –). Kun *blodgierig* har 3 eksempler som – ⏑ –, og kun ét ellers som ⏑ – ⏑. De fleste af trestavelsesadjektiverne på *-ig* har andetledstryk på moderne dansk.

I Hexaëmeron er der et stigende antal sammensatte adjektiver, både to- og trestavelses, fra første til sjette dag fra 6 til 130, skønt sjette dag kun er dobbelt så lang som første. Det beror på at Arrebo efterhånden bliver mere påvirket af forlæggets barokke stil. En del er ejendommelige nydannelser som *vandrundig, kaadfindig* og *sødstemmig*.

For verbernes vedkommende er ⏑ – ⏑ næsten helt gennemført. De 3 undtagelser i 1623 er alle *kundgiøre*, men der er 11 eksempler af samme ord som ⏑ – ⏑. Dertil kommer 18 nye eksempler i 1627.

De fleste af verberne har præposition eller adverbium som første led, fx er der 108 eksempler med *op-*, 90 med *ud-* og 55 med *til-* i 1623. I enkelte tilfælde har man også i moderne dansk tryk på andet led (*annamme, husvale, velsigne*), men ellers afviger formen ⏑ – ⏑ fra moderne dansk.

I behandlingen af tostavelsesord måtte ord med *for-*, *mis-* og *u-* holdes for sig, fordi de i adskillige tilfælde havde anden stavelse i hævning (⏑ –); men når de har tilføjet en svag endelse, som *formuffue, forsvare, misdeder, miskundig, uvenner, ublide, utrolig*, har de alle anden stavelse i hævning. Det er sandsynligt at Arrebo her også i prosa har haft tryk på anden stavelse i adskillige tilfælde, men det kan ikke afgøres.

3.3.2 Hexaëmerons heksameterdel (fortale og 1. dag) og Ps. 90

I forordet og første dag i Hexaëmeron, som er skrevet i heksametre, har Arrebo haft mulighed for at anbringe ord af typen *visdommen, afgrunden* som daktyler, og det gør han i flere tilfælde. Men ikke alle tilfælde er lige sikre. Afgørelsen afhænger af hvordan versene skal læses. I den klassiske form af heksametret kunne de første fire fødder være enten daktyler eller trokæer, den femte kun daktyl og den sjette enten spondæ eller lang + kort stavelse (se Arnholtz (1972), p. 240 og Fafner (1994), p. 83-85). Ved overførslen til de germanske sprog er-

stattede de fleste af renæssancens og barokkens digtere længde med tryk og spondæer med trokæer; og nogle forfattere begrænsede valgmulighederne. Arrebo indførte en original form for heksametre med fast cæsur i tredje fod med mandligt cæsurrim og med kvindeligt enderim, og if. Arnholtz tillader Arrebo kun fri vekslen mellem daktyl og trokæ i en af de to første fødder, kun trokæer i tredje og fjerde fod og kun daktyl i femte fod. Arnholtz giver eksemplet

Blánkt dit klædebon èr, din' hænders gérninger lýse
næppe dem Phóebus sér, fȯr hàn flùks làder sig kýse[46]

altså – ⏑ – ⏑ ⏑ – | ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑
– ⏑ ⏑ – ⏑ – | ”

Imidlertid er der adskillige eksempler med daktyl også i fjerde fod, fx

Den Almæctige Gud, som Verden til intet vil giøre, (p. 59),

men disse vers indeholder ikke nogen trykmæssigt tvivlsomme ord.

Der er også nogle vers hvor første stavelse efter cæsuren synes at stå i hævning, fx

Hjælper ô hiælper mig, Gud den Almæctig at priise, (p. 54),

men der er under 10 nogenlunde sikre eksempler, og flere af dem synes simpelthen at bero på kluntethed, fx

Sigende : det ej var mueligt, Gud lefde saa eentlig, (p. 61).

Det vil sige at man ikke kan være sikker på at *Græshoppen* i verset

Græset er ej saa lidt, Græshoppen icke saa ringe, (p. 55)

er et eksempel på førsteledstryk. Det må snarere læses som ⏑ – ⏑ i overensstemmelse med Arrebos normale versform. Det er derfor regnet for ⏑ – ⏑ i Tabel 6.

Helt usikre er *Skifherren* i første del af verset (p. 61) *Om ej Skifherren kand,* samt *Dag-HErre* (p. 70) og *Luft-springer* (p. 62) der står i

---

[46] ´ og ` betegner her hævninger, der med hensyntagen til det naturlige tryk vil blive udtalt lidt stærkere eller svagere. ' betegner en sænkning der strider mod naturlig udtale, og hvor man ved oplæsning kan erstatte det sprogligt betingede stærktryk med høj tone (se Arnholtz (1966), p. 163-174).

samme stilling, da Arrebo skifter helt frit og omtrent med samme hyppighed mellem daktyl i første eller anden fod.

Helt sikre eksempler på daktyler er følgende substantiver : *Marsvinet, Tanthejen, Bogstafven, Arbeydet, Almues, idretter, Grundvoller, Blindmanden, Liusmester* og *Vinduer*, dvs. 10 ord. *Arbeydet* findes dog også én gang som ⏑ – ⏑; det samme gælder det ovennævnte usikre *Dag-Herre*, og desuden er der 24 eksempler på andre ord som ⏑ – ⏑. Men 3 af eksemplerne er med forstavelsen *u-*, som jo tit er tryksvag hos Arrebo, så kun 23 eksempler er normale sammensatte substantiver.

Bertelsen, som (1933, p. 120) opregner de trestavelses substantiver som Arrebo bruger som daktyler, medtager ikke ordene *Arbejdet, idretter, Almues* og *Vinduer*, åbenbart fordi de ikke mere er klare som sammensætninger; men de hører i hvert fald til typen med to tunge og en sidste let stavelse. Han udelader også *Dag-HErre*, men medtager *Luftspringer* og *Skifherren*, som står i samme usikre stilling. Desuden medtager han ordet *utillagt*, hvilket må være en fejl, da det i verset klart har formen ⏑ – ⏑.

Tabel 6

Antal trestavelses sammensætninger med svagt sidste led (type 4-3-1: *afgrunden, opfylde*) anvendt som – ⏑ –, ⏑ – ⏑ og – ⏑ ⏑ i Hexaëmerons heksameterdel

	– ⏑ –	⏑ – ⏑	– ⏑⏑
substantiver	0	26	10 (13)
adjektiver	0	5	0
verber	0	69	(2)

Af de 69 verber der står som ⏑ – ⏑ står 58 finalt i verset.

I Tabel 6 er *Græshoppen* regnet med som ⏑ – ⏑ og de 3 helt usikre ord er kun med i parentes. Men det er altså muligt at 13 ord, og ikke 10, skal regnes som daktyler.

Det er påfaldende at alle adjektiver og verber bruges som ⏑ – ⏑. De 5 adjektiver beviser ikke meget; og 3 er afledninger på *-ig*, der også nu har andetledstryk. Men de 69 verber er klart behandlet anderledes end substantiverne som det også var tilfældet med tostavelsesordene (se ovf. 3.2). Af de 71 eksempler kan 69 kun læses som ⏑ – ⏑, og kun 2 kan også læses som daktyler.

Ved tostavelses sammensatte substantiver var førsteledstryk klart dominerende. Det er det ikke ved trestavelsesordene; men man må huske på at der i Arrebos heksametre :

– ⏑ – ⏑ ⏑ – | ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑
– ⏑ ⏑ – ⏑ – |

kun er 3 (i det enkelte vers 2) muligheder for at anbringe et trestavelsesord som daktyl (nemlig i første eller anden og i femte fod), mens der er 5 muligheder (i det enkelte vers 4 eller 3, alt efter det første halvvers) for formen ⏑ – ⏑. Det er derfor ikke usandsynligt at Arrebo i talt sprog har haft overvejende førsteledstryk på disse ord, og i alle tilfælde har han haft det som en klar mulighed.

I Psalteret var der så at sige aldrig mulighed for at bruge daktyler. Der er enkelte muligheder i en eller flere linier i salme nr. 2, 8, 57, 75, 84 og 138; men i disse salmer er der kun to trestavelses substantiver af denne type, og de står i linier uden daktyler. Kun i salme nr. 90 er der flere muligheder. Her er i alle fire verslinier grundformen ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑, men i et mindre antal ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑. Der forekommer i 1623 3 substantiver af den givne type : *Gaarsdagen, Aarsdage* og *Miskunde*. I 1627 kommer to yderligere til, idet *Thi maa vore dage saa fage /* er rettet til *Oc maa vore Liffsdage fage*, og *I din Vrede / hastig aftage* er rettet til *Aff Wnaade / hastig aftage*. Den første rettelse er for at undgå fyldeordet *saa*, den sidste synes snarere at være prosodisk betinget. *Miskunde* har formen ⏑ – ⏑, men *Mis-* er meget ofte tryksvagt hos Arrebo. *Liifsdage* kan kun læses som daktyl. De andre 3 (*Gaarsdagen, Aarsdage, Wnaade*) står alle som anden til fjerde stavelse, fx *som Gaarsdagen hastig henfløyen*, dvs. ifølge metrets grundform som daktyl, men også mulige som ⏑ – ⏑. Af trestavelses verber står 7 som ⏑ – ⏑ (i rim) og 2 (ligesom *Wnaade* ovf.) som mulige daktyler.

Fordelingen af substantiver og verber i denne salme svarer til anvendelsen i Hexaëmeron.

I 3.3.1.c blev det omtalt at Arrebo i Psalteret og i Hexaëmerons aleksandrinere synes så vidt muligt at undgå bestemt form med tung afledning (typen *Høyheden*) : der er kun tre eksempler i Psalteret, hvoraf de to er rettet til tostavelsesord i 1627, og to eksempler i Hexaëmeron. Men i Hexaëmerons heksameterdel, som kun udgør godt 6 % af hele værket, er der 12 eksempler, hvoraf kun ét må læses som ⏑ – ⏑. Af de 11 andre er der fire som står i første vershalvdel og kan læses både som daktyl og som ⏑ – ⏑, fx *Strax brød klarheden ud /*. De øvrige står i anden vershalvdel. Her er ét helt sikkert eksempel på daktyl : *hves Viisdommen self mon udføre* og de 5 andre er også så godt som sikkert daktyler, fx *Apollo Klarhedens HErre*, da Arrebo normalt har daktyl i femte fod og ikke et eneste sikkert eksempel på daktyl i fjerde fod, dvs. 7 sikre daktyler, 4 mulige, og ét sikkert eksempel på ⏑ – ⏑. Det viser klart at han har udtalt denne type med hovedtryk på første stavelse. Bitrykket på anden stavelse har ikke været stærkt nok til at stå i hævning.

Af typen *klædebon, dommedag* er der i heksameterafsnittet i Hexaëmeron 20 eksempler. Deraf står de 11 (alle substantiver) som – ⏑ –, hvad der ikke tillader afgørelse af hovedtrykkets plads; men der er 8 eksempler som daktyl (7 substantiver, fx *dommedag*), et adjektiv (*ærefuld*) og et verbum (*ofverskin*), og i Ps. 90 er der et eksempel (*frydefuld*). Det tyder på 1. leds hovedtryk. Der er ingen eksempler på ⏑ ⏑ –.

3.4 Firstavelsesord

Firstavelsesord er ikke af større interesse. De kan ikke give oplysninger om akcenten.

Trestavelsesord der anvendes som ⏑ – ⏑ vil, når de bøjes, få akcentueringen ⏑ – ⏑ – i jambiske versemål, fx *rørmesteren, retfærdige, adliudende, utallige, høyprectige*. Det samme gælder afledninger med *-hed, -dom, -skab*, fx *Medborgerskab, Retfærdighed, Ureenlighed*.

Omvendt vil – ⏑ – give – ⏑ – ⏑ ved bøjning, fx *valmusaften, kierligheden*, og dobbeltsammensætninger vil uanset strukturen få – ⏑ – ⏑, fx både *liunildfører*, og *luft-indvaaner*. Det samme gælder typen *hyrdebolig*, og forstavelser til ⏑ – ⏑ ord vil komme i hævning, fx *uretfærdig*. Man kan ikke have sidste svage stavelse i hævning. I vers med daktyler

står også fx *Mesterstycke, Morgenstierne* som – ⏑ – ⏑, men der er ét eksempel på ⏑ ⏑ – ⏑ (*skolemester*), altså med kun andet led i hævning.

Det er meget sjældent Arrebo har afvigelser fra disse former, dog 1623 *uskyldige, taknemmelig,* og *misgierninger* som – ⏑ – ⏑ (over for 3 eksempler på *misgjerninger* som ⏑ – ⏑ –. *forfængelig* – ⏑ – ⏑ er i 1627 rettet ⏑ – ⏑ –, og 6 eksempler i 1623 på *retfærdighed* (– ⏑ – ⏑) er alle rettet til *rætviished.*

4. Den metriske behandling af sammensætninger hos Arrebos forgængere

Det er problematisk at påvise en dansk tradition for sammensatte ord før Arrebo, fordi det dels drejer sig om vers med fri udfyldning af svage stavelser, hvor det tit er usikkert at fastslå om hævningen er på første eller anden stavelse, dels om stavelsetællende vers, der ikke tager hensyn til naturlig betoning.

I Folkeviserne er der dog tilfælde hvor én akcentuation virker rytmisk klart bedre end en anden. Nogle eksempler fra visen om Dronning Dagmars død (Anders Sørensen Vedels folkevisebog II 1927, p. 274 f.) kan vise det, fx i vers 19 *Dan Koning han slog Tafflebord sammen* virker hovedtryk på *Taffle-* bedre end hovedtryk på *-bord,* og i strofe 1 og 39 *Udi Ringsted huiles Dronning Dagmar* giver hovedtryk på *Ring-* bedre rytme end på *-sted,* mens strofe 25 *Jeg beder eder alle Jomfruer og Møer* kunne tyde på hovedtryk på *-fruer,* men i strofe 4 *Da skal du slide Skarlaggen rød* kan man intet slutte om *Skarlaggen.* Men slutningerne er i det hele usikre, og dertil kommer at man næppe vil finde mange sammensatte verber i folkeviserne, som kunne sige noget om en eventuel forskel på verber og nominer.

Resens salmer er nærmest blot stavelsetællende, men med en overvejende jambisk rytme. Han synes at bruge tostavelsesverber som ⏑ – (3 eksempler), mens han anvender substantivet *Vandsløb* som – ⏑, men *miskund* og *tillid* som ⏑ –.

Mogens Banckes salmer (1580) har samme metriske karakter (se ovf. 2.3). Med jambisk fortolkning får man i de første 25 salmer 9

tostavelsessubstantiver med hævning på første stavelse, 10 på anden; men for verberne har alle 21 eksempler anden stavelse i hævning. Og trestavelsesord af typen 4-3-1 synes så at sige alle at være anbragt som ⏑ – ⏑ (69 eksempler).

5 af Arrebos salmer er oversat fra Luther. Luther har meget få sammensatte ord, kun et enkelt i de pågældende salmer; men hvis man ser på hele "Cithara Lutheri" (som Arrebo omtaler i sit forord, Saml.Skr. I, p. 22 og 23), får man 12 tostavelsessubstantiver i formen – ⏑ og 2 ⏑ – (de to er *Heiland* (i rim), mens to andre eksempler på *Heiland* står som – ⏑). Heroverfor står 4 tostavelsesverber, alle ⏑ – og fire trestavelsesverber som ⏑ – ⏑. Tallene i Luthers salmer er små, men kunne tyde på en forskel mellem substantiver og verber.

Dette bliver meget klart når man ser på Arrebos direkte forgængere : Cornelius Becker (1602) for Psalteret og Tobias Hübner (1631) og Zacharias Heijns (1621-28) for Hexaëmeron (en sammenligning med den franske original har naturligvis intet formål). I Tabel 7 sammenlignes Arrebo med Becker (de første 2760 vers af deres salmeparafrase) og i Tabel 8 sammenlignes Arrebo med Hübner og Heijns (de første 1000 vers af 2. dag og de første 600 vers af 6. dag; ca. 2760 vers i salmerne svarer i stavelsetal til 1600 vers i Hexaëmeron, så tallene kan sammenlignes direkte).

Tunge afledningsendelser (tysk : *-heit, -schaft, -tum, -bar, -sam*, hollandsk (Heijns) : *-heyt, -schap, -baer, -saem*) står, som hos Arrebo, normalt i sænkning i tostavelsesord. Det gælder undtagelsesløst for Heijns (36/0) og næsten for Hübner (18/1), men Becker har en del undtagelser (29/14).

Tabel 7

Sammenligning mellem Arrebo og Becker (de første 2760 vers af deres salmeparafrase)

Tostavelses sammensætninger

	subst.		adjekt.		verb.		% – ⏑		
	–⏑	⏑–	–⏑	⏑–	–⏑	⏑–	subst.	adjekt.	verb.
Arrebo	76	14	7	10	4	67	84%	41%	9%
Becker	69	20	25	5	1	25	77%	83%	4%

Trestavelses sammensætninger

	subst.		adjekt.		verb.		i a l t		%
	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑
Arrebo	26	7	36	4	163	0	225	11	95%
Becker	12	7	15	3	69	2	96	12	89%

Af Arrebos 10 adjektiver anvendt som ⏑ – har de 6 forstærkende forled (fx *høj-kiær*), indført i 1627 hvor de erstatter forbindelser med *saa*. Det samme gælder de to eksempler *selffklog* og *spitzrund*. Denne tekst er derfor ikke typisk for hans anvendelse af almindelige sammensatte adjektiver.

Tabel 8

Sammenligning mellem Arrebo, Hübner og Heijns (sammensætninger i de første 1000 vers af Hexaëmeron 2. dag og de første 600 vers af 6. dag)

Tostavelses sammensætninger

	subst.		adjekt.		verb.		% – ⏑		
	–⏑	⏑–	–⏑	⏑–	–⏑	⏑–	subst.	adjekt.	verb.
Arrebo	69	4	37	8	2	20	95%	82%	9%
Hübner	68	29	3	2	5	58	70%	(60%)	8%
Heijns	78	9	6	4	2	27	90%	60%	7%

Trestavelses sammensætninger

	subst.		adjekt.		verb.		i a l t		%
	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑	–⏑–	⏑–⏑
Arrebo	27	9	63	0	139	0	229	9	94%
Hübner	35	0	26	0	132	0	193	0	100%
Heijns	25	1	38	2	67	3	130	6	96%

Hübner er den der har flest substantiver som ⏑ –. I et brev til den tyske metriker Buchner 1625 (nævnt af Sylwan 1925, p. 87) skriver Hübner at man kan tillade sig at gå imod det jambiske versemål (dvs. bruge ord der i prosa har hovedtryk i første stavelse som jamber) i første og fjerde fod (dvs. efter cæsur) i aleksandrineren. Man kunne derfor vente at de fleste af hans eksempler på ⏑ – for substantiver havde denne placering; men det gælder kun 17% i de undersøgte 1600 vers. Hans udtalelse fra 1625 kan altså ikke forklare hans relativt mange substantiver som ⏑ –. Desuden er hans bearbejdelse af du Bartas's "Première Semaine" fra 1631, og i mellemtiden havde han tilsluttet sig Opitz's krav. Hans ret høje antal substantiver som ⏑ – er derfor påfaldende (det drejer sig ikke specielt om partikelsammensætninger).

Ord med *mis-* og *u-* (*un-, on-*) er udeladt. Arrebo har en del ord med *mis-* i Psalteret, de andre næsten ingen. Ord med den negerende forstavelse vakler hos alle, men med klart flertal for tryk på forstavelsen ved substantiver, almindelig vaklen ved adjektiver. Kun Becker har et større antal. Han har 16 – ⏑ og 8 ⏑ – for substantiver og 2/3 for adjektiver.

Desuden er alle med svagt *e* i forstavelsen udeladt, dvs. *be-, ge-* hos Arrebo, *be-, ge-, ver-, er-, zer-, ent-* i de tyske kilder og *be-, ge-, ver-, her-* samt *ont-* hos Heijns og det verbale *for-* hos Arrebo. Endvidere er ordet *lichaam* 'legeme' hos Heijns udeladt. Det ville give 28 flere eksempler på – ⏑ for substantiver, mens eksempler på *Elend* hos Becker er med, da de svarer til at ord som *arbejd* og *avind* er med hos Arrebo.

Tabel 7 og 8 viser en klar overensstemmelse mellem de fire forfattere. At de alle har et stort flertal for midterste stavelse i hævning i trestavelsesord med svag sidste stavelse har naturligvis den fælles årsag at man har villet undgå den sidste svage stavelse i hævning, og det giver ikke nogen oplysning om prosatrykket udover at bitrykket på anden stavelse må have været relativt kraftigt, måske stærkere end nu. Mere interessant er at alle har stort flertal for at første led i tostavelsesord står i hævning i substantiver og i sænkning i verber (dog er procenten for substantiver ikke helt så høj for Becker og Hübner som for Arrebo og Heijns). Af adjektiverne er der ikke nok eksempler undtagen hos Becker (Psalteret) og hos Arrebo (Hexaëmeron). Men af Beckers 25 eksempler er de 23 ordet *gottlos* (her har Arrebo *ugudelig*, en type der

ikke er med i undersøgelsen). Arrebos 37 eksempler på adjektiver med – ⏑ i Hexaëmeron dækker over mange forskellige ord. De står næsten alle i "6. dag", og er af typen *vandblaa, tangstrød, skyhøj* o.l., dvs. påvirket af Barokkens stil, men ikke af hans umiddelbare forlæg. Han må nok, som også Lundgaard Simonsen antager, have læst en del hollandsk poesi. Når Arrebo har særlig mange tostavelses verber i Psalteret i forhold til Hexaëmeron hænger det sammen med de mange imperativer i direkte henvendelser til Gud, og når Arrebo i begge tekster har flere trestavelses verber end de andre, beror det dels på at der er betydelig flere trestavelses muligheder i dansk, fx præsensformer (*han opstiller* over for tysk *er stellt auf* holl. *hij stelt op*) og participium (*opstillet, aufgestellt, opgesteld*); men det skyldes i Hexaëmeron også at Arrebo har kvindelige rim i alle vers, mens Hübner og Heijns skifter mellem kvindelige og mandlige rim. Arrebo har derfor brug for flere former med svag endelse. Verberne står hos alle meget tit i rimstilling. Når Hübner har betydelig flere tostavelses verber end Becker, er det hovedsagelig et stilspørgsmål. Hübners tekst er episk og hans syntaks ret kompliceret, så der er mange bisætninger, hvor de uægte verber ikke skilles. De tilsvarende former hos Arrebo er trestavelses (*aufstellt* : *opstiller*). Derfor har Hübner også flere tostavelses verber end Arrebo i Hexaëmeron; men da han, i modsætning til Becker og Heijns, meget ofte bruger præsensformer med indskudt *e* (fx *ausdrücket* for *ausdrückt*), får han også relativt mange trestavelsesformer.

Både tysk og hollandsk skelner mellem "ægte" og "uægte" sammensatte verber, fx tysk *um'geben* over for *'aufstellen*. De ægte adskilles ikke under bøjningen og har tryk på stammen, de uægte adskilles under bøjningen (*aufstellen, aufzustellen, aufgestellt, er stellt auf, als er aufstellt*) og har tryk på forstavelsen; det gælder både for det 17. årh. og nu. Af Hübners 58 eksempler på tostavelses verber brugt som ⏑ – er de 5 ægte sammensat, af Heijns's 27 eksempler er de 9 (evt. 10) ægte sammensat og altså ikke i strid med prosaudtalen.

Hovedresultatet af denne sammenligning mellem Arrebo og hans forgængere er at Arrebos forskellige behandling af substantiver og verber kan være påvirket af hans tyske og hollandske forlæg. Forholdet mellem tostavelses substantiver og verber som – ⏑ er hos Arrebo i Psalteret 84% over for 9%, i Hexaëmeron 95/9, hos Becker 77/4, Hübner 70/8 og Heijns 91/7. Disse overensstemmelser er påfaldende.

For tysk og hollandsk synes det virkelig at dreje sig om en prosodisk tradition. Ifølge Hammerich (1921, p. 153 ff.) er der 5 forskellige tyske grammatikere fra Clajus (1578) til Morhof (1682), som giver sammensatte verbalformer af uægte sammensatte verber som eksempler på normalt hovedtryk på første led (og det gælder både to- og trestavelsesformer); desuden siger Oelinger (1573) og Rinckart (1645) at man i poesien ikke retter sig efter den naturlige betoning. Hammerich nævner endvidere (1921, p. 59-60), som omtalt i Indledningskapitlet p. 11-12, at det i 16. århundrede var almindeligt at have slutbetoning imod prosa-akcenten i rimstilling både i nederlandsk og tysk (se også v. Helten 1884). Hammerich beskriver det som et stilmiddel og giver eksempler fra Hans Sachs, som ifølge Hammerich især bruger det ved verber. En gennemgang af 60 sider af Hans Sachs's "Fastnachtspiele" viste dog for tostavelses sammensætninger dobbelt så mange substantiver (fx *Kunst / Inbrunst*) som verber (20 over for 9) med slutbetoning imod prosa-akcenten i rimstilling, men for trestavelsesord omvendt mere end dobbelt så mange verber som substantiver (20 over for 5), fx *aufbringet / dringet*. Hertil kommer så påvirkningen fra fransk poesi (se ovf. Kapitel I, 2.1, p. 23).

Både Becker og Hübner har et stort antal tostavelses verber af formen ⏑ – i slutstilling, men næsten ingen substantiver, så der er ikke en direkte kontinuitet fra den ældre tradition. De har ca. halvdelen af tostavelses verber i slutstilling, og det drejer sig både om ægte og uægte sammensatte verber, hos Hübner fx både *umbgibt* og *absagt*, flest uægte, skønt disse ifølge grammatikerne havde førsteledstryk. Både Hübner og Heijns har halvdelen i slutstilling, Hübner yderligere godt 13% før cæsur og Heijns yderligere ca. 30% før cæsur. Heijns synes altså i højere grad at følge den ældre tradition ved næsten udelukkende at bringe uægte verber i formen ⏑ – foran pause.

Der er altså nok tale om en fortsættelse af traditionen, men i en ændret form : brugen som jamber (⏑ –) gælder nu næsten kun verber, ikke substantiver, og den gælder ikke blot rimstilling, selv om denne stilling dominerer, men også andre stillinger, især før cæsur.

I hollandsk har man nu, foruden verberne med enstavelses forled (*mis-, vol-, weer-, door-, om-*) og nogle tostavelses forled (*onder-, over-*) svarende til de tyske ægte sammensatte verber, også nogle få på *aan-*

og *achter-*, men der synes ikke at have været stort flere i ældre tid. Det er imidlertid forståeligt at man i tysk og hollandsk har kunnet bruge også uægte sammensatte verber som ⏑ – i analogi med de ægte sammensatte, som har tryk på stammen, og med de mange ubetonede forstavelser, i tysk *be-, er-, ge-, ver-, zer-, ent-* og i hollandsk *be-, her-, ge-, ver-, ont-*.

Da Arrebo i Hexaëmeron kun bruger kvindelige rim, kan han ikke anbringe tostavelses sammensatte verber i slutstilling; men i heksameterdelen har han 81% og i aleksandrinerdelen 56% før cæsur, mens substantiver og adjektiver kun i enkelte tilfælde står før cæsur og i det hele ret spredt. I Psalteret er der ofte verber i slutstilling, men kun 43%, mens 38% står i versbegyndelse. Det hænger sammen med at det i de fleste tilfælde er imperativer (anråbelser af Gud), som naturligt står først.[47] Bertelsen (1933) har undersøgt stilling i verset for sammensatte tostavelsesord i 1500 vers af Arrebos aleksandrinere, alle ordklasser taget under ét, og fundet 58% i cæsur.

Sammensatte trestavelsesverber (type 4-3-1 som *oprette, udfører*) har Arrebo endnu hyppigere i rimstilling (det vil her sige slutstilling). I heksameterdelen (på godt 700 vers) er det 83%, og i de første 1400 vers af aleksandrinerdelen 82%, mens der kun er ganske få eksempler i versbegyndelse (hos Hübner og Heijns er det kun knap halvdelen af 4-3-1 verberne der står i rimstilling). Adjektiver og substantiver står så at sige altid inde i verset.

Nu er verber gode at rime på, og det kan også spille ind. Men alt i alt må man sige at Arrebo følger den hollandsk-tyske tradition både ved at bruge tostavelses verber som ⏑ – og ved at foretrække rimstilling (og også ved at bruge ⏑ – ⏑ for alle 4-3-1 ord).

Nu behøver Arrebo ikke at være påvirket udelukkende af sine direkte tyske og hollandske forlæg. Det er allerede i tidligere dansk poesi ikke ualmindeligt at have tostavelsesverber i rimstilling. I Thome-

---

[47] Det hænger næppe sammen med en større frihed i versbegyndelse, som var almindelig både tidligere, fx i engelsk poesi fra det 16. årh. og senere i svensk poesi allerede i det 17. århundrede (se Sylwan 1925), for Arrebo retter ligeså meget i denne som i andre stillinger.

sens salmebog (1569) er der 18 eksempler i de første 100 blade, i Mogens Banckes salmer "Alle Søndagis oc andre hellige dagis Evangelia" (1580) er der 43 eksempler på 174 sider, i Anders Tybo Kjeldsens "Absolon" (1618) er der 33 eksempler på 130 sider. Men i Herman Veigeres "En Ræffue Bog" (1555) er der kun 10 eksempler (1500 vers) og i "Broder Russes Historie" (1555, 616 vers) er der ingen eksempler, dvs. færrest i de mest folkelige tekster.

Karl Mortensen (1901, p. 111) siger også at det er fælles for dansk og svensk rimpardigtning at man i rim ser bort fra den naturlige betoning, og p. 189 ff., hvor han nævner skoledramaet, siger han : "i rimslutningen er den fra middelalderen kendte mangel på overensstemmelse mellem den logiske og den metriske betoning yderst hyppig".

På den anden side er det ikke meget sandsynligt at en så selvstændig metriker som Arrebo (der former både aleksandrinere og heksametre på sin egen måde) skulle efterligne en tradition for tostavelses verber med andet led i hævning, hvis det ikke havde nogen basis i hans modersmål.

Denne traditions fortsættelse vil blive fulgt op Kapitel III, specielt i 4.2.2, p. 157ff.

5. Konklusion om sammensætnings- og afledningstryk hos Arrebo

Afledningsendelserne *-hed, -dom, -skab* og *-som* står normalt i sænkning (92%); og det samme gælder forstavelsen *mis-* (89%) og *u-* i adjektiver (86%), og flertallet af *u-* ved substantiver (57%). Med hensyn til forstavelsen *for-* ved substantiver er der vaklen i nogle ord der har tryk på *for-* i moderne dansk : *Forgård, Forbund, Forskiell, Fordeel.*

Almindelige tostavelses sammensætninger af substantiver og adjektiver har første stavelse i hævning (henholdsvis 91 og 77%), og der er 10 rettelser af substantiver i Psalteret 1627, og en yderligere stigning af procenten i Hexaëmeron, da han havde fået større herredømme over

teknikken (han synes dog at have vaklet i ordene *bistand, modstand* og *tillid*). Men for verber er procenten stadig kun 9.[48]

Man kan ikke slutte meget af trestavelsesordene af typen 4-3-1, da både de allerfleste salmer og det meste af Hexaëmeron er i jamber (eller trokæer), hvor disse ord altid står som ⏑ – ⏑. Men i heksameterafsnittet af Hexaëmeron bruges en trediedel af substantiverne (10 (eller 13) af 39) af typen 4-3-1 som daktyler, og da der er flere muligheder for ⏑ – ⏑ end for daktyler i Arrebos heksametre, tyder det på at han havde førsteledstryk også i trestavelsessubstantiver. Der er kun 4 adjektiver af denne type, og de står som ⏑ – ⏑, mens kun 2 af 71 verber eventuelt kan læses som daktyler. Der er altså både for tostavelsesord og trestavelsesord en klar forskel i behandlingen af substantiver og verber.

Man kan overveje om Arrebos dialekt kan have spillet ind for forskellen mellem substantiver og verber. Kroman (1947, p. 90) nævner, at Ærøsk (som ikke har stød, men musikalsk akcent) har akcent 2 i substantiver og adjektiver med forstavelserne *ad-, af-, an-, med-, ind-, om-, til-, ud- og ved-,* men akcent 1 i de tilsvarende verber, og han tyder det som et tegn på tidligere andetledstryk i verberne, og henviser til Axel Kocks antagelse af at stød i tilsvarende verber i sjællandsk og i rigssproget beror på ældre andetledstryk; men det er i hvert fald ikke noget specielt ærøsk. Desuden har Arrebo næppe talt udpræget dialekt, da han forlod Ærø allerede da han kom i latinskole.

6. Exkurs: Hexaëmeron ændret af Arrebos søn?

Som nævnt ovenfor (§ 1, p. 21) nåede Arrebo ikke at fuldføre arbejdet med Hexaëmeron inden sin død i 1637; og værket blev udgivet i 1661 af hans søn Christen Andersen Arøbo. Man må derfor overveje i hvor høj grad sønnen kan have ændret og evt. forbedret teksten. Lundgaard Simonsen skriver i indledningen til sin kommentar (Arrebo Saml. Skr. V, p. 40) :

---

[48] hvad der tyder på at han, også i prosaudtalen, har haft forskel på substantiver og verber; men der er også en mulighed for at det kan være metrisk tradition (se foregående afsnit).

> " Manuskriptet er, i et omfang som ikke nærmere kan bestemmes, bearbejdet af sønnen inden udgivelsen. Det fremgår af nogle randnoter, som ikke kan være Arrebos, og gennem sammenligning med citater hos Hans Mikkelsen Ravn, der besøgte familien efter Arrebos død og læste "Hexaëmeron" i manuskript. I sin verslære fra 1649, Epitome ... , bringer Ravn længere citater af det endnu utrykte epos, se n.t. I, 14.17. "

I den note der henvises til skriver Lundgaard Simonsen :

> " Det lange citat har foruden afvigende ortografi en halv snes mindre afvigelser fra Hex. 1661, citatet i bloksats flere større afvigelser (retoucher ved Ravn af hensyn til typografien?) "

og nævner at p. 115, 16-18 (Arrebo Saml. Skr. I) er "omskrevet til kvindelig udgang". - Her må han mene "omskrevet af sønnen", for der er kvindelig udgang i Hexaëmeron 1661, mandlig hos Ravn.

Hvad han mener med at Ravn kan have retoucheret af hensyn til typografien er uklart. At nogle randnoter ikke kan være af Arrebo fremgår af at der citeres værker der er udkommet efter Arrebos død, fx Arrebo Saml. Skr. I, p. 105. Det er iøvrigt påfaldende at der er lignende randnoter i sønnens fortale, og at randnoterne nok stort set benytter samme ortografi som teksten, men der er også afvigelser adskillige steder, især til lidt ældre ortografi (*øy, rck, tz, ß*) og fx *hundred'* i teksten, *Hunder* i den tilsvarende note, p. 112. På den anden side kan sønnen næppe have lavet alle noterne med litteraturhenvisninger og forklaringer (der er flere på hver side).

Det er altså ret uklart hvor meget der skyldes sønnen. Jeg har prøvet at komme det lidt nærmere ved at se på ortografien i Psalteret og i Hexaëmeron. Foruden afvigelser i enkelte ord er der en række gennemgående træk, især med hensyn til vokallængde, diftonger, *ck* eller *k* efter *r, l, n* og ortografien af *u* og *v*. Disse forskelle er i Tabel 9 sammenlignet med Ravns citat og med Ravns egen ortografi. Ravns citater omfatter 78 vers af "Første Dag" (p. 68-71 i Arrebo Saml. Skr. I) og 6 vers fra "Anden Dag" (p. 115). I Ravns tekst findes de i Danske Metrikere I, 1953, p. 297-99 og p. 276. Desuden gentager han de første fire vers fra "Første Dag" i en noget ændret form p. 278 (i bloksats).

Sammenligningen bygger på en gennemgang af ca. 1000 vers af Psalteret og af Hexaëmeron og på Ravns andre eksempler i hans "Rhythmologia Danica" 1649.

Ravns eksempler er ret omfattende; de fylder et halvt hundrede sider (selve teksten er på latin).

Tabel 9

Ortografien i Psalteret, Hexaëmeron, Ravns citat fra Hexaëmeron og Ravn iøvrigt 1649

	Psalteret	Hexaëmeron	Ravns citat	Ravn 1649
Langvokal	*e, ee, u o, oe, ø, øe i, j, ij*	*e, ee, u, uu, o, oo, (oe), ø, (øø), i, ii*	*e, ee, u o,oo, oe, ø i, j*	*e, ee, u o,(oo), oe, ø i, j*
Diftong	*ey, øy*	*ej, ei, øj*	*ey, øy*	*ey, øy*
[u] præfix	*w*	*u*	*u*	*u*
[u] forlyd	*v*	*u*	*u*	*u*
[v] i stav.forlyd	*u>v*	*v*	*v*	*v*
[hv-, sv-]	*hu-, su-*	*hv-, sv-*	*hu-*	*hv-, hu-*
[v] indlyd +[ə]	*ffu*	*fv*	*fv*	*fv*
[v] udlyd	*-ff*	*-f*	*-f*	*-f*
[k] efter l, n, r	*-ck*	*-k*	*-ck*	*-ck*
[s] i udlyd	*-ß*	*-s*	*-ß*	*-ß*
[ts]	*-tz*	*-ts*	*-tz*	*-ts*

Der er ikke fuld konsekvens i teksterne, men dobbeltvokal for lang vokal bruges i Psalteret og hos Ravn næsten kun for langt [e:] og meget sjældent i åben stavelse, mens det i Hexaëmeron bruges både for [e:, o:, u:] og [i:] både i lukket og åben stavelse og betydelig hyppigere end enkelt vokal undtagen ved *ø*. Skrivemåden *oe* for langt [o:] findes hos alle af og til i lukket stavelse. Enkelt *i* bruges overvejende i åben stavelse. Ortografien i de to udgaver af Psalteret er stort set den samme, blot er *u* i forlyd [v] rettet til *v*, og der er betydelig større konsekvens i anvendelsen af store bogstaver i substantiver.

Det fremgår af Tabel 9 at ortografien i Ravns citat svarer næsten helt til ortografien i Psalteret (kun har Ravn *u-* i det negerende præfiks og *fv* i indlyd og enkelt *f* i udlyd), men den adskiller sig fra ortografien i Hexaëmeron ved en langt mere begrænset anvendelse af dobbelt vokal, ved diftongerne, ved *ck* efter *l, n* og *r* og *tz* i udlyd. Det ville derfor være en nærliggende slutning at Ravns citat stammer fra Anders Arrebos eget manuskript, mens sønnen har ændret ortografien radikalt, og derfor også kan have lavet metriske rettelser. Det fremgår af hans fortale til Hexaëmeron at han kender de nyere tyske metrikker.

Det ville imidlertid være en forhastet slutning. For det første fremgår det af tabellen at ortografien i Ravns citat svarer fuldstændigt til ortografien i hans øvrige eksempler, som dels er hans egne, dels citater fra en række forskellige andre, og de er altså alle skrevet med samme ortografi, med to undtagelser : et citat fra hr. Michael p. 309 der er i en langt mere gammeldags ortografi og folkevisecitaterne p. 315-18, hvor bl.a. *h* efter *t* er beholdt i ordet *tho*. Men fx to citater fra Peder Jensen Roskilde (p. 183 og 193) er ændret i hver linie, og der er også en metrisk rettelse og en ændring i ordvalg (se Peder Jensen Roskilde "Prosodia Danica", Roskildes manuskript aftrykt i Danske Metrikere I 1953, p. 99 og 106). Det samme gælder citater fra Thomesens salmebog (p. 175 ff.), og her er også metret gjort regelmæssigt. Citater fra Veigeres Rævebog (1555), fx Ravn p. 263, 275 og 277, er også helt i Ravns ortografi, og skønt originalen er skrevet i knittelvers, bruges citaterne bl.a. til at eksemplificere helt andre versemål.[49] Han citerer altså overmåde frit. Det er også påfaldende at han har citeret flere linier fra Arrebo to steder i bogen og de er forskellige både i ortografi af enkelte ord (fx *flagermusen*) og i ordvalg; og ingen af dem er helt som Hexaëmeron; det vil sige at Ravn citerer så frit at man ikke kan slutte noget af at hans ortografi ligner Psalterets. I æredigtene til Arrebo 1661 bruger han iøvrigt samme ortografi, blot et par steder *ii*, og flere steder *rk*.

Afvigelserne med hensyn til ordstilling og ordvalg mellem Ravns citater og Hexaëmeron er det vanskeligt at drage sikre slutninger fra. De mandlige enderim i Ravns citat fra 2. dag over for Arrebos gennemførte kvindelige rim i aleksandrinerne er en af de mest påfaldende ændringer. Lundgaard Simonsen slutter, som nævnt ovenfor, at de mandlige enderim må være det oprindelige, som Arrebos søn så har rettet.[50] Men det kan også her ligeså godt være Ravn der har rettet. Citatet står midt imellem en række eksempler på aleksandrinere der alle skifter mellem kvindelige og mandlige rim.

Et andet påfaldende sted er Hexaëmeron, Saml.Skr. I, p. 70 :

> *Vi som vare før mørk, oc Satans fattige fanger,*
> *Træfvet i Dødens Drek, oc leed stoor Marter oc Anger*

---

[49] smlgn. fx Ravns citat p. 277 fra Rævebogen Veigere (1555), I 1915, p. xxxviii.

[50] Det samme synes Kabell at mene (KB 683, note 376), skønt han andetsteds (note 318) siger at Ravn citerer frit, og at hans citater derfor ikke kan foretrækkes for udgaven 1661, og (note 532) at "en nærmere undersøgelse vil vise at afvigelserne her som tidligere sikkert skyldes Ravn".

Her står hos Ravn (p. 297) : *Træfvet i Dødsens ørck*, hvad der giver et meget bedre rim. Det kan være Ravn der har rettet, men det er meget sjældent at Arrebo har et så dårligt rim, selv om han godt kan rime *ø* og *e*, så det kunne også være en fejllæsning fra trykkerens side. I datidens skrift ligner stort *D* og stort Ø hinanden meget, og det samme gælder lille *c* og *e*.

Men selv om det argument der bygger på Ravns ortografi i citaterne falder væk, så står stadig det spørgsmål tilbage, om den stærkt ændrede ortografi i Hexaëmeron skyldes Arrebo selv, hans søn eller eventuelt trykkeriet.

Man synes ikke at have noget tryk af Arrebo mellem Psalteret 1627 og Hexaëmeron, bortset fra digtet til Elisabeth Rosensparre, som er skrevet 1627 og trykt 1628, og som har helt samme ortografi som Psalteret 1627 bortset fra *u* i præfikset, *fu* for *ffu* og *ei* ved siden af *ey* og kun *i* og *ii*. Tidligere digte har samme ortografi som Psalteret 1623.

I Saml.Skr. I er trykt 6 breve fra Arrebo (på basis af arkiver i København og Oslo), hvoraf 2 på latin og 4 på dansk skrevet i 1618, 1619, 1620 og 1621, altså alle før Psalteret. De er alle fire stort set i overensstemmelse med Psalteret med hensyn til de kriterier der anføres i Tabel 9, med undtagelse af at Arrebo bruger *ei* ved siden af *ey* og i 1618 og 1620 *-s* i udlyd (men i 1619 og 1621 *-ß*, og i 1621 endogså inde i ord (*forbrydelße*); og i 1619 og 1621 *w-* for [*v-*] i stavelseforlyd. Dertil kommer at han skriver *th-* i forlyd og *sch-* for *sk-*, somme tider har dobbeltkonsonant efter lang vokal og *p* efter *m* i fx *dømpt* o.l., og kun bruger store bogstaver i egennavne og særlige ord; men da alle brevene ligger flere år før Psalteret, viser de ikke meget. Ellen Olsen (1947, p. 100) bemærker at *th-* og *sch-* i 17. årh. kun findes i håndskrifterne, ikke i trykte tekster, og Peder Syv (1663, p. 46 i "Danske Grammatikere", bind I, p. 126) siger at bogtrykkerne sætter substantiver med stort begyndelsesbogstav, hvilket er ufornødent.

Det er altså ikke Arrebos helt private håndskrift der bruges i hans trykte arbejder, men derfor kan han jo godt have godkendt ortografien. Men i alle tilfælde er det ikke meget sandsynligt at han skulle have ændret ortografien så radikalt som i Hexaëmeron på relativt kort tid (i 1630'erne) efter Psalteret 1627.

Det kan så have været hans søn.[51] Men denne synes ikke at have lagt megen vægt på ortografi. I fortalen til Hexaëmeron bruger han stort set samme

[51] Rørdam (1857, p. 222) går ud fra at sønnen har skrevet manuskriptet af i en anden ortografi.

ortografi som i selve teksten, dog skifter han mellem *rk* og *rck*, og mellem *-tz* og *-ts*, og ordet *sprog*, som i Hexaëmeron staves *Spraag*, skriver han i den kort tekst på tre forskellige måder : *Spraag, Sprok* og *Sprock*. Og i faderens prædikensamlinger som han har udgivet i 1670 og 1680 er ortografien næsten helt som i Psalteret, blot skrives *fv* i den første, *ffv* i den anden, og af og til skrives *ey* og *øy* som *ei, ej* og *øj*. Og i hans fortaler bruges samme ortografi. Det er derfor meget usandsynligt at han skulle have gennemrettet ortografien i Arrebos manuskript til Hexaëmeron. Hvis det ikke er sønnen, kan trykkeren have ændret ortografien.

I 1915 førte Lis Jacobsen og Brøndum-Nielsen en diskussion om mulig forfatterbestemmelse på basis af ortografien med udgangspunkt i Brøndum-Nielsens disputats "Sproglig forfatterbestemmelse" (1914). Lis Jacobsen hævder at i 16. årh. fulgte sætterne stort set forfatternes ortografi, mens afskriverne bruger deres egen ortografi. Hvis to værker af samme forfatter har afvigende ortografi, beror det derfor sandsynligvis på at en anden har afskrevet et af manuskripterne til brug for trykkeriet. Og hun fremdrager nogle eksempler der viser dette. Herimod hævder Brøndum-Nielsen at både afskriver og sætter kan følge forlægget eller rette, men at trykkerierne havde stor indflydelse på en regulering af ortografien i det 16. århundrede. Denne mindre stive karakteristik forekommer mig mere sandsynlig, jfr. også Ellen Olsens omtale af at trykkerne i 17. årh. rettede *sch-* og *th-*, og Peder Syvs omtale af trykkernes indførelse af store bogstaver for substantiver, omtalt ovf.

Ser man på de foreliggende tryk af Arrebo og Ravn, er det ret kompliceret. Med hensyn til Ravn tyder alt på at trykket gengiver hans egen ortografi. Når Ravn fx i de sidst i bogen anførte citater fra kæmpeviserne og fra Hr. Michael (o. 1500) ikke retter metrum og ortografi, kan det forklares ved at det i dette kapitel ikke drejer sig om versemål, men om rim, og som påpeget af Ellen Olsen (1947), har Ravn i skrifter fra 1644 og 1646 *ffu*, men 1649 *fv*, skønt 1644 og 1649 er trykt samme sted, men 1646 hos en anden trykker.

Sammenligner man Psalteret, Hexaëmeron og prædikensamlingerne, kan ortografien i prædikerne godt stamme fra Arrebo, da den første samling ifølge Lundgaard Simonsen må være et ungdomsarbejde og den anden stamme fra tyverne. Men sønnen, som udgav både Hexaëmeron og prædikensamlingerne, kan ikke være ansvarlig for den helt forskellige ortografi på den ene side i Hexaëmeron 1661 og på den anden side i prædikerne 1670 og 1680. I alle tre tilfælde er ortografien i hans fortaler i overensstemmelse med teksterne, mens æredigtene i 1661 bevarer forfatternes ortografi.

Ellen Olsen (1947) har gjort rede for ortografien hos 20 forskellige forfattere fra det 17. århundrede, og Skautrup (II, 1947) har givet en udførlig re-

degørelse for ortografien i det 16. årh. (p. 175-89) og i det 17. årh. (p. 318-32).

Adskillige fænomener veksler i hele århundredet, men der er klare kronologiske forskelle for udviklingen *ffu* > *ffv* > *fv* > *v*, hvor *ffv* begynder midt i århundredet. Det samme gælder *hu* > *hv* og *ck* > *k* efter *r, l, n,* mens *w-* som forstavelse kun findes i begyndelsen af århundredet. I hele perioden bruges *ee* ofte for lang vokal, *uu* og *ii* sjældent, men *oo* først senere, og dobbeltskrivning for alle vokaler (undtagen ø) både i åben og lukket stavelse findes faktisk kun i udstrakt grad i Hexaëmeron og anbefales, i hvert fald som foreløbig løsning, i 1663 af Peder Syv (Danske Grammatikere I 1915, p. 130), men trænger kun langsomt igennem. Ortografien i Hexaëmeron er altså meget moderne.

Bogen er trykt hos "Hendrick Gøde, K.M. og Univ-Bogt", altså hos en officielt anerkendt trykker, mens prædikensamlingerne med den ældre ortografi er trykt hos Baxman (som Lundgaard Simonsen (og også Ilsøe 1992) omtaler som en lidet kendt bogtrykker) og hos J. Lamprecht. Det er derfor ikke usandsynligt at det er Gøde der har været ansvarlig for den moderne ortografi i Hexaëmeron, og ikke sønnen. Dermed falder også et argument for at sønnen også kunne have forbedret teksten metrisk. Hans fortale tyder heller ikke på det. Han skriver først "... det falder nu i min deel ... dette Heroiske Skaldreverk underdanigst at oplegge og *publicere* lade" (Saml.Skr. I, p. 10), hvor "lade" kan gå på både "oplegge" og "publicere", og senere (Saml.Skr. I, p. 15) beder han læsere der måtte finde noget forkert i stil og rim om at optage det i bedste mening, da hans fader nok ville have udarbejdet værket med større flid hvis døden ikke havde forhindret ham i det "oc jeg dog alligevel nu den S. Mands Skaldre-verk fra hans første Udkastning maae føre til Liuset".

KAPITEL II

UDTALELSER OM TRYK I DANSKE SAMMENSÆTNINGER OG AFLEDNINGER HOS GRAMMATIKERE OG METRIKERE I DET 17. ÅRHUNDREDE

1. INDLEDNING

I dette og de følgende kapitler vil der blive gjort rede for hvad man kan slutte om tryk i sammensætninger og afledninger ud fra udtalelser hos grammatikere og metrikere. Forfatternes metriske teorier vil kun blive omtalt i det omfang de er nødvendige for fortolkningen af deres oplysninger om tryk. Denne fortolkning er, især hos de ældre forfattere, undertiden problematisk, da det ikke altid er klart hvornår de taler om almindelig udtale og hvornår om ordenes anvendelse i vers. Der kan også undertiden være tvivl om, hvorvidt det drejer sig om en dialektal udtale. I det 17. århundrede var rigssproget ikke helt så fast som nu, men også senere kan der nok være dialektal indflydelse. Et helt specielt tilfælde er ordet *skovmærke*, hvor andetledstryk er fynsk, men denne udtale kan også høres hos rigssprogtalende, under indflydelse af H. C. Andersens vise "Hvor Skoven dog er frisk og stor" ("Skovmærker der, og Jordbær groer").

Såvidt muligt er alle ældre grammatiske og metriske værker gennemgået. Denne gennemgang er foretaget da jeg i sin tid begyndte på dette arbejde (dvs. i fyrrerne) på basis af Universitetsbibliotekets kataloger, med enkelte senere tilføjelser. Kun de værker der gav positivt udbytte er nævnt i det følgende.

For Peder Jensen Roskilde, Hans Mikkelsen Ravn og Søren Poulsen Gotlænder Judichær har det nu været muligt at benytte senere publikationer. Biografiske oplysninger om de enkelte forfattere stammer, hvor ikke andet er anført, fra Dansk biografisk Leksikon. Forfatterne er nævnt i kronologisk rækkefølge.

2. De enkelte forfattere

2.1 Johs. Stephanius (1561-1625)

Johs. Stephanius er født på Lolland og var fra 1588 rektor i Sorø, 1597 professor i dialektik i København, 1608-23 forstander for Sorø skole og gods, og derefter kannik i Ribe og Roskilde. 23/4 1606 har han skrevet et brev til Jens Bielke, der havde forfattet et længere digt efter den stavelsetællende metode. Brevet er trykt i Kirkehistoriske Samlinger 1874-77 og igen (med dansk oversættelse af den latinske tekst) i Danske Metrikere I 1953. Han udtrykker som sin mening (og tilføjer at det blot er hvad enhver jævn mand kan tænke sig til) at danske vers ikke, som de græske og latinske, bør bygge på stavelselængde, men som de hebræiske, på udtalen af stavelserne som akut eller gravis, dvs. hævede eller sænkede. Som eksempler nævner han at ordene *naade* og *bede* har akut på første stavelse, mens *fornøden* har akut på midterste stavelse, og versene får kun velklang hvis de anbringes efter deres egentlige og oprindelige betoning. Fx

Huer mand jo wist fornøden hâr
Att beede gudt om Naade

Han giver også et eksempel hvor de er anbragt forkert, men som kan rettes til :

Att beede gudt om naad' medt fliidt
Fornøden er huer mandt alltiidt

Det er derfor sikkert at han har haft tryk på midterste stavelse i *fornøden* og sandsynligt at han har haft tryk på anden stavelse i *altid* (cf. at Arrebo har dette ord snart i hævning, snart i sænkning (se Kapitel I, 3.2.5, p. 61).

Stephanius er den første der har hævdet (endda meget klart) at danske vers skal bygge på akcenten (se Kapitel I, 2.1, p. 26-27 og også Kabells kommentar (KB 683)).

2.2 Peder Jensen Roskilde (1575-1641)

Prosodia Danicæ Linguæ, 1627

2.2.1 Liv og værk

Peder Jensen Roskilde er født i Roskilde og student fra Roskilde Domskole. I 1601 blev han kaldet til præst i Sandholt Lyndelse og Vester Hæsinge sogne på Fyn.

Han efterlod sig et manuskript, dateret 1627, "Prosodia Danicæ Linguæ", som omtales af Hans Mikkelsen Ravn i hans æredigt til Arrebos Hexaëmeron 1661 og af Erik Pontoppidan i hans "Grammatica Danica" 1668 ("Danske Grammatikere" 2, 1917, p. 40). Pontoppidan citerer også en side af det i sit skrift "Phosphori Philologii" (se Kabell KB 683). Pontoppidan kalder Peder Jensen Roskilde den danske Opitz. Derefter har manuskriptet været forsvundet, men blev fundet igen af Rasmus Nyerup, som giver en udførlig oversigt over indholdet i fortalen til Nyerup og Rahbek 1801, og efter at det synes at være forsvundet igen, omtales det nærmere af J. Paludan (1887, p. 410 ff.). Men manuskriptet er først trykt i "Danske Metrikere" I, 1953 (udg. af Arthur Arnholtz, Erik Dal og Aage Kabell), som sideløbende med den latinske tekst giver en dansk oversættelse (i det flg. henviser sidetal til denne udgave).

Som nævnt ovenfor (Kapitel I, 2.1, p. 27 ff.) anser Kabell P. J. Roskildes manuskript for at være en bearbejdelse af et ældre skrift af Niels Olufsen Halveg, og han mener at det i hovedsagen er Halvegs værk. Jeg har i Kapitel I begrundet min skepsis over for denne teori. I hvert tilfælde er P. J. Roskildes manuskript den første eksisterende danske metrik, og jeg vil i det følgende betragte Peder Jensen Roskilde som forfatteren.

Værket er først og fremmest inspireret af den tyske grammatiker Johannes Clajus, både af hans prosodi for de klassiske sprog (1570) og hans "Grammatica Germanicæ Lingvæ" 1578. Den første var almindelig kendt og blev indført som lærebog i de danske skoler 1604 (Paludan 1887, Kapitel VI). P. J. Roskilde omtaler den p. 83 og følger den i sin redegørelse for forskellige versformer på adskillige punkter. Men han har også kendt Clajus's "Grammatica", som han citerer p. 39 og 42; og det er nok den der har påvirket hans syn på princippet for

dansk metrik. Clajus fremhæver i grammatikken akcentprincippet som gældende for tyske vers (se ovf. Kapitel I, 2.1, p. 25).

Det fremgår ganske klart af Roskildes fremstilling at han for dansk metrik kræver akcentprincippet lagt til grund. I kapitlet *De accentu* (p. 40) siger han at akcenten er den måde på hvilken stavelsen inden for hvert ord enten sænkes eller hæves (*aut deprimitur* ⏑ *aut elevatur* –). Det drejer sig ikke om kvantitet som i græsk og latin. P. 51 siges at man kan benytte alle versslægter når blot versemålet holdes nøje i overensstemmelse med den almindelige udtale i vort sprog (*lingvæ nostræ pronunciationem communem*). I afsnittet *De pede* (p. 44) gentages det, at det drejer sig om stavelsernes hævning og sænkning, og der gives eksempler på jamber (forstand), trokæer (Mectig), spondæer (Sundhed), daktyler (Sandelig) og anapæster (Benedid, vdi fryd). Af eksemplerne fremgår det bl.a. at han anser endelsen *-hed* for stærkere end *-ig*.

P. 73 giver han en definition af jambe og trokæ på dansk : "Iambus kaldis en foed paa to staffuelser, huis liud nedsenkis oc kortis i den første staffuelse, oc haffuer det tegn .⏑. Men opløfftis oc forlengis i den anden staffuelse hvis tegn er – ". En modsvarende definition gives af trokæen.

I afsnittet *De regula* siges det igen at vort sprogs almindelige udtale vil angive akcenten i hver stavelse, dvs. om denne skal sænkes eller hæves. P. 112 ff. følger så en mængde eksempler på hvilken stavelse der hæves eller sænkes i ord af forskellig struktur. Der gives først den generelle regel at i tostavelsesord hæves første stavelse (*Dissyllaborum prior extollitur*). Der gives nogle eksempler med svag anden stavelse, som fader, Mester; og reglen siges desuden at gælde for ord på bar, dom, heed, ig, lig, som, skab, stab. Som undtagelser nævnes ord fra græsk og latin som Prophet, Poet, planet, Natur, figur etc. (Bortset fra Poet er det iøvrigt de samme som Clajus nævner i sin grammatik, og i samme rækkefølge). Som eksempler på den normale betoning af tostavelsesord nævnes dernæst nogle pronominer og en række verber i infinitiv, som Bage, lide etc.

I afsnit VII (p. 115 ff.) følger reglerne om sammensatte ord, og da disse har direkte betydning for problemet om akcenten på sammensatte ord på Roskildes tid, vil alle eksempler blive anført.

Med hensyn til sammensatte tostavelsesord siges at første del af ordet hæves ved eftertrykket (*Composita dissyllaba partem qvoque priorem emphatice producunt ut* – ⏑), med følgende eksempler[52] :

"At-traa, aff-gang *etc* bag-dør, blod-soett, christ-kierr. Dag-løn, did-ad, dum-hund (?). Enrom. eng-bond *etc* fast giort, for *qvando Præ significat ut*; forgang, formand *etc* fra-løb (?), fremstød, friis-hest, frokost, fuld-ent gaff-mild. gaffns-goed, garsted, græss gang *etc* hav-læg, hør-synde, jagt-hest idret indlagt *etc* Karmand, kniffs-slag, konst-bog, kram-sæck *etc* ler-mand, lig-steen! logulff, lufft spring, mad-skê mal-urt ɔ: amar urt, mand tall *etc* nat hatt nær gang, næsviis Om løb, op stig, ord sprog *etc* paa lagt, pantsat pligt skyld! pund vegt *etc* quern steen, quind folk, raffsteen *etc* saar giort sandgraff, slagvand strand vagt *etc* talstock (?), tand løss, tillstand, told sted, trøstrig *etc* vadseck, velgiort vind-skev vold tegt vdgang (?) *etc* vndskylt, vgunst Øboe."

P. J. Roskilde tager dog (p. 116) det forbehold for anvendelsen i vers at hvis et sådant sammensat tostavelsesord har en emfatisk betonet enstavelses eller trestavelses bestemmelse foran sig, så tiltager denne bestemmelse sig evnen til hævning, således at første del af sammensætningen kommer i sænkning, fx stor–ad⏑traa, hiertelig nag saar, men første stavelse bevarer evnen til hævning i forbindelser som med adtraa⏑–⏑, till bistand ⏑–⏑, eller guds bistand –⏑ stoer. Det fremgår af sammenhængen at det drejer sig om vers, og at han især tænker på jamber og trokæer.

Det er påfaldende at der blandt eksemplerne i listen over tostavelsesord er få verber, og at de alle er præteritum participier (fast giort,

---

[52] Listen er her taget fra Danske Metrikere I, p. 115, som har bibeholdt vilkårligheden i samskrivning og tegnsætning fra håndskriftet, men mærkværdigvis rettet *th-* til *t-*, *-ß* til *-ss*, og *w-* til *v-*. (Jeg har tilføjet "(?)" ved de tvivlsomme læsemåder : *dum-hund* må være en forkert tolkning; som Kabell også nævner i note 752, står der snarest *diun-lund*. Der er i hvert fald ingen tvivl om at andet led begynder med *l*. Jeg ville læse det som *diur-lund*).

fuld-ent, indlagt, paa lagt, saar giort, vndskylt) og en enkelt imperativ (op stig), men ingen præsens- eller præteritumformer. Men at han også anser disse former for normalt at have tryk på første stavelse, fremgår af følgende regel (p. 116-117) : Hvis et enstavelses eller trestavelses adverbium står foran et sammensat verbum eller participium, så skal dette opløses i to enkeltord som skal skifte plads, så det første kommer sidst :

"*pro* Blid giort, giort blid *et sic* strax giort blid *pro* indlagt, lagt ind *et sic* prydelig lagt ind, *pro* opstaa staa op *et sic* seent staa op, *pro* fremgack, gack frem *et sic* sagtligen gack frem".

Herfra undtages dog verber der ikke kan skilles ad, fx "verber og participier" sammensat med und- eller u-. Hvis de står absolut eller med en bestemmelse bagved, sættes første led i hævning (vill undgaa, er vnød), mens hvis der står en stærk (*emphaticum*) én- eller trestavelses bestemmelse foran, sættes, ligesom ved substantiverne, første led i sænkning, fx seent eller senligen undgaa (det er her værd at bemærke at Roskilde, i modsætning til senere Ravn og Pontoppidan, regner *u-* og *und-* for normalt trykstærke). I betragtning af at Arrebo næsten altid har første led af verber i sænkning, er det påfaldende at Roskilde, selv i de tilfælde hvor han tillader sænkning af første led ved substantiverne, prøver at undgå det ved verberne ved hjælp af adskillelse. Samme råd giver iøvrigt senere Lagerlööf for svensk (se Sylwan 1925, p. 127).

Med hensyn til for- gives den regel at det har tryk, når det betyder *præ* (formand, forgang), men ellers er der, som ved be-, ge- og er- hævning på sidste del.

Trestavelsesord behandles ret kortfattet (p. 118). Der gives den regel at når de nævnte tostavelses sammensatte ord vokser til trestavelses, har de altid første stavelse omkastet :

"*Cum autem dissyllabæ dictiones ejusmodi compositæ crescent in trisyllabas tunc priorem semper retrorsum habent, ut* affgangen ⏑–⏑. blaamanden Christkierre, dugsuenden, enromet, fremgangen, gavmilde hulvrten, Islaget, kornsecken, lystgaarden, manddraber nedsende, omløben, paalagde, quindfolkett

refbenet, smørfaddet, tagdrøbet, vandløbet vdgaaen vgunstig."

Det er her ikke klart om det kun gælder vers eller også almindelig udtale. Udtrykket *retrorsum habent* kunne tydes som "omkastet i forhold til almindelig udtale". Han tænker jo nok her, som ved reglen for substantiverne, især på jamber og trokæer (han nævner p. 51 at både Luther og vore egne lærde i reformationstiden mest bruger jambiske og trokæiske vers), og det giver vanskeligheder for trestavelsesordene, som i så fald kun kan bruges som ⏑ – ⏑ eller – ⏑ –. Men meningen kan også være "omkastet i forhold til tostavelsesordene", så man kan ikke være helt sikker på fortolkningen; men anvendelsen af ⏑ – ⏑ kunne tyde på at han tænker på brugen i vers.

Han nævner her ikke (som svenskerne gjorde) muligheden af at skille trestavelsesverberne ad, fx *nedsende* → *sende ned*. I så fald havde det været klart at han helst ville undgå formen med midterstavelsen i hævning. Men at han anbringer midterstavelsen i hævning i jambiske og trokæiske vers kan på den anden side heller ikke bruges som bevis for at dette skulle være hans prosaudtale.

Han behandler også anapæster og daktyler, men der er ingen ordeksempler der med sikkerhed kan oplyse noget om hans anvendelse af trestavelses sammensætninger i disse versemål.

2.2.2 Prosodisk praksis

Det er af interesse at undersøge hvordan Roskilde benytter sammensatte ord i sin egen digtning, men da den hovedsagelig er jambisk og trokæisk viser den ikke noget sikkert om trestavelsesordene. Dog er det værd at nævne at han også i apokoperede trestavelsesord (som *udrag'* foran vokal) altid har tryk på anden stavelse, dvs. han udnytter ikke denne mulighed for at flytte hævningen til første stavelse.

Derimod kan digtene bruges til at vise hvor konsekvent han følger sine regler om tostavelsesordene. De kan suppleres ved en gennemgang af Roskildes oversættelse af Vergils "Bucolica" (1639) på 1860 vers og hans oversættelse af Thomas Bangs "Dansk Laurkrantz" (1641) på ca. 540 vers, begge i firfodsjamber.

I prosodien og Vergiloversættelsen er der ingen afvigelser fra hans regler om almindelige tostavelsesord med svag endelse af typen *løbe, dejlig* eller (stærkere) afledningsendelser, som *-hed, -dom, -skab, -bar, -som* (mens endelsen *-inde* antagelig har været trykstærk; der er i Vergiloversættelsen 15 eksempler på *gudinder* som ⏑ – ⏑; men da det er trestavelsesord er det intet bevis). Trestavelsesord der ender på to svage stavelser som *grummeste, Høffdinger* har også, som forventet, formen – ⏑ –. Men i oversættelsen af Dansk Laurkrantz er der adskillige direkte fejl, fx hævning på forstavelsen *be-*, anden stavelse i hævning i ord som *tyde, højhed* o.l. Flere gange står eksemplerne tæt sammen; det er tydeligt at det er vers der er mislykkedes for ham. Denne oversættelse er dateret oktober 1641, og han døde samme år, klager også i fortalen over at synet svigter. Han har på dette tidspunkt ikke kunnet magte den vanskelige opgave.

Forstavelsen *for-* ved substantiver står i flere tilfælde i sænkning i tostavelsesord hvor den nu er trykstærk. Der er i de citerede værker to eksempler af hvert af ordene *fordeel, forsæt, forsvar* og *forskel* og ét eksempel af *forstad* brugt som ⏑ –. Adjektivet *fornemst* har også første stavelse i sænkning.

Forstavelsen *u-* står ved substantiver 6 gange som ⏑ og 2 gange som – og ved et enkelt adjektiv som –. Der er tre eksempler på *mis-*, alle i sænkning.

Eksemplerne på almindelige sammensatte tostavelsesord er anført i tabel 10. I eksemplerne fra Prosodien er indledningen med samtalen mellem de forskellige verseføddер og opstillingen med stigende antal fødder p. 74 holdt for sig, fordi der overhovedet ikke kan være tvivl om at disse afsnit er P. J. Roskildes egne, men der er faktisk ingen forskel fra digteksemplerne (som Kabell mente var af Halveg), så alle fire teksttyper kan lægges sammen.

Tabellen viser at der i alle tre ordklasser er stor overvægt for – ⏑. Desuden er undtagelserne ofte ord af særlig type, for substantiverne fx *elænd, attraa* og 3 eksempler på *bistand*, hvor man også hos Arrebo finder ⏑ – (men der er også et eksempel på *bistand* som – ⏑, og det anføres p. 116 som eksempel på ord der normalt er – ⏑ (se ovf. p. 89)). Et eksempel (*budord*) er overtaget som ⏑ – uden rettelse fra

Thomesen, og 4 andre står i rimslutning. Af verberne står 10 i rimslutning, og 2 af de 4 eksempler i digtene er ordet *velsign*.

Tabel 10

Sammensatte tostavelsesord brugt som – ⏑ og ⏑ –
i Peder Jensen Roskildes værker

	substantiver		adjektiver		verber	
	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
Prosodien (indledn.)	7	2	0	0	9	1
" (digteks.)	22	3	1	0	6	4
Bucolica	109	3	4	0	22	8
Laurkrantz	29	3	8	0	12	2
IALT	167	11	13	0	49	15
	94%		100%		77%	

Desuden er en del af ⏑ – eksemplerne i overensstemmelse med Roskildes regel om at man sætter anden stavelse i hævning efter enstavelsesord der skal have tryk eller efter trestavelsesord. Det er undersøgt for Prosodien og Bucolica. 7 af de 11 substantiver og 9 af de 15 verber brugt som ⏑ – stemmer med denne regel. Det gælder også begge eksempler på *for'sæt* og det ene eksempel på *for'svar*.

Men ud over de egentlige tostavelsesord er der en hel del apokoperede eller synkoperede trestavelsesord. Der er 5 apokoperede substantiver og 22 apokoperede verber, hvoraf de 15 i Bucolica, og de har alle andet led i hævning. Han har altså ikke benyttet sig af muligheden for at skille forstavelse og stamme ad, men i Bucolica er der ganske vist kun et enkelt eksempel hvor det let havde ladet sig gøre. Der er også 2 apokoperede adjektiver. Heraf står det ene (*udlandsk'*) som – ⏑. Der er desuden nogle synkoperede substantiver : *skovdur* (1 eksempel),

skovfrur (1), *jomfrur* (3) og *vintræd* (2). De har alle første led i hævning. Et eksempel på *skovduer* uden synkope har tryk på andet led.[53]

Alle trestavelsesord af typen 4-3-1 (fx *loffsange, letfærdig, højlærde, opsøge*) har andet led i hævning. Der er et stort antal og kun én undtagelse (*frembæris* som – ⏑ –). En del af adjektiverne (af typen *letfærdig*) stemmer med moderne sprogbrug. I Dansk Laurkrantz står en stor del af trestavelsesverberne i optakt (24 af 37). Det er ikke tilfældet i Bucolica. Det kunne tyde på at han er begyndt at føle trestavelsesverberne med anden stavelse i hævning generende og derfor mest har sat dem i optakt.

Af digteksemplerne i prosodien er der adskillige daktyliske, men trestavelsesordene er alligevel ikke udnyttet som daktyler undtagen i et enkelt tilfælde (*ophøjes*).

2.2.3 Slutning

Alt i alt støtter undersøgelsen af Roskildes digte fremstillingen i prosodien, selv om han af og til tager sig nogle friheder (især i tilfælde hvor det har været almindeligt i tiden). Det gælder i hvert fald tostavelsesordene. Der er ingen tvivl om at han har haft tryk på første led i tostavelses sammensætninger af substantiver og adjektiver, og både hans almindelige regler, hans råd om at skille forled og verbalstamme for at undgå tryk på anden stavelse i verber, og hans verseksempler viser at det også var hans normale udtale af verber.

Med hensyn til trestavelsesord er hans regel ikke klar. Hans anvendelse af synkoperede substantiver som – ⏑ (*skovdur*) tyder på at han også i trestavelsessubstantiver har haft tryk på første led, og i samme retning peger for verbernes vedkommende hans anbringelse af dem i optakt i Dansk Laurkrantz; men den konsekvente anvendelse af apokoperede trestavelsesverber som jamber peger i modsat retning, i hvert

---

[53] I Kapitel I (3.2.2–3.2.5), hvor Arrebos anvendelse af tostavelses sammensætninger er behandlet, er beregningen foretaget på en lidt anden måde, idet hans apokoperede trestavelsesord er regnet for tostavelsesord, da det så ud til at de var behandlet som tostavelsesord : nominer med første led i hævning, verber med andet led (dette har jeg fundet bekræftet ved en senere gennembladning). Der var derfor ingen grund til at skille dem ud. Men Roskilde behandler de apokoperede former som trestavelsesord.

fald synes disse former ikke at have generet ham. Man må dog ikke glemme at det helt op i det 19. århundrede var almindeligt at anvende trestavelsesord med svag endelse med midterste stavelse i hævning.

2.3 Hans Mikkelsen Ravn (Corvinus) (1610-1663)

Ex Rhythmologia Danica MSC. Epitome Brevissima, 1649

2.3.1 Liv og værk

Hans Mikkelsen Ravn er født i 1610 på gården Fævejle på Djursland. Han gik i skole i Slagelse, studerede i København 1631-34 og blev derefter hører på Herlufsholm skole. 1640 blev han rektor i Slagelse, 1652 præst i Ørslev og Bjerre ved Skelskør. Han døde 1663 (se H. Fr. Rørdams levnedsskildring 1866, hvori også er aftrykt en række breve til Ravn og et enkelt fra Ravn, og Kabells kommentar KB 683).

Slagelse skole lagde allerede i Ravns skoletid megen vægt på musik og havde et kendt sangkor. Det fik betydning for Ravn, hvis første større trykte arbejde "Heptachordum Danicum" 1646 handler om musikteori, især sang. Men han blev også interesseret i metrik og udgav 1649 et større metrisk værk "Ex Rhythmologia Danica MSC. Epitome Brevissima". Det er genoptrykt i Danske Metrikere I, p. 147-325 med sideløbende dansk oversættelse. (Sidehenvisninger i det følgende henviser til denne udgave).

I modsætning til P. J. Roskilde, der kun synes at bygge på Clajus, har Ravn haft adgang til en omfattende metrisk litteratur. Han havde selv et godt bibliotek og havde desuden gennem sin nære ven Stephen Hansen Stephanius, søn af Johs. Stephanius (se 2.1 ovf.) adgang til dennes store bibliotek. Derudover havde han nær kontakt med professor Thomas Bang, der fra 1649 også var universitetsbibliotekar, og af hvem han lånte bøger og manuskripter, bl.a. antagelig Halvegs efterladte metriske noter (se ovf. Kapitel I, 2.1, p. 27 ff.), dog for sent (1649) til at det kunne påvirke hans værk.

Han kender både Clajus (i hvert fald hans klassiske metrik), P. J. Roskilde, Martin Opitz, Philip Zesen (Cæsius), Johs. Scaliger, Ronsard o.a. Han er mest påvirket af P. J. Roskilde, Zesen og, på nogle punk-

ter, af Scaliger. Han omtaler både Zesen og Scaliger flere steder, men P. J. Roskilde nævner han kun som forfatter til nogle digte der bruges som eksempler. Men påvirkningen fra Roskilde er meget klar. Det gælder især kapitel III (*De Rhythmologia Lyrica*), som er bogens første kapitel, idet kapitel I og II, som må have været af mere indledende karakter, mangler.[54] Påvirkningen fra Roskilde gælder specielt de første afsnit (*Qvantitas, Pedes, Compositio* og *Habitus* p. 157-196), men ses også nogle steder i de følgende afsnit (*Scansio* og *Leges*), hvorimod kapitel IV (*De Lyrica Laxiore seu Buchnerica*) er stærkt påvirket af Zesen. I kapitel V (*De Rhythmologia Heroica*) har han lange citater fra Arrebos Hexaëmeron (se ovf. Kapitel I, § 6). Kabell (KB 683) gør opmærksom på at den sapfiske strofe først (p. 168) er behandlet efter Roskildes mønster, men senere (p. 254) efter Zesen. Påvirkningen fra Roskilde er særlig tydelig p. 174-196 (afsnittene *Compositio* og *Habitus*), hvor ikke alene formuleringen ligger meget tæt op ad Roskilde, men de allerfleste eksempler er de samme, dvs. taget fra Luthers salmer; men mens Roskildes eksempler er selvstændige oversættelser, har Ravn åbenbart benyttet Hans Thomesens salmebog, men med rettelser, så eksemplerne bliver prosodisk korrekte.

Kabell mener at Ravn har lånt Roskildes manuskript af den Janus Severinus, som ifølge titelbladet har renskrevet manuskriptet, og som Gunde Rosenkrantz i et brev til Ravn 19/3 1647 anbefaler til ham. Men det er betydelig mere sandsynligt at han har kendt Roskildes manuskript tidligere, da han allerede i 1647 har sendt sin Rhyth-mologi til Thomas Bang, som takker for den i et brev af 22/9 1647, og Ravn har jo specielt benyttet Roskilde i begyndelsen af værket.

Som tidligere nævnt hævder Roskilde i begyndelsen af manuskriptet i et kort afsnit *De accentu* at danske vers skal bygge på akcenten, som bestemmes ved hvordan man i almindelighed hæver og sænker stavelserne i udtalen. Ravn kræver også i det første afsnit om *Qvantitas* at man skal følge akcenten, men med en anden formulering. (I de følgende citater anvender jeg oversættelsen i Danske Metrikere, men med tilføjelse af den originale latinske formulering på afgørende steder).

Ravn skriver (p. 157) :

---

[54] Ifølge titlen drejer det sig også kun om et uddrag (*epitome*).

" Kvantitet erkendes her kun ved trykket eller udtalen (*solo accentu seu pronunciatione*).

1. Stavelser, som fremsiges med længere varighed og skarp tone (*longiori mora & acuto tono prolatæ*), anses nemlig for lange, mens de, som udtales med kortere varighed og lav tone (*breviori mora & gravi tono pronunciantur*), holdes for korte. Man kalder dem *arsis* og *thesis* :

Fader. Moder. besøg. fordrifve. forgift. grøde &c. "

Men mens Roskilde først i et langt senere kapitel (*De Regula*) giver reglerne for hvordan ord af forskellig type bruges i hævning og sænkning (se ovf. 2.2.1, p. 88 ff.), giver Ravn disse regler allerede i afsnittet *Qvantitas*, og hans fremstilling er meget kortere og stærkt afvigende fra Roskildes. Han skriver (p. 157-58) :

" 2. Ved tostavelsesord fremhæves (*extollitur*) hyppigst den første af stavelserne :

Hender. icke. krage. Lagen. Mage. Nogle &c.

3. Men i ord, der er afledt af græske eller latinske, og i dem, der er sammensat med *be-, er-, for-, ge-, i-, ind-, sam-, til-, u-, van-, und-* osv., læser man første stavelse kort (*At à Græcis ... deducta ... composita primam corripiunt*) :

Prophet / Poet / Oratz / Natur / Figur / Johan / Matthjs /

Zachrjs; Belagt: Erlange: Forhadt: Gevinst: idrefven: indtagen:

Samdrectig: Tillagt: utvungen: Vanartig: Undgielde.

4. I tre- og flerstavelsesord læses stavelserne skiftevis lange og korte (*vicissatim producuntur & corripiuntur*), således at hvis den første er kort, fremhæves den anden, mens den tredie atter læses kort (*abbrevietur*), og således fortsat afvekslende.

Gladelig: Raadeligt / fortrydeligt / besverligen / Uovervindeligste

5. Enstavelsesord er ubestemte. Hvis derfor flere skal stilles i række, får de, som er vægtigst (*Emphasin habent*), det stærkere tryk (*accentum elevatum*)

(med eksempler)

6. I sammensætninger af enstavelsesord, som er navneord, verber eller adverbier, kan begge led læses såvel korte som lange (*partes utræque corripi & produci possunt*) :

Laglep[55] *Husgud*

Laglep *Husgud* "

Derefter følger to regler om at pronominer og verber der apokoperes (*mine* → *min', ere* → *er'*) kan komme i sænkning.

Af disse regler er der intet mærkeligt ved reglerne 1, 2, 4 og 5. Men i regel 3 er det påfaldende at *i-, ind-, sam-, til-, u-, van-, und-* anføres som undtagelser til at første stavelse fremhæves i tostavelsesord (eksemplerne er da også alle trestavelsesord, undtagen *tillagt*). Roskilde havde ikke disse stavelser som undtagelser. Tværtimod er der blandt hans eksempler på sammensatte tostavelsesord med første led fremhævet både ord på *ind-, til-, vnd-* (alle verber) og *u-*.

Endnu mere påfaldende er regel 6 om sammensætninger af enstavelsesord, der kan være enten jamber eller trokæer.

Her afviger Ravn helt fra P. J. Roskilde, som han ellers i disse første afsnit følger ret nøje. Man kunne tænke sig at han ikke havde fået Roskildes sidste afsnit *De Regula*. Men det må han have læst, for p. 215-216 bruger han samme eksempler som Roskilde p. 109-10 (ialt 18) og p. 221 er fire linier næsten ordret = Roskilde p. 123, og p. 158 har han samme tre navneeksempler *Johan, Matthjs, Zachrjs* som Roskilde p. 114, alle i Roskildes afsnit *De Regula*.

Det påfaldende er, at han foruden alle overensstemmelserne i de første afsnit også citerer enkeltheder fra Roskildes afsnit *De Regula*, men giver helt andre regler. Det kan heller ikke være en påvirkning fra Philip Zesen. Zesen er ikke særlig klar (Jellinek (1906) regner ham til "konfusionsgrammatikerne", fordi han ikke holder længde og akcent ude fra hinanden). Men det fremgår dog både af Jellineks og af Hammerichs længere referat (1921, pp. 159-69) at han har tryk på første led i sammensatte tostavelsesord, fx : "Alle zwei-gliedrige aus zweien ein-gliedrigen zusammen-gesetzte Wörter seind allezeit fallende, und

[55] *Laglep* er en betegnelse for drøvtyggernes bladmave.

werfen den tohn und wort-fall auf das ehrste wort-glied als *Formund ... urteil, lang-muht ...*" (kan Ravn have haft en anden, ukendt, kilde ?). Eksemplerne *Husgud* og *Laglep* er iøvrigt lidt mærkelige (men *Laglep* kan naturligvis være et ord Ravn kender fra sin opvækst på landet).

Det er et problem hvordan hans formuleringer skal fortolkes. Han taler om at stavelserne "*producuntur*" eller "*corripiuntur*" (den almindelige terminologi for lang og kort kvantitet i vers). Det oversættes i Danske Metrikere ved at stavelserne "læses" lange eller korte, dvs. som en anvisning på hvordan versene læses op, men det kan jo lige så godt, eller bedre, være en anvisning på hvordan digteren skal bruge ordene, altså om de "sættes" som lange eller korte. Ifølge stykke 1 beror det på "trykket eller udtalen"; og man burde derfor kunne slutte til at disse ord af Ravn og andre blev udtalt sådan. I stykke 3 gælder det sikkert *Prophet / Poet / Oratz / Natur / Figur / Johan / Matthjs / Zachrjs*, som iøvrigt alle er skrevet af efter Roskilde, blot at *planet* er erstattet af *Oratz* (fremmedordene kunne også være skrevet direkte af efter Clajus, men han har ikke personnavnene). Det gælder også ordene på *be-, er-, for-* og *ge-*. Det er de sidste 7 (*idrefven: indtagen: Samdrectig: Tillagt: utvungen: Vanartig: Undgielde*) der er tvivlsomme. Kabell (KB 683, note 22) mener ikke at tryk på anden stavelse i disse ord (måske med undtagelse af *Samdrectig* og *Vanartig*) kan tages for det normale, men for den poetiske trykomkastning der er nødvendig for at anbringe ordene i verset. Men det er ikke sikkert. Ganske vist er alle disse sidste eksempler trestavelses, og Pontoppidan (1668), som nævner næsten de samme forled, men med andre eksempler, giver det som en regel for trestavelsesord. Men *Tillagt* er tostavelses, og reglen formuleres ikke efter stavelsetal, men som en regel for disse forstavelser; *u-* anbringes jo ofte i sænkning i tidens vers, og de andre er verber, der, som det er fremgået af Kapitel I, ofte har en særstilling, så man kan ikke uden videre afvise at disse ord af nogle kan være udtalt med tryk på anden stavelse. Men det er værd at bemærke at der ikke er substantiver blandt eksemplerne og kun afledte adjektiver. Det skyldes næppe Ravns dialekt, for der er ikke på Djursland nogen særlig tendens til andetledstryk.

Det mærkeligste er stykke 6, hvor det siges at i sammensætninger af to enstavelsesord kan ethvert af leddene stå i hævning eller i sænkning. Kabell fortolker *possunt* som "kan når nød skal være", men det står der

jo ikke. Det står ikke som en undtagelse fra en hovedregel om førsteledstryk. Det kunne tænkes at bero på P. J. Roskildes regel om at man kan sætte andet led i hævning hvis der står et betonet enstavelsesord eller et trestavelsesord med første stavelse i hævning umiddelbart foran (men se nedenfor). Det er altså nok en regel der kun gælder vers. At man skulle have kunnet udtale tostavelses sammensatte substantiver både med andet- og førsteledstryk er helt usandsynligt (hvis hans eksempler havde været verber, kunne man have overvejet det). I Kapitel IV i "Rhythmologia" om Buchnerversene giver han imidlertid (p. 228) verberne *ŏpsāgt* og *hĕnlāgt* som eksempler på jamber.

2.3.2 Prosodisk praksis

Det er vigtigt for fortolkningen af Ravns regler at se på hvordan han selv anvender dem i de mange eksempler i Rhythmologien og i æreversene i Arrebos Hexaëmeron.

Ved en første gennemgang blev de eksempler der med sikkerhed er hans egne (æredigtene, oversættelser fra Højsangen), de der efter al sandsynlighed er hans egne, og de der er taget fra Thomesen, holdt for sig.[56] Men der viste sig ingen forskel mellem disse kategorier. De er derfor alle slået sammen i oversigtsskemaet Tabel 11. Man skulle forsåvidt heller ikke vente nogen forskel, da han (som omtalt ovf., Kapitel I, 6, p. 81) behandler sine kilder meget frit, så de bliver metrisk regelmæssige. Det gælder fx Thomesens salmer. Citaterne fra Arrebos Hexaëmeron er dog holdt udenfor. Her er der kun afvigelser fra Arrebos tekst med hensyn til ortografien og nogle enkelte ord, men han ændrer ikke metret, da han netop fremhæver Arrebos heksametre.

For usammensatte ord følger Ravn akcentprincippet. Og afledningsendelserne *-hed, -dom, -skab, -bar* står altid i sænkning i tostavelsesord.

En mærkelig undtagelse er *Legom* (*Herre ved dit hellige Legom* (p. 189)) som rimer på *kom*. Det er i en bearbejdelse af en af Thomesens salmer (p. 129). Hos Thomesen står *Legem*, men det rimer også hos ham på *kom*, så her har Ravn brugt den også i ældre tid forekommende

---

[56] Højsangseksemplerne har man tidligere troet var taget fra Thura, men ifølge Carl S. Petersen (1929) og Kabell er det hans egen oversættelse.

form *legom* af hensyn til rimet. To linier før står både hos Thomesen og Ravn *Legem* med første stavelse i hævning (ordet har ifølge Kock oprindelig haft andetledstryk i dativ).

Tabel 11

Tostavelses sammensatte ord brugt som – ⏑ og ⏑ – i Hans Mikkelsen Ravns digte og prosodiske eksempler

substantiver		adjektiver		verber	
– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
49	13	2	1	0	49
79%				0%	

Der er kun én forskel mellem teksterne : i æredigtene er der færre substantiver med andetledstryk (11 førsteledstryk over for 1 andetledstryk, mens det i de andre tekster er 38/12). Æredigtene er skrevet 12 år senere end Rhythmologien. Det kan være en ændret holdning, men det kan til dels være tilfældigt, da æredigtene ikke indeholder samme ordstof. Blandt de 13 eksempler med andetledstryk i substantiver er bl.a. 2 eksempler på *bistand,* 1 på *idrett,* 1 *attraa,* 1 *elend',* ord som man også hos andre forfattere fra det 17. årh. kan finde med andetledstryk.[57, 58]

Ord med *u-, mis-* og *for-* er holdt udenfor. Der er 4 substantiver med *u-* (1 – ⏑ og 3 ⏑ –) og 3 adjektiver, alle ⏑ –, 3 substantiver med *mis-* (1 – ⏑, 2 ⏑ –). Der er 4 substantiver med *for-* som ⏑ – afvigende fra moderne udtale : *forskel, fordeel, forraad* og *formaal.* De 3 første findes også hos andre som ⏑ –.

[57] Der er også et eksempel på *bistand* som – ⏑, men det er i et citat fra en salme af Thomas Villumsen.

[58] Andetledstrykkene har intet at gøre med Roskildes undtagelsesregel. De står så godt som alle efter et ord der normalt vil have svagtryk (*med, til, oc* o.l.).

Trestavelses sammensætninger med svag sidste stavelse (type 4-3-1) står, som normalt i tidens poesi, med midterste stavelse i hævning. Der er 187 eksempler (31 substantiver, 44 adjektiver og 112 verber). Af de 44 adjektiver har de 27 suffikset *-ig*, og deraf har over halvdelen også andetledstryk i moderne dansk (fx *gudfrygtig, navnkundig*). Der er kun to undtagelser : *retvjse* som daktyl. Af de 187 eksempler på ⏑ – ⏑ står 9 substantiver, 10 adjektiver og 32 verber i vers der indeholder daktyler; men denne mulighed er ikke udnyttet, undtagen i tre tilfælde : 1 substantiv (*vinduer*), 1 adjektiv (det allerede nævnte *retvjse*), og 1 verbum (*troldbinder*).

I citaterne fra Arrebo beholdes Arrebos daktyler. Der er endda yderligere to. Det ene (*ledsager*, p. 299) er dog nok i overensstemmelse med Arrebos manuskript (det er i trykfejlslisten (som vel må være lavet af Arrebos søn?) rettet til *ledsagere*). Det andet eksempel er mere påfaldende : Arrebos "*Haf Solsicken* (⏑ – ⏑) *i act*" (Saml.Skr. I, p. 70) er rettet til "*Solsicken* (– ⏑ ⏑) *haf i act*" (endda begge gange det citeres, p. 260 og p. 298). Da Ravn ellers ikke bruger trestavelsesordene som daktyler, kan man eventuelt også tænke sig at ordstillingen er i overensstemmelse med det manuskript Ravn har set.

I de daktyliske vers har man ofte mulighed for at konstatere hovedtrykkets plads i trestavelsesord med svag midterstavelse. Der er 11 substantiver af typen *Gedehjord, Urtegaard*. Heraf står de 9 i daktyler, de to modeksempler er *Bulleverck* og *Urtegaard* (men det sidste forekommer to gange som daktyl). Der er to adjektiver (*sorrigfuld, tusindfold*) begge som daktyl. I denne type har han åbenbart haft hovedtryk på første led.

Undersøgelsen af Ravns praksis har ikke givet meget udbytte for de forled han opstiller som undtagelser. Der er ét eksempel på *Idret* (som ⏑ –) og ét på *Samfund* (som – ⏑) samt et eksempel på *til-* i tostavelsesord (apokoperet *tilluck* ?). De andre to eksempler på *til-* og eksempler på *van-* er trestavelses. Det gælder også fire eksempler på *und-*; der er dog 3 tostavelses eksempler på *undgaa* (⏑ –); men da han også har alle andre tostavelses verber som ⏑ –, viser det heller ikke noget. Der er mange eksempler på *u-* : de 12 er trestavelsesord; men der er 6 tostavelses substantiver og adjektiver på *u-* og kun ét modeksempel (*utakk* som – ⏑), så for *u-* er der en klar overens-

stemmelse med hans regel; men netop *u-* har jo også hos andre forfattere fra det 17. årh. ofte svagtryk.

Med hensyn til tostavelses substantiver er Ravns procent for førsteleds tryk (79) klart mindre end Roskildes (94); men det er dog evident at han helt overvejende har første stavelse i hævning.

For tostavelses verber er hans 0% første stavelse i hævning klart forskellig fra Roskildes 77%; men her er det Roskilde der afviger fra almindelig kutyme i det 17. århundrede.

2.3.3 Slutning

Sammenfattende kan det fastslås at Ravn, med få undtagelser, har haft førsteledstryk i tostavelses sammensatte substantiver, og også i 4-1-3 ord af typen *Gedehjord*, men i vers har han andetledstryk i verber. Forstavelsen *u-* har haft svagtryk og det gælder også *for-* i nogle substantiver afvigende fra moderne dansk, og det kan ikke afvises at han kan have haft andetledstryk i visse trestavelses verber og adjektiver med partikel som forled; men adjektiveksemplerne er kun ord med *van-* og *sam-*, og de kan også ellers have svagtryk. Han har muligvis haft andetledstryk i *tillagt* og antagelig i *opsagt* og *henlagt*.

2.4 Søren Poulsen Gotlænder Judichær (1599-1668)

Synopsis Prosodiæ Danicæ, 1656

Prosodia Danica, 1671

2.4.1 Liv og værk

Søren Poulsen Gotlænder (hans navn staves på mange måder) er født på Gotland, der dengang var dansk. Navnet Judichær (som vil blive brugt i det følgende) er en latinisering af faderens ejendom Dommerarv, hvor han var født. Han voksede op i Grötlingbo og Fide Sogn i Sydøstgotland, hvor faderen var præst.

Rørdam (1881-82) giver en række biografiske oplysninger. Erik Dals disputats (1960) indeholder derudover en indgående analyse af Judichærs værker, deres kilder og deres almene baggrund.

Judichærs far var født på Gotland, men farfaderen, der også var præst på Gotland, stammede fra Viborg, og farmoderen var fra Landskrona. Judichærs far havde gået i skole i Visby, Helsingør, Lund og Malmø. Hans mor var født i Kolding, men var vokset op i København. Judichær selv gik først i skole i Visby, derefter fra 1616 i Roskilde og fra 1620 i Vor Frue Skole i København. 1621 blev han dimitteret til Universitetet, 1622-23 studerede han i Königsberg, 1624 blev han baccalaureus i København og var i tre år hører ved sin tidligere skole. 1627 blev han udnævnt til rektor i Vordingborg, hvor Arrebo dengang var præst, men 1635 opgav han rektoratet for at studere igen i København, mest hebræisk og matematik. 1637 fik han et præstekald i Slangerup, hvor han blev til sin død i 1668. Han havde således en bred sproglig baggrund, som er vigtig for bedømmelsen af hans udtaleangivelser, som næppe kan være præget af gotlandsk dialekt. Desuden fremgår det af hans værker at han var opmærksom på dialektforskelle og på sine omgivelsers varierende udtale. Iøvrigt anser han sjællandsk for det bedste dansk. I sin store Prosodi p. 152 skriver han : "Der skal i alle gode Danske Vers / eller Riim / brugis dend Danske Stiil / som her i Siæland iblant de Lærde brugelig er / oc vore Danske Bøger med tryckis". Den er "ligesom *Dialectus communis* var hos Græckerne".

Judichær var allerede som barn interesseret i musik og sang. Faderen sang tyske sange, "foregiffvendis dem / nettere effter Melodien at være giorde / end de Danske", skriver han i forordet til sin Prosodi (p. 78); og det fandt han bekræftelse på under sit ophold i Königsberg og senere, da han i Vordingborg beskæftigede sig med tysk og hollandsk poesi. Denne iagttagelse har sikkert været af betydning for hans ønske om at forbedre den danske poesi. Han skrev også selv digte og komponerede sange.

Biskop Resen, som var tilsynsførende ved skolevæsenet, og som delte hans interesse for sange og sangpraksis, opfordrede ham til at skrive om metriske spørgsmål, og han begyndte derfor i 1633 at arbejde på en dansk prosodi, stadig opmuntret af Resen og (efter Resens død i 1638) af hans efterfølger Jesper Brochmand. Brochmand opfordrede ham også til, på basis af sine metriske studier, at revidere versene i salmebogen med henblik på en ny udgave. I årene 1641-42 foretog han derfor en revision af hele salmebogen, så der blev overensstemmelse mellem tekst og melodi og med nyere prosodiske regler vedrø-

rende rim, stavelsetal og ordakcent. Ved denne tid var hans danske prosodi også færdig i en foreløbig form, men den blev omarbejdet senere i fyrrerne med hensyntagen til nyere tyske værker. Imidlertid var den økonomiske situation i Danmark dårlig i de år, så det viste sig vanskeligt at finde penge til den nye udgave af salmebogen, og Judichær ville helst udgive prosodien og salmebogen samtidig. Men da Ravn i 1649 kom ham i forkøbet med "Rhythmologia Danica", besluttede han sig til hurtigt at udsende en stærkt forkortet udgave af den store prosodi. Den kom i 1650 med titlen "Synopsis Prosodiæ Danicæ" (i det følgende forkortet SPD).

Ravns "Rhythmologia" blev således den første trykte danske metrik, men den var på latin, mens Judichærs prosodi var på dansk, så han kom i det mindste først med en dansk skrevet prosodi. Trykningen af den store prosodi trak stadig ud. I foråret 1668 skrev Judichær et længere forord til den; men samme år døde han og bogen blev først udgivet af hans enke i 1671 med titlen "Prosodia Danica" (i det følgende forkortet PD). Begge bøger er genudgivet i Danske Metrikere II 1954 af Arthur Arnholtz og Erik Dal (sidehenvisninger gælder denne udgave). Hans samling af reviderede salmer blev aldrig trykt og synes at være forsvundet. Kun enkelte salmer er bevaret.

Judichærs "Prosodia" ligger inden for en anden tradition end Ravns. Fælles er dog en tidlig påvirkning fra Clajus, som har været bestemmende for deres generelle syn på germansk metrik. Men Judichær har åbenbart ikke kendt Roskildes manuskript, som er en hovedkilde for Ravn. Hans vigtigste forudsætning er, som påvist af Dal (1960), den tyske grammatiker Justus Georgius Schottels "Teutsche Verskunst" 1641 og hans "Teutsche Vers- und Reimkunst" 1645. Dals opsporing af Judichærs kilder har været vanskeliggjort, dels ved at Judichær følger tidens skik med at nævne første- og andenhåndskilder i flæng (og han nævner mange som han øjensynlig aldrig har læst), dels ved at han overhovedet ikke nævner sin hovedkilde Schottel. Hans fremstilling giver altså indtryk af både større lærdom og større selvstændighed end den berettiger til. (Ravn nævnte heller ikke Roskilde undtagen som forfatter til et par citerede digte, hvad der forhindrede Judichær i at kende Roskilde).

Men ud over Clajus og Schottel har han i hvert fald, i mindre omfang, benyttet Philip Zesen, Scaliger, Martin Opitz og Giessenerkredsens publikationer, bl.a. deres "Grammatica Latina" (disse nævnes også enkelte steder).

Judichær har naturligvis også læst Ravns "Rhythmologia Danica", og han har i hvert fald haft lejlighed til at drøfte metriske spørgsmål med Arrebo i de 8 år de begge boede i Vordingborg, hvor Arrebo tilmed som præst havde tilsyn med skolen hvor Judichær var rektor. Men det eneste der foreligger om deres relationer er at de på et tidspunkt lå i retsstrid med hinanden (Judichær var en meget stridbar person, som i tidens løb var indviklet i mange retssager). Han nævner hverken Ravn eller Arrebo ved navn i sin prosodi, men han henviser i adskillige randnoter til deres værker, dog kun som eksempler på prosodiske fejl, fx utilladelige apokoper og synkoper, efterstillet adjektiv i et større omfang end Judichær ville anerkende, blanding af flere slags fødder i samme vers, fx i Arrebos heksametre, som Judichær ikke syntes om, Ravns brug af daktyler, manglende cæsur etc.

Den store Prosodi (PD) er et meget omfattende værk (5-6 gange omfanget af Synopsis (SPD)). Omtalen af vers- og strofeformer er meget detaljeret, med rækker af eksempler på rigtige og forkerte former. Og den handler om meget andet end prosodi : grammatik, stilistik, etymologi, runer; og der er fx en længere diskussion af hvornår Homer levede. Det er derfor kun få afsnit der har direkte relevans for denne bogs sigte. Bortset fra nogle få bemærkninger i andre dele af PD, drejer det sig udelukkende om de to første afsnit, hvor han gør rede for sit syn på principperne for dansk metrik, samt kapitel II, 3 (p. 238-260) i PD og det tilsvarende kapitel i SPD (p. 36-46) "Om visse Stafvelsers Tal / oc deris *Quantitet* / eller Ordmaal / i huert Riim". Der er i disse afsnit næsten ordret overensstemmelse mellem SPD og PD, blot er der nogle mindre ortografiske forskelle og flere eksempler på to- og flerstavelsesord i PD. De to fremstillinger vil derfor blive behandlet sammen. (Der citeres med ortografien fra SPD).

I første afsnit defineres Prosodien (Riimkunsten) som

> " en Kundskab / som viiser / med visse Stafvelsers tal / oc deris *quantitet* eller Ordmaal / gode Vers / eller Riim / paa reen Danske / med lige Endelser at giøre / som gifver behagelig Lyd / til Guds

ære / oc Menniskens gaufn / oc forlystelse. " (PD p. 99, SPD p. 15).

Der er fire ting der er vigtige : korrekt stavelsetal, rigtig anbringelse af lange og korte stavelser, gode og fuldkomne rim, og et godt rent dansk.

I andet afsnit (PD p. 107-134, SPD p. 16-18) skelnes tre trin i verskunstens historie :

1. Den "Forborgen / hemmelig / oc gamle maade", som var i brug da man skrev runer, og som hverken havde slutrim eller rigtig kvantitet, men bogstavrim;

2. En "gemeen / plump / oc ufuldkommen Maade" (p. 121 ff.), som bruges både i kæmpeviserne og andre sange og digte, i salmebogen og i næsten alle gamle kirkesange. Den er kendetegnet ved ufuldkomne rim, for mange eller for få stavelser, og ved at "Ordenis Accent, (Tone/) løb imod Nodernis oc Melodiens Accent, (Tone/)" og desuden ved at man ikke skelnede mellem enstavelses og tostavelses rim (i PD giver han her et eksempel på en salme med disse fejl og en rettet form);

3. Endelig er der en "Kunstriig / fuldkommen / oc ny maade / huilcken er for faa Aar siden ret paafunden / oc fuldkommelig ført i Brug / oc grundelig udarbeidet / effter huilcken Vers eller Riim / nu i alle Tungemaal enten giøris eller giøris kunde" (p. 132 ff.); (der gives her ingen henvisninger til forgængere). Det er denne måde som han i sin prosodi giver regler for.

Der følger en række kapitler om det bedste dansk, om overflødige ord, om apokope og synkope og om rim.

P. 238 ff. i PD og p. 36 i SPD kommer så den for denne undersøgelse særlig relevante redegørelse for "Visse Stafvelsers Tal / oc deris *Quantitet* / eller Ordmaal / i huert Riim."

" Thi vi skulle acte oc skattere Staffvelsernes *quantiteter* / eller Ordmaal / af voris *Pronunciation*, eller aff dend Maade som vi Ordene i Talen med udsiger. " (PD p. 247, SPD p. 39).

Der er tre slags stavelser :

> " I. *LONGÆ,* eller Lange Staffvelser / ere de / paa huilcke mand i Ordet opløffter / drager / hart trycker / eller længere paaholder / end de andre / naar mand Ordet i Talen udsiger. " (PD p. 248, SPD p. 39).

> " II. *BREVES ſyllabæ* eller Stackede Staffvelser ere de / paa huilcke mand i Ordet ey opløffter / ey drager / ey hart trycker / eller lenge paa holder / men dem hasteligere end de andre / i Talen udsiger / oc udi Udsigelsen / ligesom nedtrycker. " (PD p. 250, SPD p. 40).

Som eksempler gives ordene *Bēděr, Děr, Āllĕ, Tĭlfōrn, Tĭl, Bĕfāldĕ* og *Fødělānd.*

Om lange ord gives den særlige regel (PD p. 250-51, SPD p. 40-41) :

> " Dersom *penultima* i lange Ord er stacked / da er gemeent dend tredie fra enden (*incluſive,*) lang / med den sidste: Oc dend fierde fra enden / atter stacked / oc dend femte fra enden / atter lang. *&c.* ", fx : *Fōrăarsāgĕndīs ... ...* " Dersom *penultima*, i lange Ord / er lang / da er dend tredie fra Enden gemeent (*inclusive*) stacked / med den sidste: Oc den fierde fra Enden / atter lang / oc den femte fra Enden atter stacked / *&c.* ", fx *Sămārĭtānĕr.*

> " III. *COMMUNES, ſeu ancipites ſyllabæ* eller tilfeldis Staffvelser / ere de / som undertiden ere lange / undertiden stackede. " (PD p. 252, SPD p. 42).

Det gælder for enstavelsesord. Når flere enstavelsesord kommer efter hinanden i verset, skal det der har emfase sættes langt. Det er samme regel som allerede Clajus, og derefter Roskilde og Ravn har; men Judichær forklarer det nøjere. Et ord med emfase er et ord der "dend Bemerckelse i sig hafver / som mest tilkiende giffvis". Det "sættis langt / oc det da i Udsigelsen opløfftis / paadragis / oc hart paatryckis" (PD p. 253, SPD p. 42), og han giver flere

gode eksempler på det. De ord der ikke har emfase "kunde sættis / som det i Riimene sig best skicker / oc i *Scanſio*nen ey for hart falder" (PD p. 256, SPD p. 44).

I PD alene (p. 255) står et vigtigt afsnit om sammensætninger med enstavelsesord :

> " Naar saadant særstaffvelsis Ord / med it *biſyllabo*, eller to Staffvelsis Ord / *componeris* eller sammenbindis / at aff dem begge it Ord bliffver / da forandrer offte *monoſyllabum*, *biſyllabi* Ordmaal / i hendis første Staffvelse / som hun icke burde at haffve. Som for Exempel. Disse *biſyllaba* : *føre / sige / byde / læse / skriffve / løbe* / oc andre saadanne / haffve dend første Staffvelse lang / som aff det forige actis kand : Men naar de bliffve med *monoſyllabis compone*rede / da bliffver samme første Staffvelse retteligen stacked / saaledis midt udi det *compone*rede Ord : *Paaføre: Modsĭge: Tilbўde: Oplæse: Udskrĭffve: Omløbe. &c.* Jeg siger retteligen / fordi somme dem ocsaa anderledis udsige: Dog bør mand vel at acte huilcked mest er i Brug / oc sig best i *pronunciation*en vil skicke / *ut infrà.* "

Til *communes* stavelser regnes også (p. 258) sidste stavelse i ord af typen *Faderen, Nyttige, Kyllinger, Skickelig, Kierlighed,* for i trokæiske og jambiske vers kan de bruges lange når en kort stavelse følger, fx : *Dŭ sōm dĕt ўnckĕdē tĭlfōrn*, men korte i daktyliske vers som fx : *Frўdĕlĭg siūngĕ ĭ Aāndĕn ŏc qvædĕ.*

I SPD p. 45 tilføjes efter eksemplerne (her noget kortere) på ord med den sidste stavelse *communis* efter en kort *penultima* : "men dersom andre saadanne Ord / paa samme endelser udgaaendis / hafver *penultimam* lang / da er dend sidste stacked / som før sagt er". - I PD p. 259 er dette forbehold, åbenbart ved en fejltagelse, kommet til at stå som en særlig regel lige før eksemplerne *ynckede* og *frydelig*. - P. 259 nederst står desuden en regel som Dal med rette kalder papirfilologi, nemlig at hvis der forefaldt et ord med mere end to korte stavelser efter hinanden, kunne de ikke bruges i danske vers. Det kan de naturligvis godt ifølge hans regel om skiftevis lange og korte stavelser i flerstavelsesord i jambiske og trokæiske vers (fx *kyllingerne*), og han har selv eksempler på det i sine digte.

I PD p. 257 har han nogle vigtige regler om to- og flerstavelses sammensætninger :

" Der findis hos os adskillige Ord / huilcke aff somme *pronuncieris* med een *Tone*, aff somme med en anden.

1. *Biſyllaba*, eller To staffvelsers Ord / huilcke somme bruger med *Accent*, i dend første Stafvelse / somme i dend sidste / Nemlig : *Umag: Mißbrug: Miskund: Aldrig: Forsuar: Jomfru: Brudgom: Mandom: Tilfluct: Modgang: Arbeid: Aarsag: Højtid: Aldtid: Uræt: Trofast: Umild: Uven: Forbund: Forskiæl: Surdei: Budord: Uro: Rætviis: Viintræ: Arbeid*; Oc mange fleere. Aff dem / oc andre saadanne / kand brugis i Trang / helst til Riimslutninger / dend sidste Staffvelse / baade lang oc stacked / naar *Materiens* Victighed det udkræffver: Oc aldermest lang / i de Ord / huilcke naar de forlængis / (at der bliffver tre Staffvelser aff to/) oc dend mellomste blifver da lang / saaledis: Aff *Miskund / Miskundig: Hoffmod / Hoffmodig: Uro / Urolig: Surdei / Surdejen: Arbeid / Arbeidet: &c.* Oc stacked i de Ord / huilcke hafver dend mellomste stacked / effter forlængelsen saaledis: Aff *Jomfru / Jomfruen: Brudgom / Brudgommen: Viintræ / Viintræet: Højtid / Højtiden &c.* Ellers skulle de brugis med dend *accent*, med huilcken de fleeste dem udsige; nemlig med dend første lang / oc sidste stacked.

2. *Polyſyllaba*, eller fleerstaffvelsers Ord / huilcke somme bruger lange i *penultimâ*, somme stackede / nemlig: *Urætviißhed: Vandstrømme: Jomfruer: Trofasthed: Alvorlig: Utroskab: Uvenner: Toldboden: Ukyskhed: Brendoffer: Handpenge: Fractpenge*; Oc andre saadanne. Aff dem oc andre / kand ocsaa brugis i Trang / helst til Riimslutninger / dend næst sidste Stafvelse tilfeldis / naar *materiens* Victighed det fordrer: Dog med dend *Condition*, som nu bleff om *biſyllabis* erindret. "

I SPD p. 45 er afsnittet om *bisyllaba* noget kortere. Her mangler eksemplerne fra *Tilfluct* og ud, og afsnittet "Oc aldermest lang ... ... *Højtiden*", dvs. afsnittet om hvilke der ændrer akcent når de bliver forlænget, mangler også, og det samme gælder den vigtige tilføjelse efter "udsige" : "nemlig med dend første lang / oc sidste stacked".

Judichærs regler er ikke altid helt lette at fortolke, men det er vigtigt at prøve på det, fordi de umiddelbart synes at bero på hans egne iagttagelser af sprogbrugen i hans samtid, og sådan fortolkes de også

af Axel Kock, der ser dem som bevis på hyppigt andetledstryk i 17. århundredes dansk.

Både reglerne og eksemplerne er i hvert fald helt uafhængige af Schottel (se om hans fremstilling i hans tyske grammatik Hammerich 1921, p. 169-78 og Schottels regler i "Erzschein", aftrykt i Krause 1855).

Fortolkningen afhænger især af hans brug af ordene "udsige", "bruge", "stacked" og "lang", og "accent".

Der er ingen tvivl om at "udsige" som oversættelse af *pronunciare* henviser til daglig tale, ikke til vers. Sådan bruges *pronunciare* også af Roskilde og Ravn; og Sylwan (1925, p. 134) gør opmærksom på at dette er den almindelige betydning af ordet i det 17. århundrede efter antikt forbillede, jfr. også formuleringer som "i Talen udsiger" (PD p. 247, 248, 250). Der er en halv snes eksempler på "udsige" og "udsigelse" som alle klart går på daglig udtale. Til gengæld anvender Judichær så at sige altid "brugis" om brug i vers, og det står adskillige gange i forbindelser som "brugis i Riim" (fx p. 252 og 259). Der er op imod en snes eksempler hvor det tydeligt går på vers.

Derimod er betegnelserne "lang" og "stacked" ikke altid entydige. De anvendes både om udtale og om vers. Ofte fremgår det klart af sammenhængen hvad der menes. Ved selve definitionen af "lang" og "stacked" (p. 248 og 250) er det klart at det drejer sig om udtalen. "Lange Staffvelser / ere de / paa huilcke mand i Ordet opløffter / drager / hart trycker / eller længere paaholder / end de andre / naar mand Ordet i Talen udsiger", og modsvarende for "stacked". Men i definitionen af "tilfeldis" går det klart på vers. Det er stavelser der undertiden er "lange", undertiden "stackede"; og de mange steder hvor der tales om at en stavelse "sættis" eller "brugis" lang eller kort går det klart på hævning eller sænkning i vers. Når der gives regler for lang og kort ud fra *penultima* er der også klart tale om vers. Men når det p. 128 og 129 kræves at lange stavelser skal falde i nedslaget i melodien, er det på den anden side klart at det drejer sig om stavelser der udtales trykstærkt. Flere steder bruges ordene forskelligt i samme sætning, men dog tydeligt adskilt, fx p. 247, hvor der tales om det forkastelige i at en stacked stavelse sættes lang og omvendt. Men der er også tilfælde hvor det ikke er helt klart hvordan

ordene skal tydes, fx p. 239 i definitionerne af jambe og trokæ som bestående henholdsvis af en stacked plus en lang, og en lang plus en stacked stavelse.

Accent og *tone* (der bruges synonymt med *accent*) anvendes både om ordenes akcent, metrisk akcent og melodiens akcent, altså tredobbelt (se fx p. 128, p. 251-2 og 267).

Hvis man nu herudfra vil tolke Judichærs regler for sammensatte ord, kan man for det første fastslå at når han p. 255 taler om forbindelsen af et enstavelses med et tostavelsesord til ét ord, fx *påføre*, *modsige*, og siger at tostavelsesordets første stavelse "retteligen" bliver kort, fx *paaføre* ("Jeg siger retteligen / fordi somme dem ocsaa anderledis udsige"), så må det dreje sig om variation i den almindelige udtale, ikke om vers. At det ikke drejer sig om vers, fremgår også klart af at alle jo bruger denne type som ⏑ – ⏑ i vers (– ⏑⏑ kun ganske sjældent i daktyliske digte).

Det er påfaldende at alle eksemplerne er verber, og det er af interesse, fordi Arrebo, der har en del substantiver af denne type som daktyler, kun har to eksempler på verber, som tilmed også kan læses som ⏑ – ⏑. Roskildes fremstilling er ikke entydig, og Ravn omtaler ikke trestavelsesord specielt, og i vers bruger de ordene som ⏑ – ⏑. Men Judichærs udtalelse tyder på at tryk på første stavelse var anset for det korrekte i almindelig tale, men at der har været en vis vaklen.

Reglerne om to- og flerstavelsesord (PD p. 257) er mere problematiske. Det siges først at adskillige ord *pronuncieris* af nogle med én tone, af nogle med en anden. Det henviser klart til vaklende prosaudtale; og i slutningen af afsnittet om tostavelsesord siges det at ordene helst skal "brugis med dend *accent*, med huilcken de fleeste dem udsige; nemlig med dend første lang / oc sidste stacked". Det tyder altså på at det forholder sig med disse eksempler (hvoraf ingen er verber) på samme måde som med verberne. Men eksemplerne udgør en mærkelig rodebutik med blanding af mange forskellige typer (ord med *u-*, *for-*, *mis-* og andre forled og et enkelt suffigeret ord mellem hinanden).[59] Desuden virker det mærkeligt at ord som *Jomfru*, *Viintræ* og *Højtid* skulle have vaklende udtale, når de i bestemt form (*Jomfruen* etc.) har

[59] Det er iøvrigt mærkeligt at *alvorlig* nævnes som vaklende.

anden stavelse svag. Dertil kommer at eksempelrækkerne indledes med den formulering at nogle "bruger" dem med akcent på første stavelse etc., da Judichær ellers anvender formuleringen "bruger" om brug i vers. Mistanken om at det er eksempler taget fra poesi bestyrkes kraftigt når man konstaterer at af de 27 tostavelsesord der nævnes, findes de 24 i Arrebos Psalter, og det samme gælder 6 af de 12 eksempler på flerstavelsesord. Nogle er naturligvis ret almindelige ord, men eksempler som *Budord, Viintræ, Vandstrømme, Brendoffer* kan næppe være tilfældige. Det er ikke ord man umiddelbart kommer på som eksempler fra daglig tale.[60] Og dertil kommer at 12 af tostavelsesordene findes hos Arrebo både som ⏑ – og – ⏑ og et af trestavelsesordene (*Trofasthed*) både som ⏑ – ⏑ og – ⏑ –. Nu ved man fra Judichærs randnoter at han har gennemarbejdet Psalteret grundigt for at finde fejl, og så har han åbenbart samtidig benyttet gennemgangen til at finde ord der bruges varierende (jeg kan endda eventuelt have overset enkelte eksempler hos Arrebo).[61] I Judichærs egne digte eller verseksempler finder man 7 af ordene, deriblandt *budord* og *ukyskhed* (det sidste stammer ikke fra Arrebo), men ikke brugt på mere end én måde. Der er naturligvis nok nogle af ordene i listerne der har varierende udtale også i dagligsprog (fx ordene på *u-, mis-* og *for-*); men der er ikke grundlag for at antage at det gælder alle ordene.

Det er klart at når han siger at *Jomfruen, Brudgommen, Viintræet* og *Højtiden* udtales med andenstavelsen "stacked", så må det dreje sig om prosaudtale, da de (ligesom trestavelses verberne) bruges som ⏑ – ⏑ i vers, men måske har han sagt *Sur'dejen* og *Ar'bejdet*.

2.4.2 Prosodisk praksis

Det er nu af interesse at undersøge hvordan Judichær selv anvender sammensatte ord i sin poesi. Undersøgelsen bygger på hans verseksempler og digte i "Prosodia Danica" samt på de digte der citeres af Dal (1960 p. 211-14) og af Brandt og Helweg 1846. De der også findes i SPD er ikke regnet dobbelt. Resultatet er givet i Tabel 12. Derudover

---

[60] Blandt dem der ikke findes hos Arrebo er *Toldboden, Fractpenge* og *Handpenge*.

[61] Det ville naturligvis have været et endnu klarere bevis, hvis ordene stod i samme rækkefølge hos Arrebo og Judichær; men det gør de ikke.

har han ét ord på *for-* (*forsuar* – ⏑), 3 substantiver på *mis-* (2 – ⏑, 1 ⏑ –), og 12 på *u-*, de 11 ⏑ –, deraf 9 eksempler på *uro*.

Tabel 12

Tostavelses sammensætninger brugt som – ⏑ og ⏑ –
i Judichærs digte og prosodiske eksempler

substantiver		adjektiver		verber	
– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
24	7	1	1	2	27
77%				7%	

De 7 substantiver brugt som ⏑ – er : *Spotmul, Nytaar, Budord, anstød, Bistand* og *afskeed* (*Nytaar* findes også 2 gange som – ⏑). Deraf findes *Bistand* og *Budord* også hos andre forfattere som ⏑ –, fx *Bistand* både hos Arrebo, Roskilde og Ravn, og *Budord* hos Arrebo og Roskilde, men hos Roskilde og Judichær stammer de fra samme salme (Thomesen p. 111), hvorfra de har taget det uændret, skønt de ellers retter. Hos Arrebo findes *Budord* 6 gange som – ⏑, én gang som ⏑ –; et yderligere eksempel på ⏑ – findes kun i Psalteret 1623 (det er undgået i 1627).

De 2 adjektiver er *belmørk* (– ⏑) og *trofast* (⏑ –). De to verber brugt som – ⏑ er *opblæst* og *opfyld*. Der er nogle gengangere fra hans ordeksempler PD p. 257: *Brudgom, jomfru, uven, uro, trofast* og *Budord*, hvor det siges at nogle bruger dem med akcent på første stavelse, nogle på anden. De tre første er i digtene brugt som – ⏑, de tre sidste som ⏑ –.

Trestavelsesordene af typen *Vandstrømme* står med 4 undtagelser alle som ⏑ – ⏑. Der er 9 substantiver, 23 adjektiver (deraf 8 på *-ig*) og 75 verber. Undtagelserne er 2 eksempler på *Miskundhed* som – ⏑ – og 2 eksempler på *Jomfruen* som – ⏑ –. Det sidste passer med hans regel. Men den gennemførte brug af trestavelsesverber som ⏑ – ⏑ er helt i modstrid med hans udtalelser om *Paaføre* o.l. Men da så at sige alle versene er i jamber eller trokæer, havde han ikke andet valg. Der er

kun 4 af eksemplerne der står i vers der indeholder daktyler, og selv dér er det jo ikke altid let at anbringe ordene som – ⏑ ⏑, fx når de bruges i rim, hvad der gælder 3 af eksemplerne. Der er kun ét eksempel : *Vandet fremsender os Fiske paa Fad*, hvor man kunne have ombyttet *os* og *fremsender*. Hans brug af trestavelsesverberne kan altså ikke bruges til at modbevise hans udsagn om almindelig udtale af sådanne verbalformer. Man kunne så tænke sig at han fortrinsvis anbragte ord af denne type i rimslutning, som han anbefaler p. 257. Men det gælder kun 3 substantiver, 9 adjektiver og 27 verber, og man må tilmed huske på at verber var meget yndede som rimord, fordi det er ret let at finde verber der rimer. Af de 12 tostavelsesord med *u* står kun 3 i rim.

Til sidst må nævnes én ting der er meget påfaldende i hans fremstilling. Han nævner overhovedet ikke tostavelses verber i sine regler, men bruger dem helt overvejende, ligesom Arrebo og Ravn (men i modsætning til Roskilde) som ⏑ –.

2.4.3 Slutning

Det man kan slutte af analysen af Judichær er da at der synes at have været vaklende udtale af trestavelses verbalformer af typen *påføre*,[62] at der nok også har været vaklen i nogle andre to- og trestavelsesord, men man kan ikke slutte noget af hans eksempler PD p. 257, og derfor heller ikke om omfanget. "oc mange fleere" går åbenbart på brug i vers. Men at de fleste udtaler både tostavelses og trestavelses ordene med tryk på første stavelse fremgår af hans bemærkning p. 257, l. 21-22.

2.5 Laurids Kok (Kock) (1634-1691)

Introductio ad Linguam Danicam Pute Selandicam, (ca. 1660)

Laurids Kok er født i Sønder Asminderup præstegård ved Holbæk. Han gik i skole i Roskilde sammen med Peder Syv, og de bevarede et nært venskab livet igennem. Han blev student 1653 og må derefter have

[62] Det gør en antagelse af fast andetledstryk i tostavelsesformerne af verber meget usandsynlig; de må enten have haft førsteledstryk eller vaklende tryk.

studeret teologi i København. I 1660'erne foretog han længere udenlandsrejser, først til Holland og derefter til Strassburg. 1666 blev han rektor i Ringsted og 1673 præst i Refsnæs (Dumreicher 1960 og Carl S. Petersen og Vilh. Andersen 1929, p. 877).

Han har efterladt sig et manuskript "Introductio ad linguam Danicam pute Selandicam", som er en lærebog i dansk for udlændinge og er udarbejdet under hans udenlandsrejser. Den er trykt i serien "Danske Grammatikere" udgivet af Henrik Bertelsen, Første Bind, 1915, p. 37-74. Han har også udarbejdet nogle bidrag til en dansk-latinsk ordbog, som han sendte til Matthias Moth.

Som det fremgår af overskriften til hans lærebog i dansk, anser han sproget som det tales på Sjælland for det bedste. I indledningen begrunder han det med at København i mange år har været sæde for monarken og centrum for kunst, videnskab og retsvæsen.

Bogen indeholder kun et ganske kort kapitel om tryk : *De Accentu*, p. 44-45. Her skelner han tre ordtyper : Ord med tryk på sidste stavelse (*oxytona*), på næstsidste stavelse (*paroxytona*), og på tredjesidste stavelse (*proparoxytona*).

Under *oxytona* nævnes ord på den fremmede endelse *-eri* (fx *Lapperí*) og en række fremmedord som *Persón, Prophéet.*

Til *paroxytona* hører hjemlige tostavelsesord (*dissyllaba vernacula*), ordet *Purpur* samt tre- og flerstavelsesformer af fremmede verber. Eksemplerne er : *Nyre, Hoved, hierne, fórord, lóvmaal, glemsom, Tyrkisk, Ungersk, chargére, logére, hovére, arrivére, addressére, mantinére,* hvortil føjes *exémpel* og *Apóstel.*

Proparoxytona er trestavelses og flerstavelsesord med eksemplerne : *Vánvittig, Vrángvillig, ú~skyldig, Sévane, Spríngedantz.*

Der er ikke nævnt nogen undtagelser, selv om han jo må have haft tryk på anden stavelse i fx ord på *be-*, og *er-* som *begå* og *erfare*, der må være undtagelser fra anden og tredje regel; men efter de få eksempler synes han at regne med førsteledstryk både i tostavelses og trestavelses sammensætninger, endogså i et ord som *uskyldig.*

Koks regler for tostavelsesord bekræftes af hans praksis.

I Peder Syvs udgave af kæmpevisebogen er der optaget 4 viser af Kok (hvoraf jeg har set på de 3), deraf en om Dannevirke (den kendte "Danmark dejligst vang og vænge"). De to andre er nærmest i folkevisestil og indeholder nogle få uregelmæssigheder i versemålet. I den ene forekommer nogle daktyler. Desuden har Kok udgivet en versificeret parafrase over Prædikerens Bog i aleksandrinere. Hans anvendelse af tostavelses sammensatte ord fremgår af Tabel 13.

Tabel 13

Antal tostavelses sammensatte ord brugt som – ⏑ og ⏑ – i værker af Laurids Kok

	substantiver		adjektiver		verber	
	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
Viser	40	2	0	0	1	0
Præd. Bog	26	3	4	0	0	9
i a l t	66	5	4	0	1	9
	93%		(100%)		11%	

I viserne er 30 af de 42 substantiver stednavne; det gælder også de to der står som ⏑ – : *Mønsund* og *Selsø*. I Prædikerens Bog er det normale substantiver. Det ene eksempel på ⏑ – er *Guldløv*. Desuden er der to eksempler på *Huroe* ('glæde'); men der er også ét eksempel på *Huroe* – ⏑. Det ene verbum som – ⏑ er *nedfalt*. Desuden er der i viserne endnu et tostavelses verbum, *afslår*, der kan læses enten som – ⏑ eller ⏑ –.

Kok har desuden ét eksempel på *mis-* (*Misbyrd* – ⏑) og 8 substantiver på *u-* (6 – ⏑ og 2 ⏑ –, begge i rimslutning). Han synes altså normalt at have trykstærkt *u-*, hvad også hans eksempel *ú=skyldig* tyder på. Af substantiver på *for-* som man kan finde som ⏑ – har han *Fordeel* (– ⏑) og *Forbud* (⏑ –).

Med hensyn til trestavelsesordene er der kun mulighed for at finde bekræftelse i den ene vise der indeholder daktyler. Her kan ordet *staalbuen* enten læses som – ⏑ ⏑ eller ⏑ – ⏑, mens *Jagtfolket* kun kan læses som ⏑ – ⏑. Det gælder også to verber. Han har ialt 20 substantiver, 10 adjektiver (hvoraf 6 på *-ig*) og 33 verber som ⏑ – ⏑.

Kok synes altså at have gennemført førsteledstryk på tostavelses substantiver (antagelig også på *u-*) og, ifølge hans eksempler på reglerne for proparoxytona, også på trestavelses substantiver, men ikke på verber.

2.6 Peder Pedersen Syv (1631-1702)

Nogle Betenkninger om det Cimbriske Sprog, 1663

Den Danske Sprog-Kunst, 1685

2.6.1 Liv og værk

Peder Syv er født i Syv sogn ved Roskilde. Faderen var fæstebonde, men også kirkeværge og en anset mand. Peder Syv gik i skole i Roskilde, hvorfra han blev student i 1653. I 1654 blev han baccalaureus, men måtte forlade København umiddelbart efter på grund af pesten. Nogen tid efter blev han hører ved Vor Frue Skole i København, 1658 blev han rektor i Næstved, 1664 præst i Hellested på Stevns. (Winkel Horns bog om Peder Syv (1878) indeholder en række biografiske oplysninger).

I 1663 udgav han "Nogle Betenkninger om det Cimbriske Sprog", som er genoptrykt i Danske Grammatikere 1, 1915, p. 75-272. (Betegnelsen "cimbrisk" betyder hos ham "germansk", men det drejer sig mest om dansk). I denne bog priser han det danske sprog, bekæmper fremmedord og behandler sproghistorie, ortografi og metrik.

I 1685 udgiver han "Den Danske Sprog-Kunst", som er den første danske grammatik skrevet på dansk, genoptrykt i Danske Grammatikere 3, 1919, p. 142-250. Den indeholder et kort afsnit om akcent. Hans produktion omfatter også en ordsprogssamling, en nyudgave af Vedels hundrede viser suppleret med yderligere 100 viser, og han arbejdede desuden på en dansk ordbog, men måtte overlade en stor del af sit materiale til sin beskytter Matthias Moth.

I Næstved havde han adgang til Anne Gøyes bibliotek og lånte også bøger af Ravn, der var præst i Ørslev ved Skelskør. Men han havde også selv en omfattende bogsamling. Syv havde nær kontakt til de fleste af datidens grammatikere. Han var barndomsven med Laurids Kok og var også gode venner med Ravn, Pontoppidan og Gerner. I "Den Danske Sprog-Kunst" bygger han en del på Pontoppidans grammatik og har også benyttet utrykte arbejder af Ravn og Kok. I modsætning til adskillige andre på den tid lægger han ikke skjul på sine direkte kilder. Han henviser også til Judichær.

I grammatikken p. 163 fremhæver han sjællandsk som det bedste sprog : "Da er Talen ret / naar den er / som forstandige Sællandske Folk sirligen og i Forsamling tale", og p. 217-18 polemiserer han mod Gerner, der kun vil anerkende Københavnsk. Efter Syvs mening kan man også tale og skrive et godt dansk uden at være født i København, og ikke alle københavneres sprog kan anbefales.

Kapitel 11 (p. 174 ff.) i hans første bog handler om "Poeteri hoos de Cimbrer". Han skriver ret udførligt om den gamle islandske poesi og om kæmpeviserne; men om den nyere tids rimkunst henviser han til at andre har skrevet nyttige regler herom, så han kan fatte sig i korthed. Om ordenes anvendelse i vers står der næsten intet. P. 194 siges det at enstavelsesord kan være både "lange" og "stakkede"; og "Aldt det som sættes for elder bag til i oordet (*Præfixa* og *Suffixa*) og er af een stavelse / er stakket, F.E. *Bětænkĕr*". Han giver yderligere eksemplerne : "*Dyděr / ānfăng / dyděrnĕ / fŏrlādĕ / fŏrstānd / bĕvīst / nătūur /.*" For ord på mere end to stavelser henviser han til Judichærs regel om at hveranden er "lang", hveranden "stakked". Eksemplet *ānfăng* stemmer ikke med hans regel om svage præfixer.

I grammatikken er fremstillingen (p. 165-66) lidt udførligere; og her gør han en adskillelse mellem "Tone" og "Stavelsernes Maal".

> " Tone (*Tonus, Accentus*) er / naar mand opløfter eller nedtrykker en Stavelse af Ordet med Sterkere eller Sagtere røst / og enddog dend ikke sees hos os i Skrivelsen / saa høres den alligevel i Talen.
>
> Hid hører og Stavelsernes Maal / naar de ere Lange og Stakkede i Verset.

(1) En Stavelses Oord / som ere Navn~ og Tid~Ord / ere heldst Lange / men de andre Stakkede / uden der er nogen synderlig bemerkelse (*Emphasis*) hoos. Dog / dette u~anseet / komme der flere tilsammen / da bliver tidt hveranden stakked eller lang / som det best med god føje kand skikke sig. F.E. "Min Synd giv til / O Gud". Tage de Stavelser For og Bag til sig / da ere de Stavelser stakkede. FE. *Betæncker* (*Præfixa* & *Suffixa*).

(2) Tostavelses Ord / enten de have været Enstavelses Ord / og ere forøgede (*Dage* / *hastig*) eller de ere sammensatte af andre (*Venskab*) eller ikke (*Fader*) have Tonen i første Stavelse / og ere Langstakkede.

Dog naar de sammensatte Ord forøges / forandres ogsaa Tonen. FE. *Veñskab er kun kalt* / *Venskābet er kun kalt*. Men er Ordet sammensat af en Partikel for paa / eller Ordet haver været fremmed / da er Tonen sidst i. FE. *herind* / *henud* / *tilgiv* / *imod* / *undkom* / *gemeen* / *forsøgt* / (uden naar *For* betyder *præ*, som *Formand* / *Forord*.) *Kopi* oaf. nest efter.

(3) Trestavelses Ord have enten Tonen i første Stavelse / (FE. *Bordene*) eller i den Anden / naar Ordet begyndes af en Partikel eller andet Ord. (*Bogfører* / *Afguder* / *betænker*) eller de som vare eller ere som fremmede / (*Polere* / *Kassere*. Item / *Fixere* / *Spatsere* / *Vurdere* / *Skamfere* / *Staffere* / *Rumstere* / oaf.). I dend Sidste / naar dend endes på *I*. Men i Daktyliske Vers / kand *i* være stakket. FE. *Gækkeri kand og med Maade vel øves*. "

(Her følger en hel række eksempler på fremmedord med tryk på sidste stavelse; som undtagelser anføres *Kanceller* og *Purpur*).

" (4) Flere~stavelses Ord have i Versene hver anden Stavelse Lang eller Stakket / ligesaa i 3 Stavelser. "Sæt Bordene paa Rad".

FE. *Forladelse* / *Kreaturet*. "

Reglerne er klart beregnet på vers. Men da han skelner mellem "Tone" i betydningen 'tryk i almindelig tale' og "Stavelsernes Maal", og i regel (2) udtrykkelig siger at tonen ligger på første stavelse, også når ordet er sammensat (bortset fra partikelsammensætninger og fremmedord), må man gå ud fra at han i almindelige tostavelses sammensætninger har haft tryk på første led, i hvert fald i substantiver og ad-

jektiver. For verber kan man ikke være så sikker, da de fleste verber jo har partikel som første led. Det er også påfaldende at han i regel (2) som eksempler på undtagelserne med partikel kun nævner verber (foruden nogle adverbier og et ord på *ge-*), men ingen substantiver (og cf. også at han i 1663 angiver partiklen som "lang" i substantivet *ānfāng* ovf.).

For trestavelsesordene er reglen dårligt formuleret, men meningen må være at andetledstryk bruges i sammensætninger, både partikelsammensætninger og almindelige sammensætninger. Det fremgår også af eksemplerne *Bogfører, Afguder* og *betænker*, samt af eksemplet på udvidelse af tostavelsesord under regel (2) (*Venskabet*). Også her tales udtrykkelig om "Tone". Men han taler dog i slutningen af regel 3 om (daktyliske) vers.

2.6.2 Prosodisk praksis

Da der kun gives få eksempler, er det af betydning at se på hvordan han selv bruger ordene i vers. I et anhang til bogen om det Cimbriske sprog (p. 210-61) bringes en lang række "Vers om adskillige Ting", som åbenbart er af Peder Syv selv. Der er i disse digte (især i et af dem) mange tostavelsesord med forstavelsen *u-*. Der er 11 substantiver (2 – ⏑ og 9 ⏑ –) og 12 adjektiver (2 – ⏑ og 10 ⏑ –). Han har altså åbenbart haft tryksvagt *u-*. Han har svagt *for-* i *forsæt* og *formu'* med apokope. Der er ingen eksempler på *mis-*.

Tabel 14

Tostavelses sammensætninger brugt som – ⏑ og ⏑ – i Peder Syvs digte

substantiver		adjektiver		verber	
– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
47	10	3	3	2	19
82%				10%	

Placeringen af almindelige tostavelses sammensætninger fremgår af Tabel 14. Alle trestavelsesord af typen 4-3-1 (31 substantiver, 34 adjektiver og 50 verber) har formen ⏑ – ⏑, men da alle digtene (undtagen et enkelt ganske kort digt) er i jamber eller trokæer, kan man intet slutte om prosatryk af trestavelsesordene.

Af de 10 substantiver der står som ⏑ – findes *brudgom* iøvrigt 4 gange som – ⏑. *Solsot* (solsort) findes med andetleds tryk på sydfynsk (men Syv var jo sjællænder). Af de andre har 4 præfix eller partikel som første led, nemlig *ophav* (2), *adfær* og *vansag*, og er i overensstemmelse med hans regel; men deroverfor står 7 som – ⏑ : *tillid, omsorg* (2), *modgang, afhold* og *ansigt* (2); og når det sammenholdes med hans eksempel *ānfāng* i bogen om cimbrerne, ser det ud til at hans regel faktisk ikke gælder for substantiver. De øvrige ord som ⏑ – er uigennemsigtige (*Helbred, attraa, jomfru*); men denne type findes endnu hyppigere som – ⏑, fx *årsag, hustru, arbejd, nabo, elskov,* de fleste flere gange. Ordet *attraa* findes også hos andre som ⏑ –, men det gælder også *tillid*, som her står som – ⏑.

Af de 3 adjektiver som ⏑ – er de to forstærkende og 1 *tilfreds*. De to verber der findes som – ⏑ er *afmalt* og *attraar*, men det sidste står også som ⏑ –.

2.6.3 Slutning

Alt tyder således på at Peder Syv, som andre på hans tid, har et overvældende flertal for substantiver med førsteledstryk, og undtagelserne er ikke af speciel type; mens verberne i de allerfleste tilfælde bruges som ⏑ –, hvad der ikke kan være tilfældigt. Men hans regel om andetledstryk i trestavelsesord af typen 4-3-1, hvad enten første led er en partikel eller et andet ord, er påfaldende.

2.7 Erik Eriksen Pontoppidan (1616-1678)

Grammatica Danica, 1668

2.7.1 Liv og værk

Erik Pontoppidan er født på Bjergegaard i Sønder Broby på Sydfyn. Faderen var ridefoged. Fra 1625 gik han i skole i Odense, 1635 blev

han dimitteret til Universitetet i København og studerede her til 1640. 1641 tog han på studieophold i Holland og Frankrig og opholdt sig derefter nogle år i Sorø og København, hvor han tog magistergrad i 1643. 1649 blev han slotspræst på Antvorskov og samtidig hospitalspræst i Slagelse. 1665 fik han præsteembede i Køge, og 1673 blev han biskop i Trondhjem (om hans levnedsløb se bl.a. Rørdam 1891-93, p. 231-62).

I 1668 udgav han en meget omfattende dansk grammatik på latin ("Grammatica Danica") som han ifølge forordet stort set havde afsluttet 20 år tidligere, men revideret inden udgivelsen. (Den er genoptrykt i Danske Grammatikere Andet Bind, 1917). Han nævner i denne bog Peder Jensen Roskilde, som han (p. 40) kalder den danske Opitz, og han henviser i afsnittet om tryk til Ravn. Han har også kendt Peder Syv, til hvem han sendte sin grammatik (de var nabopræster i adskillige år, da Pontoppidan var præst i Køge og Peder Syv i Hellested på Stevns); og han henviser til Clajus, Oelinger og Schottel.

Tryk behandles i afsnittet om ortografi (som også omfatter lyd), men meget kortfattet, på knap 3 sider (p. 73-75). Han gør først opmærksom på at akcenten ikke betegnes i skriften, men man overholder regler for den (*accentum observant*) i udtalen (*inter pronunciandum*), hvor nogle stavelser ifølge *arsis* hæves og andre ifølge *thesis* nedtrykkes, idet nogle fremføres (*efferentur*) med stærkere tone, andre med svagere. Han blander her metrisk terminologi (hævning og sænkning) ind, men det synes dog at dreje sig om prosa, da han tilføjer at for at ordene skal udtales (*pronunciantur*) korrekt, må man notere følgende (og her kommer reglerne) :

1. Tostavelsesord tillader i reglen akcenten i første stavelse, som fremhæves (*Quod dissyllabæ voces accentum in priore, ut extollatur, plerumqve admittant*). Eksemplerne er udelukkende almindelige usammensatte tostavelsesord som *Herre, plage, lider* o.l. Men dertil kommer ord med *for-*, forsåvidt det betyder *præ* (med eksemplerne *forgang / forstavn / formand / fordum / fortrop*); men hvis *for-* ikke betyder *præ*, men noget andet og forøger eller formindsker ordets betydning, har det ikke akcent (med eksemplerne *foract, fordrag, fortræd, forsøgt, forlat, forstand, forgift, forglemt*). Undtagelser er endvidere ord med forstavelserne *be-, er-, ge-* og *u-*. Eksemplerne på *u-* er *u˝fri, u˝lærd,* og

u⌒held. Hertil kommer en del fremmedord som *papir, soldat* o.l. (men herfra undtages igen *purpur*, som ikke hæver sidste stavelse).

2. Trestavelsesord har i reglen akcenten i *antepenultima* (dvs. i første stavelse), men eksemplerne er her udelukkende ord med svag anden og tredje stavelse, nemlig *Mendiske, hellige, lystighed, farlighed, gudelig, Stoerligen.* Undtagelser er præfiksord og partikelsammensætninger med *af, be, for, i, ind, sam, til, u, und, ud* (... *et aliis*), med eksemplerne : *Afdrager, afgrøde, aftorsken, begynder, bedrager, befrycter, forsømmer, forstyrrer, forsvarer, ifester, ifylder, ivelter, indbyder, indbryder, inddrager, indrømmer, samtykker, samtydig, samdrectig, tilbringer, tilfører, tildømmer, u⌒hjemlet, u⌒heldig, undsiger, unddrager, undfanger, undgjelder, udsuer, udstryger, udspiler,* samt nogle der ikke var med i reglen : *velvillig, ildsindet, sandskyldig, Stoermoedig, stoeractig, suurfittig &c.*, som alle har akcenten i næstsidste stavelse. Hertil kommer en del som er afledt af latin og fremmede sprog, som *polerer, rumsterer,* som har næstsidste stavelse "lang" (*longa*), og nogle der fremhæver sidste stavelse, som *Cardinal, disciplin, Nation* o.a.

3. I flerstavelsesord, sammensatte og afledte (*aliunde derivatis*) har den stavelse akcenten som før sammensætningen og tilføjelsen var "lang", fx *Viitløftighed, velsmagendis, haandgribelig, u⌒lykkelig, u⌒maadelig, u⌒tilgængelig, u⌒tilbørligen, u⌒fordragelig, u⌒overvindelig.* I vers (*In metro*) er stavelser i flerstavelsesord skiftevis sænkede og hævede (*corripiuntur et producuntur*). Her henvises til Ravns "Ex Rhythmologia Danica".

4. Endelig følger den almindelige regel om at hvis der kommer flere enstavelsesord efter hinanden skal det der har emfase hæves, og det tilføjes at der er nogle enstavelsesord som kræver at udtales længere end andre; her nævnes en mængde ord som maal, arm, gavn og mange med dobbeltskrevet vokal, bl.a. : *breed, bliid, huus, dyyd* eller med *oe* og *øe : goed og døed.*

I afsnit 4 blandes altså både vers- og stavelselængde ind. Men de foregående regler synes at gå på almindelig prosaudtale. Her bruger han hele tiden ordet *pronunciare*, og i regel 3 siger han udtrykkelig *In metro*, hvor det drejer sig om skiftevis hævning og sænkning af stavelserne i flerstavelsesord.

Men reglerne er ikke altid klare, og absolut ikke udtømmende. Regel 1 om tostavelsesord er formuleret ret forsigtigt (*plerumque admittant*). Alligevel nævnes kun evidente eksempler (usammensatte ord og visse med *for-*). Det er meget påfaldende at han ikke nævner et eneste eksempel på et almindeligt sammensat tostavelsesord. Formuleringen om *for-* minder meget om Roskildes formulering, men eksemplerne passer ikke særlig klart på formuleringen, og det er mærkeligt at han ikke nævner nogen af de ord med *for-* som i 17. århundrede ofte afviger fra moderne udtale, især : *forskel, forbund, forsvar.*

I regel 2 om trestavelsesord savner man eksempler på den almindelige type med svag sidste stavelse, som *lovsangen, sorgfulde, fremstille,* som ellers ofte figurerer i regler om tryk, men kun ord med partikel som første led anføres, og nogle adjektiver, men kun ét substantiv (*afgrøde*).[63] Med hensyn til de nævnte forstavelser der danner undtagelse fra hovedreglen er det påfaldende at det er næsten de samme (og i samme rækkefølge) som hos Ravn, blot mangler *van-,* og *ud-* er tilføjet; men der er den vigtige forskel at det hos Pontoppidan kun siges at gælde trestavelsesord, mens en sådan begrænsning ikke omtales hos Ravn (selv om han blandt eksemplerne kun har ét tostavelsesord).

I regel 3 må forstavelsen *u-* naturligvis opfattes som en tilføjelse, og det vil sige at *u-* er svagt i afledte adjektiver. Men *Viit* i *Viitløftighed* kan ikke siges at være tilføjelsen til et givet ord, selv om det nok er meningen, og det fremgår desværre ikke af formuleringen hvilken af de andre stavelser der var "lang" og nu får hovedtryk.

Man kan kun slutte at Pontoppidan synes at mene at tostavelsesord har tryk på første stavelse (også sammensatte ord ?), bortset fra ord på *u-*, og at trestavelsesord i reglen har det, bortset fra visse forstavelser. Men man savner eksempler på de hyppigste typer, og derfor er det hele lidt tvivlsomt.

2.7.2 Prosodisk praksis

Det er derfor vigtigt at undersøge om man kan komme videre ved at se på hans anvendelse af ordene i vers. Undersøgelsen bygger på to sal-

[63] Aage Hansen (1943, p. 124) nævner at ordet *afgrøde* må have haft en gammel form *a'grōthæ.*

meudgivelser af Pontoppidan : "Vor høj-plagede Frelsers Jesu Christi Bloed-Daab" 1653 og "Sjælens opløftelse til Herren" 1671,[64] hans "Nyyt-Aars Sange" 1655 og hans hyldestdigt til Chr. V 1670.

Han har 1 substantiv med *u-* (⏑ –) og 6 adjektiver, alle ⏑ –. Derimod står forstavelsen *mis-* mest i hævning. Der er 7 substantiver (*miskund* (2), *misgunst* (2) og *mishaab* (3)) alle – ⏑, og ét modeksempel : *mistvivl* ⏑ –. Dertil kommer at der er to eksempler på *Miskundhed* begge – ⏑ –, så alt tyder på at han har haft trykstærkt *mis-*.

Der er to eksempler på *for-* ved substantiver *forsiun* – ⏑ og *forraad* ⏑ –. Det sidste findes også hos andre som ⏑ –.

Brugen af almindelige tostavelses sammensætninger fremgår af Tabel 15.

Der er altså overvældende flertal for tostavelses substantiver som – ⏑, og blandt eksemplerne er der ord som man hos andre kan finde som ⏑ –, nemlig *idræt, attraa, budord, modstand, brudgom* og *hoffmod* (som

Tabel 15

Tostavelses sammensætninger i Erik Pontoppidans salmesamlinger brugt som – ⏑ og ⏑ –

substantiver		adjektiver		verber	
– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
67	5	5	2	5	54
93%		(71%)		8%	

Judichær foretrækker som ⏑ –). De 5 substantiver der står som ⏑ – er : *sejlads* (som svarer til moderne udtale), *tillid* (2 gange), *tilbud* og *vanart*. *Tillid* findes bl.a. hos Arrebo hyppigt som ⏑ –. Der er meget få eksempler på adjektiver, men det ene ⏑ – er *snee-hvid*, altså en for-

[64] Heri indgår den første samling som Salmerne XVII-XXI, som derfor er udeladt.

stærkende sammensætning, og det andet er *velgiordt*, som evt. kan opfattes som et verbalt participium, selv om der næppe er et verbum *velgjøre*. Han synes altså også for adjektiver at foretrække – ⏑. Det stemmer med hans regel, som altså også gælder sammensætninger. Men for verberne passer det ikke. De 5 verber der står som – ⏑ er : *tilført, tilhør, tilføj, ophøj, opholdt*, altså ikke nogen særlig type.

Trestavelsesord af typen 4-3-1 står alle som ⏑ – ⏑. Der er 43 substantiver, 48 adjektiver og 261 verber. Da alle salmer er i jamber eller trokæer, som ikke tillader en anbringelse som – ⏑ ⏑, kan man ikke slutte noget om prosatryk i disse ord.

2.7.3 Slutning

Af regler og praksis tilsammen kan man slutte at Pontoppidan havde svagtryk på forstavelsen *u-*, i hvert fald i adjektiver, men stærktryk på *mis-*, og førsteleds tryk i tostavelses substantiver og de fleste adjektiver. Hans regel om andetledstryk i trestavelsesord med visse partikler som første led er lidt tvivlsom fordi den synes afskrevet efter Ravn.

2.8 Henrich Thomsen Gerner (1629-1700)

Orthographia Danica, 1679

Epitome Philologiæ Danicæ, 1690

Henrich Gerner er født i København og student herfra i 1650. Han studerede her til 1651, fik attestats i 1652, opholdt sig derefter på Herlufsholm som hjælper for rektor, og blev baccalaureus i Sorø 1654. 1654-55 var han på studierejse i England og Holland; 1656 blev han kapellan, 1657 præst i Birkerød, 1690 provst i Lynge og Kronborg Herred og 1693 biskop i Viborg.

Han er mest kendt for sin deltagelse i sammensværgelsen for at befri Kronborg fra svenskerne, som førte til arrestation, tortur og næsten et års fængsel, og for sin polemik mod Peder Syv og Erik Pontoppidan om den danske retskrivning. Herom handler hans bog "Orthographia Danica" 1679 og et afsnit i hans "Epitome Philologiæ Danicæ" 1690,

som begge er udgivet i Danske Grammatikere, Tredje Bind, 1919, p. 11-146 og 251-317.

I begge disse skrifter opstiller han sproget i København som norm, og afviser dialekterne, også sjællandsk, som de fleste skribenter før ham ikke adskilte fra københavnsk. Ved omtalen af Fynsk har han en kort sætning "*Item* i *accenten ut* Skorstenen". Hermed sigter han åbenbart til andetledstryk i *skorstenen*, som man kender fra Peder Jacobsens beskrivelse af Flemløsemaalet (1933).

Kapitel VIII-X i "Epitome Philologiæ Danicæ" handler om prosodi. Det er føjet til kort før trykningen sammen med et par afsnit om syntaks og retorik. De øvrige afsnit havde han sendt til Peder Syv i 1685 og efter Syvs svar ladet ligge nogle år (se Bertelsens kommentar i Danske Grammatikere, Sjette Bind, p. 93). Afsnittet om prosodi betegner Kabell (KB 683) som "et pinligt vidnesbyrd om metrikkens stilling i datidens filologi". Der står meget lidt om ordenes tryk, kun at præfikserne *be-*, *for-* og *u-* er korte p. 297 (han bruger udtrykket "kort", men siger samtidig at man skal bygge på øret) med eksemplerne *bestandig, foruden, unyttig*. Det tyder på at han har haft svagt *u-* i adjektiver.

Noget mere kan man slutte af hans anvendelse i vers. I slutningen af kapitlet om prosodi giver han en række verseksempler, hvoraf i hvert fald en hel del er hans egne; men det fremgår ikke klart af teksten. Han nævner kun Thura som kilde for et citat, men et andet eksempel findes også hos Ravn. Så at sige alle eksempler er i jamber eller trokæer. Der er 2 substantiver med *u-* : *Umag* – ⏑, og *Ukrud* ⏑ –, og 2 adjektiver *umild* og *ublu*, begge ⏑ –, iøvrigt 9 substantiver – ⏑ og 2 ⏑ –, 1 verbum – ⏑ (*undfly*) og 4 ⏑ –.

En sikrere kilde er hans Hesiod-oversættelse, hvoraf sidste afsnit, som han har digtet frit, er gennemgået. Det er udgivet særskilt 1942 med indledning af Ellekilde. Hvert af de 12 afsnit indledes med et kort digt i ret uregelmæssige daktyler, hvoraf intet kan sluttes. Resten er i jamber eller trokæer. Der er 1 adjektiv på *u-* : *ublid* (⏑ –). Desuden står *Forraad* som ⏑ –.

De øvrige tostavelses sammensætninger er opført i Tabel 16.

Tabel 16

Tostavelses sammensætninger i Gerners Hesiod-oversættelse, sidste afsnit

substantiver		adjektiver		verber	
– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
47	6	8	1	1	10
89%		89%		9%	

To af de 6 substantiver brugt som ⏑ – findes også som – ⏑. Eksemplerne er ikke af nogen særlig type. Det ene adjektiv brugt som ⏑ – er *fuldtør,* dvs. en forstærkende sammensætning. Det ene verbum som – ⏑ er *mildsnoet* (brugt som tostavelsesord) dvs. et participium som nærmer sig et adjektiv.

Det svarer til anvendelsen af – ⏑ og ⏑ – iøvrigt i 17. årh. *u-* i adjektiver har han åbenbart tryksvagt.

Trestavelsesord af typen 4-3-1 står både i verseksemplerne og i Hesiod-afsnittet altid som ⏑ – ⏑.

Man kan slutte at han har haft svagt *u-* i adjektiver, og førsteledstryk i tostavelses sammensatte substantiver og adjektiver.

3. Sammenfatning og diskussion

3.1 Indledning

Metrikerne og grammatikerne i det 17. årh. var alle tilhængere af hvad flere af dem kaldte den nyere poetik, dvs. af kravet om overensstemmelse mellem tryk i prosa og poesi i regelmæssigt alternerende vers. De var mere eller mindre orienterede om nyere tysk metrik : Roskilde kendte Clajus, Ravn også Zesen og Scaliger, Judichær er især påvirket af Schottel men citerer også Scaliger, Clajus og Zesen, og de kendte Opitz. De havde også læst danske forgængeres arbejder, og var til dels forbundet i personlige venskaber. Ravn er stærkt påvirket af Roskilde,

Syv af Pontoppidan. Pontoppidan kendte også Roskildes manuskript. Peder Syv stod i forbindelse med både Pontoppidan, Kok og Ravn. Judichær kendte i hvert fald Ravns arbejde osv. De havde naturligvis også læst tidens poetiske skrifter, fx Arrebos Hexaëmeron;[65] og i deres egne vers er der praktisk talt aldrig brud på reglerne med hensyn til svagt *-e* eller afledningsendelserne *-ig* og *-ing*, og også de stærkere suffixer som *-hed, -skab, -dom* står i sænkning efter en stamstavelse.

Det er derfor mærkeligt at de i deres opstilling af regler for ordenes anvendelse i vers, og især i omtalen af sammensætninger, synes at være helt uafhængige af hinanden. Den eneste klare påvirkning er Pontoppidans opremsning af forled med svagtryk, som næsten helt svarer til Ravns; begge nævner *be-, for-, i-, ind-, sam-, til-, u-* og *und-*, og i denne rækkefølge (hvad der naturligvis kan bero på at den er alfabetisk); kun mangler Pontoppidan *ge-* og *van-* og har tilføjet *af-* og *ud-*, men ingen af dem nævner fx *op-, ned-, med-, fra-* el. andre. Men hos Pontoppidan anføres de kun som svage i trestavelsesord, hos Ravn uden begrænsning. At de fleste har en regel om at tostavelsesord normalt har tryk på første stavelse, behøver jo ikke at skyldes påvirkning, men almindelig iagttagelse af sproget; men eksempler og undtagelser er forskellige, og hvad der siges om trestavelsesord er også forskelligt. Det hænger muligvis sammen med at det ikke er et emne der står i centrum af deres interesse, hvad der fremgår af at fremstillingen hos de fleste er ganske kort og ufuldstændig. Kun Roskilde og Judichær (og tildels Pontoppidan) gør lidt mere ud af det. De har åbenbart stort set opstillet reglerne på basis af deres egen udtale; men det gør sådan set deres bemærkninger mere interessante. Både Syv, Kok og Judichær fremhæver sjællandsk, og Gerner københavnsk som norm. For Syv, Kok og Gerner var det deres egen norm, men ikke for Judichær, der også er den eneste der nævner varianter. Han bygger åbenbart på hvad han har hørt (og set i vers).

---

[65] Roskilde (der døde i 1627) kan naturligvis ikke have kendt den, men om Ravn, Judichær og Pontoppidan véd man det med sikkerhed; og Kok, Syv og Gerner kan ikke have undgået det; bl.a. kendte de dens eksistens fra Ravns "Rhythmologia Danica", så de må have været opmærksomme på dens udgivelse i 1661. Ravn har antagelig også haft en afskrift af mere end det han har citeret.

3.2 Tostavelsesord

Med hensyn til tostavelsesord siger Roskilde udtrykkeligt at også sammensatte ord skal have første stavelse i hævning. Det samme siger Peder Syv, men hans eneste eksempel på en "sammensætning" er *venskab*, og han undtager ord med partikel som første led. Pontoppidan siger at tostavelsesord i reglen tillader akcent på første stavelse, men han har kun eksempler på usammensatte ord. Kok siger det samme, men har blandt eksemplerne også et sammensat substantiv. Judichær regner også tryk på første led i sammensætninger for det normale, men nævner en del ord der vakler (en del af dem synes dog at stamme fra vers). Han siger også udtrykkeligt at de sammensatte tostavelsesord som, når de forlænges, har anden stavelse kort, som fx *højtid / højtiden*, ikke bør bruges i vers med anden stavelse i hævning. Det tyder stærkt på at de også uden forlængelse har anden stavelse svagere end første.

Ravn er den eneste der siger at tostavelses sammensætninger kan have enten første eller anden stavelse i hævning med de mærkelige eksempler *husgud* og *laglep*. Måske mener han bare at man i vers kan finde tostavelses sammensætninger både med hævning på første og anden stavelse. Gerner omtaler slet ikke almindelige sammensætninger.

Det har derfor været nødvendigt også at se på hvordan de anbringer sammensætninger i deres egne vers, og her finder man et meget ensartet billede. I Tabel 17 gives der en oversigt over resultaterne for almindelige tostavelsessammensætninger hos de i dette kapitel behandlede forfattere, suppleret med et udvalg af Anders Bordings "Blandede digte fra forskellige tider" i udgaven af "Digte", 1984-86 (ialt godt 2000 vers) og et udvalg af Kingos digte, især en del mindedigte og digte til kongehuset fra udgaven 1939-1975 (ialt ca. 1000 vers), og nogle digte af E. Naur, samt diverse æredigte i Arrebos Hexaëmeron af C. Schiönning, H. C. Rosing, J. Claudius, P. N. Mehrn, Anders Bording og H. M. Wallensbeck og to æredigte af Chr. Lodberg og V. Oluffsøn i Judichærs "Prosodia Danica". Ravns æredigte til Arrebo er medregnet under hans digteksempler.

P. J. Roskilde er holdt for sig på grund af hans afvigende anvendelse af verber,[66] og tallene for Arrebo (Psalteret 1627 og Hexaëmeron) er anført øverst til sammenligning.

Tabel 17
Antal tostavelses sammensætninger anvendt som – ⏑ og ⏑ – i en række værker fra det 17. århundrede

	substantiver		adjektiver[67]		verber	
	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
Arrebo, Psalteret 1627+Hexaëmeron	584 91%	59	131 (107) 77% (87%)	39 (16)	40 13%	278
P. J. Roskilde	167 94%	11	13 100%	0	49 77%	15
Ravn	49	13	2	1	0	49
Judichær	24	7	1	2 (1)	2	27
Kok	66	5	4	0	1	9
Pontoppidan	67	5	5	2 (0)	5	54
Syv	47	10	3	3 (0)	2	19
Gerner	47	6	8	1 (0)	1	10
Bording	42	3	3	1 (0)	0	18
Kingo	57	3	7	1 (0)	0	20
Naur	5	0	0	0	1	1
æredigte	11	4	2	2 (0)	2	3
SUM ÷Arrebo og Roskilde	415 88%	56	35 73% (97%)	13 (1)	14 6%	210

[66] Desuden er flertallet af Roskildes eksempler på ⏑ – for substantiver og verber i overensstemmelse med hans regel om muligt ⏑ – for – ⏑ i bestemte forbindelser i verset (se ovf. p. 89).

[67] Tallene i parentes angiver antallet ⏑ – efter at forstærkende adjektiver (som er relativt hyppige i 17. årh.) og ordet *tilfreds* er trukket fra. Procenten – ⏑ for adjektiver bliver derved betydelig højere.

Alle har stort flertal for første stavelse i hævning i substantiver : i gennemsnit gælder det for 88% af ordene, med de enkelte procenter varierende fra 73 (Ravn) til 95 (Kingo). Der er nogle få afvigende ord der kommer flere gange, især *bistand* (5 eksempler ⏑ – mod 2 – ⏑), *attraa* (3 eksempler ⏑ – mod 1 – ⏑), og sjældnere *idræt, tillid, brudgom, jomfru* og *budord* og *modstand*, men de sidste står hyppigere som – ⏑. Andre afvigelser tilhører ikke bestemte typer, og synes snarere at bero på metrisk uformuenhed. Partikelord (dvs. præpositioner og adverbier) er ikke hyppigere end almindelige sammensætninger som ⏑ –, ikke engang hos Peder Syv, der udtrykkelig undtager partikelord i sine regler;[68] men de er i mindretal i ord der anvendes som – ⏑.

Adjektiver har også overvejende førsteledstryk hos Roskilde (13/0) og hos Gerner (8/1) og Kingo (7/1). Hos de andre er der meget få eksempler, hvoraf flere er forstærkende sammensætninger, dvs. også tostavelses adjektiver har stort set førsteledstryk.

Men for verber er det helt anderledes; og her har alle adskillige eksempler. Der er her en markant forskel mellem Roskilde, der har 77%, og de andre der kun har 6% i gennemsnit som – ⏑. Procenterne svarer iøvrigt meget godt til Arrebos, kun er hans procent for verber som – ⏑ lidt højere.

I de anførte optællinger er ord på *for-, mis-* og *u-* holdt udenfor. Der er en del substantiver på *for-* som ofte afviger fra moderne dansk ved at have *for-* i sænkning. I tekster fra 17. årh. er der ialt for *fordel* fundet 4 eksempler ⏑ – og 1 – ⏑, for *forskel* er tallene 4/0, *forbud* 2/1, *forbund* 3/0, *forsvar* 2/2, *forråd* 3/4, *forgård* 3/3 og *forsæt* 3/2 (se Tabel 26 i Kapitel VI). Forstavelsen *mis-* skifter, men står overvejende som – ⏑ (16/5), mens *u-*, der også er vaklende, står overvejende som ⏑ – (20 – ⏑ mod 58 ⏑ –). Det er hyppigere svagt ved adjektiver end substantiver.

3.3 Trestavelsesord

Med hensyn til *trestavelsesordene* af typen 4-3-1 er Laurids Kok den eneste der uden forbehold siger at de har tryk på første stavelse. Han

---

[68] jfr. at partikelsammensætninger heller ikke er dominerende i Arrebos eksempler på ⏑ – for substantiver.

giver eksemplerne : *Vánvittig, Vrángvillig, ú⌒skyldig, Sévane* (samt *Spríngedantz*), altså både substantiver og adjektiver, men ingen verber. Hans fremstilling er imidlertid meget kortfattet; og han nævner ikke de undtagelser han må have haft i ord med *be-* og *er-*, og det er ret usandsynligt at han ikke har haft nogen undtagelser ved disse ord. Pontoppidan giver som generel regel for trestavelsesord at de har tryk på første stavelse, men nævner kun ord med svag anden og tredje stavelse som *Menniske, Farlighed* og undtager ord med visse forstavelser. Som eksempler på undtagelserne nævner han både verber og adjektiver og ét substantiv (*afgrøde*), samt nogle adjektiver på *-lig*, der ikke begynder med partikel.

Judichær regner med vaklen, men fastslår at førstestavelsestryk er det korrekte i ord der er sammensat af et enstavelsesord + et tostavelsesord som fx *paaføre* (her nævnes kun verber). For andre ord giver han ingen direkte regel, men nævner en del ord der vakler, ikke blot ord med *u-* eller *mis-*, men også ord som *Vandstrømme, Brendoffer* (dog er nogle eksempler nok taget fra vers) og han anbefaler at man kun bruger dem med anden stavelse i hævning i rimslutning eller "hvor materiens victighed det fordrer", men åbenbart mener han at de fleste, som ved tostavelsesord, udtaler første stavelse stærk. Og hans bemærkning ved omtalen af de vaklende tostavelsesord om at man især bør undgå andet led som langt i de ord der, når de forlænges, har anden stavelse "stacked", fx *Jomfru, Brudgom, Viintræ, Højtid,* kan kun betyde at *jomfruen* etc. udtales med tryk på første stavelse.

Roskilde og Syv siger at når et tostavelses sammensat ord udvides med en endelse "omkastes den første stavelse, så man får ⏑ – ⏑ (Roskilde) eller "tonen forandres" (Syv); men meget tyder på at de her tænker på brug i vers; men Syvs udtalelse om at trestavelsesord der begynder med en partikel eller et andet ord (fx *Bogfører, Afguder*) har tonen i anden stavelse, synes at gå på prosaudtale.

Ravn giver kun en regel om skiftevis lang og kort i vers, men der hvor han opregner partikler der har svagtryk, nævner han næsten kun trestavelseseksempler af verber og adjektiver. Gerner har ingen regel, men nævner *unyttig* med svagt *u-*.

Tabel 18

Antallet af trestavelsesord med svagt sidste led (4-3-1) anvendt som – ⏑ ⏑ og ⏑ – ⏑ i nogle digte fra det 17. årh. indeholdende daktyler eller anapæster

	substantiver		adjektiver				verber	
			-e		*-ig*			
	–⏑⏑	⏑–⏑	–⏑⏑	⏑–⏑	–⏑⏑	⏑–⏑	–⏑⏑	⏑–⏑
Arrebo	10 (+3)	26	0	2	0	3	(2)	69
Roskilde	0	0	0	0	0	0	1	1
Ravn	0	9	1	8	0	10	1	31
Judichær	0	1	0	1	0	1	0	6
Kingo	4	3	2	3	0	1	0	25
Bording	0	0	0	1	0	2	0	2
Naur	0	5	3	1	0	1	0	17
æredigte	0	1	0	0	0	0	0	2
Terkelsen	0	1	0	0	0	0	0	3
ialt	4	20	6	14	0	15	2	87
+ Arrebo	14 (17)	46	6	16	0	18	2 (4)	156
%	23% (27%)		27%		0%		1% (4%)	

Billedet for trestavelsesordene er således meget broget, og det hjælper ikke meget at se på anvendelsen i vers, da næsten alle eksempler er i jamber eller trokæer, og her anvendes 4-3-1 ord altid som ⏑ – ⏑. Der er kun én undtagelse, *Almysse* som – ⏑ – hos Kingo. Kun et begrænset antal vers giver mulighed for at bruge ord af typen 4-3-1 som daktyler. Foruden P. J. Roskilde og Ravn har jeg fundet 6 korte digte af Kingo

der giver denne mulighed, 1 kort digt af Bording (i de nævnte udgaver af Kingo og Bording), desuden et kort digt af Søren Terkelsen og 3 af Elias Naur (i Kingos salmebog).

Kingo udnytter i de undersøgte tekster muligheden 7 gange (*Landmanden, Rørdrummen, Stilitzen, Elskoven* og *løvklædte, avindsyg, velkommen*), Elias Naur 3 gange (*bloedrøde, blodrige, syndsmittet*). Bording og Terkelsen udnytter det ikke, Roskilde har kun to ord af denne type i daktyliske digte : *høyloffuer* ⏑ – ⏑ og *ophøjet* (som antagelig skal læses – ⏑ ⏑). Ravn har flere muligheder, men udnytter dem kun to gange i adjektiverne *retvjse* og verbet *troldbinder*.

Forholdet mellem – ⏑ ⏑ og ⏑ – ⏑ i disse digte fremgår af Tabel 18. I parentes er tvivlsomme eksempler regnet med. Det fremgår af tabellen at – ⏑ ⏑ er udnyttet 23 (27) % for substantiver; 26% for adjektiver når det er bøjningsformer på svagt *-e*, men ikke for afledninger på *-ig* af typen *livsalig*; og 3 (5) % for verber, dvs. praktisk talt kun for substantiver og adjektiver. Her som ved tostavelsesordene står verber for sig. Procenterne for substantiver og adjektiver tyder på førsteledstryk, da mulighederne for daktyler i flere af digtene var begrænsede.

3.4 Dialekters rolle

Man kan overveje om forfatternes dialekt har spillet ind og været en af årsagerne til de forskellige regler, men det synes ikke at være tilfældet. Roskilde, Kok og Syv er sjællændere; der er ikke meget andetledstryk i sjællandsk, og det passer med Koks regler, og med Roskildes regler for tostavelsesord (men ikke for trestavelsesord). Men Syv er netop den der nævner flest undtagelser fra førsteledstryk. Ravn, som undtager partikelord fra førsteledstryk er fra Djursland. Pontoppidan er Fynbo, og her finder man en del andetledstryk i dialekten; men det drejer sig hovedsagelig om substantiver, især betegnelser for dyr og planter og om stednavne, mens Pontoppidans eksempler går på trestavelsesord med partikel som første led. Judichær er fra Sydøstgotland. Gotlandsk er i almindelighed karakteriseret ved at der ikke er så udprægede trykforskelle som i rigssvensk. Dialekten i Lau sogn i Sydøstgotland, som ligger ca. 10 km fra Judichærs barndomshjem, er beskrevet af Klintberg (1885) og Noreen (1907, p. 421-22) og Gustavson (1948), og ifølge

meddelelse fra Gunnar Nyström er de lokale forskelle i gotlandske dialekter meget små (bortset fra Fårö). Dialekten har i sammensætninger enten næsten ens tryk, eller (hyppigere) andetledstryk. Judichær har som barn nok talt dansk med sin københavnske mor og gotlandsk med legekammerater, og har måske derved udviklet en finere sans for udtaleforskellene. Han er den eneste der i sin beskrivelse gør opmærksom på varierende udtale. Men bortset herfra forklarer forfatternes dialekt ikke noget.

3.5 Slutning

Det er ikke nemt at drage sikre slutninger om prosatryk i sammensætninger ud fra reglerne hos det 17. århundredes grammatikere og metrikere og deres vers. Men man kan i hvert fald slå fast at tostavelses sammensatte substantiver har haft tryk på første stavelse bortset fra ganske enkelte ord som *bistand,* og antagelig *attrå, tillid, idræt, modstand,* der synes at vakle. Desuden har et antal ord på *for-* haft andetledstryk i modsætning til moderne dansk, *mis-* har vaklet, og *u-* er meget ofte svagt. Men at ord med partikel som forled normalt skulle have haft andetledstryk, som Syv hævder, og som Ravn angiver for visse partikler, er ikke sandsynligt, da de alle (også Ravn og Syv) i deres vers har adskillige partikelord som – ⏑.

Tostavelses sammensatte adjektiver har også normalt haft førsteledstryk (undtagelserne er for en del forstærkende sammensætninger) bortset fra ord på *u-*, hvor flertallet nok har haft andetledstryk.

Verberne giver problemer. Roskilde nævner flere sammensatte verber som eksempler på førsteledstryk i tostavelsesord, og at de har førsteledstryk fremgår også af hans forslag om at undgå dem som ⏑ – i vers; og det stemmer med hans praksis. Judichær støtter dette indirekte ved at nævne at trestavelsesformer som *påføre* "retteligt" har førsteledstryk, hvoraf man må slutte at det også må gælde tostavelsesformer, især da han for substantiviske sammensætninger siger at man skal undgå at sætte anden stavelse lang, når den ikke har tryk ved udvidelse til tre stavelser (fx *jomfru - jomfruer*). Ingen af de andre forfattere siger noget om at verber skulle danne undtagelse fra de almindelige regler om førsteledstryk i tostavelsesord. De nævner meget få eksempler på verber; Ravn nævner *tillagt* som eksempel på et partikelord

med andetledstryk og *ŏpsāgt* og *hĕnlāgt* som eksempler på jamber, og Syv nævner *undkom* og *tilgiv*, men som eksempler på partikelord, ikke specielt på verber.[69] På den anden side har de alle, undtagen Roskilde, en overvældende majoritet for andet led i sammensatte verber i hævning i vers. Denne mærkelige modsætning kunne tyde på at det, som nævnt i Kapitel I, p. 75, kunne være prosodisk tradition. De står hos de fleste i ca. halvdelen af tilfældene i rim, dog ikke hos Judichær. Da de alle er teologer, har de sikkert læst Arrebos Psalter og sikkert også hans Hexaëmeron (se ovf.), bortset fra Roskilde. De har i hvert fald alle kendt Thomesens salmebog, hvor der er en hel del eksempler på tostavelses sammensatte verber brugt i mandlige rim (18 eksempler på de første 100 blade)[70]. Men i det hele taget gælder anvendelsen af tostavelses sammensatte verber som ⏑ – i rim også andre ældre danske værker, som omtalt i slutningen af Kapitel I (p. 77). Men det er sandsynligt at traditionen støttes af en usikkerhed med hensyn til trykket i disse skriftsprogsord.

Trestavelsesordene af typen 4-3-1 er også problematiske. Kok regner med førsteledstryk, Syv med andetledstryk, Ravn har ingen regel om trestavelsesord, kun nogle eksempler, Pontoppidan har undtagelser med partikler (som han dog vist har fra Ravns almene regel om partikler). Roskildes regel om andetledstryk går vist kun på vers. Judichær angiver vaklen (men vist mest eksempler fra vers). Anvendelsen i vers viser normalt ⏑ – ⏑ i jambiske og trokæiske vers (hvad man intet kan slutte af), men hvor der er mulighed for det, findes de også som daktyler, både hos Arrebo, og spredt hos nogle andre. Det sidste tyder på førsteledstryk, men der har antagelig været en vis vaklen, især ved verber (som ikke findes som daktyler).

Et specielt problem er om de sammensatte adjektiver med afledningsendelserne *-(e)lig, -ig, -som*, der i moderne dansk har andetledstryk, fx *sandsynlig, lyksalig* osv., også havde det i 17. århundrede. De forskellige forfattere giver enkelte eksempler. Roskilde nævner *ugunstig* som eksempel på "omkastning" i trestavelsesord, men han

---

[69] Det er dog påfaldende at både Ravn og Pontoppidan ved eksempler på trestavelsesord med svag partikel hovedsagelig nævner verber.

[70] I andre stillinger er eksemplerne mere problematiske på grund af det uregelmæssige versemål.

tænker nok på vers. Ravn og Pontoppidan nævner nogle adjektiver som eksempler på andetledstryk ved partikelsammensætning. Ravn nævner *samdrectig* og *vanartig*, Syv *samdrectig, samtydig,* men også *velvillig, sandskyldig, stoermodig, storactig* og *suurfittig*. Gerner har eksemplet *unyttig*, dvs. lutter eksempler på andetledstryk. Judichær angiver andetledstryk i *hoffmodig, urolig*, men vaklen i *alvorlig*, men Kok angiver førsteledstryk i *'vanartig, 'vrangvillig* og *'uskyldig*.

Man kan ikke slutte noget af poesi i jamber eller trokæer, hvor det altid vil være ⏑ – ⏑; men lidt kan sluttes af de digte hvor daktyler eller anapæster er mulige. Af adjektiverne der står som ⏑ – ⏑ er 15 afledte adjektiver på *-ig* (af typen *almægtig*) som alle i nutidens dansk har tryk på andet led, og ingen står som – ⏑ ⏑. Af de 6 adjektiver der står som – ⏑ ⏑ er ingen afledt. Det kunne tyde på at man også i 17. årh. har haft andetledstryk i en del sammensatte adjektiver afledt med *-ig*.

Der er i reglerne meget få eksempler på ord på over tre stavelser, og i vers giver de sjældent oplysninger om trykket, fordi der så at sige aldrig er mere end én mulighed, hvis man ikke vil have svage stavelser i hævning efter en stærk stavelse. I Kapitel I (p. 69-70) blev der nævnt eksempler som *retfærdige,* der kun kan bruges som ⏑ – ⏑ –, *liunildfører*, der kun kan bruges som – ⏑ – ⏑. De kan heller ikke bruges som daktyler. I Kapitel I, p. 69 nævnes også at tryk i typen *Dommedag* kan konstateres i vers der indeholder daktyler, men i firstavelsesordet *Dommedagen* hjælper det ikke.

Axel Kocks udtalelser om tryk i 17. århundredes dansk skal derfor nok modificeres. Der er ikke noget der tyder på at flertallet af præfiksord og mange med andre forled kunne have andetledstryk; men nogle har der været. Når Brink og Lund (1975) mener at sammensatte verber "generelt" har haft andetledstryk og at det var obligatorisk ved adverbier eller præfiks som første led, og at trykket i sammensætninger på 3 eller flere stavelser med mindst to fuldvokaler "altid eller som hovedregel lå på andet led", må man sige at det er der ikke grundlag for at antage, kun at der har været vaklen ved verber og 4-3-1 typen.

KAPITEL III

DEN METRISKE BEHANDLING AF SAMMENSATTE ORD FREM TIL ÅR 1900

1. Indledning

I Kapitel II viste det sig nyttigt at behandle grammatikernes og metrikernes poetiske praksis sammen med deres teoretiske arbejder, da deres beskrivelse af tryk tit var meget kortfattet og også ofte vanskelig at fortolke, bl.a. fordi det ikke altid var klart hvornår de talte om vers og hvornår om prosabetoning; og anvendelsen af vers kunne i flere tilfælde give yderligere oplysning.

For det 18. og 19. århundrede ligger det anderledes, fordi det er meget sjældent at grammatikerne selv skriver poesi eller at digterne skriver om grammatisk teori. Det drejer sig derfor om to parallelle, men adskilte forløb, der må behandles hver for sig. De grammatiske arbejder bringer også efterhånden et større og mere varieret ordstof (det er sjældent at finde ord som *sparsommelig* eller *undervisning* i poesi). Den prosodiske praksis vil derfor blive beskrevet først, og i det afsluttende kapitel vil det blive forsøgt at sammenholde oplysningerne fra de to forløb.

Da det 17. århundrede allerede er behandlet, vil det kun blive omtalt i hovedtræk som nødvendig baggrund for det senere forløb.

I Kapitel I blev det påvist at Arrebo med hensyn til sammensatte ords metriske anvendelse kan være påvirket af sine tyske og hollandske forgængere, at der altså kan være tale om en prosodisk tradition, som gør slutninger til samtidens prosa-akcent usikre. Den samme usikkerhed gælder den følgende udvikling, et problem der vil blive taget op i slutningen af kapitlet.

2. Henrik Bertelsens undersøgelse

Henrik Bertelsen giver i sin bog "Ordrytme og Versrytme" 1933, p. 59-123 en indgående redegørelse for anvendelsen af tostavelses og trestavelses sammensætninger i dansk poesi fra det 17. til midten af det 19.

århundrede. Han omtaler også afledninger, og finder at ord med endelsen *-hed, -dom, -skab, -bar, -som* kun i meget sjældne tilfælde står i hævning i tostavelsesord, og at det efter Hexaëmeron aldrig sker for *-ing* og *-ig*. I trestavelsesord er *-ing* og *-ig* også altid svage fra Hexaëmeron og fremefter, mens ord af typen *visdommen, sandheden* både kan stå som ⏑ – ⏑ (især i versbegyndelse) og som – ⏑ – (inde i verset). Det bestyrker den almindelige antagelse at *-ing* og *-(l)ig* i hele perioden er svagere end *-hed, -dom, -skab, -bar, -som*.

Undersøgelsen af sammensatte ord bygger på meget omfattende uddrag af et begrænset antal forfattere : for 17. århundrede uddrag af Arrebo (især af Hexaëmeron 2. og 3. dag) og af Peder Syv (aleksandrinerne i "Nogle Betenkninger om det Cimbriske Sprog" (1663)); for 18. årh. Holbergs "Peder Paars" (1719), Wessels "Kjærlighed uden Strømper" (1772) og af Ewald "Adam og Ewa" (1768), "Balders Død" (1775) og "Fiskerne" (1778); for 19. årh. Oehlenschlägers "Aladdin" (1805) og "Hakon Jarl" (1807), Hertz' "Kong Renés Datter" (1845) og Paludan-Müllers "Adam Homo" (1842-49).

Det er vanskeligt at få et klart overblik over hans resultater, da han for tostavelsesordene giver én redegørelse for alle ordklasser under ét (p. 67-73) og et særligt skema for verberne alene (p. 103-104). Ganske vist er teksterne stort set de samme, men omfanget er i de fleste tilfælde meget større for verberne, så at man ikke blot kan trække antallet af verber fra antallet for alle ord (der omfatter substantiver, adjektiver, verber og nogle adverbier) for at konstatere verbernes særstilling. Desuden giver han kun for verberne antallet både af – ⏑ og ⏑ –, mens han for alle ord kun i enkelte tilfælde (Peder Syv, "Aladdin" og Hertz) giver både tal for – ⏑ og ⏑ –, og ellers kun ⏑ –. Uoverskueligheden beror nok for en del på at Bertelsen ikke nåede at gennemarbejde fremstillingen før sin død, og bogen blev udgivet posthumt af Peter Skautrup.

Da tostavelsesordene har særlig interesse, har jeg forsøgt at opstille hans resultater i et samlet skema (Tabel 19) med angivelse af teksternes omfang. For alle ord under ét angiver Bertelsen versantal, for verber i de fleste tilfælde kun at hele teksten er gennemgået. I sidste tilfælde har jeg i skemaet angivet omtrentligt versantal i parentes for at muliggøre sammenligning; og der hvor det er samme antal, så det er

muligt at trække antal verber fra antal af alle ord, er antallet for andre ordklasser tilføjet i parentes.

Tabel 19

Bertelsens talangivelser for sammensatte tostavelsesord med første eller andet led i hævning

	alle ordklasser			verber			andre ord	
	antal vers	– ⏑	⏑ –	antal vers	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
Peder Syv	812	28	43	812	2	17	(26)	(26)
Holberg	(ca.6000)		40	(ca.6000)	55	33		(7)
Ewald								
Adam og Ewa	>3000		41	>3000	11	33		(8)
Balders Død	600		5 ?	(ca.1400)	5	37		
Fiskerne	600		6 ?	(ca.1550)	9	34		
Wessel	<1000		20	<1000	2	17		(3)
Oehlenschläger								
Aladdin	600	45	5	(ca.6120)	53	30		
Hakon Jarl	÷			(ca.3200)	10	26		
Hertz	600	70	2	(ca.1420)	26	5		
Paludan-Müller	600		1	(ca.20000)	53	29		

Der hvor man kan trække fra, er resultatet at næsten alle ⏑ – ord er verber (Holberg, "Adam og Ewa" og Wessel), undtagen for Peder Syv. Det er meget påfaldende at Syv har lige mange verber og andre ord som ⏑ –; men ser man på Syvs tekst, viser det sig at han har et meget stort antal ord med forstavelsen *-u*, specielt i et enkelt digt (p. 244 i Danske Grammatikere, hvor der på kun 20 linier er 10 eksempler på tostavelsesord på *-u*). Trækker man alle *u*-ordene fra, bliver tallene for Peder Syv for andre ord 34 – ⏑ og 9 ⏑ –, hvad der stemmer meget

bedre med hvad der er fundet for andre forfattere og også for Arrebo.[71] Spørgsmålstegnene ved tallene 5 og 6 for "Balders Død" og "Fiskerne" angiver at det ikke fremgår klart af teksten om det er hele antallet eller kun nogle eksempler.

Det fremgår af skemaet at der bliver færre ⏑ – med tiden for "alle ord", hvorimod det ikke gælder for verberne før det 19. årh.; men relationerne mellem verber brugt som – ⏑ og ⏑ – ændrer sig. I 17. årh. og 18. årh. dominerer ⏑ – (undtagen for Holberg), i 19. århundrede dominerer – ⏑ (undtagen for "Hakon Jarl").

Bertelsen behandler Holberg særlig udførligt og gør opmærksom på (p. 61) at Holberg i "Just Justesens Betænkning over Paarses Historie" siger :

> "Hvad Accenten er angående, da er dette Verk et af de meget faa Danske Poëtiske Skrifter, hvor saadan er i agt tagen, thi jeg finder, at de fleeste, endogsaa af vore beste Poëter, støder derimod, saasom i saadanne Ord : Udi, Uroe, Derom, Attraa, og utallige andre Ord, hvor Cadancen hos dem nu findes paa den første Stavelse, hvilket er ret, nu paa den sidste, som er falskt";

men han har dog, som det fremgår af skemaet, en hel del verber som ⏑ –, men betydeligt flere tilfælde af – ⏑ end andre forfattere før det 19. århundrede. Med hensyn til "Hakon Jarl" nævner Bertelsen at halvdelen af eksemplerne på verber som ⏑ – står i første fod.

For trestavelsesord af typen 4-3-1, fx *muldvarpen, trofaste, venskabet, afgrunden, ophøjet*, har han i hele perioden kun fundet 4 eksempler på – ⏑ –. Alle andre eksempler fra jambiske digte har formen ⏑ – ⏑. Der er undersøgt prøver på 5-600 vers fra en række forfattere, og tallet ligger for de flestes vedkommende på mellem 40 og 55 (hos Arrebo lidt mere : 65). Men i "Aladdin" er det nede på 28, og hos Paludan-Müller 15 og Hertz 11 (Bertelsen p. 95). Det vil sige at fra ca. år 1800 prøver man at undgå denne anvendelse.

I tekster der indeholder anapæster og daktyler har man mulighed for anvendelse af denne ordtype som – ⏑ ⏑. Bertelsen (p. 115) har

---

[71] Når jeg får lidt flere "andre ord" end Bertelsen, er det fordi jeg har regnet ord som *arbejd* og *brudgom* med til sammensætninger.

undersøgt anvendelsen i heksametre og pentametre for en del forfattere : Baggesen, Poul Møller og Wilster udnytter praktisk talt ikke muligheden (henholdsvis 0%, 3% og 8% af ordene bruges som – ⏑ ⏑, resten som – ⏑ –), mens procenterne for Oehlenschläger er 68, for Hauch 43, for Ingemann 48. I senere digte bruger Hauch og Oehlenschläger dog hyppigere ⏑ – ⏑.

I Nibelungenverset (se Bertelsen, p. 107-108), fx "Mens *Daakalven* græssed paa fredelig Vang", har man mulighed for at udnytte – – ⏑. Det er gjort af adskillige forfattere i det 19. århundrede.

3. Supplerende undersøgelse

Da Bertelsen næsten aldrig angiver forholdet mellem – ⏑ og ⏑ – undtagen for verber, og hans tal derfor ikke kan sammenlignes direkte med mine tal for Arrebo og hans forgængere, har jeg foretaget en supplerende undersøgelse, hvor jeg især har udvidet materialet for det 17. århundrede. Desuden har jeg valgt et lidt bredere grundlag ved at inddrage flere forfattere, men med kortere tekster for hver.

3.1 Tostavelses sammensætninger

For det 17. århundrede er den metriske anvendelse af tostavelses sammensætninger behandlet i Kapitel II for de enkelte metrikere og grammatikere. En samlet oversigt (suppleret med enkelte digtere) er givet i Kapitel II, Tabel 18 (p. 135). Hovedresultatet gives her i Tabel 20. P. J. Roskilde er holdt for sig, da han adskiller sig markant fra alle andre ved at bruge et stort antal verber som – ⏑. Tallene for Arrebo anføres til sammenligning.

Det skal dog bemærkes at P. J. Roskilde har andetledstryk i apokoperede trestavelses verber. Hvis de regnes for tostavelses verber, er hans procent – ⏑ kun 57, men dog klart forskellig fra de andre, men som nævnt ovf. Kap. II, 2.2.2, p. 93, står 9 af hans verber i en forbindelse der ifølge hans regler tillader afvigelse fra – ⏑. Hvis adjektiver med forstærkende forled og ordet *tilfreds* trækkes fra, bliver procenten for adjektiver som – ⏑ betydelig højere, nemlig 87% for Arrebo og 92% for det 17. årh. iøvrigt.

Tabel 20

Oversigt over tostavelses sammensætninger anvendt som – ⏑ og ⏑ – i en række værker fra det 17. århundrede

	substantiver		adjektiver		verber	
	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
Arrebo	584	59	131	39	40	278
	91%		77%		13%	
P. J. Roskilde	167	11	13	0	49	15
	94%		100%		77%	
17. årh. iøvrigt	411	56	35	13	13	210
	88%		73%		6%	

Værkerne fra det 18. århundrede er alle (undtagen Holberg) fra Chr. Flors "Haandbog i den danske Literatur", 9. udg. 1886.[72] Der er et langt uddrag fra Joh. Herman Wessels "Kjærlighed uden Strømper" (som også blev benyttet af Bertelsen) samt nogle digte (ialt ca. 810 vers) og et langt uddrag af Johannes Ewalds "Fiskerne" (ca. 1080 vers). Versene er henholdsvis aleksandrinere og blankvers, og indlagte arier er omregnet omtrentligt til langvers. Desuden er der kortere digte af Chr. Falster, J. Sorterup, H.A. Brorson, Ambrosius Stub, Th. Thaarup, J. C. Tode, P. A. Heiberg, Knud Lyhne Rahbek og Jens Baggesen, de to sidste på overgangen til det 19. årh. Uddraget af Peder Paars i Flors Haandbog er for kort til at vise Holbergs afvigende behandling af verberne (ifølge Bertelsen 55 – ⏑, 33 ⏑ –), og da Holberg er vigtig på grund af denne særstilling (se ovf. § 2, p. 143) har jeg foretaget en supplerende undersøgelse af 2000 vers af "Peder Paars" hvor, i modsætning til Bertelsens undersøgelse, også eksempler på – ⏑ for substantiver og adjektiver er medregnet. Resultatet for det 18. århundrede ses i Tabel 21.

[72] Når jeg har valgt Flors "Haandbog" er det ikke blot fordi jeg havde den ved hånden, men også fordi den opfyldte mit ønske om at bruge korte udvalg af mange forfattere.

Tabel 21

Oversigt over tostavelses sammensætninger anvendt som – ⏑ og ⏑ – i nogle værker fra det 18. århundrede

	antal	substantiver		adjektiver		verber	
		– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
Holberg	2000	126 100%	0	6 86%	1	33 63%	19
Wessel	ca.810	42	0	1	1	2	15
Ewald	ca.1080	95	0	9	2	5	29
Chr. Falster–J. Baggesen		44	0	4	0	7	9
sum		181 100%	0	14 82%	3	15 22%	53

Tabellen viser at der i forhold til det 17. årh. er en stigning i % – ⏑ for alle ordklasser,[73] men verberne har stadig overvejende ⏑ –, undtagen hos Holberg. Hans afvigende behandling af verber kan næppe skyldes at han er nordmand. Wessel afviger ikke fra de andre fra samme tid. Flor citerer også tre andre nordmænd fra samme periode (J. N. Brun, C. Friman og E. Storm); de to første har ingen eksempler på sammensatte tostavelses verber, Storm har 1 eksempel på – ⏑, 3 på ⏑ –.

Der er kun ét eksempel på *mis-* (*mismod*), hvor *mis-* står i hævning. Holberg har en del ord med *for-*. Han har som ventet *for-* i sænkning i *Fortræd, Forlov, Forstand, Forhør*, men i ord der kan findes vaklende i 17. århundrede har han 1 eksempel på *Forsvar* som ⏑ – (men 2 på – ⏑), og han har første led i hævning i *Formand* (2), *Fordel* (5) og *Forskel* (5), og også i *Forsæt* (4). Baggesen har 1 eksempel på *Fordel* som – ⏑.

Ord på *u-* har for substantiverernes vedkommende altid *u-* i hævning (16 eksempler, deraf 11 hos Ewald), men for adjektivernes ved-

[73] Hvis adjektiver med forstærkende forled og ordet *tilfreds* trækkes fra, bliver procenten for adjektiver som – ⏑ næsten 100.

kommende er der stadig en tendens til svagt *u-* (1 – ⏑, 5 ⏑ –). Bertelsen regner i sine angivelser af ord med ⏑ – også adverbier (*alting*) og ord på *u-* og *for-* med, men kun hvis de strider mod moderne betoning.

For det 19. århundrede er Flors "Haandbog" også benyttet. Det drejer sig i alle tilfælde om digte med ret få eksempler i hvert. Men disse eksempler er for Emil Aarestrup og L. A. Bødtcher suppleret med en del flere eksempler fra Thorkild Bjørnvigs "Dansk lyrik" 2 (1968), for Aarestrup 28 sider, for Bødtcher 22 sider. Desuden er tilføjet (også fra Bjørnvig) eksempler fra Holger Drachmann, J. P. Jacobsen, Viggo Stuckenberg og Sophus Claussen for at føre eksempelsamlingen op til omkring 1900.[74] Hos de første tre er der ikke mange eksempler, hos Sophus Claussen et ret stort antal. Resultatet gives i Tabel 22.

Tabel 22

Antal tostavelses sammensætninger anvendt som – ⏑ og ⏑ – i nogle værker fra det 19. århundrede

		substantiver		adjektiver		verber	
		– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –	– ⏑	⏑ –
A	Oehlenschläger – P. M. Møller	120 99%	1	27 87%	4	14 32%	30
B	Chr. Winther – Stuckenberg	79 100%	0	28 100%	0	8 67%	4
C	Sophus Claussen (20 årh.)	80 100%	0	22 100%	0	17 100%	0

Der er foretaget en opdeling i tre dele (A, B og C).

A omfatter Adam Oehlenschläger, A. W. S. Staffeldt, Steen Steensen Blicher, N. F. S. Grundtvig, C. H. Bredahl, B. S. Ingemann, J. C. Hauch,

[74] De benyttede digte af Sophus Claussen er dog stort set efter 1900 (tre korte lige før, 9 efter 1900), de sidste fra 1925. Han står derfor for sig i Tabel 22.

J. L. Heiberg, L. A. Bødtcher, K. Lyhne Rahbek, P. M. Møller, Chr. Wilster, E. Aarestrup og Carl Bagger.

B omfatter Chr. Winther, Henrik Hertz, H. C. Andersen, F. Paludan-Müller, H. P. Holst, C. Ploug, E. Lembcke, H. V. Kaalund, C. K. F. Molbech, E. Bøgh, Chr. Richardt, Holger Drachmann, J. P. Jacobsen og V. Stuckenberg, dvs. der er foretaget en deling ca. midt i århundredet, fordi der her synes at ske en ændring i brugen af verberne fra flertal for ⏑ – til flertal for – ⏑. Bertelsen finder et skel ved Hertz, dvs. også omtrent ved denne tid.

C omfatter kun Sophus Claussen, taget som eksempel på at udviklingen til nutidig anvendelse af tostavelses verber nu er endt.

Da årstallene for de enkelte digte ikke er angivet i kilderne, er der en vis vilkårlighed i opdelingen i A- og B-gruppen. Den er hovedsagelig foretaget efter fødselsår med skillelinien ved år 1800; men der er også taget hensyn til dødsår. Derfor er Aarestrup (1800-1856) og C. Bagger (1807-1840) anbragt under A-gruppen, mens Chr. Winther (1796-1876) og Hertz (1797-1870) er anbragt under B-gruppen.

I A-gruppen tegner Aarestrup sig for en stor del af eksemplerne på verber anvendt som ⏑ –, nemlig 14 eksempler (over for 2 – ⏑). Men 11 af de 14 eksempler står som første fod i verset. Det gælder også for 1 af Bødtchers 2 eksempler og alle Bredahls 3 eksempler, ialt 15 af 30 eksempler eller 50%.

For B-perioden gælder det 3 af de 4 eksempler, mens det i det 18. årh. kun gælder 8 af ialt 71 eksempler, dvs. 11% (der er ingen eksempler hos Holberg). Der sker altså et spring fra det 18. til det 19. århundrede foruden den mindre ændring i antallet, idet der samtidig i det 19. århundrede er en større frihed netop i første fod i jambiske vers (man kan også, fx hos Oehlenschläger, finde ord med svagt *-e* i anden stavelse som første fod). Man skal derfor være varsom med at slutte til prosaudtalen, men der er dog stadig en særbehandling af verberne.

Der er i 19. årh. få eksempler med *u-*, ca. 6 substantiver og 4 adjektiver, alle med hævning på *u-*.

Der er hos Flor også en række digte af norske forfattere i det 19. århundrede (H. A. Wergeland, J. S. C. Welhaven, A. Munch, J. J. Moe, Bjørnstjerne Bjørnson og Henrik Ibsen). De adskiller sig ikke fra de

danske digtere : der er 44 substantiver, deraf 43 som – ⏑ (og den ene undtagelse står i første fod), 5 adjektiver, alle – ⏑, 1 verbum hos Wergeland (A-gruppen) som ⏑ –, og 5 hos de andre (B-gruppen) : 3 – ⏑, 2 ⏑ –. Der er altså heller ikke i det 19. århundrede nogen særstilling for norske forfattere, som kunne støtte Holbergs særstilling.

3.2 Trestavelses sammensætninger

Det drejer sig, som i det foregående, om de problematiske trestavelsesord med let sidste stavelse af typen *afgrunden*.

I rent jambiske og trokæiske digte er den normale anvendelse i hele perioden ligesom i de foregående århundreder at midterleddet sættes i hævning (⏑ – ⏑). Der er kun 3 eksempler på – ⏑ –, alle hos P. Jensen Roskilde. Antallet for ⏑ – ⏑ gives i Tabel 23. Arrebos tal for Psalteret 1627 plus Hexaëmeron gives øverst til sammenligning.

Tabel 23

Antal trestavelses sammensætninger[75] anvendt som ⏑ – ⏑ i 17.-19. årh. i de undersøgte rent jambiske og trokæiske digte

	substantiver	adjektiver	verber
Arrebo	202	316	957
17. årh. iøvrigt	102	142	303
18. århundrede :			
Holberg	23	26	115
andre	26	68	123
19. århundrede :			
A	29	28	52
B	6	8	30

De absolutte tal for de fire perioder kan ikke sammenlignes direkte, da versantallet er forskelligt; men verberne er i alle perioder i overtal. Forskellen mellem gruppe A og B i det 19. årh. skyldes ikke alene en stigende uvilje mod ⏑ – ⏑, men også at flere af de undersøgte forfatte-

[75] herunder sammensætninger med suffiks; det gælder også Tabel 24.

re bruger daktyliske vers i anden del af århundredet. Der var ingen eksempler på ⏑ – ⏑ hos Sophus Claussen.

I Tabel 23 er ord på *u-* medregnet efter Arrebo, da de ikke adskiller sig fra egentlige sammensætninger.

Med hensyn til adjektiver er der stort set samme antal på *-e* og med afledningsendelsen *-ig* i det 18. århundrede og i begyndelsen af det 19. århundrede. Men af de 8 eksempler i anden periode af 19. årh. er de 7 afledninger på *-ig*, og 6 af de 7 har andetledstryk i moderne dansk.

I tekster der indeholder daktyler eller anapæster (Tabel 24), og hvor der derfor er mulighed for anvendelse af trestavelsesordene med svag slutstavelse som daktyler (se ovf. § 2 p. 147 om Bertelsens undersøgelse) udnyttes det i hele perioden og af de fleste forfattere, men ikke

Tabel 24

Antal trestavelses sammensætninger med svagt sidste led (*-ə* eller *-ig*) anvendt som – ⏑ ⏑ i digte der indeholder daktyler eller anapæster, sammenlignet med antallet ⏑ – ⏑ i de samme digte

	substantiver		adjektiver				verber	
			-e		*-ig*			
	– ⏑ ⏑	⏑ – ⏑	– ⏑ ⏑	⏑ – ⏑	– ⏑ ⏑	⏑ – ⏑	– ⏑ ⏑	⏑ – ⏑
Arrebo	10 (+3)	26	0	2	0	3	(2)	69
17. årh. iøvrigt	4	20	4	8	0	10	2	31
18. årh.	5	3	10	1	0	1	3	31
19. årh. A	22	6	7	3	0	4	2	15
B	23	1	13	4	1	6	4	11
Claussen	14	9	17	1	1	8	20	4

af Grundtvig, men det er naturligvis ikke altid nemt at anbringe ordene som daktyler[76]. P. J. Roskilde har kun to eksempler : *ophøjet* – ⏑ ⏑ og *frembære* ⏑ – ⏑. Eksemplerne for de 4 perioder samt Sophus Claussen gives i Tabel 24.

Det fremgår af tabellen at man i 17. årh. har mange eksempler på ⏑ – ⏑. I 18. årh. skyldes 9 af de 10 eksempler på adjektiver som – ⏑ ⏑ Ewald. Af Sophus Claussens 9 eksempler på ⏑ – ⏑ for substantiver skyldes de 6 ordene *Alverden* og *Gudsmoder*. Iøvrigt anvender man i hele perioden substantiver og adjektiver som – ⏑ ⏑, mens man undgår at bruge verber i denne stilling i hele perioden. Det er først Sophus Claussen der anvender verber helt frit som – ⏑ ⏑, og de fleste eksempler på verber er fra digtet "Atomernes Oprør" fra 1925. Tabel 24 viser en samtidig aftagende anvendelse af verber som ⏑ – ⏑ i forhold til substantiver : Verber (⏑ – ⏑) som procent af substantiver + verber er i 18. årh. 91 %, 19. årh. A 79%, 19. årh. B 55%, Claussen 30%).

For adjektiverne viser todelingen en klar forskel : Som – ⏑ ⏑ bruges 51 adjektiver på *-e, -et*, og kun 3 afledninger på *-ig*. Som ⏑ – ⏑ bruges 19 på *-e* og 32 på *-ig*; dvs. at flertallet af almindelige bøjede trestavelsesadjektiver (efter 1800) benyttes som daktyler (51 over for 19), mens kun 3 adjektiver over for 32 på *-ig* anvendes som daktyler. Dette tyder på at de sammensatte afledte adjektiver på *-ig* allerede tidligt ofte har andetledstryk, mens almindelige bøjede adjektiver, ligesom substantiverne, har overvejende førsteledstryk, i hvert fald fra 1800.

I 19. århundrede bruger mange digtere Nibelungenstrofen, hvor det er muligt at anbringe trestavelsesord af denne type som – – ⏑. I det benyttede materiale er der kun eksempler fra Chr. Winther. I "Henrik og Else" har han 7 substantiver og 1 adjektiv som – – ⏑ og et verbum som ⏑ – ⏑. Ernst v. d. Recke (1881) behandler denne versform grundigt med mange eksempler. Der er et stort antal substantiver og adjektiver benyttet som – – ⏑, men meget få verber.

De norske digtere som citeres hos Flor adskiller sig ikke fra de danske. For 18. årh. (J. N. Brun, C. Friman, og E. Storm) er tallene for –

---

[76] Hos Arrebo drejer det sig om heksametre, og her kan verset undertiden læses anderledes, så at ordet står som ⏑ – ⏑. De usikre er tilføjet i parentes.

⏑ ⏑ over for ⏑ – ⏑ for substantiver 3/4, for adjektiver 3/1 og for verber 0/3. For det 19. årh. (J. S. C. Welhaven, A. Munch, J. J. Moe og Bjørnstjerne Bjørnson) er tallene for substantiver 22/3, for adjektiver 14/4 og for verber 1/2. Alle adjektiver brugt som – ⏑ ⏑ er bøjningsformer på *-e*, mens de 4 ⏑ – ⏑ er afledninger på *-ig*.

3.3 Afledningsendelser

Afledningsendelserne *-ig, -lig, -ing* behandles i hele perioden som det svage *-e*, dvs. de sættes i sænkning, også i trestavelsesord som *syndige*. De stærkere afledningsendelser *-hed, -dom, -skab, -som* bruges i tostavelsesord som venteligt som – ⏑, men undertiden hos Arrebo også som ⏑ – ligesom tostavelses substantiver. Trestavelsesord som *Høyheden* synes Arrebo så vidt muligt at undgå i jambiske tekster (der er meget få eksempler); men i daktyliske er 7 sikre daktyler, 4 mulige og kun ét eksempel sikkert ⏑ – ⏑, mens der for sammensatte substantiver kun er 10 (eller evt. 13) daktyler og 26 eksempler på ⏑ – ⏑. Han har åbenbart følt afledningsendelsen som svagere end et selvstændigt ord som andet led. Bertelsen (1933, p. 80) omtaler den senere udvikling. Der er både i 18. og 19. århundrede i jambiske digte en vaklen mellem ⏑ – ⏑ (mest inde i verset) og – ⏑ – (mest i første fod). Denne sidste anvendelse findes ikke hos Arrebo.

4. Sammenfatning og diskussion

4.1 Sammenfatning

Når man skal sammenfatte hovedresultaterne af den foreliggende undersøgelse af den metriske anvendelse af sammensatte og afledte ord i dansk hos Arrebo og i den følgende tid, er det nødvendigt at holde substantiver, adjektiver og verber adskilt, og af substantiverne må også ord med forstavelserne *mis-* og *u-*, og af adjektiverne ord på *u-*, behandles for sig.

Arrebo har i substantiver *u-* i sænkning i over halvdelen af eksemplerne. Det står kun i hævning i 43%, og for adjektiver er det kun 14%. For de øvrige forfattere fra det 17. årh. er procenterne for *u-* i hævning endnu lavere : 16% for substantiver og 10% for adjektiver. I

det 18. århundrede er der sket et skift for substantiverne. Nu står *u-* i alle substantiver i hævning; men 11 af de 16 eksempler skyldes en enkelt forfatter (Ewald); men for adjektiver er procenten stadig lav (17%). I den undersøgte litteratur fra det 19. århundrede er der ret få eksempler, ca. 6 substantiver og 4 adjektiver, alle med *u-* i hævning. Der sker altså en ændring for substantiverne fra det 17. til det 18. århundrede og for adjektiverne fra det 18. til det 19. århundrede.

Med hensyn til *mis-* har Arrebo et stort antal eksempler på *Miskund*, og kun i 11% står *mis-* i hævning. I den følgende tid er der kun få eksempler med *mis-*. Forstavelsen *for-* i substantiver viser i en del ord som nu har tryk på *for-*, vaklen eller ⏑ – hos Arrebo : *Forgaard, Forbund, Forskiell, Fordeel*; og hos andre forfattere fra det 17. årh. er der eksempler på *Fordel, Forskel* og *Forraad, Forsvar, Forsæt* med *For-* i sænkning; men Holberg har både *Fordel, Forskiel* og *Forsæt* med *for-* i hævning. Der er få senere eksempler.

Med hensyn til almindelige tostavelses sammensætninger gives i Tabel 25 en oversigt over den prosodiske udnyttelse hos Arrebo og den følgende udvikling, formuleret som procenten af ord anvendt som – ⏑.

Det fremgår af denne oversigt at Arrebo har klart flertal for – ⏑ i substantiver (91%). I det 17. årh. iøvrigt ligger procenten en smule lavere (88%) men også her med klar overvægt for – ⏑. Fra det 18. årh. er procenten 100. For adjektiver er der også klart flertal for – ⏑ hos Arrebo, men lidt lavere procent, og hos de øvrige forfattere fra det 17. årh. er den på 73%.[77] Derefter ligger den på godt 80%. Først i sidste halvdel af 19. årh. når procenten op på 100.

For verberne ligger procenten for – ⏑ meget lavere. For Arrebo er det 13%, i det 17. årh. iøvrigt 6%; men så stiger procenten langsomt fra 22% i det 18. årh., 32% i første halvdel af det 19. årh., 67% i anden halvdel af det 19. årh., for til sidst at nå 100% hos Sophus Claussen.

[77] Tallene i parentes er med fradrag af adjektiver med forstærkende forled og ordet *tilfreds*.

Tabel 25

Oversigt over udviklingen af den metriske anvendelse af tostavelses sammensætninger fra det 17. til slutningen af det 19. århundrede angivet som den procentvise anvendelse som – ⏑

	substantiver	adjektiver	verber	verber
	– ⏑	– ⏑	– ⏑	– ⏑ Bertelsen
Arrebo	91%	77% (87)	12%	
P. J. Roskilde	94%	100%	77%	
17. århundrede iøvrigt	88%	73% (92)	6%	
18. århundrede :				
Holberg	100%	86%	63%	63%
iøvrigt	100%	80%	22%	18%
19. århundrede :				
A	99%	87%	32%	53%
B	100%	100%	67%	70%
Sophus Claussen	100%	100%	100%	

Men der er to markante undtagelser som bryder denne udvikling : I det 17. årh. Peder Jensen Roskilde med 77% og i det 18. årh. Holberg med 63%. For verberne er de procenter der kan uddrages af Bertelsens materiale tilføjet. Det lader sig ikke gøre for adjektiver og substantiver, da han kun angiver både – ⏑ og ⏑ – for verberne. Der er en forbløffende god overensstemmelse med det jeg har fundet, bortset fra at hans procent er højere i første halvdel af det 19. årh. (53%); men han har her kun udnyttet Oehlenschläger, og for ham får jeg 44%, mens de andre forfattere ligger noget lavere.

For trestavelsesordene er der meget lidt forskel mellem ordklasserne. I jambiske og trokæiske versemål er anvendelsen så at sige altid ⏑ – ⏑ (93% for substantiver, 95% for adjektiver og 99,6% for verber). Men det ser ud til at muligheden udnyttes lidt mindre efterhånden. Det kan dog ikke påvises med sikkerhed, da antallet af vers er forskelligt for de forskellige perioder der er anført i Tabel 24 (p. 150). I vers

der indeholder daktyler (eller anapæster) viser der sig imidlertid en klar forskel mellem ordklasserne. Arrebo udnytter kun muligheden for substantiver. I det 17. årh. iøvrigt udnyttes den i begrænset omfang for substantiver og adjektiver. I det 18. og 19. årh. er der klart flertal for anvendelsen i disse ordklasser over for ⏑ – ⏑, mens verber så at sige ikke anvendes som daktyler før Sophus Claussen.

4.2 Diskussion

Problemet er nu i hvor høj grad man kan slutte fra metrisk anvendelse til naturlig prosa-akcent. Der er flere muligheder : (1) det drejer sig om en rent prosodisk tradition, som man efterhånden frigør sig for, dvs. de naturlige trykforhold var som nu; (2) der var i det 17. århundrede reelle forskelle fra nutidens trykforhold, specielt sådan at man i stor udstrækning havde tryksvagt *u-, mis-* og *for-*, samt enkelte substantiver med andetledstryk, andetledstryk i trestavelsesord af typen *Grundvolden, opløfte* i alle ordklasser, og generelt andetledstryk på verber; men i løbet af de følgende århundreder får verberne tryk på forleddet, og det samme gælder *u-* og nogle ord med svagt *for-* i substantiver; (3) det er en kombination af prosodisk tradition og reelle udtaleforskelle.

4.2.1 Substantiver og adjektiver

4.2.1.a Tostavelsesord

Tostavelses sammensatte substantiver viser for hele perioden en meget høj procent – ⏑, og den er høj allerede hos Arrebo. Desuden har han i Psalteret 1627 rettet 10 substantiver fra ⏑ – til – ⏑, og mange af de resterende eksempler på ⏑ – findes også som – ⏑. Kun for 3 ord har han ofte ⏑ –, nemlig *bistand, modstand* og *tillid*. De resterende afvigelser synes blot at bero på metrisk klodsethed, og i Hexaëmeron er tallet for – ⏑ 95%. I det 17. årh. iøvrigt er det kun en smule lavere, og fra 18. årh. 100% – ⏑. Der kan ikke være tvivl om at den metriske anvendelse som – ⏑ repræsenterer den normale udtale fra det 17. århundrede indtil i dag. (Ord på *u-* og *mis-* danner dog undtagelse : de står oftere som ⏑ –, og denne udtale støttes også af grammatikernes eksempler; det samme gælder nogle ord på *for-*).

For tostavelses sammensatte adjektiver er procenterne for – ⏑ hos Arrebo også høje, omend lavere end for substantiver (77%); men en del tilfælde af ⏑ – skyldes adjektiver med forstærkende forled som *sneehvid* og *iiskald*, som i moderne dansk har ens tryk. I det 17. årh. iøvrigt er procenten lavere end hos Arrebo, men derefter stiger den langsomt til 100%, og de fleste undtagelser skyldes også i denne periode forstærkende sammensætninger og ordet *tilfreds*.

4.2.1.b Trestavelsesord med svag endelse

Trestavelsesordene af typen *klarheden, grundvolden, sorgfulde* er mere problematiske. I de jambiske og trokæiske vers, som er helt dominerende i materialet, har man kun to muligheder : – ⏑ – og ⏑ – ⏑. Det er uhyre sjældent at man i det 17. årh. anvender – ⏑ – ved denne ordtype (– ⏑ – anvendes kun ved typen *Gedehjord* og i *gerninger, farlige* med den svagere *-(l)ig* endelse. Ved de lidt tungere afledningsendelser *-hed, -dom, -skab* anvender Arrebo kun ganske enkelte gange – ⏑ –, og han synes i jambiske og trokæiske vers at undgå bøjede former som *klarheden* (se Kap. I, 3.3.1.c, p. 64). I Hexaëmerons heksameterdel, hvor der var mulighed for at anbringe denne ordtype som daktyl, har han relativt mange flere eksempler og bruger her typen som daktyl (se Kap. I, 3.3.2, p. 65 ff.). Det ser altså ud til at fx *-hed* i *klarheden* har haft så meget mere tryk end det følgende svage *-e* at Arrebo har tøvet med at bruge – ⏑ –, men at *-hed* på den anden side har været så meget svagere end første stavelse at han heller ikke har villet bruge ⏑ – ⏑. Derimod har han kunnet bruge ordet som daktyl. *-hed* har altså haft bitryk i trestavelsesformen ligesom i tostavelsesformen *klarhed* (hos andre forfattere i det 17. årh. er jeg ikke stødt på eksempler).

Typen *grundvolden*, hvor andet led er et selvstændigt ord, anvender Arrebo og andre forfattere i det 17. årh. derimod praktisk talt altid som ⏑ – ⏑. Her har anden stavelse været betydelig stærkere end det følgende svage *-e*, så at der var endnu mere grund til at udelukke – ⏑ – end i *klarheden*, men på den anden side ikke så meget svagere end første stavelse at det forhindrer ⏑ – ⏑. Men den behøver ikke at have været stærkere end første stavelse, for man havde ikke andre muligheder end ⏑ – ⏑ og – ⏑ –. Arrebos brug af denne type som daktyl i ret stort omfang i Hexaëmerons heksameterdel (se Kap. I, 3.3.2, Tabel 6, p. 67) tyder faktisk på at ordet har haft førsteledstryk i hans udtale.

Når andre forfattere i det 17. årh. kun sjældent benytter muligheden for daktyl (se Kap. II, p. 135), kan det hænge sammen med at typen *grundvolden* som daktyl stred imod de klassiske regler, som krævede at sidste stavelse i en daktyl skulle være stærkere end næstsidste, og man var vant til fra de jambiske og trokæiske digte at anvende ⏑ – ⏑ for denne ordtype. Det var jo i 17. århundrede tradition både i tysk, hollandsk og dansk poesi.

I 18. og 19. århundrede anvender man stadig typen *grundvolden*, *sorgfulde* som ⏑ – ⏑ i jambiske og trokæiske vers, og det gælder også ord på *-heden*. Dog bruges de sidste ifølge Bertelsen p. 79 ff. især på denne måde i første fod, men inde i verset hyppigere som – ⏑ –, mens adjektiver med endelserne *-somme* og *-bare* også inde i verset ofte står som ⏑ – ⏑.

I daktyliske vers bruger man derimod i 18. og 19. årh. daktyler, i ord af typen *klarheden* så at sige udelukkende og i typen *grundvolden* i stigende grad (se ovenfor Tabel 24, p. 150, og Bertelsen 1933, p. 109 ff.), og her havde man så at sige ingen støtte i tysk digtning, da den tyske digter J. H. Voss (fra slutningen af det 18. årh.) og hans skole altid anvendte disse trestavelsesord som ⏑ – ⏑ i deres heksametre, og Goethe og Schiller synes at undgå trestavelsesformerne i deres heksametriske digte; andre eksempler er sjældne. Det vil sige at anvendelsen af – ⏑ ⏑ i dansk poesi må bero på dansk udtale, og det sker som nævnt allerede hos Arrebo.

4.2.2 Verber

For verberne er situationen mere problematisk. Tostavelses verber har lige til midten af det 19. årh. flertal for formen ⏑ –, også i jambiske og trokæiske vers, skønt det ikke var noget problem at anbringe dem som – ⏑. I det 17. årh. gælder det 90%, og endnu i første halvdel af det 19. årh. 68%, og trestavelses verber bruges praktisk talt ikke som daktyler før Sophus Claussen. Kan dette være en blot prosodisk tradition eller har verberne faktisk haft en anden udtale tidligere ?

Der kan anføres forskellige argumenter for antagelsen af prosodisk tradition. Et vigtigt argument er den store overensstemmelse mellem Arrebo og hans tyske og hollandske forbilleder (se Kap. I, Tabel 7 og 8, p. 71 og 72). Arrebo har i Psalteret 84% substantiver som – ⏑ over for

9% verber, i Hexaëmeron er procenterne 95/9, hos Becker 77/4, Hübner 70/8 og Heijns 89/7.

For tysk og hollandsk synes det virkelig at være en prosodisk tradition. 5 forskellige tyske grammatikere fra Clajus 1578 til Morhof 1682 giver sammensatte verbalformer som eksempler på det normale hovedtryk på første led. Oelinger (1578) og Rinckhart (1645) siger at man i poesien ikke retter sig efter den naturlige betoning (se Hammerich 1921 p. 153 ff.). Desuden nævner Hammerich (p. 59-60) at det i 16. årh. var almindeligt at have slutbetoning mod prosa-akcenten i rimstilling både i nederlandsk og tysk, og det gælder både to- og trestavelsesord.[78] Han beskriver det som et stilmiddel. Både Hübner og Heijns har et stort antal verber som ⏑ – i slutstilling. Arrebo har også et ret stort antal i slutstillng i Psalteret (43%). I Hexaëmeron lader det sig ikke gøre, da han kun har kvindelige rim, men et flertal af tostavelsesverberne står foran cæsur (se Kapitel I, p. 76).

Der er, som nævnt i Kapitel I, ikke tale om en uændret tradition fra Hans Sachs. I 16. århundrede blev både substantiver og verber anbragt i rimstilling med tryk på andet led; men i 17. århundrede gælder det kun verber. De anbringes hos Arrebos forgængere i godt halvdelen af tilfældene i rimslutning; men også i andre stillinger har de andet led i hævning. Det er forståeligt at det begrænses til verberne i 17. årh.s tysk og hollandsk, fordi man i disse sprog i forvejen har et stort antal verber med stammetryk, ikke alene de mange verber med forstavelserne *be-, ge-, er-, ver-, zer-* i tysk (og de tilsvarende hollandske forstavelser), men også de ægte sammensatte verber i tysk med *durch-, um-, über-, unter-, voll-* og *wi(e)der-*, og tilsvarende forled i hollandsk plus nogle med *aan-*. Det er denne tradition der overtages af Arrebo og andre digtere i det 17. årh.

I 17. årh. anbringes verber med andet led i hævning ofte i rimstilling, hos P. J. Roskilde overvejende, hos andre i godt halvdelen af tilfældene, i Arrebos heksametre meget ofte før cæsur (som var rimstilling), i aleksandrineren også før cæsur (som ikke er rimstilling). Men det ændrer sig i 18. århundrede. I sidste halvdel af 18. årh. (fx hos Ewald) er stillingen i versets begyndelse langt hyppigere.

---

[78] Se den udførlige redegørelse i Kapitel I, p. 75.

Bertelsen (1933 p. 68) fandt i sit materiale (der omfatter alle ordklasser under ét) et skel på samme tidspunkt. I 1500 vers af Arrebos aleksandrinere fandt han 58% før cæsur, og hos Peder Syv 47% før cæsur og 30% i slutstilling. Hos Holberg er der også et lille flertal for disse to stillinger (10% før cæsur og 45% i slutstilling, men han har dog 33% efter cæsur). Men derefter skifter det. Ewald har flest eksempler først og efter cæsur, og når typen hos Oehlenschläger og senere bruges i jambisk fod er det så at sige altid i første fod. En stort set tilsvarende udvikling sker med ord af typen 4-3-1, fx *muldvarpen* (Bertelsen p. 95). I 500 aleksandrinere hos Arrebo finder han 63% i slutstilling, hos Syv 33% (men her er alle ordklasser taget under ét som ved tostavelsesord, hvad der giver et lidt skævt billede), mens langt de fleste af disse ord hos Oehlenschläger står i første fod, og det begynder at skifte hos Ewald.

Traditionen med at bruge også de uægte verber som ⏑ – fortsætter imidlertid ikke i tysk. Jeg har gennemgået digte på tilsammen ca. 12.000 verslinier i Kluges "Geschichte der deutschen Dichtung" (1927), nogle fra det 17. og de fleste fra det 18. årh. (deraf mange af Goethe og Schiller). Her var kun få eksempler på tostavelsesformer af uægte sammensatte verber (men præsensformer af disse verber er jo heller ikke så hyppige undtagen i bisætninger (som er mindre almindelige i lyrisk poesi end i episk digtning som Hübners "Erste Woche")). Der var kun 9 eksempler på præsensformer af uægte sammensatte verber. Deraf stod de 5 i stillingen – ⏑, og 4 i ⏑ –; mens der var 35 eksempler på præsensformer af ægte sammensatte verber som ⏑ –.[79]

Men hvorfor fortsætter traditionen med at bruge verber som ⏑ – i dansk poesi til midten af det 19. århundrede ?

[79] I Hammerichs undersøgelse af rytmen hos Heine og Platen (1918) gøres der ikke noget skel mellem forskellige ordklasser. I hans undersøgelser af Goethes poesi (1921) synes der kun at være ganske få eksempler på tostavelses sammensatte verber. Han nævner dog at skønsmæssigt 1/3 af ordene med trykskifte er verber; men der skelnes ikke mellem to- og trestavelsesord.

Selv om man i tysk ikke fortsætter traditionen for de uægte verbers vedkommende, kan man måske dog tænke sig en fortsat indflydelse fra tysk poesi (alle danske digtere i det 18. og 19. århundrede har beherskет tysk og læst tysk poesi), for man havde jo også de ægte sammensatte verber med tryk på andet led (foruden de mange på *er-, ver-, zer-* og *ent-*), og i tysk poesi bruger man stadig, også i 18. århundrede, trestavelsesformerne af disse verber med andet led i hævning og undertiden også trestavelsesformerne af de uægte verber (den tyske filolog og digter J. H. Voss har mange eksempler i sine heksametre fra slutningen af det 18. århundrede[80]). Man må iøvrigt også tænke på den mulighed at brugen af trestavelsesformerne som ⏑ – ⏑ i dansk poesi kan have støttet anvendelsen af tostavelsesformerne med andet led i hævning.

Et vægtigt argument for blot prosodisk tradition er også de stærkt afvigende procenter for verber hos P. J. Roskilde og hos Holberg. De har ganske vist også en betydelig lavere procent for verber end for substantiver, men dog klart flertal for – ⏑ (77% hos P. J. Roskilde[81] og 63% hos Holberg). Som omtalt ovenfor (2.2, p. 143) har Holberg udtrykkelig sagt at han i modsætning til de fleste, og endog de bedste digtere, "tager Accenten iagt". Det blev omtalt ovenfor at ingen andre af de undersøgte norske digtere afveg fra den almindelige danske brug af verber, så det er ikke sandsynligt at Holbergs afvigelse skyldtes at han var nordmand. P. J. Roskilde stammede fra Roskilde og var senere præst i Vester Hæsinge på Fyn, og hvis han skulle have været påvirket af fynsk, ville det snarere have bevirket flere andetledstryk. Når Holberg og P. J. Roskilde har flertal for – ⏑ i verber er det derfor et vægtigt argument for at der har været førsteledstryk i dansk i 17. og 18. årh., og at ⏑ – var prosodisk tradition.

Man kan imidlertid også anføre modargumenter.

Man kan faktisk bruge P. J. Roskildes og Holbergs afvigende procenter for brugen af verber som ⏑ – begge veje. Deres relativt høje procenter for brugen af verber som – ⏑ (77 (57) og 63% over for sam-

---

[80] men ifølge oplysning fra L. L. Albertsen vil første stavelse næsten altid være anden halvdel af en spondæ.

[81] hvis apokoperede trestavelsesord regnes for tostavelses dog kun 57%.

tidige digteres 10-20%) taler for at verberne har haft tryk på første stavelse, og de andre digtere følger en prosodisk tradition. Men det må bemærkes at selv disse to digtere har en stærkere tendens til at sætte anden stavelse i hævning i verber end i substantiver: 77% (57%) for verber hos P. J. Roskilde, men 89% for substantiver og hos Holberg 63% for verber mod 100% for substantiver. Det kan måske blot skyldes at selv Roskilde og Holberg er noget påvirkede af den prosodiske tradition; men det kan på den anden side også tages til indtægt for det synspunkt at der dog har været en reel forskel på trykket i substantiver og verber også i prosaudtalen. Man kan så eventuelt forklare Roskildes høje procent ved at han har været påvirket af sin metriske hovedkilde Clajus, som udtrykkelig kræver at første stavelse i sammensatte verber skal stå i hævning. Og for Holberg kan man pege på det mærkelige i at han som eksempler på forkert metrisk anvendelse af sammensatte ord i dansk poesi kun nævner *Udi, Derom, Uroe* og *Attraa*, dvs. to adverbier der antagelig har haft vaklende tryk og to substantiver som hører til dem man ret hyppigt finder som ⏑ – i det 17. årh., men overhovedet ingen verber.

4.2.3 Konklusion

Hovedresultatet af den prosodiske undersøgelse er da at afledningsendelser lige siden 17. årh. har været svagere end stamstavelser; det gælder også de relativt stærke *-hed, -skab, -dom*, både i to- og trestavelsesord, da Arrebo undgår trestavelsesformerne i jambiske versemål, men bruger dem som daktyler i heksametre.

Med hensyn til tostavelses sammensætninger af substantiver og adjektiver har de også haft førsteledstryk lige siden 17. århundrede med få undtagelser, som fx *bistand, modstand, tillid* og *attraa*, der har vaklet, og ord på *mis-* og nogle på *for-*. *u-* har overvejende været svagt i 17. årh.; i 18. årh. tyder eksemplerne på trykstærkt *u-* for substantiver, men stadigt svagt i adjektiver, og fra 19. årh. er det normalt stærkt i alle nominer.

For trestavelsesordene med svag endelse kan man ikke slutte så sikkert, da man kun kan bygge på de (ikke ret talrige) daktyliske og anapæstiske tekster. Allerede Arrebo bruger i 28 eller 33% af tilfældene daktyler for substantiverne, mens det iøvrigt i det 17. årh. er sjældent. Det kunne tyde på vaklen. Men fra 18. århundrede er daktylbrugen

overvejende og som nævnt ikke afhængig af tysk påvirkning. Det samme gælder adjektiver på *-(e)t*, mens sammensatte adjektiver med afledningsendelsen *-ig* næsten udelukkende bruges som ⏑ – ⏑ og derfor antagelig har haft andetledstryk.

Ord på mere end tre stavelser kan man praktisk talt aldrig slutte noget af (se eksemplerne i Kapitel I, 3.4).

Brugen af verber adskiller sig helt fra nominerne ved at tostavelsesformerne indtil midten af det 19. århundrede overvejende bruges som ⏑ – og trestavelsesformerne helt til slutningen af det 19. årh. helt overvejende bruges som ⏑ – ⏑. Det tyder på afvigende prosatryk eller i hvert fald vaklende tryk, men kan også for en stor del bero på prosodisk tradition. For at komme løsningen nærmere må man også sammenligne med grammatikernes udtalelser i 18. og 19. årh. I slutkapitlet vil det blive forsøgt at kombinere oplysningerne fra den metriske brug og fra grammatikerne.

KAPITEL IV

DANSKE GRAMMATIKERE I DET 18. ÅRHUNDREDE[82]

1. P. SCHULZ (CA. 1691-1773)

Danskens Skriverigtighed, 1724

P. Schulz er født i København og student 1714 fra Vor Frue Skole.

Schulz's bog om ortografi er optrykt i Danske Grammatikere IV, p. 1-153.

I fortalen betoner han at man må bygge på sproget i København "hvor baade Hoffet *residérer* og Academiet florerer".

Ud over ortografien har han også et kapitel (p. 112-122) om tryk : "Om Opholds-Tonen/ eller hvilken Stavelse man længst bør holde paa/ naar et Ord enten læses/ eller tales". Det fremgår klart af fremstillingen at han taler om prosaakcent og ikke indblander anvendelsen i vers. Men dette afsnit har åbenbart kostet ham besvær. Han skriver at emnet egentlig burde forhandles i "en hel Forsamling af de Lærdeste og Navnkundigste Mænd i Dansken", da han selv "hverken kand sige mere i denne Sag/ end hvad jeg alleneste er god for at giette mig til/ og selv maa tvivle om/ naar jeg allermest faaer giort mig Umag". Det vidner om at han ikke bare har skrevet af efter andre, og det viser også den følgende fremstilling.

---

[82] Biografiske data er i Kapitel IV og V nævnt hvis de var tilgængelige, da forfatternes dialektale og sociale baggrund kan have en vis interesse. – Hvor intet andet er anført, stammer oplysningerne fra "Dansk biografisk Leksikon", samt enkelte fra Th. H. Erslews "Almindeligt Forfatterlexicon" 1864, med supplement. De forfattere der ikke er opført disse to steder er der ikke gjort yderligere forsøg på at opspore (med undtagelse af Chr. F. Bruun).

Han skelner mellem "Stamm⁄Ord" og "de Tillægs⁄Bogstaver og Tillægs⁄Stavelser der kan føjes til foran og efter Stammen".

Blandt tillægsbogstaver der sættes som endelser anfører han endelser med svagt *e*, og med fuldvokal nævnes nogle ord med suffikserne *-dom, -hed, -som, -lig* og *-ing*, samt ordene *saadan, saaledes, Elskov, Vartov,* og han tilføjer : "Item hele Ord tillagt/ saasom : *varAGTIG/ løgnAGTIG, ildeVOREN, skiemteFULD; sandFÆRDIG; SpørsMAAL/ DøldsMAAL/* (eller *DølgsMAAL*) etc." Han tilføjer : "Alle Danske Ord/ hvor alleneste Endelsen findes formeret med Tillægs⁄Bogstaver/ beholde Opholds⁄Tonen paa samme Sted/ som de havde den/ førend det Tillæg skeede. (Herpaa kand tages de forbemældte Ord/ som tillige med Endelserne ere anført/ til Exempel)". Det er problematisk hvordan dette sted skal fortolkes. Fremhævelsen af sidste led betyder ikke at det har tryk, det gøres også ved endelser som *-e* og *-er*; men er det meningen at *varagtig* etc. hører til "forbemældte ord" ? Og er det meningen at de har førsteledstryk ? (Det kunne til nøds gælde for ordene på *-agtig, -færdig* og *-voren*, selv om han her ikke kalder sidste led "Tillægsbogstaver", men "hele Ord"; men i ordene *Spørsmaal* og *Døldsmaal* eller *skiemtefuld* drejer det sig i hvert fald ikke om "Tillægsbogstaver"). Og hvad er det for ord "hvor alleneste Endelsen findes formeret med Tillægs⁄Bogstaver" ? Man kan næppe drage sikre slutninger vedrørende akcentuationen i de nævnte ord.

Derefter omtaler han "Tillægs⁄Bogstaver", som danske stamord kan have "fortil". Her nævnes en del almindelige præfigerede og sammensatte substantiver, herunder *Mesgunst, Vanlykke, Modgang* og nogle med *For-* og *U-* : *Forskud, Ufærd* (ialt 16), og 22 verber, i form af infinitiver og participier med forskellige forstavelser, som *af-, an-, med-, ned-, om-, und-* og andre, herunder *unddrage, vansmægte* (men iøvrigt ingen der findes hos andre med andetledstryk). Det eneste adjektiv der nævnes er *mesgunstig*. Han tilføjer : "Alle Danske Ord/ som have faaet Tillægs⁄Stavelsen fortil/ De samme have og Opholds Tonen fortil", med henvisning til eksemplerne ovenfor.

Dernæst nævner han at sammensatte ord hvor to stamord forenes i ét (fx *Husgavl, Stierneskud, Sølvskaalen, Hierteklemmelse*) følger samme

regel ("Thi her tager det første Ord Opholds-Tonen fra det sidste"). Han undtager kun ord på *be-, er-,* og *for-* når det "ikke egentlig haver Henseende til Tiden", fx *forhale, Forstand*; men det har opholdstonen når det betegner tiden, fx *Formand, Forstuen.* Men der er enkelte ord der snart kan have opholdstonen på første, snart på sidste stavelse. Her nævnes *Forskiell* og *foran.*

Han afviser dobbeltskrivning af lange vokaler med undtagelse af *e,* der kan dobbeltskrives for at skelne det fra endelser på *-e,* og undertiden for at angive "opholdstonen", fx *bereed, fordeel* (verbet); her nævnes desuden *veyleed, veyleede.* I disse ord har han altså andetledstryk.

Med opholdstonen på sidste stavelse nævnes en hel række fremmedord (*Hermelin* og *Demant* danner undtagelser), desuden dem der ender på *a, ee, i, o, u, y,* fx *Sacristi, ihu*; men her undtages *Vantro, Uro* og *Moro* og "Fremmede Ord med deres egen Opholds-Tone". Tryk på sidste stavelse har også ord der ender på flere konsonanter : *Castell* og *Mattrass, befind, bevendt,* og her nævnes også en imperativ : *paakald* og han har også nævnt en række ord i det foregående med førsteledstryk, som fx *indkomst, misgunst* etc.).

Det fremgår altså af hans fremstilling, at han normalt har førsteledstryk i sammensatte ord, både substantiver og verber (med undtagelse af *vejlede* og *påkalde*), og han har vaklen i *Forskel.*

2. Anonym [Hans Oluvssøn Nysted ? (1664-1740)]

Forsøg eller Udkast til det danske Sprogs Forbedring, 1727, udgivet 1976 af Caroline C. Henriksen[83]

2.1 Forfatterskabet

Afhandlingen findes som manuskript i det Kongelige Bibliotek GkS 789 (registreret fra 1748), første gang omtalt af Aage Hansen (1942), der her også har nævnt Nysted som mulig forfatter. Manuskriptet er nøjere beskrevet af Caroline Henriksen i hendes amerikanske Ph.D.-thesis

[83] Sidetal henviser til denne udgave.

1973, og det er udgivet af hende med en udførlig og instruktiv indledning i 1976. Det er et omfattende manuskript, som i tryk fylder 472 sider i ret stort format.

Manuskriptet indeholder, foruden dedikation og postscriptum, fire dele. Den første, som er langt den udførligste (369 sider), indeholder en dansk grammatik. Anden del behandler forholdet mellem skrift og tale, tredje del indeholder nogle tavler der sammenligner dansk med tysk og norsk, og fjerde del giver nogle prøver på en dansk ordbog.

Hans Oluvssøn Nysted (som muligvis er forfatteren) er født 1664 i Trondhjem. Hans far var dansk, hans mor født i Norge, men synes at være af dansk afstamning. Han blev student fra Trondhjem Skole 1681, kom til København i slutningen af 1682. Efter teologisk eksamen var han fra 1685 lærer ved private skoler, først i Odder, så i Århus, og blev i 1691 rektor for Horsens Skole og 1693 præst i Løsning og Korning nær Horsens, hvor han blev til sin død. Han er forfatter til en række lærde skrifter, bl.a. om retorik og græsk, og har leveret en mængde værdifulde bidrag til den store ordbog som Moth samlede materiale til.

Et af de vigtigste argumenter for at antage at Nysted er forfatter til det anonyme værk er de overensstemmelser man finder mellem hans biografi og det man kan slutte af den anonyme forfatters biografi ud fra hans værk (se Caroline Henriksen 1976, p. 91-117). Den anonyme forfatter nævner at han har tilbragt næsten 18 år i Trondhjem og henviser meget tit til norsk (i en form der passer med trøndersk dialekt), men betegner udtrykkelig sig selv som dansk. Han omtaler også relativt tit former fra jysk, men ikke altid korrekt. Der er også ifølge Caroline Henriksen en del der tyder på at han er præst, fx den prædikentone han anvender i ordbogsartiklerne om "ottesang" og "præst" og hans plan om at udgive en ny katekismus; han viser også godt kendskab til uddannelsessystemet, og han viser større kendskab til love og arbejde i Kancelliet end man skulle vente af en almindelig, dannet borger (p. 95). Han har næppe haft en universitetsstilling, da han stikler en del til de lærde og betegner sig selv som en ringe mand, men han er samtidig overordentlig kundskabsrig. Han er fuldstændig fortrolig med

den tidligere grammatiske litteratur, ikke blot med den danske. Han citerer værker på tysk, fransk og hollandsk og har også et godt kendskab til italiensk, foruden naturligvis græsk og latin. Han er meget afvisende overfor poesi og er øjensynlig ikke digter, men altså sandsynligvis en meget lærd præst der har boet i Trondhjem i 18 år ligesom Nysted, og derefter øjensynlig i Jylland. Det begrænser den kreds man skal søge forfatteren i meget stærkt.

Caroline Henriksen giver en grundig gennemgang af alt hvad der synes at tale for eller imod identificeringen med Nysted. Hun sammenligner bl.a. skrifter af Nysted med det anonyme værk og finder en del overensstemmelser, men også en del afvigelser. Som modargumenter nævner hun bl.a. at forfatteren viser et grundigt kendskab til københavnsk (hvor Nysted kun opholdt sig i sine studieår) og regner det for det bedste sprog, og at han flere gange skriver "her i København" (men hun gør også opmærksom på at Nysted netop var i København i 1727 i forbindelse med udgivelsen af et skrift, og hans forældre kan have været københavnere). Desuden er det påfaldende at forfatteren for jysk kun regner med ét køn. Landsbyen Løsning, hvor Nysted var præst, ligger på grænsen mellem et- og tokønsområdet, så han kan ikke have undgået at høre jysk med to køn (han har jo også opholdt sig i Odder og Århus). Og endelig er det mærkeligt at mens Nysted regner æ for en diftong, går den anonyme forfatter udtrykkeligt imod denne opfattelse. Men det vigtigste modargument forekommer mig at være det helt forskellige syn på sproghistorie og sprogudvikling man finder hos Nysted og den anonyme forfatter (som Caroline Henriksen også nævner). Nysted har skrevet en omfattende afhandling "Athena Cimbrica vel Cimbria Græca", som først er trykt i 1732, men som åbenbart har været kendt inden, da den omtales i en afhandling af Christian Falster fra 1719. Heri prøver Nysted at påvise at de germanske sprog kommer af græsk. Dette er helt i modstrid med den anonyme forfatters synspunkt, nemlig at intet sprog kommer af et andet. Han tænker sig at da menneskene byggede Babelstårnet, straffede Gud dem ved at blande sprogene sammen, så de ikke kunne forstå hinanden. Derfor indeholder alle sprog nogle ord fra det gamle sprog, og der kan være ligheder uden at det betyder at det ene sprog kommer af det andet;

sprog kan forandre sig, men det sker ved forsømmelse og indbyrdes kontakt. Det vigtigste er at rense sit eget sprog, så det vender tilbage til sin sande natur. Det ene ord er heller ikke afledt af det andet (fx *noctua* kommer ikke af *nox*), alle ord har været der fra starten, og p. 476-481 polemiserer han voldsomt mod Nysteds opfattelse og henvender sig her til en vis "opponent", som synes at være Nysted. Caroline Henriksen tænker sig at denne polemik kan forklares som en afledningsmanøvre, fordi han ønsker at skjule sin identitet. Manuskriptet blev sendt til kongen med opfordring til at lade fire lærde mænd (han foreslår selv hvilke) bedømme det; og samtidig beder han kongen opbevare det i sit arkiv. Det er ikke usandsynligt at han har villet bevare anonymiteten indtil manuskriptet var bedømt (men det er åbenbart aldrig sket, det er bare blevet arkiveret). På den anden side : hvis Nysted er forfatter til begge skrifter, er det meget mærkeligt at han først har ændret sin opfattelse radikalt i 1727 (for den påstand at sprogene ikke kan komme af hinanden går igennem hele værket), og at han så i 1732 ville trykke det ældre manuskript uændret.

Det er altså ikke sikkert at Nysted er forfatteren selv om der er meget der taler for det. Caroline Henriksen regner det dog for ret sandsynligt.

Man kunne antagelig komme videre hvis man foretog en sammenlignende stilistisk analyse af Nysteds danske skrifter og den anonyme forfatters tekst. Jeg vil nærmest vente et negativt resultat, for Caroline Henriksen skriver at Nysteds stil er meget koncis, og den anonyme forfatter har tværtimod en meget knudret og også voldsomt polemisk stil. Fx skriver han (p. 566) om sammensatte verber, som *adbær* :

> "hvorfor det samme selvgjorte ord i Syvs Ordbωg opført, bør med al rette som nώt ugrundigt og ubrugeligt tøi udslettes at ingen videre efterdags skal forføres derved";

og om Gerner (p. 385)

> "i hvorvel hans vankundighed ωg forvirring er sω vidt andensteś víst".

Det er også af interesse at han p. 585, hvor han taler om misbrug af titler, skriver :

> "jeg vil da siˆ sœledes : jeg er kaldt Pér i Dœben, œg det samme navn fœr jeg œg av høi œg lav uden fortrydelse eller forvirring œs [= osv.]. jeg har for det videre fœ̊t en verdighed med sit navn S: [= således] Justisrœ́; ... sœ lenge nu jeg besidder den samme verdighed, sœ nyder jeg œg samme verdigheds navn af høi œg lav ..."

Det er påfaldende, især da Caroline Henriksen (p.95) gør opmærksom på at forfatteren synes velorienteret i juridisk sprog, så det kunne måske betale sig at undersøge om der på det tidspunkt var en justitsråd af norsk oprindelse, der hed 'Per' til fornavn. Men lidt længere henne bruger han "du" i samme sammenhæng, her dog snarere i betydningen 'man', fx "er du en Justisrœ, sœ tør du som en fornuftig mand ikke laˆ dig kalde Etasrœ".

2.2 Forfatterens lydbeskrivelse

Et hovedformål med det store værk var at bringe det forsømte danske sprog på fode igen, rense det for unødige fremmede elementer og ophæve adskillelsen mellem "bogsprog, rimsprog og mundsprog". Det vigtigste er her indførelsen af en ny ortografi, som bygger på udtalen. Hele bogen er skrevet i denne nye ortografi, og da forfatteren[84] er en fin iagttager, er den en meget vigtig kilde til oplysninger om dansk udtale i begyndelsen af det 18. århundrede (som slet ikke er udnyttet endnu udover nogle korte bemærkninger i Aage Hansens artikel (1942) og i Skautrup III (1953), p. 172, 181 og 446).

Han har to lange afsnit om vokaler og konsonanter ("selvtoner" og "medtoner") p. 151-218. Men det er ikke nogen fonetisk beskrivelse (blot har han nogle korte bemærkninger om at *b d g* er blødere end *p t k*); det er snarere en fonologisk beskrivelse, idet han ikke vil skelne flere bogstaver i skriften end der er brug for. Han vil fx afskaffe alle

---

[84] Caroline Henriksen omtaler ham som DG, og det vil jeg også for nemheds skyld gøre i det følgende.

overflødige bogstaver, bl.a. *c, z, q* og alle bogstaver der ikke udtales i det pågældende ord, fx *d* i *mand* osv. Men først og fremmest drejer det sig om en sammenligning mellem bogstaver og lyd. Han gør (p. 156 ff.) meget ud af at bogstaverne *i, e, u* og *o* snart har "deres eien lyd", snart en anden, dvs. *i* lyder som *e* (fx i *skrift*), *u* som *o* (i *kul*), *e* som *æ* (i *vel*) og *o* som *å* (som han skriver med omega: *ω*) fx i *vogter*, og det bør adskilles i skrift. Han har dels et radikalt forslag om altid at skrive *e, o, æ, ω,* når de udtales med den åbne kvalitet, dels et mindre radikalt, som han normalt bruger i bogen, hvor der sættes en akut over vokalerne når de har deres "eien lyd". De to mulige udtaler af *y*, fx *y* i *bytte* og i *stykke* omtales ikke sammen med de to udtaler af *i, e, u, o*, antagelig fordi han ikke skelner mellem den lukkede udtale af *ø* i fx *mølle*, og den mere åbne i fx *søn* og der derfor ikke er tale om en fuldstændig parallel til *i, e, u, o*; han er dog klar over at bogstavet *y* kan udtales enten som *y* eller som *ø*, men foreslår (fx p. 160 og p. 164) at skrive det som *ø* i sidste tilfælde, altså : *støkke, trøkke, frøgte* osv., og det gennemfører han selv.

Men derudover indeholder de to afsnit en hel kombinationslære, dvs. en beskrivelse af hvilke vokaler der kan forbindes til diftonger, og hvilke konsonantgrupper der i dansk kan forekomme før og efter vokaler (også med opregning af umulige forbindelser). Desuden gives en hel række specielle staveregler.

Stødet har han ikke opdaget, men længde omtales flere steder. Et afsnit p. 152-53 handler dog om "længde" i vers (*Qvantitas*). Han hævder her bl.a. at man kan bruge ord som *umistelig* med tre lange stavelser, men tilføjer at det strider imod sprogets naturlige art. Den "naturlige" længde behandles sammen med beskrivelsen af vokalernes kvalitet. Der er heller ikke noget særligt afsnit om tryk, men det er i hvert fald værd at undersøge om den accent (en akut) han bruger til betegnelse af vokalkvalitet og dermed sammenhængende længde og til angivelse af lang konsonant med foregående kort vokal, også kan give

oplysninger om tryk[85]. Til det formål skal det væsentlige af hans redegørelse for anvendelsen af denne accent ("Tonstræg") p. 165 ff. citeres ordret, men med udeladelse af en del af eksemplerne, da nogle få af dem er fuldt tilstrækkelige til at illustrere brugen.

ang. den 1ste post.

om hvorledes man skal kunne forsvare i Skrivningen *e* nu som *e*, **ω**g nu som *æ*; *i* nu som *i*, **ω**g nu som *e*; *o* nu som *o*, **ω**g nu som **ω**; *u* nu som *u*, **ω**g nu som *o*.

Den 1ste regel.

Nωr *e, i, o, u* st**ω**r enten ene i en stavelse eller **ω**g har en eller flere b**ω**gstaver hos sig, **ω**g Tonstrægen falder i udtalen p**ω** samme *e, i, o, u,* da beholder de deres eien natturlige lyd. S : *én, bésk, fri, stív. Óle, stórt. knús!* ωs –[86]

Den 2den regel.

N**ω**r *e, i, o, u* har en eller flere b**ω**gstaver hos sig i en stavelse, **ω**g Tonstrægen falder ikke p**ω** *e, i, o, u,* men p**ω** den eller de b**ω**gstaver som i samme stavelse føller efter, da lyder *e* som *æ*, *i* som *e*, *o* som **ω**, **ω**g *u* som *o*, S : *eḟter, deń. iḱke, skriḟt. poṫte, Toṫ. Muńken, buńden* ωs. hvelke ord udtales S: æḟter, dæn, ekke,

---

[85] Han har også en cirkumfleks, som bruges til angivelse af kontraktion af vokaler med stavelsetab, fx *gǿt* (gået) og ofte også svind af konsonant, fx *drâr* (drager). Da der samtidig er vokallængde, sætter han i reglen en akut foran ˆ.

[86] Caroline Henriksen (1976, p. 127) skriver at akut-accenten i forfatterens manuskript sættes over bogstavet (ikke efter), men i udgivelsen er sat efter bogstavet af typografiske grunde. I denne bog er den derfor sat oven over bogstavet. Cirkumfleks (ˆ), som angiver kontraktion, står i håndskriftet lige efter vokalen (hvad der også i reglen er nødvendigt da den næsten altid står sammen med en akut), men uden mellemrum til næste bogstav.

skreft, pωtte, Tωt, Monkæn, bondæn – (*MV!* ligesom desse ord er opført efter udtalen, sω burde de i sig selv ustridig skrives. ... ...)

MV!

Summen pω desse 2de regler er under et at sî neml. at nωr e, i, o, u, har i en stavelse deres eien lyd, da trøkker eller drár man pω dem. men nωr de forandrer deres lyd i en stavelse, da ligesom enten drâr eller trøkker mań pω nest føllende bωgstav eller bωgstaver som med dem er samlet i stavelsen, S : *e* som *e* ωg *æ* i *rén, rend!*. *i* som *i* ωg *e* i *vís, viś*. *o* som *o* ωg *ω* i *flód, flod́, gó, gót*. *u* som *u* ωg *o* i *kúle, kúl* ωs –

Her vil en fodre [sic] en ret viśhed om føllende, S : at i desse endelser -des, -kes, -nes, -res ωs (som tilhør desse ord, S : *en gades, at takkes, en kones, at gjøres*, ωs) trøkker man ikke kendelig pω nω̂n bωgstav i sær, sωsom enten *e* eller dens nestføllende *s*, men allene pω ordenes nest forrige stavelse, ωg der i igjen pω *á* i *gádes*, pω *ḱ* i *takkes*, pω *ó* i *kónes*, ωg pω *ǿ* i *gjǿres*, sω desse siste stavelser i desse ωg deslige ord udtales lige vek, uden at trøkke eller dra^ pω den ene bωgstav mére end pω den anden ? ... ... derfor nωr det sω infalder i en stavelse av et ord, at man hverken trøkker eller drâr mere pω den ene end pω den anden bωgstav, sω beholder man slet ωg ret i skriften den bωgstav av de ekvivóke (hvorom her nu tales) som udtalen eientlig høres med : ωg som e høres rén ωg fuldkommen i samme ords endelsers udtale, sω blir ωg e uden al videre mundklammer den rette bωgstav i sω mωder bωde for den 2den Kases i Tingordene, sω ωg for Gjøreordene i den líende Part, (VERB. PASSIV.) ωg det enten skriften skal bli^ regelér^t efter desse anførte regler, eller ωg efter udtalen –

Efter desse 2de regler synes ωg fornøden her at fremstille en regel i sær om *æ* ωg *ω*, pω det man desbædre kan kende deres rette brug ωg stæd i skriften sî^n de er blé^t forvirret med *e* ωg *o* –

en regel om æ ωg ω

Nωr æ eller ω høres i en stavelse i udtalen, ωg æ eller ω stωr allene i stavelsen, eller ωg har en eller flere bωgstaver hos sig i samme stavelse, men man trøkker eller dráˆr ikke pω den eller de samme andre bωgstaver i samme stavelse, men Tonstrægen falder kendelig pω æ eller ω, da skal stavelsen ωg haˆ æ eller ω, ωg ikke e eller o, (som hidintil i fleng er i det fald brugt efter en hvers eien behag) S : æ̀re, *mǽle* ωs. men falder Tonstrægen pω den eller de efter æ eller ω (som i udtalen høres i stavelsen) føllende bωgstav eller bωgstaver, da skrives ikke æ eller ω, men e eller o, S : *eŕlig, voǵter* ωs. hvelke samme ord derimod om udtalen skal være vor regel, da ωg denne regel forsvinder, bør skrives med æ ωg ω, S : æflig, sæd́váne, vωf, vωǵter –

Han har ingen regler om *a*, men det fremgår af teksten at han ofte bruger akut til at betegne langt *a*.

Han går altså i sine regler ud fra at vokalbogstaverne *i, e, o, u* kun har deres "eien" lyd, dvs. den lukkede kvalitet, når vokalerne er lange, men den mere åbne når de er korte. Men han er selv klar over at det ikke altid passer, for man kan jo bl.a. også have den lukkede kvalitet af *i* og *u* og (ikke så tit) *e* og *o* ved korte vokaler, og der er også problemer med *å* og *æ*; disse problemer diskuterer han på de følgende sider. Han nævner (p. 168) ord som *mit, dit, frit* (med kort *i*) og *bonde* med kort *o*, og også at den almindelige stavning med *o* i ord som *sproget, nogen, bogen* giver en forkert udtale med *o*, så her vælger han at skrive disse ord med ω : *Sprωget* etc. *Foŕ, voŕ* passer med reglerne, men så må man også skrive *foŕre, voŕre* i stedet for *fore, vore*. Problemet med kort *i* og *u* vender han tilbage til p. 274-75, hvor han nævner ord som *snut, tut, glut,* men uden at give en løsning.

I fremmedord med korte mellemstavelser, fx ord som *resolut, kapitulere, Akademi, Almanak*, foreslår han at skrive *reseluť, kappittelére, Aḱkedemí, Alḿenaḱ*. Sådan udtaler den gemene mand det, og det er også rigtigt efter det danske sprogs art. Han skriver også dobbeltkon-

sonant i *Apprîl, Abbedébŏg* (fx p. 445, 470 og 569), *Proffeśser, Aśseśser*, og han forsvarer flere steder sine dobbeltkonsonanter ved at hævde at sådan udtaler man konsonant efter kort vokal på dansk, fx i *mattrikkel* fordi "2de tt" [altså to *t*'er] "høres i udtalen hos de Danske" (p. 525). Her er han måske påvirket af norsk; da han opgiver at have boet næsten 18 år i Trondhjem, antagelig i sin barndom, indtil han begyndte at studere, må han jo have snakket norsk med kammeraterne (selv om han muligvis har haft dansk hjemmesprog), og det kan have påvirket ham.

I slutningen af stykket om tonestregen (p. 169), siger han at enten må man rette ortografien efter reglerne og se bort fra udtalen, eller man må sætte reglerne tilside og kun bygge på udtalen, og det må de der skal bedømme hans bog afgøre. Men han siger ikke klart hvad han selv vil gøre ved ord som *frit* og *snut*. (Ifølge brugen i den følgende del af teksten beholder han *u* og *i*, men normalt uden accenter – kun ét eksempel med accent på kort *i* (*mís-*) og ét på kort *u* er fundet : *úlíge* (p. 446, ellers mange gange *ulíg* og *ulíge*)).

2.3 Trykbetegnelse

Det er ejendommeligt at han ikke taler om at man "trøkker på" en stavelse, men om at man "trøkker på" vokalen eller den følgende konsonant. Det hænger måske (som nævnt ovenfor) sammen med en vis påvirkning fra norsk, og med at reglerne først og fremmest sigter på vokallængde og -kvalitet, men så kunne han jo have nøjedes med at sige at man " drâr" på dem. Når han også siger "trøkker", tyder det på at han tillige tænker på tryk, og termen "Tonstræg" leder jo også tanken hen på betoning. Udtrykket at "Tonstrægen falder i udtalen pω" en vokal eller konsonant tyder ligeledes på at han tænker på tryk, fx begrunder han p. 596 hvorfor han bruger 2 *k*´er i *Prokkuráter* :

> "det skér for talen viser mig det, samt for at det strîr ellers imod Tonstrægens fald; ti a, o, u i vort sprωg vil fornemmelig hvor de falder, ha^ Tonstrægen ωver sig i stavelsen, nωr de stωr sist i stavelsen".

På p. 222 skriver han :

> "den kaldes en Tonstræg, fordi den viser hvor lyden eller tonen falder pω bωgstaverne ωg stavelserne i ordene",

men hans eksempler er *áften* på dansk overfor *áten* på norsk, altså en vokallængdeforskel. Når han (p. 563) sammenligner dansk *ωŕdæntlig* med norsk *ωrdæntli*, er det imidlertid en sammenligning af tryk. Han synes også at tale om tryk når han (p. 470) siger at den gemene mand siger *Kreditór* og *debitór*,

> "hvelke samme befindes ωg i den endelse brugelig, ωg det ret nωr man kuń trøkker pω den siste stavelse".

Caroline Henriksen mener da også at man kan slutte noget om tryk af hans eksempler. I Ph.D-afhandlingen (1973), p. 82-89, giver hun et udførligt referat af forfatterens regler, og p. 131-33 har hun et afsnit om "stress".

Ganske vist er accenten en indikator for længde og vokalkvalitet, men da det kun gælder trykstavelser er accenten samtidig "coincidentally" en "stress marker". Hun giver (i (1973), p. 131-32) følgende eksempler : Tryk på første stavelse viser ord som *Jéses, fýrstæd, en pώful, glóende, dýden, aťtrω, de ándre, en gáffel, aďfær, et ómheng.* Undtagelser fra dette mønster findes især ved "non-native prefixes" som *be-* og *for-*, men også ved *til-* : fx *forság!, tilpaś, tillíge, forstώr, bestώende, bevíse, begær, besvímer, fortrýd, beskerń, forgift, forgæves.* Tryk på sidste stavelse angives i ord af fremmed, især romansk, oprindelse, fx *privád, grimás,* en *saffír, reselút* (trykfejl hos C. H. for *reseluť*), et *pallún,* en *timiań,* en *Valmú,* et *klamón, sittrón, Appríl, Akkedemí.* I ord på *-ere* placeres trykstregen konsekvent på det første *e*, fx *formére, regelére, konferéring, studdér't, passér't,* "sometimes indicating an additional stressed syllable, e.g. *fixére*". I nogle tilfælde har han accent i begge stavelser, men uden angivelse af "whether the accents are actually placed to indicate stress or to indicate vowel length or quality, e.g. en *nábó,* en *ólkippe, sańkverń, opriģtig, ripś-rapś, Jarlśberģ,* en *muldvarp,* et *tővær, Vórgór, Jétró,* et *Trökkerí,* en *blódstén, énforḿig, Profféśser, Mańnér, Jańvár, naťtúr.*"

Hun slutter ret forbeholdent :

> "Certain patterns are apparent in DG's placement of the accent, but his use of his "Tonstræg" for multiple purposes makes a precise description of word stress in his standard impossible. In no instance does the accent mark stress alone. It always occurs as an indicator of V length and/or V quality according to the patterns V́ or VĆ. Since these only occur in stressed syllables, the accent is apparently only coincidentally a stress marker, both of primary and secondary stress with no distinction between the two." (p. 132-33).

Denne slutning gentages næsten ordret i udgaven 1976 (dog med udeladelse af sætningen "Since these only occur in stressed syllables"), og hun har ikke gentaget de ovenfor citerede eksempler på tryk. Måske er hun kommet i tvivl om alle eksemplerne er holdbare, for i de fleste tilfælde var accenterne nødvendige for at angive vokalkvalitet eller længde, men p. 41 siger hun dog at akutaccenten "is employed primarily to indicate length or stress, most frequently a combination of the two" – og p. 43, at ifølge DG's regler skal *ǽ* og *ǿ* skrives sådan, "i.e. when pronounced long in a stressed syllable", men *e* og *o* når de er korte. Hun nævner her yderligere at DG et enkelt sted omtaler anbringelsen af to accenter i et ord, fx *Sédváne, neśtendél.* Her "trøkker man pω begge stavelser". Han skelner altså ikke hovedtryk og bitryk.

De følgende overvejelser og beregninger beror dels på læsning af DG's beskrivelse af Tonestregens anvendelse (med noter), dels på nogle mere tilfældige iagttagelser, og endelig på excerpering af et vist antal sider, forskelligt efter formålet (se nedenfor).

Tolkningen af accenten som tegn på tryk er problematisk i flere henseender. For det første : Hvis det er rigtigt at DG kun anvender accenter i stavelser med tryk, så må han have haft en fornemmelse for hvor der var tryk i ordene, men det er jo ingenlunde givet at han har regnet med tre grader, som man normalt gør nu i beskrivelser af dansk Man plejer nu at skelne hovedtryk, bitryk og svagtryk (at man undertiden har mulighed for at skelne fire grader i dobbeltsammensætninger er ikke relevant i denne forbindelse). DG skelner åbenbart ikke mellem stærktryk og bitryk, men han regner med svagtryk i endelser med

svagt *e*, se ovf. p. 172, hvor han taler om endelserne *-des, -kes, -nes, -res*, som man undertiden skriver med *i*, men som han vil skrive med *e*. Da han udtrykkeligt siger at her hverken trykker eller drager man på vokalen eller den følgende konsonant, må det betyde at han opfatter stavelserne som havende svagtryk.

Når han kun nævner genitiv af substantiver og passiv af verber, er det fordi de ender på *s*, og her skrev man dengang ofte *i*; men det gælder naturligvis for alle endelser med svagt *e* at han åbenbart regner med at stavelsen er tryksvag og der sættes ingen accent; han regner også mellemstavelser i fremmedord for svage og skriver dem som nævnt ovenfor med *e*, fx *Ákkedemí, dispetére, Génes* (for *genus*) og *Káses* (for *kasus*) (p. 555).

Problemet er hvordan han opfatter stavelser der står foran hovedtrykket, fx i fremmedord som *natur, trykkeri*, og danske ord som *fortælle, annamme, nøjagtig, tålmodig, almægtig, hukommelse, blufærdighed* osv. Disse stavelser regner man nu i fonetiske beskrivelser for svagtryksstavelser, bl.a. fordi de hverken har stød eller vokallængde, men det er jo ikke sikkert at han gør det. I ord med flere stavelser før trykstavelsen, som *akademi, underdanig* o.l., har første stavelse jo også lidt mere tryk end anden, og i de tilfælde har DG ofte accent, fx blandt de tidligere anførte ord : *Trøkkerí*, og der er andre eksempler, fx *Orgeníst, díelekt, orrigenále, pappegóie, Akkedemí, Almenak*, men også adskillige med enstavelses forled, fx *Aśseśser, Proffeśser, Kurráter, sittrón, paśsiént, fammílierne, partísk, mattériens, Appríl* (også *Appríl*), *Jústiśrø*; og de nævnte *fixére, nattúr, Manner* (også *mannér*), altsammen ord hvor han efter al sandsynlighed har haft andetledstryk.

Dertil kommer at det ser ud til at han ofte blot fordobler konsonanten uden at tilføje nogen accent, men derved også angiver at foregående vokal er kort, fx skriver han ind imellem *Akkedemí, Appríl*.

Et yderligere problem er at han (som omtalt tidligere) kun af og til bruger accenten, så man kan intet slutte når ordet er uden accenter, og spørgsmålet er om han også kan udelade accenten i en del af ordet, når den ikke behøves for at angive kvalitet eller længde, eller måske blot fordi han ikke altid sætter den. Her er hans forslag til ordbogsar-

tikel om ord på *-bær* et godt eksempel (p. 454). Man må regne med at det er overvejende sandsynligt at de alle har haft det samme tryk, dvs. på første led. Eksemplerne er følgende : 1) med accent på begge led : *krøśbæŕ, énebæŕ, mórbæŕ, sólbæŕ, broḿbæŕ* (og på norsk *týtbér*); 2) kun accent på andet led : *blœbæŕ, jordbæŕ, hindbæŕ, hyllebæŕ, kissebæŕ, laurbæŕ, rønnebæŕ, stikkelsbæŕ, multebæŕ* (og på norsk : *blokbér, mœiltbér, bringbér* og *hægbér*). Måske har han regnet med at dobbeltkonsonant var nok til at angive kort vokal i nogle af ordene, men at accenten var nødvendig i dem der har enstavelses første led. Men den var i så fald også nødvendig i *blåbær* (hvor den ganske vist ville kunne tolkes som lang vokal), og hvad med *jordbær*? Man må i hvert enkelt tilfælde tage stilling til om accenten var nødvendig efter hans regler for vokalkvalitet, men man kan endda ikke være helt sikker.

Der kan altså ikke sluttes noget om de ord, hvor man ikke kan være sikker på hvad man skulle vente, fx *Tólmodighed, oplýsning, ansélig, avdélning, Boŕméster* (4 eksempler), *Valmú* (som findes i nogle dialekter med andetledstryk; det samme gælder iøvrigt *muldvarp*).

Endelig kan man nævne et specialtilfælde som forstavelsen *u-*. Her venter man trykstærkt *u-* i uafledte adjektiver, men ikke altid i afledte; men hvis han satte accent over *u-* fx i *usikker*, ville det betyde at vokalen var lang, og det er den ikke, så her kan man ikke tolke den generelt manglende accent som tegn på svagtryk (se ovf. p. 173 om problemet med *u, i, e, o* udtalt kort med deres "eien" lyd). Fx kan man ikke slutte noget om trykplaceringen af at han ikke har accenter i *uordentlig, ukendelig, ulastelig* og at han har accent på andetled i *ubevísligt, umiśtelig* og *ugúdelig*, hvor accenten angiver udtalen af *i* og *u*.

Han har mange eksempler på *forskeĺ*, som ofte findes med andetledstryk hos andre forfattere fra 17. årh., men accenten over *l* kan eventuelt blot angive at *e* udtales med den åbne kvalitet og er kort. Der er kun fundet få andre substantiver som nu har hovedtryk på *for-* : *forhold, Forfædre* og *forœret*; de er uden accenter.

På p. 556-557 er der en række ord hvor han kun har accent over sidste led; men det er fordi han sammenligner endelserne i en række fremmedord med dansk og viser at de samme stavelser forekommer

som andet led i danske ord. Fx *-us* i *lerkrús*, *-il* i *træpíl*, *-ber* i *péber* og *Kandestøber*, *-ar* i *Oĺdefár*. Når han her skriver *Janvár*, men *Febervár* og *Septeḿber*, *Október*, *Novveḿber*, men *Deseḿber*, er det antagelig for at angive kort vokal, ikke for at angive tryk.

Man kunne tænke sig at man i hvert fald kunne slutte til førsteledstryk når der er accent over første vokal, men den behøver jo ikke at betegne længde, kun vokalkvalitet for *i u e o æ ω*, og han regner nok heller ikke stavelse før hovedtryk for helt svag og kort (cf. hans accenter for lang konsonant i sådanne stavelser).

Det er påfaldende at DG betydeligt hyppigere bruger accenter i fremmedord end i hjemlige ord, især i substantiver, hvor man jo også har flest fremmedord. Antallet er sammenlignet ved excerpering af godt 60 sider, fordelt på afsnit på 10 sider hver. Han har her, for substantiver, accenter på ca. 70 fremmedord (herunder ord med fremmed endelse, som *bøgtrøkkerí*) overfor ca. 55 danske ord (heri medregnet en del afledninger). For adjektiver er der ca. lige mange fremmedord og hjemlige ord (10 overfor 11). For verber accentuerer han altid den fremmede endelse *-ere* (fx *diktére*), åbenbart også for at den ikke skal forveksles med den svage endelse *-ere* i komparativ og nogle pluralformer af substantiver.

Der er givet eksempler på en del af fremmedordene i det foregående. Det blev nævnt at de tit ikke blot har accent på den stavelse der sikkert også i hans sprog har haft tryk, men også på den svagere første stavelse (fx *mańnér*, *maťtérie*, *Aĺmenaḱ*, *Akkedemí* etc.). Det er derfor ikke sandsynligt at denne accent skal angive hovedtryk; den markerer snarere kort vokal i første stavelse.

De hjemlige ord (og i dette tilfælde både ord med og uden accent) er også udskrevet på 35 (andre) sider. Accentueringen kan altså sammenlignes på ialt 95 sider. Det er påfaldende at kun 8% af de sammensatte substantiver er accentueret, og kun 9% af adjektiverne, mens tallet for verberne er lidt større (22%).

I hjemlige sammensatte substantiver er der i en halv snes ord accent på begge led : fx *Fóremóneden*, og 4 eksempler på *Boḟmeśter* også skrevet *Boŕmeśter* og *Boŕgmeśter*), dvs. et ord hvor man ville have

ventet andetledstryk. Formålet med accenten på første led er åbenbart at angive den åbne udtale af *o* og kontraktionen (*Vagtmeśter* har kun accent på andet led). I de allerfleste tilfælde er det klart at formålet er at betegne vokalkvalitet og længde, fx ved kontraktioner som i *Faȓbroȓ*. Derudover er der en halv snes ord med fremmed førsteled, alle sammensætninger med *Apprîl*, fx *Apprîlgékken, Apprîlvær*. Kun accent på første led har 9 ord, fx *sólskin, bífald*. Kun accent på andet led har 17 ord, fx *Byfóden, udvísning*, plus et utal af eksempler på *henséende*, ca. 30 ialt. Det er klart at accenten her er nødvendig for at angive hvilket af de 4 *e*'er der har "sin eien lyd". Bortset fra *henséende* har ca. 37% accent på andet led alene (med *henséende* iberegnet bliver der op mod 60%). Blandt de ord der ikke har accent, er der nogle hvor man ville vente andetledstryk, fx *rixdaler, vankundighed* og flere hvor man hos andre forfattere i ældre tid finder andetledstryk, fx *anledning, adskillelse, efterretning* (*oplysning* findes både uden accent og med accent på andet led). Forstavelsen *u-* har aldrig accent, fx *urigtighed, ulíghed*.

Blandt de sammensatte adjektiver er der, på de 95 udskrevne sider, kun ét ord med accent på begge led (*haĺgál*) og 10 ord med accent på andet led alene. Det er især ord med kontraktion som *tilforlâ̈elige* eller ord med blot lang vokal, som *anséligste*. 90% har altså accent på andet led, men eksemplerne er jo ret få; og Caroline Henriksen citerer fx *édsóren* og *liv́eien*, med accent på henholdsvis begge og første led.

Der er accent på afledningsendelsen i *guddómmelig*. Og det kunne formodes at angive tryk, men han har også accent over *Guddom̀men* hvor accenten over *m* må angive kort åbent *o*. Desuden er det påfaldende at DG iøvrigt ikke har accent i en række af de ord hvor man venter andetledstryk: i 8 forskellige sammensætninger med *aller-*, fx *allerædleste, allerførste* o.l., og i eksempler som *højlovlig, højbøren, øbenbarlig, bøgstavlige, tilbørlig, samdregtig, omhyggelig, øverflødig, trohjertig*.

For substantiver og adjektiver er det mest kort vokal i andet led der ikke har accent, dog kun godt halvdelen.

I verberne er der som nævnt flere accenter (22%) end i substantiver og adjektiver.

Mere påfaldende er det at verberne, ligesom adjektiverne men i modsætning til substantiverne, næsten altid har accent på andet led alene, og da verberne jo hos andre forfattere oftere har andetledstryk, er dette blevet undersøgt nærmere, idet verber med accent er udskrevet på 230 sider ialt. Det gav 234 verber med accent, deraf 201 med accent kun på andet led og 31 på begge led. Kun 2 havde accent alene på første led (*mísbrugt* og *ávindes*), dvs. 86% kun på andet led. Der er 19 forskellige partikler, samt to ord med nominalt førsteled. Af de 19 partikler findes kun *an-, in-, øver-, hen-* og *un-* med accent også på partiklen. Langt de fleste eksempler (20 af de 31) skyldes *an-*, og især verbet *ańsé* (12 eksempler med accent på begge led, mod 8 på andet led). For *antâ* er det omvendt (1 på begge led, 17 kun på andet). Hvorfor det særligt er *an-* der har accent og særlig *ańsé,* er vanskeligt at forklare.

Derimod er det meget klart at de verber der ikke har accenter så at sige alle har kort vokal. Det gælder 60 af 84, og yderligere 19 har vokalen ø, som DG af en eller anden grund ikke har med i sine regler om accent for vokalkvalitet (han skelner åbenbart ikke mellem lukket og åben kvalitet her; men han sætter dog accent over ø i andet led 10 gange ellers i det undersøgte materiale), mens der af de verber der har accent kun er 4 med kort vokal.

2.4 Slutning

Det vil sige at ikke alene for substantiver og adjektiver, men også for verberne, er det klart at hans accenter har det formål at angive vokalkvalitet og længde, ikke tryk (det fremgår også af at han ikke har accent i *velsigne* (3 eksempler), og at han har accent på begge led i *aṅnaṁme* (også 3 eksempler), to ord hvor man skulle vente andetledstryk). Når han næsten aldrig har accent på første led (partiklen), kan det forklares ved at vokalen er kort (kun for *ud-* er det måske tvivlsomt), og der kommer, bortset fra enkelte tostavelsespartikler som *ude-* og *øver-*, normalt to konsonanter efter vokalen, hvad han nok har anset for tilstrækkeligt til at angive den korte vokal; men hvorfor han alligevel sætter accent i enkelte tilfælde (specielt i *aṅsé*) er ikke klart.

Med hensyn til tryk skelner DG åbenbart kun mellem trykstavelser og svage endelsestavelser med *e* [ə], samt svage mellemstavelser og nogle endestavelser i fremmedord, som han så også staver med *e* (fx *Akkedemí, Proffésser*), og her sætter han ikke accenter. Alt andet opfatter han åbenbart som bi- eller hovedtryk, og dem skelner han ikke imellem.

Det ville derfor næppe kaste yderligere lys over hans trykforhold at undersøge resten af den 472 sider lange tekst.

På p. 453 har han imidlertid nogle interessante bemærkninger om sammensatte verber som fortjener at citeres.

Han nævner her, at forskellige partikler kan sættes foran eller efter verbet, "forstω i vor endnu værende forvirring med sprωget indtil det blir regeléſt", og nævner at "jeg **adbær**" alene kan bruges i vers, og at "jeg **bort bær**" ikke kan bruges i daglig tale. Han fortsætter :

> " Partikkelordene for Gjøreordene bruges hverken bekvemmelig eller eientlig (forstω alle) i den daglige talemωde ωg den sω kaldte løse eller ubundne stíl, men i vers har man det sω forvirret inført hidtil dags uden forskeſ, hvor Rimene har holdt det for lige ret, nemlig at sette Partikl. bωde for ωg bag et Gjøreord, hvor pω et exempel er víst i **adbær**; men et exempel med Partikl. bag efter et Gjøreord som allene er ωverensstemmende med sprωgets tale, er dette S : **i hvor han bær sig ad, han fωr dog ingen grad.** "

Denne beskrivelse af de sammensatte verber som rene skriftsprogsord stemmer helt overens med hvad Høysgaard skriver (se 4.6.2, p. 197-199).

3. Peder v. Haven (1715-1757)

Anfangs-Gründe der Dänischen Sprache, 1744

Peder v. Haven er født i Odense og student herfra. 1734 fik han teologisk attestats, opholdt sig 1736-1746 i Tyskland, Holland og Rusland med en pause i 1744. 1747 blev han professor i teologi i Sorø og sognepræst samme sted, 1749 blev han dr. theol., 1754 provst.

"Anfangs-Gründe der Dänischen Sprache" er et uklart og uselvstændigt arbejde. Han sammenblander vers og prosa og har i flere tilfælde skrevet både formulering og eksempler af fra Peder Syv. Som Peder Syv siger han at *dissyllaba* med partikel som første led har akcent på sidste led, men eksemplerne er tildels andre : *imod, forsøgt, herud, bagtalt, betalt* (§ 57). Han har også reglen om at et sammensat ord med enstavelses første led har akcent på anden stavelse, fx *betale, Boghandler*. Det sidste er antagelig bare en omskrivning af Peder Syvs eksempel *Bogfører* og er vel tvivlsomt, da flere af reglerne øjensynlig gælder jambiske og trokæiske vers. Men eksemplet *bagtalt* er af interesse.

4. Jens Pedersen Høysgaard (1698-1773)

Tres faciunt collegium, 1743

Concordia res parvæ crescunt eller Anden Prøve af Dansk Orthographie, 1743

Accentuered og Raisonnered Grammatica, 1747

Methodisk Forsøg til en Fuldstændig Dansk Syntax, 1752

Første Anhang til den Accentuerede Grammatika, 1769

4.1 Indledning

Høysgaards værker er den vigtigste kilde til vor viden om udtalen af dansk i det 18. århundrede, ikke blot på grund af omfanget af hans produktion og det store antal accentuerede ord i hans værker, men nok så meget på grund af hans usædvanligt fine øre, hans skarpsindighed og hans evne til klar fremstilling. Han blander ikke, som de fleste af sine forgængere, lyd og bogstav, tryk og hævning i vers osv., men holder normalt begreberne klart adskilt. Han rager højt op over både det 17. århundredes og sin samtids grammatikere og må betragtes som vores største og mest originale sprogforsker før Rask. Han skal derfor behandles særlig udførligt.

Og så er det tilmed en fornøjelse at læse ham, fordi han i reglen skriver i en naturlig dagligsprogsstil, og tit med tørt lune, som i den ofte citerede sætning hvormed han indleder sin første beskrivelse af "åndelavene" i Anden Prøve 1743 : "nu kommer man skulende med hatten for øjnene, fordi man vêd ikke over et par, der vil ynde dèn ræt, som her bliver frembaaren, og vil synes forvendt for de fleste".

Hans liv og værk er indgående beskrevet i Henrik Bertelsens store monografi "Jens Pedersen Høysgaard og hans Forfatterskab" (1926), og Poul Andersen har skrevet om ham i "Dansk biografisk Leksikon". Axel Kock (1886) bygger sin redegørelse for udviklingen af dansk stød og akcent først og fremmest på Høysgaard, men kritiseres af Brøndum-Nielsen (1918). Marius Kristensen (1929) har behandlet Høysgaards sprog. Desuden kan nævnes Anders Bjerrums artikel om Høysgaards "Anden ortografiske Prøve" (1958) hvor han diskuterer hans accenter og hans syn på forholdet mellem skrift og tale.

Alle Høysgaards værker om dansk sprog er genoptrykt i Danske Grammatikere, Fjerde Bind (1920) og Femte Bind (1923). Sidehenvisninger i det følgende gælder denne udgave.

4.2 Høysgaards levned

Høysgaard er født i 1698 i Århus. I 1719 blev han dimitteret fra Aarhus Katedralskole og tog studentereksamen ved universitetet. I 1723 tog han den filosofiske eksamen som var forudsætning for baccalaureusgraden og for hørerembeder ved latinskolerne og i 1727 baccalaureusgraden, den laveste akademiske grad. Han fortsatte dog ikke studierne, og man ved ikke hvad han har foretaget sig i de følgende 10 år, men adskillige udtalelser i hans bøger tyder på at han har ernæret sig ved undervisning; dog er der ingen vidnesbyrd om at det har været i en latinskole.

I 1737 blev han ansat som tredje pedel ved universitetet. Han fik i 1739 mulighed for at avancere til anden pedel, men afslog det, og da der kom en ny mulighed i 1747 overlod han stillingen som anden pedel til sin broder, og igen i 1758 holder han sig tilbage. Han har åbenbart foretrukket stillingen som tredje pedel fordi han her havde sit eget

arbejdsområde, som var uafhængigt af de andre pedeller og af ret begrænset omfang, hvad der gav ham mulighed for at beskæftige sig med de sproglige studier som først og fremmest interesserede ham. I 1753 bad han dog om at stå på ekspektanceliste til klokkerembedet ved Trinitatis Kirke. Det blev aktuelt i 1758, og i 1759 blev han udnævnt til denne stilling, som han beholdt til sin død i 1773 (se Bertelsen 1926, p. 1-64).

4.3 Oversigt over Høysgaards produktion

Høysgaard nævner i sit sidste skrift at han allerede i skolen interesserede sig for sprog, dengang særlig latin, og han har to år før sin død publiceret et lille skrift om konjunktionerne *quod* og *ut*. Han interesserede sig også en overgang for matematik og udgav i 1759 et lille skrift om integralregning (i forøget form 1771). Men hans hovedproduktion drejer sig om dansk, ikke om dansk sproghistorie (hans få bemærkninger herom er i reglen forkerte), men om dansk som det taltes på hans tid.

Hans første publikationer er to små afhandlinger fra 1743 der blev fremkaldt af en strid mellem Niels v. Hauen og Thomas Clitau om dansk ortografi. For ikke at blive indblandet i for megen polemik foregiver han dog at det drejer sig om en strid mellem to afdøde forskere, Gerner og Syv, der havde beskæftiget sig med de samme emner. I det første skrift, "Tres faciunt collegium", diskuterer Høysgaard bl.a. om man skal skelne mellem kort og lang vokal ved at skrive lang vokal dobbelt (som Syv foreslog) eller ved at fordoble konsonanten efter kort vokal (som Gerner foretrak), og skriver at sålænge man ikke har andre midler må man anvende enten vokalfordobling eller konsonantfordobling, men intet af midlerne er gode, da man hverken hører to vokaler i *brød* eller to konsonanter i *smør*. Han antyder at der findes et bedre middel, som han dog ikke vil rykke ud med, da det blot ville blive anset for en grille.

I den anden afhandling, "Concordia res parvæ crescunt eller Anden Prøve af Dansk Orthographie", der var fremkaldt af et svar fra Clitau, fremsætter Høysgaard for første gang sit eget forslag, som han udfor-

mer nærmere i sit første store værk fra 1747, og som går ud på at betegne det han her kalder "tonerne", nemlig vokallængde og stød, ved accenttegn.

I 1747 kommer hans første hovedværk, "*Accentuered og Raisonnered Grammatica*", på 234 sider. Det består, efter en kort fortale (bl.a. om nytten af sproglige studier), af to dele, "*Etymologìa* eller ordenes Betràgtning" og "*Syntàxis* eller Ordenes Sammenføyelse". Første del falder igen i tre afsnit : 1. "Ordenes Matêrie" (p. 259-278), som vil blive udførligt refereret i det følgende; 2. "Ordenes Forskjèl" (p. 279-366), som behandler ordklasser, orddannelse og fleksion; og 3. "Om Orthographíen eller Skrive-rigtigheden" (p. 366-417). Anden del (syntaksen) omfatter p. 418-464. Endelig tilføjer han "Kort Dansk *Prosodia*" (p. 465-487). Afsnittet om ortografi gør også rede for accentsystemet og "åndelavene", og i prosodien gøres der kort rede for ordenes tryk. Disse to afsnit bliver derfor også relevante for det følgende. Afsnittet om ordenes forskel giver ikke noget særligt nyt. Høysgaard har ikke frigjort sig fra den latinske grammatik, men der er mange gode enkeltiagttagelser; og det korte syntaktiske afsnit er kun et uddrag af hans store næste bog.

Høysgaards andet store hovedværk er "Methodisk Forsøg til en Fuldstændig Dansk Syntax" 1752, en meget omfattende fremstilling på 507 sider. Værket er meget originalt i sin opbygning med hovedvægt på de betydningsmæssige nuancer i relationerne mellem forskellige sætningsled og indeholder en rigdom af fine iagttagelser, fx om brugen af artikel. Men det er kun et kort afsnit om sammensatte ord der er relevant for spørgsmålet om tryk.

I 1769, få år før sin død, publicerede Høysgaard endnu et mindre skrift, "Første Anhang til den Accentuerede Grammatika", som var fremkaldt af en lærebog i dansk for tyskere af Jacob Baden med vedføjet ordbog, der var udkommet i 1767. Baden omtaler her Høysgaards grammatik meget rosende, men anvender ingen lydskrift og heller ikke Høysgaards accenter. I Anhang uddyber Høysgaard sin beskrivelse af vokalerne og af "åndelavene". Desuden gør han rede for

hvor megen accentuering der er nyttig i en glosebog og giver en prøve herpå i form af begyndelsen af et register over ord fra *a* til *ax*.

Ingen af Høysgaards skrifter bærer hans navn undtagen de to sidste : Anhanget og artiklen om *quod* og *ut*. Men at de er af samme forfatter fremgår af, at de to første (fra 1743) blev genoptrykt sammen med den accentuerede Grammatik, og paragrafnumrene fortsatte fra denne i syntaksen; og det blev angivet på den sidste at den kunne købes i Studiegaarden. Høysgaard søgte ikke støtte til sine bøger, men bekostede selv trykningen og solgte dem selv, så man var ikke i tvivl om hvem forfatteren var.

4.4 Høysgaards sprog og syn på det rette sprog

Der kan ifølge Bertelsen ikke være tvivl om at Høysgaard er født i Århus, da det fremgår af Worms litteraturleksikon fra 1771, og Worm var selv født i Århus og tilmed rektor for Aarhus Katedralskole, hvorfra Høysgaard blev dimitteret. Desuden fremgår det klart af hans eksempler på brugen af stød at han er østjyde, bl.a. hans mangel på stød i verber af typen *betale* og *udtale*. Desuden mangler han stød i ord på kort vokal fulgt af stemt + ustemt konsonant, fx *mælk*, *telt* o.l., undtagen i perfektum participium (*tjént*), præteritum (*fáldt*) og imperativer (*vélt !*), og disse undtagelser stemmer med egnen omkring Århus.

Det er dog ikke sådan at Høysgaard bevidst foretrækker jyske former, med undtagelse af den nævnte stødløshed i formen *mælk*. Han gør opmærksom på at københavnsk her har stød i disse ord, mens jysk ikke har stød, og han foretrækker i dette tilfælde den jyske form "thi vi haver flere end nòk af Stød-tonede ôrd dèsforùden" (Grammatikken § 314). Han udtaler sig mange steder om hvad der er det bedste sprog. Han siger (§ 257) at det der falder så let og naturligt at alle dialekter stemmer overens, bør anses for rigtigt, men iøvrigt anser han sproget i Roskilde for at være det bedste, fordi man der udtaler alle ord som de rettest skrives (§ 260-62); næst efter sproget i Roskilde er københavnsk det bedste, men man skal rette sig efter hvordan de lærde og "andre vittige Folk" taler. Han retter sig kun efter den bedste dialekt hvor analogi og deslige ikke tilsiger andet, og han tilføjer : "Læseren

kan dêrfor ikke áltîd dømme om det følgende efter sîn egen Dialect, ligesom jèg ikke héller efter min egen" (§ 309).

Forskellige udtalelser i Høysgaards værker viser at han ikke alene, i kraft af sin uddannelse, havde godt kendskab til latin og græsk, men også til tysk og fransk, og han citerer både tyske og franske grammatiske værker, men er ikke afhængig af dem. Han har også kendskab til musik, men interesserede sig ikke for poesi.

4.5 Høysgaards fonetiske system

Høysgaards omtale af vokaler og konsonanter er ganske kort, og beskrivelsen af konsonanter indeholder intet udover traditionen. Men for vokalerne adskiller han det snævre ø (som i *sø*) og det mere åbne (som i *børn*), det sidste skrevet ǿ, og opstiller vokalerne i et system :

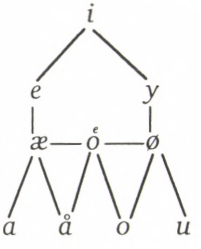

som han især begrunder med alternationer og med at nærtstående vokaler findes i samme ord i forskellige dialekter, men som snarere bygger på auditiv lighed.[87]

Høysgaard er desuden i modsætning til sine forgængere klar over at forskellen mellem vokalerne opstår ved at en tone frembragt i larynx modificeres af de øvre hulrums forskellige form; og hvis de er hviskede modificerer hulrummene luftstrømmen, så man stadig kan høre forskellen.

Men det helt nye i Høysgaards lydbeskrivelse er hans prosodiske system. Som bekendt er han den første der har iagttaget stødet, givet det

---

[87] Den lodrette dimension har en slående lighed med den dominerende auditive dimension jeg nåede til ved auditive forsøg med danske vokaler (EFJ 1967).

navn og beskrevet det, dels fysiologisk : "Svelget lukker sig til for Aànden" (§ 1953) så luftstrømmen standses og, ved lange vokaler, får "fârt igjèn" (§ 25), dels auditivt (det lyder som et "meget lidet hìk" (§ 26)). Men derudover har han givet mange eksempler på at det er "ordforskjellende"[88] og (i § 312-353) givet udførlige regler for dets forekomst (de er mere indviklede end nødvendigt, men korrekte, når man husker på at han er jyde) – ialt en imponerende præstation. Han er desuden klar over at det er karakteristisk for dansk, fx ikke findes i tysk, og at der er forskel på udtalen i danske dialekter : de sjællandske bønder bør ikke "jøkke dem saa ilde ûd" (§ 31) og lollikerne lader "ikke Støde~tonen áltîd saa kjendelig høres som de burde" (§ 328).

Men dertil kommer at han indordner stødet i sit prosodiske system, som han opstiller i grammatikken § 17-18, som handler om "Ords og Stàvelsers prosódiske Beskàffenhèder" :[89]

> "Enhvèr Stàvelses Prosódiske Ègenskàber ere fire slàgs; thi den haver (1) sin Accènt eller Tone, (2) sin Tîd eller Tonehóld, (3) sin Qvantitêt eller Længde i Vèrs, og (4) sit Aàndelav, eller visse maade at ùdàandes páa ... ... Dòg accurât at tale, ere disse Ègenskàber ikkun 3 slàgs, eftersom det 3die differêrer ikke reâliter og virkelig fra det andet" (§ 18).

Ved "Accènt eller Tone" forstår han tonehøjde der, som han rigtigt bemærker, ofte følges med "Tonehóld" (som hos ham betegner tryk), men ikke behøver det. Som eksempel bruger han ordet 'Forhuset', hvor første stavelse i almindelighed er "*acut* eller højt~lydende", den sidste "*gravis* og làvt~lydende", den midterste "dòbelt~lydende", idet den begynder højt og ender lavere.

---

[88] Hans synspunkt er her (som iøvrigt også i vokalsystemet) i virkeligheden fonologisk, ikke rent fonetisk.

[89] Høysgaards accenter betegner hvad han kalder "åndelav", d.v.s. vokallængde og stød (ˊ for stød på konsonant, ^ for stød på langvokal, ` for kortvokal uden stød og ˋ for langvokal uden stød). De er kort eksemplificeret på den følgende side og der er gjort nøjere rede for dem i 4.7.1 (p. 201 ff.)

"Aandelav" (en betegnelse han har dannet i analogi med "håndelav") defineres som

> "nogle sære stôd og aande~pust at udføre stàvelserne eller deres Vocâler og øvrige Lŷd mundtlig mèd" (§ 24).

Han skelner som bekendt mellem fire :

> "Det Stødende Aandelav ligesom stopper aànden, saasom i det ôrd Sáng; Det Kort~jævne lader àanden fare glàt igjennem, saasom udi det ôrd Stàd; det Dóbelte først stopper for aanden, og i det samme ù~formærket gìver den fârt igjèn, saasom Flôr; og det Làngjævne bliver saa jævnt làng~dråged, saasom Brȯr i Stéden for Broder" (§ 25).[90, 91]

Han når altså til sin firdeling ved kombination af de to modsætninger : Stød / ikke-stød (*Sáng* og *Flôr* overfor *Stad* og *Brȯr*), og kort vokal / lang vokal (*Sáng* og *Stad* overfor *Flôr* og *Brȯr*). Men når Høysgaard bruger udtrykkene lang og kort, tænker han på "Qvantitet" i vers (d.v.s. ord der i kraft af deres tryk skal stå i hævning eller sænkning).[92]

I "Første Anhang til den Accentuerede Grammatika" 1769 er terminologien mindre klar, idet der kun skelnes mellem Aandelav og Qvantitet. Tone holdes ude, fordi det ikke er "ordforskjellende", hvad der jo iøvrigt er rigtigt nok, og Tonehold tages ikke med i opstillingen, men lang og kort kvantitet, d.v.s. den respektive tid mellem stavelserne i vers forklares ved om stavelsen har tonehold eller ikke. Det havde væ-

---

[90] Når Høysgaard i ord som *bí* og *dú* og *dúer* bruger accenttegnet for det "stødende" åndelav som i *sáng* og ikke det "dobbelte" som i *Flôr*, beror det ifølge Marius Kristensen (1929) på at man i hans hjemegn havde tydeligt vokalisk efterslag i typen *Flôr*, men ikke ved stavelsefinal vokal.

[91] I § 33 gives nogle yderligere betegnelser : det stødende kaldes også "Stȯd~tȯned", det kortjævne "Jævn~tȯned" eller "Skàrp~tȯned", det dobbelte "Circumflectêred" og det langjævne "Dræge~tȯned". Desuden sammenfattes det kortjævne og det stødende som "Kòrt~tȯned" og det langjævne og det dobbelte som "Lang~tȯned".

[92] I § 24 nævner Høysgaard muligheden af at regne med et femte åndelav i ord som jysk *skin'* (i stedet for *skinne*) med 'efternynnen' på konsonanten; men det optager han dog ikke i sit system.

ret klarere at holde verslæren udenfor, og kun skelne Aandelav og Tonehold. Men man er dog ganske klar over hvad han mener.

Det der er af særlig interesse i denne sammenhæng er hvad han siger om Tonehold og Qvantitet.

I § 20 hedder det :

> "Tǫ̀ne˝ hóld er forskjèl paa Stàvelser, ikke i henséende tìl, at deris Vocâler ere lange eller korte, men baade fornémelig i henséende til det èftertrǫ̀k, som den ene hâr i udsigelsen frém for den anden, sàa ògsaa noget i henséende til de u˝lìge smàa˝dèle af Tîd, som der er fra begýndelsen af den ene stàvelses udsigelse til den andens, da der mærkes et òphóld ved ên stàvelse, end òg, nâar dens Vocâl udsìges kòrt, mere end ved en anden : saa at Stàvelser i ôrdene hâr sig tìl hveràndre næsten som Noder i Musìqven, hvôráf nogle fálder i Tactens nèdslag, andre i Tactens òpslag ... ... man ligner kun de nærmeste stàvelser i talen med hveràndre, og dà hverken mærker man, ey héller behǫ̀ves der at mærke flere end tré Tǫ̀nehóld, nemlig det Stærke, det Svage, og det Svageste, hvilket sidste for beqvæmelighed og korthed i talen kan hedde Ingen. Alle disse tré Tonehold mærkes i sìdst ànførte exèmpel Fòrhûset; thi dêr hâr den første stàvelse det Stærke Tǫ̀nehóld, og den anden det Svage imòd den første at regne; men den sidste det Svageste, og ànsées dà at være uden Tǫ̀ne˝hóld, fordì den ûdsìges mere løselig og hastig end de andre. NB. At det rætte og stærke Tǫ̀ne˝hóld desbèdre kan høres og mærkes, da tilègner det sig gemênligst den *acute* og høyt˝lydende Tone, som af § 19 kan agtes".

§ 21 handler om kvantitet.

> "En stávelses [sic] Qvantitêt eller Længde i Vèrs er enten láng eller kòrt eller tilfælles; némlig den kaldes (uden hènsigt til Vocâlens lange eller korte Aandelav) áltid láng, nâar den i u˝bùnden tale hâr noget Tone˝hold, enten stærkt eller svâgt; og áltid kòrt, nâar den i u˝bùnden tale udsìges uden Tǫ̀ne˝hold, enten næst fòrvèd eller næst efter Tǫ̀ne˝

> hóldet, men bruges tilfǽlles, dog hèlst kòrt, nâar den i u⸗bùnden tale udsiges uden Tȯne⸗hóld nǽst efter en kòrt quantitêt i samme ôrd; sàasom i bemældte ôrd Fòrhûset ere de tú første stàvelser lange og den sidste kòrt (men tvende lange efter hinànden dúer ikke i Danske Vèrs)."

Selv om kvantitet afhænger af tonehold er der dog altså en vis forskel,

> "thi ôrdet Tone⸗hold forklȧrer noget af stàvelsers natûr, og at sige Quantitêt i stéden for Tone⸗hold, tjêner til en beqvæmmere maade at lære páa, nâar der i *Prosodien* handles om Vèrs at gjøre. Thi det behǿves ikke at spørge, hvôr der i en Rȉm⸗Linie skal være stǽrk, svâgt eller ingen Tone⸗hold, men der spørges al⸗ȅne óm, hvôr den skal have lange stàvelser, og hvôr den skal have korte".

Lange og korte stavelser i vers betegnes ved – og ∪. Høysgaard bruger dog accenterne i stedet for til at betegne "lange" stavelser og ∪ over vokalen til at betegne "korte" stavelser.

I § 471 præciseres dette forhold mellem tonehold og kvantitet igen. Stavelser der altid har tonehold er lange, uden tonehold korte, og stavelser som snart kan have tonehold og snart miste det (hvad der sker i sammenhængende tale, ikke i isolerede ord) siges at være tilfælles.

I § 474 siges om enstavelsesord, at "Navn⸗ord" (dvs. substantiver og adjektiver) samt visse adverbier der har samme "eftertrøk" aldrig kan miste toneholdet og derfor altid skal bruges som "lange" i vers, fx *Mànd* (trykfejl for *Mánd*), *Hûs, glàd, gùds, frém, hén, hìd, dìd, bòrt, fòrt, stràx, snârt, tìt* og "slige ord, som ofte ere de mærkværdigste i en *Proposition*."

Det betones også stærkt, at der skal være fuldstændig overensstemmelse mellem tryk i tale og vers.

Bertelsen bebrejder (p. 125 ff.) Høysgaard, at han ligesom de ældre grammatikere sammenblander Tonehold og Kvantitet, fx anser han det for en fejl, at Høysgaard taler om "de u⸗lȉge smàa⸗dȅle af Tîd" ved stavelser med og uden tonehold. Men det er jo en ganske korrekt fonetisk iagttagelse, at længden bidrager til fremhævelsen af en stavelse,

og at Høysgaard blander relativt og absolut i tonehold og kvantitet er heller ikke rigtigt. Bertelsen er selv uklar. Høysgaard benytter kun den traditionelle terminologi : "lang" og "kort" betyder hos ham stavelser der skal stå i hævning og stavelser der skal stå i sænkning.

Resultatet af dette er, at man med ret stor sikkerhed kan slutte ud fra Høysgaards udtalelser om bestemte ords eller ordtypers tonehold eller kvantitet til prosaudtalen. Desværre giver han ingen udførlig fremstilling af toneholdet. Det meste kan findes i prosodien § 472 ff., hvad der undertiden kan være noget upraktisk, fordi der jo i prosodien kun skelnes mellem lang og kort.

4.6 Høysgaards trykregler

4.6.1 Usammensatte ord

Om usammensatte tostavelsesord gives § 483 denne regel :

> "Alle rætte Danske Enkelte[93] ord af tu stàvelser har den første stàvelse lang og den anden kort, saas: Híměl, Mànddŏm &c. NB Slige ord som ĭmôd, ĭhjèl, ĭgjèn, gĕmên bør regnes for at være sammensatte."

Om længere ord siges i § 489 :

> "Ingen Bag-øgning kan i rætte Enkelte Danske ord betage Stam-Vocalerne ál deres Tone-hold, undtagen inde, dómelig og sómelig, og det uden tvivl ved misbrug (se og § 491)."

Her står :

> "Den stavelse, som gaaer næst forved den Øgning ĕlĭg, er altid lang med stærk Tone-hold, saas: ædrúĕlĭg, mĭskúndĕlĭg, ĕvíndĕlĭg &c.; endskjønt de kómer af ædrŭ &c."

Det samme siges i § 340. Af andre undtagelser nævnes kun fremmedord (på *-i, -ent* osv., § 493 og 346-49).

---

[93] "enkelte ord" betyder hos Høysgaard (simple og afledte) usammensatte ord.

Ellers nævnes ingen eksempler, men at han i hvert fald i reglen ikke har haft hovedtryk på *-agtig* og *-haftig*, fremgår af § 487, hvor det hedder :

> "Af Trè˝stàvelses˝ord paa agtig, haftig, færdig, eller voren, dúer endêl intet i Vers, og de flèste ere ikke gandske *accurate*, saas. bȁrnàgtig, knàrvòren &c."

At de ikke duer i vers, kan kun fortolkes således at de har hovedtryk på 1. stavelse, hvorved der kommer to stærke stavelser efter hinanden (jfr. nedenfor om 'Forstaden'). Når der ikke står 'alle', behøver det kun at betyde, at de der har tostavelses forled jo godt kan bruges i vers (*segnefærdig* etc.), ikke nødvendigvis at der findes nogle med hovedtryk på afledningsendelsen. Han regner øjensynlig heller ikke med akcentforskydning ved trestavelsesord ellers. Det siges fx udtrykkelig i § 486, at

> "den Øgning dom bliver og lang naar ordet voxer, skjønt den første stàvelse beholder det fornémeste Tone˝hold, f: ex: af mànddŏm, sỳgdŏm &c. kómer mànddómen, sỳgdómen &c."

Overvejelser i § 488 angående anvendelsen af *ba-* i *frugtbare* i sænkning viser også at der kun er tale om bitryk (og det fremgår iøvrigt af hans accentueringer).

Han har altså i overensstemmelse med moderne dansk hovedtryk på *-'inde, -'sommelig* og *-'dommelig*, og tryk på stavelsen umiddelbart foran *-elig*, men afviger i hvert fald i nogle ord på *-agtig, -færdig* og *-haftig*, fx *'barnagtig*.

4.6.2 Sammensatte ord (samt præfiks-ord)

§ 496 handler om sammensatte tostavelsesord.

> "Nåar de fraskillelige ȅn˝-stàvelses For˝øgninger hâr nogen eftertrøk og bemærkelse, saa at de kan lade sig forklare, da tilègner de sig gjerne det stærke Tone˝hold, hvorover de Kort˝tonede ȅn˝stàvelsesord, som de sammensættes med, bliver nogenledes stakkede, men de Lang˝tonede forbliver lange,

> saas.: fòrstad, ìndgang, ůdgang, fòrhûs, bǫ̀g˝stôl &c. ... ..."

I sammensatte tostavelsesord med lang vokal i andet led regnes dette altså for "langt" (se nedenfor § 499). Han fortsætter :

> "Tvertimod i de ord fŏrtræd, fŏrlîs &c. kan for ikke udtolkes som en fraskillelig præposition, og mister da Tone˝holdet. Dog siger man fòrbud, endskjønt det kómer af fŏrbŷd, og saadant mere."

I § 25 nævnes også at *o* i fòrmánd har tonehold, men i forstánd er uden tonehold.

I § 499 nævnes Bǫ̀g˝stôl som eksempel på en spondæ. Men det tilføjes :

> "Saadanne ord og Rìm˝máal har ingen sted i rætte Danske Vers: brùges dog i stôr trang i steden for en lang og kort stàvelse; thi kun ên af tu samlede lange stàvelser hâr det fornémeste Tone˝hold."

Det er værd at bemærke, at det kun er "i stôr trang" sådanne ord kan bruges som trokæer. Det tyder på et meget stærkt bitryk. Men Høysgaard regner det åbenbart for det normale at første led har hovedtryk. Dermed stemmer også den almindelige regel han giver i syntaksen, hvor der ellers ikke står noget om akcent, § 1871 :

> "I Sammensættelsen staaer *Regendum* e. det Navn først, der *specificerer Regens* e. Styreposten; og haver da et sterkere Tonehold end *Regens*."

Han giver bl.a. eksemplerne *Malt-Dynge, Systerdaatter, Ærekjær*.

Om ord på tre eller flere stavelser gives regler i § 497 :

> "Nåar de sammensatte Tu˝stavelses ord voxer ved en kort stàvelse bàg til, som ikke bliver lang, nåar ordet videre forøges i enden, da lyder det sidste ord i henseende til dets Quantitêter, ligesom, nåar For˝øgningen er borte, saas.: fòrstáděn, kjøbmánděn, ìndgángěn, fòrbúdět &c.; saa

> at det fornémeste Tone⁄hold forbliver dog dêr, hvor det var, førend ordet voxte i enden."

Cf. også formuleringen i § 20 (se 4.5, p. 191 ovenfor).

I § 21, der handler om "quantitet", kommer han ind på anvendelsen af denne type i vers. Det nævnes at i dansk kan man ikke som i græsk og latin bruge en stavelse kort i vers, når den har noget Tonehold i ubunden tale :

> "Dog kómer det Danske saavìdt overêns méd dem, at gemênlig kan en Fòrøgning snarere miste sit Tòne⁄hóld udi Danske Vèrs, end en Rǫd⁄stàvelse: thi nâar gált skulde være, kunde det bædre taales at skrive og sige, *e.gr.* Fŏrstáděn, end Fòrstăden."

Hvorfor man ikke kan sige det sidste begrundes nærmere i § 504 :

> "Kjende⁄tegnet paa en ægte og fùldkómen Dactylus er, at dens korte stàvelser skal have mere lighed af en Jambus end áf en Trochæus, og dog ikke være nogen af delene tilfùlde. Dêrfor ligger der ingen accurat Dactylus udi slige ord som Pòst⁄búdět, åarságěn &c.; thi búdet og ságen som skulde være enden af begge Dactylis, ligner mêst en Trochæus: men ordet skìkkělĭg gjør en perfect Dactylus, fordi enden kělìg ligner mêst en Jambus."

Denne præcise redegørelse viser også hvor varsom man skal være med at slutte fra tidligere metrikeres udtalelser om trestavelsesord af denne type til prosaudtalen.

Den forsigtige formulering af reglen i § 496 (at de "fraskillelige" enstavelses forøgninger "gjerne" tilegner sig det stærke tonehold) tyder på, at der dels kunne være nogle ufraskillelige forøgninger med afvigende akcent, dels nogle fraskillelige der ikke har så megen "eftertrøk og bemærkelse" at de kan tilegne sig akcenten. I § 62 gives nogle eksempler på begge dele. Her nævnes

> "de U⁄ fraskillelige ere disse : aår, bě, ěr, gě, gjèn, mìs, sàm, vàn, vèder, vìder, u og un ..."

En bue over bogstavet betyder hos Høysgaard at de altid er korte i vers, d.v.s. de har svagtryk, og intet tegn betyder at de er "tilfælles", altså kan anvendes på begge måder i vers. Det er altså kun *be-, ge-, er-* der betegnes som uden Tonehold. At *u-* kan være trykstærkt fremgår af § 276, men at det også kan være tryksvagt fremgår af § 497 hvor han siger at

> " u skal ikke nødvendig have det stærke Tone⁀hold; thi vi siger tiere ŭ⁀líg end ù⁀líg."

un- forekommer vist kun umiddelbart foran rodstavelse, som altså må kunne have tryk. Ved *sàm-* har han åbenbart senere været lidt i tvivl. I manuskriptet D, der indeholder et udkast til rettelser, er det ændret til *sam-*, men det er streget ud igen. *mis-* står § 344 uden accent.

Om de fraskillelige "forøgninger" siges i § 62 :

> "De Fràskíllelige kan være alle slags ôrd, og deriblàndt àd, án, í, bí, eller i Sàmmensættelsen àn, ì, bì, og undertiden ăd, ăn, ĭ, bĭ sàasom: àdspòrger eller ădspòrger, ànsôgning eller ănsôgning, ĭhjèl, bìfáld &c."

Svagt *ad-* og *an-* kan altså forekomme i trestavelsesord. Om det også gælder tostavelsesord er usikkert; der er ingen eksempler.

Med hensyn til akcentuationen af typen *adspørger* både hos Høysgaard og andre er et par bemærkninger andetsteds i grammatikken og i syntaksen af interesse. I § 415 tales om

> "de ord, som enten paa brugeligt eller tvungen Dansk kan, som Forøgninger, sammensættes med Verbum, men kan og skilles derfrá og sættes bàg efter",

og han nævner at man både kan sige *lôsgiver* og *giver lôs*, *àngriber* og *griber án*, og

> "nogenledes færdig⁀gjør i steden for gjør færdig, hjèmsender i steden for sender hjém, o.s.f."

I syntaksen § 1765-67 udbygger han lidt nøjere hvad han mener med tvungen dansk. Om "Adverbialerne" siges :

> "1. Man bør ikke sammensætte disse Partikler med flere *Verba* og i andre Tilfælde, end dem, som almindelig Brug dertil haver udvalt. I den Henseende erindrer § 416 om, at de rætte *Composita* maa læres af Ordbøgger: men ved Ordbøgger sigtes fornemmelig til dem, som maa skee forgjæves ventes. Hvad dem angaaer, som vi allerede have, da kan man ikke meget lide paa dèm i den Fald. Thi man forderver kun Stiilen, og gjør den meget ubehagelig og fremmed, om man spækker den med slige *Verba* som disse :
>
> [her nævnes : *afbide, affalde, afvæne, forbigaae, forelæse, fremkomme, fremlede, fremsige, gjennemlæse, gjennemreyse, hendrage, henkaste, henkomme, hensende, imodsige, imodstaa, indbære, indjage, nedbøye, neddrage, nedhente, nedstige, opøse, overføre, paasætte, sammenbinde, sammenkalde, sønderslaae, tilbagedrive, tilbringe, udbyde, uddrive, udgaae, udkalde, udleve, udlokke, udskjelde, udskrabe, undergaae* o.s.v.]
>
> Thi, hvor fremmet og tvunget er det ikke at sige : Optag *Bogen, som* nedfaldt; Forbigaa *det, som han har* fraraadet *dig* at vedrøre; i steden for : Tag *Bogen* op, *som* faldt need; Gaa *det* forbi, *som han har* raadet *dig* fra at røre ved o.s.v. ?
>
> 2. Men de slemmeste af slige *Verba* ere de, som begynde af en *Præposition*, der strax haver Ord efter sig at styre, saasnart man skiller den fra *Verbum*, saas:
>
> [her nævnes : *fraholde, fraraade, fraskille, frastaae, fratage, fravæne, imodsætte, imodtage, paaføle, paahænge, paahylle, paakjende, paaraabe, paaskrive, paasmøre, paategne, tilbinde, tildømme, tilraade, tilskynde, tilvæne*]
>
> Thi man siger : At holde, raade og væne *een* fra *noget* ... ... Dog finder man nok af slige Sammensatte *Verba* i vore Ordbøgger."

Men han tilføjer at man ofte bruger tilsvarende passive participier og verbalnominer; her nævnes 33 eksempler, bl.a. : *aflagt, eftergiven,*

forelæst, hengiven, indført, nedbøyed, oplæst, Paafund, sammenbunden, Tilskyndelse.

Det vil altså sige, at bortset fra participier er mange verber af denne type skriftsprogsord, som ikke bruges i levende tale, de er ikke folkelige.[94] Det gør det lettere at bruge dem vilkårligt i vers. Man har i mange tilfælde næppe haft nogen fast trykplacering i prosaudtale ganske simpelt fordi man ikke brugte disse ord. Derfor kan digterne jo også blive ved at bruge *ned'stige* o.l. den dag i dag.

I § 344 gives nogle regler om stød i sammensatte ord som indirekte også giver oplysning om tryk. Her staar :

> "Det andet ôrd i Sammensættelsen bliver gemênlig i Aàndelávet ù⁀foràndred, ligesom i de nyelig ànførte exèmpler. Undt: nâar Fòr⁀ǿgningen i Navn⁀ôrd af tré eller flere stàvelser er nogen af disse Partìkler, bĕ, fŏr, mis, mod, ŏm, ŏp, păa, tĭl, og i sær, dêrsom ôrdet i samme tîd gâaer ûd enten paa lse, ing eller ig; da bliver, fordì brúgen saalędes vil have det, ofte Rǫ̀d⁀stàvelsen *circum*flectêred, om den er sáadan, naar den nævnes for sig sélv som et Stàm⁀ôrd men ellers gemênlig Stǫ̀dtǫ̀net. ... ..."

Som eksempler nævnes : "bestándig, forvârlig, taalmôdig og fortrædelig" (*taalmôdig* begynder jo ganske vist ikke med partikel).

Den manglende accent i *taalmôdig, forvârlig, fortrædelig* må betyde at de har svagt forled (se senere begrundelse). Det viser altså, at han også kan have hovedtryk på andetled i denne slags sammensatte adjektiver ligesom i moderne dansk. Han nævner kun eksempler på *-ig* her, men fra hans accentueringer kan man se at han også har eksempler på *-else*, fx *tilstáaelse*. Han tilføjer : "Forresten følger de Sammensatte ôrd de samme regler som de Enkelte".

I § 345 nævner han ord som *forgjæves, beskêden* o.l., men siger at deres åndelav kan ses af det foregående :

---

[94] Det samme kan jo siges nu, men der er dog flere af dem Høysgaard nævner som nu er brugelige, også i tale (fx *overføre, tilbringe, fraråde* o.a.).

> "... ... og jeg hâr anvéndt saa stôr flîd paa de Enkelte, at jeg kedes nù vèd at skrive mere óm de Sammensatte. Ellers kan der nòk ventes noget mere dêróm en anden gáng, nâar gjækken stikker mig igjèn."

Men det gjorde den desværre ikke.

Hovedresultatet er at hovedtrykkets plads hos Høysgaard stort set er som i moderne dansk (også i typen *Forstaden*). Han har dog, afvigende fra den nugældende udtale, forledstryk i nogle adjektiver på *-agtig, -færdig* og *-haftig*, omvendt hovedtryk på sidste led i fx *ulig*, og fakultativt i nogle ord på *ad-, an-* og *bi-* (*adspørger, ansøgning*) og muligvis på flere af denne type (se ovf. p. 194-197). Bertelsen mener, at *ŭ⁀líg* muligvis blot angiver hyppig udtale i vers. Men det er der dog efter sammenhængen ingen grund til at antage.

I modsætning til tidligere grammatikere giver Høysgaard udførlig besked om bitryk. Fremstillingen er dog ikke helt nem at fortolke, da det meste står i prosodien, hvor det drejer sig om hvad der kan stå i hævning i vers.

Det er dog ganske klart at han, som refereret ovenfor, har bitryk i andet led af ord som *Fòrhûset, Fòrstáden* og *Bo̍g⁀stôl*, og det må være et ret stærkt bitryk, da *Bo̍g⁀stôl* omtales som en dårlig trokæ og da typen *Fòrstáden* i vers helst skal have andet led i hævning, fordi rodstavelsen ikke må svækkes for meget; men til gengæld synes han at have haft et noget svagere andet led, hvis dette er enstavet med kort vokal uden stød. Det fremgår dels af § 496, hvor han siger at i *fòrstad, ìndgang* og *ùdgang* bliver andetleddene "nogenledes stakkede", og andenstavelserne forsynes ikke med accenter (de er altså bedre trokæer end *Bo̍g⁀stôl*); dels af § 276, hvor han nævner at ordene *àrbejd, åarsag* og *ù⁀mag*, når de kaster slut-*e* væk, "kaster hele Tòne⁀hóldet paa den første stàvelse".[95] Man kan dog ikke deraf slutte at også ord som *ìnd-*

[95] Bertelsen omtaler det som en jysk ejendommelighed, og Ella Jensen (1944) har påvist disse 'levis' andetleds forekomst i Houlbjergmålet nær Århus – omend det er sjældnere end i vestjysk.

gang og *fòrstad* har haft helt svagt andetled, for det er i prosodien (hvor der kun skelnes to trin, ikke tre som i toneholdslæren), at disse ord omtales, og at de bliver "nogenledes stakkede" vil blot sige at de kan stå i sænkning.

I modsætning til rigsmålet har Høysgaard ikke stød i *-hed, -dom, -skab* undtagen i bestemt form (*-heden* etc.), hvad der tyder på ret svag udtale, og de er i metrikken "tilfælles" (dvs. de kan bruges både i hævning og sænkning (§ 485)). *-bar* og *-som* betegner han derimod i § 62 med tegnet ˘ som "korte". Det samme gælder endelser på svagt *-e* og *-i*, fx *-est* og *-lĭng*; men *-bar* er dog lidt "længere" end et følgende svagt *-e* (§ 485). En type som *tærnĭngĕrnĕ* dur ikke i vers (§ 490).

Angivelserne om enstavelsesord giver også en del oplysninger om sætningsakcent. Høysgaard nævner fx svækkelsen af første ord i forbindelser som *Hĕrr Peder, tù lŏd sìlke*. Han omtaler også verbalforbindelser som *găaer ûd* og tryk på præposition med svækkelsen af styret pronomen som *kòm tíl mig* (§ 475, 480, 352, 353).

4.7 Høysgaards accenter

4.7.1 Høysgaards egne udtalelser om accenters brug

Foruden Høysgaards direkte udtalelser om tonehold må man tage hans accentbetegnelser i betragtning.

I "Anden Prøve" har han accentueret visse ord, og hele den store grammatik er gennemaccentueret. Indtil § 354 (syntaksen), dvs. de første 160 sider i "Danske Grammatikere", er det mange ord i hver linie. Men efter at han § 309-353 har givet reglerne for åndelavene, accentuerer han langt færre ord "at Fremmede kan øve sig i læsningen efter samme regler". I Anhanget til grammatikken (§ 2021-2022) er der en accentueret ordliste omfattende ord der begynder med *a-*.[96]

---

[96] I Grammatikken bruger han *à* for det kortjævne, *á* for det stødende (d.v.s. stød i følgende konsonant), *a̗* for det langjævne, og *â* for det dobbelte åndelav. I "Anden Prøve" er ` og ´ byttet om, og i Anhanget bruger han fordobling af vokalen i stedet for ˆ (undtagen ved *aa*).

Accenterne betegner altså først og fremmest åndelav, men samtidig giver de oplysning om tonehold, dels om trykfordelingen i det enkelte ord, dels, især i sidste del af bogen, om emfase, idet han her kun sætter få accenter og åbenbart kun sætter dem i ord han ønsker at fremhæve som særligt vigtige. I "Anden Prøve" p. 231 siges således :

> "Skreven Tone kunde og allevegne vise, hvilke ord man bør læse med stød og eftertryk, naar den blev udeladt over de nærmeste ord, som da med lidet eller ingen tonefald bør udsiges; "

Og han nævner eksempler som "Dét maa jeg bekjende", "Det maa jég bekjende".

I den accentuerede grammatik er accenterne dog især i begyndelsen så mange at de ikke kan bruges til at give emfase. Men her gives udførligere regler i § 301 ff. :

> "Dèt, som skrévne *Accènter* kunde brùges tìl, èr blandt andet fornémelig at give *Emphasin*, Aàndelàvene, og det Stærke eller Svage Tǫ̀ne⁄hóld (§ 20 &c.) tilkjènde. Dêrfor behǫ̀ves kun sjelden flere end ên *Accènt* over noget ôrd. Thì, sòm der næppe følger tré stàvelser med Tǫ̀ne⁄hóld næst efter hveràndre i noget ôrd, med mindre det er et dóbelt⁄sammensat kònst⁄ôrd, saa mister nǫ̀dvéndig dén stàvelse ál Tǫ̀ne⁄hóld, som i samme ôrd stâaer enten næst fòrvèd eller næst efter ên eller tú stàvelser, som haver Tǫ̀ne⁄hóld: men stàvelser uden Tone⁄hold ùdsǫ̀ges alle med èt og det samme Aandelav; og dêrfor kan alle deres *Prosodiske* Egenskaber vides af ên almindelig régel uden skreven Tone (§ 310): og, hvorlèdes de øvrige stàvelser bør ùdtǫ̀les, som stâaer længere bǫ̀rte i ôrdet fra Tǫ̀ne⁄hóldet, som betègnes ved *Accènten*, dèt kan òg kortelig læres af samme régel."

Det er mærkeligt at han siger, at oftest kun én stavelse behøver betegnelse, især da han fortsætter, at der næppe følger tre stavelser med

tonehold efter hinanden; man skulle vente at han havde ment at kun to stavelser ville behøve tonetegn, det ville også stemme bedre med hans praksis, men han tænker her åbenbart ikke på sammensatte ord.

Han fortsætter i § 302 :

> "Nâar jeg dà skríver *Accènt* óver noget ôrd, dà betègner den (1) i Almindelighed[97] baade Aandelav, Qvantitêt, Tǫne˝hóld og Tone, sàas: i det ôrd Betrǫk betègner *Accènten Gravis*, at den stàvelse trǫk er kòrt˝jævn af Aandelav, láng af Qvantitêt, stærk af Tone˝hold og *acùt* af Tone, hvôraf tillige sluttes, at den stàvelse be er kòrt˝jævn uden Tǫne˝hold, og ált sàa stakked i Vèrs og láv i Tonen. Ligeledes i det ôrd Fǫrstáden betyder *Accenterne,* at de tú første stàvelser ere lange af Qvantitêt, men *Gravis* i sær, at den stàvelse fǫr er kòrt˝jævn, og høj˝lydende med stærk Tǫne˝hóld, men *Accenten Acùtus* betyder, at den stàvelse stád er hêr stød˝tǫned med svâgt Tǫne˝hóld og lavere lyd, hvôrpáa følger, at den stàvelse en er ligesom be i forrige ôrd. Kortelig : Aandelav og Tone˝hold er dèt, som *Accenten* fornémelig og i Almíndelighed hâr at betègne, og hvôr tú *Accenter* stâaer over et ôrd, der betègner den første det Stærke Tǫne˝hóld, og den anden det Svage. Men (2) i Særdeleshed hâr *Accenten* i denne Pârt adskílligt andet at betyde ..."

Her følger et par specielle regler om betegnelsen af to eller flere vokalbogstaver efter hinanden som een lyd (gâaer) eller to i to stavelser (Poêt o.l.).

Men desuden giver Høysgaard nogle regler for hvornår accenter kan udelades. I Grammatikken hedder det herom :

---

[97] Bertelsen skriver bl.a. at når Høysgaard siger at "i Almindelighed" betegner accent stærkt tonehold etc., kan man ikke deraf slutte, at den altid gør det. Men "i Almindelighed" står her i modsætning til "i Særdeleshed". Det betyder ikke "i reglen", så det kan ikke bruges som støtte for Bertelsens opfattelse.

" § 305(d): Nâar en stàvelse, som ikke er den sidste i ôrdet, er Jævn~tòned med Tòne~hóld, dà skríver jeg enten *Gravis* óver den, eller òg *Consonanten* dóbelt, om den stâaer imèllem tvende *Vocaler*, sàas: Penne eller Pène, stav Pèn-ne; gàmel, stáv gàm-mel &c. I andre Tîlfælde dobler jeg gandske sjèlden *Consonanten*, og aldrig nødvéndig; eftersom Aàndelávet kan ikke saa vèl betègnes ved bógstàve, som vèd den skrèvne *Accent*.

§ 306: Nâar jeg skríver ingen *Accent* óver et Enkelt ôrd af tú eller flere stàvelser, dà skal forstáaes, at dets første stàvelse er jævn~tòned, dêrsom den endes paa en *Consonant*, men Dræge~toned, dêrsom den endes paa en *Vocal*, som der følger enten en *Vocal* eller en enkelt *Consonant* efter, sàas: frygter, lâes frỳg~ter; søger, lâes sǿ~ger; Kongerne, lâes Kòng~-ĕrnĕ; Rigerne, lâes Rì~gĕrnĕ; fluer, lâes flů~-er &c.

§ 307: Alt hvàd, som hidindtìl er sàgd om Enkelte ôrd, forstáaes òg saa om de Sammensatte efter lige *raisons*. Dêráf kan agtes, at *Accenterne* ere lángt oftere brugte i det fòregaaende, end der gjòrdes fornøden.

§ 308: Nâar jeg skríver ingen Tone over èn~stàvelses ôrd, da betègnes dêr vèd, at de ere kòrt~jævne, og skal læses uden kjendelig Tòne~hóld, hvôrpáa kan sées exèmpel i denne og enhvèr linie. "

I Anhanget gives i afsnittet "Om hvormegen Accentuering jeg holder for nok i en Glosebog" (§ 2005) endnu udførligere regler :

" § 2007 1. Regl: Det Standsende kan ikke betegnes uden ved *Accent*, hvilket jeg bruger *Acutus* til, som i ágeren, Spróget, Táget – .

§ 2010 2. Regl: Det Kort~jævne med Tonehold betegner jeg ved dobbelte *Consonanter*, hvor det lar sig gjøre i Mitten af Ordene, og bruger da ingen *Accent* i den Fald, med

mindre en *Gravis* skulde behøves til at betegne det Sterke Tonehold. See § 305 og 2013 med 2014.

§ 2011 3. Regl: Det Dobbelte betegner jeg ved at dobble *Vocalen* og bruger da næsten aldrig *Accenten* uden til a og aa, som da maa skrives â og âa eller Aâ; thi man kan jo ikke skrive laad i steden for lâd (doven) eller et Faaaar i steden for et Fâar.

§ 2012 4. Regl: Det Lang-jævne forstaaes uden *Accent,* at høre en Vocal til, der staaer i en Rodstavelse, og har en enkelt (eller og ingen) Consonant imellem sig og næstfølgende Vocal i samme Ord, f. Ex. Bager læs Bå̀ger. Men, hvor denne Regl har ingen Sted, fordi tvende adskillige Consonanter følge efter saadan en Langtoned Vocal, der betegner jeg det Lang-iævne med *Apostrophen,* saas. Hò̀rne, læ̀rte, slå̀gne.

§ 2013 5. Regl: Hvor to *Accenter* staae over et Ord, der betegner den første det Sterke Tonehold, og den anden det Svage: men begge ogsaa Aandelavene tillige, f. Ex. Rèdskábet. See § 20. "

Her gentages altså reglen fra Grammatikken.

" § 2014 6. Regl: Hvor ingen *Accent* staaer over en Stavelse, der skal den forstaaes at være Kort jævn, med mindre det strider mod den 3die og 4de Regl; og er det en Rodstavelse, da at have Tonehold tillige, enten det Sterke, om ingen Stavelse foran i samme Ord har *Accent,* men ellers det Svage. See § 20. "

Det er klart af det ovenstående, at når der er to accenter over sammensatte ord, betegner den første hovedtryk, den anden bitryk. Er der kun én accent, må den i Anhang betegne hovedtryk. Det fremgår af slutningen af 2. regel. I Grammatikken siges det derimod ikke klart hvordan dette tilfælde skal fortolkes, og fortolkningen vanskeliggøres yderligere ved at samme ord kan have accenttegn over første led i nogle tilfælde, men mangle det i andre, og endelig hænder det i ad-

skillige tilfælde, at accent over første led mangler i den trykte udgave af Grammatikken, men er tilføjet i Høysgaards håndeksemplar af bogen, som er gennemtrukket med hvide blade og findes på Universitetsbiblioteket. Denne bog (som af Bertelsen betegnes som B) indeholder en mængde rettelser, især tilføjelse af accenter, men også rettelser af accenter, fx i flere tilfælde ændring af stød i præsens participium (*fòregáaende* til *fòregåaende*), og af og til er en accent trukket op med blæk. Der findes desuden nogle løse blade, betegnet af Bertelsen som C, D, E, F, G og H. C og D er forarbejder til B, så det oftest er tilstrækkeligt at se på B og i sjældne tilfælde D. F, G og H er forarbejder til Grammatikken. E indeholder nogle betragtninger over fremmede bogstaver. (Se Bertelsen, Bind 6, 1929, p. 143 ff.). Der findes også forarbejder til Høysgaards to afhandlinger fra 1743.

4.7.2 Tidligere fortolkninger af Høysgaards accenter

Det er ikke mærkeligt at de ovennævnte vanskeligheder har bevirket, at forskerne er uenige om i hvor høj grad manglende accent over første led kan fortolkes som tegn på andetledstryk.

Axel Kock (1886, p. 62 ff. og 66 ff.) regner med, at når der kun står ét tegn, angiver det altid hovedtryk, og er der vaklen i placeringen, regner han med vaklende udtale. Selv hvor der er to accenter, mener han at det kan tænkes at hovedtrykket er på andet led. Ved denne fortolkning (som er i modstrid med Høysgaards regel, se ovf.) støtter han sin teori om, at man i ældre nordisk i stor udstrækning har haft hovedtryk på andet led.

Brøndum-Nielsen (1918) går imod Kocks fortolkning og kommer tværtimod til det resultat at Høysgaards lydbetegnelse ikke giver oplysninger om tryk. Det slutter han for det første af Høysgaards regler for udeladelse af accenttegn (Grammatikken § 305-308 og Anhang § 2010), som Kock åbenbart ikke har hæftet sig ved. Af disse regler fremgår det jo at man kan udelade accenttegnet i stavelser med det kortjævne åndelav, når der følger mere end én konsonant efter (fx

penne, frugter), og det ikke er sidste stavelse i ordet[98], og reglen gælder ifølge Høysgaard § 307 også for sammensatte ord. I et eksempel som *undervîsning* kan man derfor ifølge Brøndum-Nielsen udelade accent i første led, da det fremgår af konsonantgruppen at åndelavet er kortjævnt, og man kan intet slutte om trykket; og det sker netop ofte, at første led i en sammensætning er kortjævnt, så at man her kan udelade accenten. For det andet henviser Brøndum-Nielsen til de mange tilføjelser af accent over første led i sammensætninger i B, Høysgaards håndeksemplar (Kock har ikke haft kendskab til Bs eksistens).

Bertelsen (1926) omtaler p. 248 (i en fodnote) Kocks fortolkning, men afviser den, især ved henvisning til rettelserne i B; de ret mange udeladelser af accent på første led i Grammatikken forklarer han ved at Høysgaard interesserede sig mere for åndelavene end for tryk og derfor var mindre opmærksom på det. Han henviser også kort til Brøndum-Nielsens artikel, men går ikke nærmere ind på hans argumentation, og han inddrager ikke Høysgaards udeladelsesregler i sine egne overvejelser; men i modsætning til Brøndum-Nielsen afviser han ikke muligheden af at drage slutninger om tryk ud fra accentuationen (når der tages hensyn til B).

Men der bliver dog en del problemer tilbage.

Et væsentligt spørgsmål er, om Høysgaard eventuelt allerede i Grammatikken har fulgt den nyere formulering i Anhang § 2010 : at man kan undvære gravis-accenten ved det kortjævne åndelav når konsonanten fordobles, "med mindre en *Gravis* skulde behøves til at betegne det Sterke Tonehold", og i § 2012, at accenter ved det langjævne kan udelades i en rodstavelse med en enkelt (eller ingen) konsonant imellem den stavelse og næstfølgende vokal. Brøndum-Nielsen har åbenbart regnet med at forbeholdene kun gjaldt for "Anhang" som jo er 22 år senere end Grammatikken. Men det kan jo også være at ude-

[98] I enstavelsesord går det ikke, fordi man i dansk ikke (som i svensk og norsk) fordobler final konsonant; og det vil Høysgaard åbenbart heller ikke foreslå. Her må man altså sætte accenter, med mindre ordet er ubetonet i sammenhængen.

ladelsen af dette forbehold i Grammatikken blot er en forglemmelse. Det er i hvert fald i høj grad værd at undersøge, om hans brug af accenterne i Grammatikken tyder herpå, hvad der vil forøge muligheden for at drage slutninger om trykket ganske væsentligt.

Dertil kommer, at man heller ikke kan være sikker på, at tilføjelserne i B altid er rettelser af fejl eller utydeligheder. Kan det ikke være, at han har bestemt sig for at følge en anden usus, hvor der har været vaklende udtale ? Derpå tyder bl.a. udtalelsen i Errata (p. 488) : "Nogle ord har man accentueret paa adskillige maader efter u-lige Dialecter", og i D : "Nogle ord findes accentuerede paa et sted efter reglerne og paa et andet sted efter den almindeligste prononciation saasom *lív* og *lîv* etc." Endelig er det vel også en mulighed, at han i B undertiden har sat tegnene ret mekanisk over alle stavelser med (stærkt eller svagt) tonehold.

Men alle disse spørgsmål kan man kun gøre sig håb om at besvare ved en fornyet undersøgelse af teksten. Bertelsens eksempelsamling p. 248 ff. er desværre ikke tilstrækkelig. Han anfører kun partikelsammensætninger og de andre sammensætninger som har accent på andet led. Men derved mangler man det sammenligningsmateriale som kunne muliggøre en bedømmelse. Desuden mangler en del ord, og nogle angivelser er ukorrekte; og han anfører ofte eksemplerne med tilføjelse af nogle paragrafnumre og derefter "o.a.", hvor det havde interesse at vide hvor mange eksempler det drejede sig om.[99]

4.7.3 Ny undersøgelse af Høysgaards accenter som vidnesbyrd om tryk

Da Bertelsens oplysninger ikke er fuldt tilstrækkelige, har det været nødvendigt at foretage en fornyet analyse af Høysgaards accentbrug i sammensatte og afledte ord i den accentuerede grammatik, suppleret

---

[99] I kommentarbindet (Sjette Bind) til Danske Grammatikere har Bertelsen opført alle rettelser i B, men ordnet efter sidetal, ikke systematisk, så det er vanskeligt at danne sig et overblik over dem.

med de accentuerede sammensætninger og afledninger i Anden Prøve og ordlisten i Anhanget.

Efter § 353 (d.v.s. efter beskrivelsen af åndelavene hvor, som han siger, læserne selv skal øve sig på dem) bliver tegnene meget sparsommere. Et par stikprøver har vist, at han i enstavelsesord kun anvender gravis ved særlig fremhævelse, mens tegn for stød anvendes i en del tilfælde (godt halvdelen). Ved to- og flerstavelsesord anvendes apostrof ved langjævnt åndelav foran flere konsonanter, men ikke konsekvent (få eksempler), og stødtegn i knap halvdelen af eksemplerne. Han anvender altså dog stadig tegnene, og eksempler med accenter fra denne del af bogen er derfor også delvis taget med i de følgende opgivelser.[100] Accenterne bruges især for ord der er vigtige for den syntaktiske eller indholdsmæssige sammenhæng.

For at kunne bedømme de tvivlsomme tilfælde, må man begynde med de ord, hvor "toneholdet" er sikkert.

4.7.3.1 Accentueringen af ord hvis tryk er sikkert

4.7.3.1. A Simple ord

De simple (d.v.s. usammensatte og uafledte) ord er undersøgt ved hjælp af to stikprøver på hver 5 sider i begyndelsen og slutningen af Grammatikken (inden de hyppige accenttegn holder op), nemlig p. 279-83 (§ 34-48) og p. 389-93 (§ 283-92), tilfældig valgt, dog sådan at stykkerne ikke handler om åndelav, tonehold eller kvantitet. De viser

[100] Ved de talmæssige opgørelser i det følgende må man regne med at der kan være små unøjagtigheder. Alle ordene er udskrevet af daværende stud.mag. Niels Ege, og seddelsamlingen har sikkert været fuldstændig; men ved min ordning i typer og den følgende optælling kan jeg have overset nogle eksempler. Dette har dog ingensomhelst betydning for hovedresultatet; alle ord der forekommer med accent på andet led alene er desuden sammenholdt med Bertelsens opregning p. 248-256.

en sådan overensstemmelse og konsekvens, at yderligere prøver må anses for overflødige.

Enstavelsesord skal efter reglerne i Grammatikken § 308 forsynes med tegn når de ikke står uden tonehold. Det er også gennemført næsten fuldstændigt for alle åndelav. Der er på de nævnte sider ca. 173 enstavelsesord med tegn for stød, ca. 135 med gravis som tegn for kortjævnt åndelav (det langjævne er der ikke eksempler på, det findes jo kun i ganske få enstavelsesord (som *fȁr* og *mȍr*)). De har alle et vist tryk i sætningen undtagen *nâar* (og *gâaer, fâaer*) der altid betegnes. Kun i meget få tilfælde har han ellers tegn over et ord man nu ville udtale ubetonet, fx § 292 "følgelig èr det rættest", nogle tilfælde med *ènd* o.l. Der er også kun få eksempler på ord der mangler tegn; på de første 5 sider 9 eksempler, alle rettet i B, på de sidste : 3 eksempler, rettet i B, 1 ikke rettet.

To- og flerstavelsesord med stød skal alle have accent (§ 2007 og § 2011). Det har han også i ca. 68 eksempler. På de første 5 sider mangler tegnet i 7 eksempler, de 6 rettet i B (undtagen *tusend* som andetsteds har stød). På de sidste 5 sider mangler tegn i 2 eksempler (ikke rettet), *holder* og *regel*.[101]

To- og flerstavelsesord med det kortjævne åndelav skal have gravis hvis der kun kommer en enkelt konsonant efter vokalen; det er der 20 eksempler på, tegnet mangler ca. 7 gange. Et eksempel (*bruges*) er rettet i B. De andre er *højere* og *føje* i det første stykke, og 4 eksempler på *skrive* og *skrives* i det andet. Disse ord har normalt gravis, men også ellers vakler han meget ved "skrive". Antagelig har det været udtalt på to måder, med kort eller lang vokal (cf. at han i D omtaler *lív* og *lîv* som forskellige accentueringer efter forskellig udtale).

Kommer der dobbelt konsonant efter vokalen – eksemplerne viser at det skal forstås som "flere" konsonanter (fordobling af den samme eller forskellige) –, kan gravis udelades (§ 306 og § 2010). Det gennemføres også med stor konsekvens. Der er ca. 217 eksempler uden

---

[101] I Anhang angives stød på lang vokal i stedet ved dobbelt vokal, undtagen ved *a* og *aa*.

gravis (97 med dobbelkonsonant, 120 med forskellige) og kun 2 modeksempler : *dènne* (brugt med særligt eftertryk) og *Quìnde* (i § 43).

Det langjævne åndelav skal betegnes når der kommer flere konsonanter efter vokalen (§ 2012); herpå er der 8 eksempler, og én undtagelse, som er rettet i B. Kommer der én eller ingen konsonant efter, kan tegnet udelades; herpå findes ca. 122 eksempler, med 3 modeksempler, hvoraf de 2 er rettet i B. Kun *rȍde* i § 43 er ikke rettet.

Små stikprøver fra andre kapitler bekræfter dette indtryk. Kun i de paragraffer der handler om åndelav eller om kvantitet har han oftest sat tegn i eksemplerne, også hvor det ikke var nødvendigt.

Ord på *-el, -er, -en* (*-ed*) er samlet fra hele teksten, men ikke fuldstændigt. Også her angives stød så godt som altid. Overfor 88 eksempler med tegn står 2 uden : *mangel* § 409 og *orden* § 363 (begge efter § 353), og nogle tvivlsomme : *hvirvel* § 277, *orgel* § 87, *Bibelen* § 98. Desuden er der en del med ustemt konsonant, hvor han sikkert ikke har haft stød (*fængsel, stempel, mønster* o.a.; se Bertelsen 1926, p. 224).

Angivelse af det kortjævne og det langjævne åndelav mod udeladelsesreglerne findes, bortset fra enkelte tilfælde (*bȍdker* § 113 med bøjningsformer og 5 eksempler i § 76 og 87 hvor han har været særlig large med accenterne i eksempelrækkerne), kun i forklarlige tilfælde, nemlig i eksemplerne i de paragraffer der handler om åndelav (18 eks.), i 4 eksempler på pluralis af typen *fingre* stillet over for singularis *fínger* i § 109, og 1 eksempel i vers.

Det kan altså slås fast at han i de simple ord med stor konsekvens følger sine regler for brug og udeladelse af accenterne.

I Anhanget følger han også stort set disse regler. Dog har han glemt accenten i et enkelt énstavelsesord, og har accent i nogle flerstavelsesord med kortjævnt åndelav foran to konsonanter eller langjævnt foran én konsonant, dels i eksempler hvor det adskiller ellers enslydende ord, fx *ànden* ('zweite') overfor *ánden* ('die Ente') – men også i ord hvor énstavelsesform har en anden accent, fx *árv* overfor *àrvingerne*, og i enkelte andre tilfælde (fx *anker, ànkeret, ànkere*).

4.7.3.1. B Simple ord med suffiks

Enstavelsesendelserne *-hed, -dom, -skab, -ing, -ig, -lig* er hos Høysgaard alle stødløse (if. § 362) og har kun accent når de står efter en ubetonet stavelse, fx i kapitlet om kvantitet (§ 485) : *frèdĕlĭghèd, frùgtbarhèd, skìkkĕlĭghèd.* I bestemt form får derimod *-hed, -dom, -skab* iflg. § 310 stød, og derfor accent : *-héden, -dómen, -skábet* (9 eksempler samt 2 uden accent). Men *-skaber* får ikke stød, men har i 3 eksempler gravis, og i 7 eksempler før § 353 ingen accent (han har nok udtalt det med [aŭ]). Tostavelsesformerne af *-ing* og *-lig*, samt *-else* får derimod ikke accent.

Bortset fra ordene med *-héden, -dómen, -skábet* behandles afledte ord helt som simple tostavelsesord :

Første stavelse får accent når den har stød, fx *skílling, árrig, órdentlig.* Der er ialt 20 eksempler før og 10 efter § 353. Før § 353 mangler accent kun i 3 eksempler : *hellig, muelig* og *sønderlig* (der alle har stød i andre eksempler) – *sønderlig* er rettet i B.

Desuden får første stavelse accent hvis den har kortjævnt åndelav foran enkelt konsonant, fx *màgelig, fòrige,* godt 20 eksempler, hvortil kommer et utal af eksempler på *stàvelse*, og det samme gælder langjævnt åndelav foran konsonantgruppe før § 353 (over 100 ialt). Det mangler i 10 tilfælde før § 353, men de 9 er rettet i B. Derudover er der 4 eksempler på *øvrig* uden accent, og kun 1 med accent, *ø̀vrig* (dvs. det angives med langjævnt åndelav; formodentlig har han haft vaklende vokallængde).[102]

Udeladelsesreglerne bruges også ved afledte ord ligesom ved simple ord. Med kortjævnt åndelav foran flere konsonanter er der godt 190 eksempler uden accent; ca. 30 eksempler har accent, men de allerfle-

---

[102] Dertil kommer ordene *egentlig* og *egenskab*, hvor Høysgaard vakler meget. Der er 9 eksempler på *egentlig* uden accent, 8 med : *ę̀gentlig*, men et sted skriver han at det burde have stød : *égentlig*. Det har han i yderligere 2 tilfælde. *Egenskab* skrives 3 gange med tegn for langjævnt åndelav, og 7 gange uden accent. Måske har han selv udtalt ordene med [aĭ], men ikke regnet det for korrekt.

ste står i kapitler hvor ordene bruges som eksempler, fx *kortjævne, drægevòrne* (heraf 23 i kapitlet om kvantitet og åndelav). Kun i 8 tilfælde er der ingen klar grund (de 3 er ordet *làngsom*) ... Ved langjævnt åndelav foran enkelt konsonant er der 370 eksempler uden accent, men 12 har accent (heraf 4 uden særlig grund).

Det er værd at bemærke at accent også udelades ved kortjævnt åndelav når konsonantgruppen opstår over et klart morfologisk skel som i *korthed, lærdom, selskab* o.l.

Antallet for udeladelser omfatter hele teksten, ikke blot de første 2/3 indtil § 353. Der er ialt ca. 800 eksempler hvor accent er udeladt efter reglerne. Hvis man kun regner teksten til § 353 med, skal man trække ca. 1/3 fra, men det er dog stadig ca. 530 eksempler, og de ret få der har en accent der ifølge reglerne er overflødig, kan i næsten alle tilfælde forklares ved at de står som eksempler, oftest på åndelav eller kvantitet i vers.

Men udover disse eksempler er der et mindre antal, 34 ialt, hvor andet led kræver accentbetegnelse, fordi det har et vist bitryk. Eksempler på de forskellige typer er: *glæ̀delı̀gen, sålighéden, skìkkelighèd, sỳgdòmen, æ̀gteskábet, bòrgerskábet* og 4 på *-àgtig*, fx *tjènstàgtig*. 8 af eksemplerne står i kapitlet om kvantitet i vers, især § 483 f. (hertil også eksemplet *mæ̀gtĭgstè*, som ellers næppe ville have bitryk til sidst). Det må være bitrykket der er afgørende for at sidste led får accent, da det ellers ikke altid ville kræve accent, fx 5 eksempler på *-lige* og 3 på *-hed* (som jo ikke ellers har fået accent (*korthed, vished* o.l.)), men der er 8 eksempler på *-lige* der ikke har accenter.

I alle disse eksempler er der også accent på første led, til trods for at det i de 24 tilfælde ikke krævedes efter udeladelsesreglerne (se eksempler ovenfor). I 5 tilfælde krævede hverken første eller andet led accent efter udeladelsesreglerne, fx *glæ̀delı̀ge, ùnderlı̀ge*. Det er derfor klart at det Høysgaard i disse tilfælde har villet betegne er trykket, og at han har fulgt forbeholdet fra Anhang (§ 2010 og 2014) : at accenter kan udelades efter reglerne undtagen hvor det kræves for at betegne det stærke tonehold (åbenbart gælder det også hvor det er nødvendigt for at betegne bitryk, selv om det ikke siges udtrykkeligt).

Kun i 3 eksempler har han alene tryk på sidste led, nemlig *guddómelig* 1 eksempel og *sparsómelig* 2 eksempler (men *spårsom*). Men *-dommelig* og *-sommelig* har efter hans udtalelse i § 489 hovedtryk, og første led bliver svagt.

I Anhang er der kun ganske få afledte ord : *aandelig, agtsom* og *arrighed* mangler accent efter reglerne. *aårlig, ådelig, årig, âdelskab, ålderdómen* har accent efter reglerne. *àrvelig* og *àrving* har accent på grund af *árv*. *àlderdóm* har stød på *-dóm* (i modsætning til Grammatikken).

I Anden Prøve findes kun een afledning med accenttegn : *møjsómmelig* p. 221.

4.7.3.1. C <u>*Ord med ubetonet præfiks*</u>

På denne baggrund vil det have interesse at undersøge de tilfælde hvor man med sikkerhed ved, at han har haft ubetonet præfiks, nemlig *be-, er-, ge-*. Her viser sig et så tydeligt skel ved § 353, at det vil være hensigtsmæssigt at behandle de to dele hver for sig.

Indtil § 353 sættes i disse ord accenttegn over roden, uanset hvilket åndelav det drejer sig om. Udeladelsesreglerne benyttes ikke. Han har ønsket at angive stærktrykstavelsen i alle tilfælde, når det ikke var den første. Af 468 ord har de 432 accent over roden. Af de 36 uden betegnelse er der kun ét der ville kræve stødbetegnelse og de 27 er verber med kortjævnt og langjævnt åndelav. Men næsten alle ord uden betegnelse (33 af 36) er rettet i B.

Efter § 353 betegnes stød kun i knap halvdelen af tilfældene, og gravis og apostrof anvendes næsten ikke.

Han har desuden før § 353 195 eksempler på verber med præfikset *for-*, fx *forbýde, fordærve* og ingen modeksempler. Han har ingen eksempler af den sjældne type med yderligere et præfiks og tryk på *for-*, fx *forberede, forudsætte*.

4.7.3.1. D Fremmedord

Desuden har det interesse at sammenligne hans accentuation i danske ord med accentuationen i fremmedord. Grammatikken indeholder et meget stort antal grammatiske betegnelser, hvor man venter accent på andet led.

De ord der er brugt i ren latinsk form, fx *propositio, compositum* får sjældent accenter, dog fx flere gange *acùtus,* men i nogle tilfælde er accent tilføjet i B, fx *interjèctio, plurâlis*. Ordene på *-ivus* findes næsten altid i ren latinsk form. De har accent i enkelte tilfælde i grammatikken, men i B får de accent i stor udstrækning, fx *nominatìvus, imperatìvus* (han har altså udtalt endelsen med kort vokal). I godt 60 eksempler har de kun accent på andet led, men i 10 eksempler også på første, altså med den forskydning som er almindelig nu (fx *àdjectìvum, indìcatìvum*).

Af de ikke latinsk bøjede ord er der ganske enkelte der ikke har accent, kun 5 før § 353. De andre har accent på andet led; før § 353 er der fx 96 eksempler på verber på *-ere*, fx *accentuêre*. Ved substantiver er det ikke helt gennemført, idet han ved hyppigt brugte ord undertiden kun sætter accent første gang og siden ikke bruger accent, men der er ialt 694 ord (deraf næsten 200 på *-ôn* og *-î*) hvoraf der er accent på de 431, mens 263 eksempler er uden accent, deraf er dog i 237 accent tilføjet i B, alle med accent på endelsen. De godt 100 ord med accent på næstsidste stavelse (*artìkel, regìster*) behandles på samme måde.

Der er ikke nær så mange adjektiver før § 353, ca. 75, dels med accent på sidste stavelse (fx *accurât*), dels på næstsidste (fx *alphabêtisk*). Heraf har 41 accent, 35 er uden accent, men de 20 tilføjet i B.

Dette overvældende antal af ord med ventet andetledstryk og med udelukkende accent på sidste eller næstsidste stavelse er også af interesse for bedømmelse af hans accentueringer.

Kun 4 fremmedord har accent på første stavelse (hvor man også venter det) : *vìrok, ôlie, àdvent* og *hàrpix*. Det eneste ord med to accenter er *pàradîs*, så her har han haft tryk på første stavelse.

4.7.3.1. E Sammensatte substantiver og adjektiver uden suffiks

Ved almindelige sammensatte substantiver og adjektiver skal man både efter hvad man ved fra udtalelser af tidligere grammatikere og fra Høysgaards egen fremstilling, vente hovedtryk på første led. Der er heller intet i materialet der tyder på det modsatte. Først når hans praksis er konstateret i disse ord, kan man drage slutninger for de typer som må anses for mere problematiske (d.v.s. sammensatte verber, og sammensatte substantiver og adjektiver med afledningsendelse, som fx *undervisning, mærkværdig* o.l.).

Hovedspørgsmålet er om han bruger sine udeladelsesregler (sådan som han gør i simple ord og i afledte ord), eller om han ud fra forbeholdet i Anhang sætter accenter mod udeladelsesreglerne for at angive hovedtryk.

(Tostavelsesord og flerstavelsesord med svag endelse, fx bøjet og ubøjet form af samme ord, kan behandles under ét, da Høysgaard ikke gør nogen forskel på dem).

a) 'Anhang'

I Anhang § 2021 giver han en "Prøve af et Orthographisk Ord-Register", omfattende knap 350 ord, deraf ca. 90 sammensatte substantiver og adjektiver uden afledningsendelse, der begynder med bogstavet *a*. Her følger han sit forbehold. Efter sine udeladelsesregler kunne han udelade accent ved tostavelsesord med kort vokal foran to konsonanter eller langjævnt åndelav foran enkelt konsonant. Alligevel sætter han accent over alle tostavelses førsteled, ialt 14, med kortjævnt åndelav foran flere konsonanter, for at betegne hovedtryk (der er ingen med langjævnt åndelav foran enkelt konsonant).

Men derudover accentuerer han også i langt de fleste tilfælde tostavelses andetled, selv hvor åndelavet i sig selv er forudsigeligt ud fra stavemåden, nemlig ved kortjævnt åndelav foran flere konsonanter (ialt 19) og ved langjævnt åndelav foran enkelt konsonant (ialt 9).[103]

---

[103] Accent udelades aldrig ved stød, men én gang ved kortjævnt åndelav foran en enkelt konsonant, *àalhoved* (han har kort vokal i *hoved*).

Der er kun 6 ord med tostavelses andetled og kortjævnt åndelav foran flere konsonanter der mangler accent (tilsyneladende uden særlig grund). Men det langt overvejende antal accentuerede andetled viser at hans forbehold med hensyn til udeladelse af accenter ikke alene gælder stavelser med stærktryk, men også med bitryk. Han har åbenbart ved formuleringen af forbeholdet ikke tænkt på problemet vedrørende akcentuering af sammensætninger.

Det er ikke helt klart om hans forbehold også gælder enstavelses første led, hvor vokalen jo normalt er fulgt af flere konsonanter i samme eller følgende stavelse (fx *almskov, adfærd, almisse*), men hans udeladelse af accenterne i afledninger som *korthed, selskab* tyder på det. I hvert fald har han accent over første led i så at sige alle eksempler, ialt 43 (heraf 23 med partikel (*an-* og *af-*) som første led). Derudover er der kun 3 eksempler som ikke har accent (men de har heller ikke accent på andet led).

I enstavelses andet led kan han efter sine regler næppe udelade accent, da han udtrykkelig om udeladelsen af accent ved det kortjævne åndelav kun taler om midten af ordene (men på dette sted taler han om simplex ord; han har heller ikke her tænkt på de sammensatte ord). Ikke desto mindre har han kun accent i 11 tilfælde, mens den udelades i 9 tilfælde. Baggrunden for fordelingen er ikke klar. I begge grupper er der 2 ord med 2 slutkonsonanter, resten med én. Når han tit udelader accent, skyldes det antagelig, at disse korte andetledsstavelser har haft et mindre stærkt bitryk.[104]

Helt uden accenter er 5 ord : *ansigtet, anslag, antal, andrekken* og *alterduggen*. Der synes ikke at være nogen særlig grund. De findes også alle med accent på første led (forstavelsen *an-* samt *àndrek* og *àlterdùg*). Det må være rene forglemmelser, men da de har kortjævnt åndelav på begge stavelser, kan han iflg. § 2014 udelade accenterne, men i så fald ikke angive trykket.

Der er intet eksempel på accent på andet led alene (bortset fra et par ord af de problematiske typer der skal omtales senere).

---

[104] Mærkværdigvis har han i Anhang accent i *àarsàg*.

b) Grammatikken

En gennemgang af de sammensatte ord i Grammatikken (indtil § 353) viser at han her helt følger samme praksis som i Anhang, blot er der relativt flere ord helt uden accent.

Af ca. 733 substantiver mangler ca. 192 helt accenter; men i ca. 88 tilfælde er de tilføjet i B, og de fleste af dem der mangler accenter er ordene *tonehold, åndelav, stødetone* og *udtale*, d.v.s. ord der kommer igen mange steder i teksten, og som Høysgaard derfor ikke har fundet det nødvendigt at betegne hver gang. Af de ca. 180 adjektiver er ca. 40 ubetegnet, men i halvdelen af tilfældene er accenter tilføjet i B. Det er især ord som *kortjævn, langtoned, drægetoned* o.l. der mangler accenter, d.v.s. typer der ofte kommer igen.

Derudover er der en del ord der kun har accent på første led, ialt godt 45 substantiver. De har næsten alle énstavelses andet led (deraf er der 10 eksempler på *åarsag* og 2 på *àrbejd*, som ifølge § 276 (se ovf. p. 200) har svagt andet led, og påfaldende mange ord der ender på *-ag* og *-av*). Der er kun 6 med tostavelses andet led.

For adjektiver kan udeladelsen derimod ikke forklares ved relativt svagt bitryk eller svagtryk. De 38 adjektiver der kun har accent på første led har næsten alle flerstavelses andet led. Det er især participier som *gròvtlydende, jævntoned* o.l. Der er meget få tilføjelser af accent på andet led i B.

Kun 19 eksempler har alene accent over andet led, deraf 17 substantiver : *Navnôrd* (3 eksempler), *hjelpeôrd* (3), *aandelávet* (2), *tilfælde* (2), *hovedrégel* (2), *hverkensôrd* (1), *tonehóld* (1), *sammenhæng* (1), *Sprogkònst* (1) og *ørefígen* (1). Alle er rettet i B undtagen *ørefígen* og ét eksempel af *aandelávet* og et af *hovedrégel*. Desuden har 3 adjektiver accent på andet led alene : *drægetóned* (2 eksempler) og *langdråged* (1). Begge eksempler af *drægetóned* er rettet i B. Så at sige alle disse ord (med kun to undtagelser : *ørefigen* og *langdraged*) findes andre steder i teksten med accent på begge led; for *navnôrd* gælder det fx 27 eksempler. Det drejer sig altså om rene forglemmelser.

De resterende ca. 575 eksempler på substantiver og adjektiver, eller næsten 70% af alle ordene, har accent over begge led, og heriblandt er der en mængde hvor accent kunne udelades efter reglerne. Der er godt 60 ord med kortjævnt åndelav foran flere konsonanter og et tilsvarende antal med langjævnt åndelav foran enkelt konsonant i første led af sammensætningerne, og i andet led er der godt 140 ord af de samme to typer hvor accenter kunne udelades efter reglerne.

Det er altså ganske klart at også i Grammatikken følges det forbehold der nævnes i "Anhang", nemlig at accent kun kan udelades hvor den ikke kræves for at angive stærktryk (og man kan tilføje : bitryk, hvorved accent på første led jo bliver endnu mere påkrævet).

I dobbelte sammensætninger har han i typen (a+b)+c ingen accent på b, hvis det er enstavelses og ikke skal have stød, fx *Kjøbstæd˝sprógene, tillægs˝návnet*, men derimod accent i *skilsmìsse˝tégn* og *spørsmâals˝òrd* (cf. også hans omtale af svækkelse af andet led i § 497). I typen a+(b+c) har han derimod accent på b, også ved enstavelsesled, fx *stàm˝bógstav*, og *stàm˝bógstàv, stàm˝bógstàvene*.

Sammensatte fremmedord behandles som hjemlige ord, fx *divisiôns˝tégnet*.

Efter § 353 sættes accenter ikke nær så hyppigt. De sættes især i ord med stød og især i ord der i den syntaktiske eller semantiske sammenhæng vil få det stærkeste tryk. Men hvor der sættes accenter, følges samme regler som i de foregående paragraffer. Der er kun to ord af de mange i hvilke kun andet led krævede accent, hvor accenten mangler i første led. Der er ingen rettelser i B.

Det man nu kan slutte af disse optællinger, er for det første, at antagelsen om at Høysgaard altid har hovedtryk på første led af sammensatte substantiver og adjektiver uden afledningsendelser bekræftes, og det gælder vel at mærke også ved to- og flerstavelses andet led med svag endelse, d.v.s. den type der af nogle tidligere grammatikere anføres med andetledstryk, fx især ord med enstavelses første led og tostavelses andetled som *surdejen* og *vandstrømme* hos Judichær, og *bogfører, afguder* hos Syv. Høysgaard har over 80 ord af denne type, deraf ca. 40 med præfikserne *mis-* og *sam-* og partikel som første led, fx *mìs-*

brúgen, sàmtåle, tilfælde, ùdtåle, tilvèxten o.l., alle med accent på begge led.

Dernæst kan man spørge, hvad denne beskrivelse af hans praksis kan betyde for fortolkningen af de ord hvis tryk man ikke kan være helt sikker på (sammensatte verber og sammensatte nominer med afledningsendelse og ord på *u-* og *for-*). Man må kunne være sikker på at ord der udelukkende findes med accent på første led – også selv om der kun er ét ord – har hovedtryk på første led, og at ord der kun findes med accent på andet led og ikke er rettet i B, har haft hovedtryk på andet led, helt sikkert hvis der er flere eksempler af ordet, og med meget stor sandsynlighed hvis der kun er ét eksempel (i betragtning af at der ved de hidtil undersøgte ord kun er godt 2% hvor han har glemt accenten over første led, men endda tilføjet den i B i så at sige alle tilfælde). Hvor der er vaklen og rettelser i B, må de enkelte tilfælde overvejes og ses i sammenhæng med ordtypen som helhed, og man må regne med at Høysgaard i B i nogle tilfælde ved vaklende udtale har valgt at generalisere ud fra hvad han på det tidspunkt anså for den almindeligste eller rigtigste udtale.

Dette fremgår fx ganske klart af hans accentueringer af ordet *ulige*. I Grammatikken har han 6 eksempler på *ùlı̀ge* og 7 på *ulı̀ge,* de sidste rettet i B. Hertil kommer at han i § 497 siger : "vi siger tiere *ŭ⁀líg* end *ù⁀líg*". Der har altså været vaklende udtale, men i B generaliserer han en bestemt usus.

Langt de fleste rettelser i B består i tilføjelser af accent på første led. Men det er ikke sandsynligt at det sker rent mekanisk (undtagen måske i enkelte tilfælde hvor der er mange rettelser), for dels er der nogle få rettelser der flytter accent fra første til andet led, fx har han rettet *Kjøbenhávn* og *kjøbenhávnsk, Kjøbenhávner* i A til *Kjøbenhávn* og *kjøbenhávnsk* og *Kjøbenhávner* i B (Bertelsen, p. 256), dels er der ord der i flere eksempler har accent på andet led alene, og som ikke rettes (fx nogle verber på *til-*).

Hovedparten af rettelserne i B gælder (1) ord uden accenter hvor andet led kræver accent (de får nu accent over begge led), (2) parti-

kelsammensætninger, hvor intet af leddene krævede accent (de får nu så godt som alle accent på begge led).

4.7.3.2 Høysgaards accentuering af ord hvis tryk i ældre tid man ikke kan være sikker på

Efter § 353 i Grammatikken har de fleste ord ingen accenter, og der er ingen tilføjelser i B. I de følgende optællinger medtages kun de ord efter § 353 der har accenter. Efter hvert eksempel er anført antal forekomster. De der ingen accenter har (før § 353) anføres med antal og "uden" (her tages flere former af samme ord under ét) og er ikke med i sammentællingen af forskellige ord og forekomster forud for hver ordliste. "+B" betyder, at i B er første accent tilføjet, hvis den mangler, og begge, hvis begge mangler. (Hvis kun første accent tilføjes i ord uden accenter, nævnes hele ordet). Hvis rettelser i D også findes i B, nævnes D ikke. Rettelser af forkerte accenter medtages ikke.

4.7.3.2. A Sammensatte verber[105]

Som det fremgår af de foregående kapitler er der en vis usikkerhed med hensyn til de sammensatte verbers trykforhold i ældre tid. I poesi har de i 17. århundrede næsten altid og senere meget ofte andet led i hævning, også i tostavelsesord; og grammatikerne viser en vis vaklen : Roskilde har klart førsteledstryk. Ravns eksempler på andetledstryk omfatter kun verber og afledte adjektiver, deriblandt ét tostavelsesverbum (*tillagt*). Judichær skriver at nogle udtaler ord som *påføre, modsige, tilbyde, oplæse, udskrive, omløbe* med første stavelse svag, men at det ikke er korrekt. Pontoppidan anfører flere trestavelses verber med partikel som første led, fx med *i-, ind-, til-, ud-* eller præfikserne *sam-, und-,* som eksempler på andetledstryk. Syv siger at ord der be-

[105] Herunder er medtaget nogle præfigerede verber (på *und-, sam-, van-*), mens verber på *be-, er-, ge-* ikke er med, da de er uproblematiske, idet de altid har rodtryk (se ovf. 4.7.3.1. C, p. 214).

gynder med partikel har tonen sidst, bl.a. med eksemplerne *tilgiv* og *undkom*.

Også hos Høysgaard er der en vis forskel på accentueringen af verber og substantiver.

Accent på begge eller (sjældent) første led alene findes i 64 forskellige verber med tilsammen 109 forekomster (dertil kommer nogle få eksempler uden accenter; ordet *sammensætte* mangler dog accenter i 33 ud af 34 eksempler) :

àdskilles 1, *àdskilte* 2	(1 uden, +B)
àfdélte 2, *àfdêlt* 1	
àfgjôrt 1	(1 uden, B *àfgjøre*)
àfhàndler 1	(1 uden, B *àfhàndlede*)
àflàgt 1	
àfskàffe 2	
ànbelànger 1	
àngriber 1	
èfterslåaes 1	
forbígáaen 2, *forbígáae* 1, *forbígàngne* 3	
fòregáaende 10	(1 uden, +B)
fòrekómmer 2, *fòrekomme* 1	(2 uden)
fòreskrìve 1, *foreskrevne*	(1 uden, +B)
fòrestáaende 2	
fòrestìlles 1	(8 uden)
fòretágne 1	
frèmfôrt 1	
fùldfôrt 1	
gjènnemfôrt 1	
hènsòved 1	
hìdhører 1	(2 uden, +B)
hjèmsender 1	
imòdtágen 1	(1 uden)
ìndbefàtter 1, *ìndbefàttede* 1, *ìndbefattede* 1	
ìndfødde 2	(2 uden, B (1) *ìndfødde*)
ìndføre 2, *ìndfôrt* 1, *ìndføres* 1	
ìndhændige 1	
ìndrættes 1, *ìndrætted* 1	
ìndvènde 1, *ìndvèndes* 2	
làng~dráges 3	
lèmlèsted 1	

løsgiver 1
òmgjôrt 1
òpfùndet 2
òplîv 1
òplỳses 1
òplæ̂ser 1
òptràkt 1
òverbevỳses 1, *òverbevîst* 1
òverblévne 1
òversværte 1
òvervèjet 1
pàalægger 1
pàastáae 2
sàmmenbínder 1
sàmmendrâges 1, *sàmmendrágne* 2 (2 uden)
sàmmensàt 1, (9 u.), *sammensættes* (2 u.), *sammensatte* (22 u.)
sàmtỳkker 1
tìldømt 2
tìllàdt 1
ùd-àandet 1, *ùdàandes* 1 (2 uden, +B)
ûd-arbèjde 1
ùdelâdes 1 (4 uden)
ùdkâare 1
ùdrùnden 1
ûd-spekulêre 1
ùdstødes 1
ùdtâle 1, *ùdtâler* 3, *ùdtáles* 4 (3 uden, +B)
ùdvælge 1, *ùdvælger* 1, *ùdvált* 3 (2 uden, +B)
ùndgáae 5
vànskâbe 2, *vànskábes* 1, *vànskàbte* 1
vèdkommende 1
vèdtáget 1
vèjlède 1

Dertil kommer 8 verber hvor der kun er få eksempler (ialt 17) med accent på andet led alene (alle rettet i B), men flere med begge accenter og et enkelt med lige mange (ialt 55) :

ànføres 1, *ànførte* 3
– men : *anfører* 1 (+B), *anføres* 1 (+B) (1 uden, +B)
àngâaer 18

– men : *angâar* 1 (+B), *angáaende* 1 (+B)

àntåge 1, *àntåger* 1, *àntåges* 4
– men : *antåge* 1 (+B)

hènføres 5, *henføres* 3 (+B) (2 uden, +B)

ìndskrænker 1, *ìndskrænked* 3, *ìndskrænkede* 4, *ìndskrænkede* 1
– men : *indskrænket* 2 (+B)

òmvèxles 2
– men : *omvèxles* 1 (+B)

òprègnes 1, *òprègnede* 2, *oprègnede* 2 (+B),
oprègnes 1 (+B)

ùdfører 1, *ùdføres* 6, *ùdfôrt* 1 (3 uden, +B)
– men : *udføre* 1 (+B), *udføres* 2 (+B).

Endvidere :

fuldènder 1 (+B), *fuldèndet* 1 (+B) – begge rettet allerede i tryk-
fejlslisten

og antagelig yderligere to der har 1 eksempel med accent på begge led og ét kun på andet, men første tilføjet i B :

òptænkes 1, *optænkes* 1 (+B)

ràadføre 1, *raadfører* 1 (+B)

Ialt 75 forskellige verber med førsteledstryk.

Accent alene på andet led uden rettelser i B findes i 9 verber med ialt 15 forekomster (6 af verberne har kun ét eksempel) :

tilègne 1, *tilègner* 2
tillægges 1 (1 uden, B *tillægges*)
tilstáae 1, *tilstâaer* 3, *tilstáaes* 1
indbìlde 1 (accenten trukket op i B)
ommældte 1
oplôd 1
paamíndt 1
rætfærdig~gjôrt 1
vanslægtet 1.

Dertil må regnes ét verbum med kun ét modeksempel: *tilstéde* 2, *tilstéder* 2 (1 uden, B *tilstéder*), *tilstêd* 1, – men : *tìlstéder* 1.

Følgende synes at vakle :

Almindelig vaklen allerede i Grammatikken findes i 6 verber med ialt 72 eksempler. De fleste skyldes verberne *undtage* og *udsige*. *adspørge* nævnes udtrykkelig i § 62 som vaklende og anføres i § 63 uden accenter. Derudover :

ànsées 1, *ansées* 2 (1 +B), i Anhang *ánsées* 1

òmskiftes 1, *omskìfte* 1, *omskìfter* 1

tìlsíger 1, *tilsíger* 1

ùdsíge 2, *ùdsíger* 3, *ùdsíges* 12, *ùdsiger* 1
ùdsiges 5 (1 +B), *udsíges* 12 (10 +B) (10 uden, +B)

ùntáge 1, *ùndtáger* 2, *ùntágne* 2, *ùntáges* 2
ùndtâg 1, *ùntager* 1 (+B), *undtáges* 1 (+B)
undtâg 16 (10 +B) (16 uden, 13 +B)

ùnværes 1, *unvære* 1.

Udelukkende accent på andet led (men næsten altid rettet i B) har 10 forskellige verber med ialt 19 forekomster :

anvéndt 1 (+B), i Anhang *ànvènde* 1
bortkàste 1 (+B), *bortkástede* 1 (+B)
henhører 1 (+B)
omgáaes 1 (+B)
omvènde 1 (+B), *omvènder* 2 (+B), *omvèndes* 2 (+B, det ene kun *òmvendes*)
opmùntre 1, *opmùntrer* 3 (2 +B)
tiltâler 1 (+B)
udfòrske 1 (+B)
udléder 1 (+B)
udvîser 1 (+B).

Hertil kommer 2 ord med kun ét modeksempel : *tilkómer* 8 (4 +B), *tilkómende* 3 (2 +B), (5 uden, 1 +B) – et af eksemplerne på *tilkómende* er i trykfejlslisten rettet til *tilkòmende*, i D til *tìlkòmende* (B *tilkòmende*) – men ét *tìlkómer*; samt *udfòrdre* 1 (+B), *udfòrdres* 1 (+B), *udfòrdrer* 3 (2 +B) – men *ùdfòrdrer* 1.

Helt uden accenter er der (udover de nævnte) 17 verber, hvoraf de 9 har tilføjet accenter i B, *òpfødde, ùdtrøkke* og *ìndstiftet* med tilføjet

første accent, resten med begge : *hènstille, hòsføjede, òverlådes* (2), *òverspringe, òvertåle, ùdsøge.*

Uden rettelse : *efterkommet, eftertænke, forelægger, indeholde, medfølgende, tilbringe, udelukker, understøtter.*

På grundlag af iagttagelserne over Høysgaards accentpraksis i de sikre ord kan man drage følgende slutninger for verberne :

Førsteledstryk må anses for helt sikkert i de 23 verber, hvert med to eksempler eller derover, med accent på første led. Hertil kommer de 9 uden accenter, som har accent over første led i B, og de 41 verber med kun ét eksemplar, men med accent over første led i Grammatikken. Man må også regne med førsteledstryk i de 8 verber (*anføre, angå, antage,indskrænke, henføre, omvexle, opregne* og *udføre*) der har mange eksempler med accent over første led og kun et eller to på andet led alene (dog to med lige mange eksempler), alle rettet i B, samt verbet *fuldende* der har rettelse til førsteledsaccent allerede i Trykfejlslisten, og antagelig de to verber (*optænke* og *raadføre*) der har ét eksempel på første og ét på andet led, det sidste rettet i B, dvs. i alt 84 verber.

Tryk på andet led er sikkert i 4 verber med udelukkende accent på andet led og ingen rettelser i B (*indbilde, tilegne, tillægge, tilstå*) og i ét verbum med kun eet modeksempel, *tilstede*, muligvis også i 5 verber med kun eet eksempel, ikke rettet i B (*ommældte, oplôd, paamíndt, retfærdiggjôrt, vanslægtet*). – Dvs. ialt 4, evt. 9 verber.

Vaklende tryk må ansættes i følgende verber : de 6 der vakler allerede i Grammatikken (*anse, omskifte, tilsige, udsige, undtage* og *undvære*), de 2 (*tilkomme* og *udfordre*) der har andetledstryk i adskillige eksempler og kun ét med førsteledstryk (en del rettet i B), samt antagelig i de 10 der kun har andetledstryk i Grammatikken, men så at sige alle rettet i B; dvs. i alt 18 verber.

I de verber hvor næsten alle eksempler er rettet i B kan der være tale om at Høysgaard har skiftet mening om ord der har haft vaklende accent. Det er i hvert fald sikkert for verberne *omvende* med 5 eksempler (rettet i B), og for *opmuntre* med 4 eksempler (2 rettet i B), sand-

synligt for *bortkaste* med 2 eksempler (rettet i B). Det er desuden sikkert for *udfordre* (som har 5 eksempler med tryk på andet led (de 4 rettet i B) og ét med begge accenter, og det er helt klart for *tilkomme* der har 11 eksempler med kun andetledsaccent, deraf 8 rettet i B, og ét eksempel hvor trykfejlslisten retter accenten ´ til `, men ikke tilføjer accent i første led. Det gøres derimod i D, mens B retter tilbage til kun andetledsaccent. – Dvs. 5 verber.

For de 6 ord der har almindelig vaklen allerede i Grammatikken er der ét (*undtage*) hvor Høysgaard gør en forskel på verbets former : af trestavelsesformerne (*undtage* etc.) har 9 accent på begge led, kun ét på andet alene (rettet i B), mens imperativen *undtag* har alle 16 eksempler med accent på andet led alene (heraf de 10 rettet i B). I dette verbum har han altså oprindelig haft en forskel mellem formerne, men skiftet mening og generaliseret til førsteledstryk senere. I verbet *udsige* (23 eksempler med accent på begge eller første led, 12 kun på andet (10 rettet i B)) må han have haft oprindelig vaklen (det er usandsynligt at accent på første led er glemt i 12 eksempler), men han har generaliseret til første led i B.

For *udsige* og *opregne* er der en tydelig fordeling efter paragraffer, således at næsten alle eksemplerne med accent over andet led alene kun findes i begyndelsen af bogen, eksempler med accent over begge i slutningen. Han har skiftet mening om den bedste accent mens han skrev. Her er altså den tendens begyndt som han viderefører i sine rettelser i B. For nogle af de andre verber ses samme tendens, men eksemplerne er så få at det kan være tilfældigt (*anføre, henføre, omskifte, omvexle, optænke, raadføre*). Det passer derimod ikke for *anse, tilsige* og *udfordre*. Skellet ligger omkring § 200.

Antal stavelser i ordet gør ingen forskel. De fleste eksempler har 3 stavelser (dvs. den form med sidste led svagt som især i tidligere litteratur nævnes som havende andetledstryk), men de allerfleste har hos Høysgaard førsteledstryk, og af de få verber med andetledstryk er der adskillige tostavelses.

Når man sammenligner med accentueringen af de sammensatte nominer (substantiver og adjektiver) uden suffiks, som er beskrevet i

det foregående (4.7.3.1 E, p. 216 ff.), viser der sig en klar forskel mellem nominer og verber. Det var på forhånd antaget at man for disse nominer kunne regne sikkert med at de havde hovedtryk på første led, og denne antagelse blev bekræftet : Der var ialt ca. 225 forskellige nominer (med godt 700 forekomster ialt) der havde accent over første led, og kun 11 ord (med 19 forekomster) der udelukkende havde accent over andet led, og heraf var 16 eksempler rettet i B. Desuden syntes manglen på accent over første led i alle tilfælde at bero på ren forglemmelse, da næsten alle ordene forekom andre steder med accent på første led, d.v.s. alle havde førsteledstryk. For verberne er der ganske vist 84 med sikkert eller antagelig førsteledstryk, men 4 (eventuelt 9) forskellige ord med sikkert andetledstryk og 18 med vaklen (deraf 5 hvor han synes at have skiftet mening senere (i B)).

I Anhang har Høysgaard, svarende til tendensen i B, betegnelse af begge led i alle verber; overensstemmende med Grammatikken *àfdèle, àfdeelt,* afvigende fra Grammatikken er de allerede i den foregående opregning medtagne ord *ànvènde* og til dels *ànsée*; dertil kommer følgende 19 forskellige verber: *àffàrvede, àfføørt, àfgjoort, àflíve, àflæsset, àflææst, àfløøst, àfquìste, àfrènse, àfsólgt, àfsòndre, àngrèben, ànlægge, ànløben, ànslåget, anslågen* (evt. trykfejl for *ànslågen*), *ànstøde, ànstødt, ànstrøgen, àntænde, àntændt, àrbèjde, àrbèjdet*, hvad der bringer antallet af forskellige verber med førsteledstryk op på 103.

4.7.3.2. B <u>Sammensatte adjektiver</u>

Der er for det første et par sammensatte adjektiver, hvis tryk kan være problematisk :

fuldkommen har hos Høysgaard tryk på første led : der er 10 eksempler på *fùldkómen* og 2 på *fùldkòmne*, mod ét på *fuldkómen* (rettet i B), *velkòmen* 1 eksempel.

aller som forled er der kun ét eksempel på : *àllerbèst*.

nærværende har konsekvent andetledstryk i Grammatikken : *nærvârende* 6 (1 uden), men han har skiftet mening i B, hvor 4 eksempler er rettet.

fornem har andetledstryk : *forném̀e* 1, *forném̀este* 3.

(1) Sammensatte adjektiver med suffiks

3 adjektiver har udelukkende accent over andet led :

livsầlig 1
omhỳgeligste 1
taalmôdig 2

11 forskellige adjektiver med endelsen *-(l)ig* har så at sige gennemført accent over begge led; de 6 af dem har 2 eller flere forekomster :

mærkværdige 1, *mærkværdigste* 1
vìdtløftig 4, *vìdtløftige* 1 (1 uden, +B)
vidtløftigt 1 (rettet allerede i trykfejlslisten)
ènfóldige 1, *ènfóldiges* 1, *ènfóldigste* 1, *ènfóldigt* 1, *ènfoldige* 2 (1 +B)
nødvéndig 8, *nødvéndig* 4, *nødvéndigst* 1, *nødvéndigste* 2, *nødvéndig* 3 (+B)[106]
tvè˝tỳdig 3, *tvètỳdige* 2
vìlkâarlig 1, *vìlkâarlige* 2
læmfældigt 1
sèlvstændig 2
ùdførlig 1
blód˝tørstig 1
høj˝ædelig 1

Vaklen er der i 2 adjektiver :

màngfóldigt 1, *mangfóldige* 3 (+ B)
òverflødige 2, *overflødige* 1

Sikkert andetledstryk i Grammatikken :

adskílligt 1, *adskíllige* 9, *adskíllige* 2 (+ B) – og de 2 rettede eksempler forekommer på sider med mange rettelser.

---

[106] de 3 eksempler uden førsteledsaccent (men tilføjet i B) synes at være rene forglemmelser.

Man må derefter regne førsteledstryk for sikkert i *mærkværdig, vidtløftig, enfoldig, nødvendig* og *tvetydig*, og meget sandsynligt i *lærnfældig, selvstændig, vilkaarlig, udførlig, blodtørstig* og *højadelig*, og man må regne andetledstryk for sikkert i *taalmodig*, og måske i *omhyggelig* og *livsalig* (da de stemmer med moderne dansk), samt i *adskillig* (med mekanisk rettelse af 2 eksempler i B), vaklen i *mangfoldig* med rettelse til førsteledstryk i B, og måske i *overflødig*.

Adjektiver med endelsen *-elig* omtales af Høysgaard både i § 340 og § 491. Her siger han (helt tydeligt i § 491), at de har hovedtryk på den stavelse der går foran *-elig*. Begge steder gives eksemplerne *evíndelig, ædrúelig* og *miskúndelig*.

Men han har ikke gennemført det i sin accentuation.

Følgende har kun accent på andet led, ialt 7 (med 50 forekomster) :

almíndelig 7, *almíndeligt* 1, *almíndelige* 6, *almíndeligen* 1, *almíndeligste* 4
paafølgelig 1, *paafølgelig* 1

5 adjektiver med præfikset *for-* :

foránderlig 2, *foránderlige* 3
forfængelig 1
formôdentlig 1
fornémelig 21
fortrædelig 1
forvârlig 1

1 adjektiv på *-elig* har accent på begge led : *èftertrøkkelige*, mens 3 vakler :

fràskíllelige 2, *fraskíllelige* 1 (2 uden, +B)
fùldkómelig 1, *fuldkómelig* 1
tìlstrækkelig 1, *tìlstrækkeligt* 1, *tilstrækkelig* 1 (+B),

men *fraskillelig* og *tilstrækkelig* har overvægt for accent på første led og har nok haft førsteledstryk.

2 adjektiver har kun andetledsaccent, men rettet i B : *omstændelig* 2 (1 +B), *udtrøkkelig* 1 (+B).

Han har altså andetledstryk i *almindelig, paafølgelig, fornemmelig, foranderlig* og sandsynligvis i *forfængelig, fortrædelig* og *formodentlig*, og i Grammatikken i *omstændelig* (2, med 1 rettet i B).

Han har antagelig førsteledstryk i *eftertrykkelig* og *tilstrækkelig*, men vaklen i *fraskillelig, fuldkommelig* og *udtrykkelig*; muligvis har han ændret opfattelse i *omstændelig*.

Høysgaard har altså i følgende afledte adjektiver tryk på første led, afvigende fra moderne dansk : *mærkværdig, vidtløftig, enfoldig, nødvendig* og antagelig i *lemfældig* og *udførlig*, og i 2 der vakler i moderne dansk : *selvstændig* og *vilkårlig*, vaklen i *mangfoldig* og vaklen eller førsteledstryk i *overflødig*. Dertil kommer med endelsen *-elig* antagelig førsteledstryk i *eftertrykkelig* og *tilstrækkelig*, og vaklen i 2 (se ovenfor).

Der er ingen tilfælde hvor han har andetledstryk afvigende fra moderne dansk.

(2) Adjektiver med præfikset u-

I 17. århundrede er *u-* hyppigere svagt ved adjektiver end ved substantiver, og endnu i 18. århundrede er der en tendens til at *u-* står i sænkning i poesi ved adjektiver.

a) *adjektiver uden suffiks (herunder participier)*

Accent på første led eller begge har 8 simple adjektiver (14 forekomster) :

ù˝lærde 1
ù˝måge 1
ù˝vìs 5, *ù˝visse* 2 (1 uden, +B)

og participierne

ù˝brùdt 1
ù˝mælende 1
ù˝pàrred 1
ù˝strògen 1
ù˝tvungen 1

Vaklen findes i 5 adjektiver (med 24 forekomster) :

u˝àgted 1 (+B)
ù˝anséet 1, *ù˝anséet* 1 (+B)
ù˝bùnden 1, *u˝bùnden* 4 (+B)
U˝jỳske 1 (+B)
ù˝líge 6, *ù˝líg* 1, *u˝líge* 7 (+B), *u˝líg* 1,

men *ubunden* har muligvis haft førsteledstryk (alle rettet i B).

Præfigerede participier

Accent på begge led i 4 adjektiver (med 15 forekomster) :

ù˝bekànt 1
ù˝erfárne 1
ù˝foràndred 5, *ù˝forandred* 2 (1 +B), *ù˝foràndrede* 3,
ù˝forandrede 1 (+B)
ù˝formærk(e)t 2.

Vaklen i 1 adjektiv :

ù˝fornôdent, *u˝fornôdent* 1 (+B).

Sammensatte adjektiver og participier

Vaklen i 1 ord (2 forekomster) :

ù˝fuldkomne 1, *u˝fuldkómen* 1 (B *û˝fuldkòmen*).

Første led i 2 ord med 23 forekomster :

ù˝règel˝ræt 2, *ù˝règel˝rætte* 9, *ù˝regel˝rætte* 1,
u˝règel˝rætte 2 (+B)
ù˝indskrænked 2, *ù˝indskrænkede* 2, *ù˝indskrænkede* 5

b) *Adjektiver med suffiks*

(i) *uden præfiks*

Accent på *ù-* i 5 adjektiver på *-ig* (med 22 forekomster) :

ù˝bìlligt 1
ù˝brùgelig(t) 2, *ù˝brùgelige* 1
ù˝mærkeligt 1, *ù˝mærkelig* 1
ù˝nỳttig 4, *ù˝nỳttige* 1, *ù˝nyttig* 1
ù˝rìgtigt 7, *ù˝rigtig* 3 (2 +B på andet led)

Kun accent over roden har 4 ord :

u˝bìndelige 1
u˝middelbare 1 (+B)
u˝órdentlig 1
u˝spo̍rlige 1

Vaklen i 7 adjektiver (14 forekomster) :

u˝e̍gentlig 1 (+B)
ù˝læ̍selige 1, *u˝læ̍selige* 1
ù˝múeligt 1, *u˝múeligt* 1 (+B), *u˝múelige* 1 (+B)
ù˝rı̍meligt 3, *u˝rı̍melige* 1
u˝skìkkeligen 1 (+B)
u˝sta̍dige 1 (+B)
ù˝tálligt 1, *u˝tállige* 1 (+B).

(ii) *med præfiks*

3 forskellige (5 forekomster) med accent over begge led :

ù˝forlígelig 1, *ù˝forlı̍gelig* 1
ù˝fornùftig 1
ù˝fornø̍dentlig 1, *ù˝fornø̍dentlig* 1

Vaklen i 3 forskellige ord (15 forekomster) :

ù˝behâgelige 1 (+B), *u˝behâgelige* 1
ù˝foránderligt 3, *ù˝foránderlige* 2, *u˝foránderlig* 2 (+B),
u˝foránderlige 1 (+B)
ù˝forstáaelig(t) 4, *u˝forstáaelige* 1 (+B)

De to sidste har sikkert haft førsteledstryk.

(iii) *sammensatte adjektiver*

2 (3 forekomster) med accent over begge led :

ù˝nødvèndigt 1, *ù˝nødvéndige* 1
ù˝ophørlig 1

1 med accent over andet led alene :

U˝fraskìllelige 2 (+B).

Sammenfattende kan det om adjektiver med forstavelsen *u-* siges, at Høysgaard ved simple adjektiver og participier har førsteledstryk som nu. Undtagelsen *U˝jỳske* kan skyldes at han havde overset at sætte accent på grund af det store begyndelsesbogstav, og *u˝måge* omtaler han som jysk. Endelig vakler *uagtet* også nu. I ord med præfiks (fx *ubekendt*) og sammensatte adjektiver uden suffiks : *uregelret,* synes han også at have tryk på *u-* i overensstemmelse med moderne dansk, mens *ufuldkommen* vakler.

Men ved adjektiver med suffiks er der en vis vaklen, og flere tilfælde med tryk på *u-* end i moderne dansk : *urigtig, unyttig* og sikkert også *ubillig* har trykstærkt *u-* som nu, men især ved ordene på *-elig* er der afvigelser fra moderne dansk, sådan at Høysgaard hyppigere har trykstærkt *u-*. Det gælder : *ubrugelig, umærkelig, uforligelig, uophørlig, uforståelig* og desuden *ufornuftig*, som nu vakler, og *unødvendig*, som også nu kan høres med tryk på *u-*. Desuden gælder det antagelig følgende ord, hvor Høysgaard har begge former, men hvor formerne med svagt *u-* er få og kan være forglemmelser, som også alle er rettet i B : *ulæselig, umulig, urimelig, utallig* og *ubehagelig.*

Andetledstryk i overensstemmelse med moderne dansk har han i *usporlig, uordentlig*, men kun med ét eksempel hver, så de er ikke sikre; *ustádige* med ét eksempel er også usikker (nu vaklen), og i ét eksempel hvor moderne dansk har tryk på *u-*, *uegentlig*, har han svagt *u-* – men kun ét eksempel og rettet i B.

2 eksempler kan dårligt sammenlignes med moderne dansk : *u˝bìndelige, u˝skìkkeligen*, men ville nok også have andetledstryk. Det samme gælder *ù˝fornødentlig*, hvor Høysgaard har trykstærkt *u-*.

I Anden Prøve står også *ènfoldige*. I Anhang findes af almindelige adjektiver hvor man ikke på forhånd kan være sikker på trykket : *aå̀benbâr, aårvaågen, àngelégen* og med suffiks : *àdskíllig, àlmægtig* og *ànsvârlig.*

(3) Adjektiver med suffikset -agtig

bårnàgtig, nàràgtig, tjènstàgtig

4.7.3.2. C Substantiver

(a) Substantiver afledt af verber og adjektiver

Substantiver afledt af verber og adjektiver giver særlige problemer. I § 62 nævner Høysgaard at ordet *ansøgning* vakler, og i § 344 siger han at i substantiver på *be-, for-, mis-, mod-, om-, op-, på-, til-*, især hvis de samtidig ender på *-lse, -ing* eller *-ig*, bliver rodstavelsen ofte circumflekteret når den er circumflekteret alene som stamord, men som eksempler nævnes kun adjektiver (alle med andetledstryk).

Accent på begge led eller første i alle forekomster har følgende 8 ord på *-else* :

fràværelse 1
fùldbyrdelse 1
iàgttagelse 1
igjèntagelse 1, *igjèntâgelse* 1
mòdsîgelse 1
overênsstemmelse 3
sàmmensættelsen 1 (10 uden)
udelådelse 1.

Kun accent over andet led har 7 substantiver (10 forekomster), 4 ord rettet i B :

adskíllelse 1
hukómelse 1, *hukómelsen* 1
tilstáaelse 2 (samt *ansèelse* i "Anden Prøve")

og med rettelse i B :

fortplàntelse 1 (+B)
omgængelse 1 (+B)
oprégnelse 1 (+B)
sammenføyelse 2 (+B)

Vaklen allerede i Grammatikken har 3 substantiver :

fùldkómelse 1, *fuldkómelse* 1
òpríndelse 1, *opríndelse* 13 (8 +B; et af de urettede har andetledsaccenten trukket op i B)
ùdsigelse 2, *udsígelse* 4 (1 +B; et af de urettede med andetledsaccent trukket op i B) (3 uden, +B)

1 uden accenter, men +B :

ùd~àandelse

Ord med *for-* :

fórberêdelse 1
fortællelse 1

Ord på *-ing* :

Accent på begge led har 7 substantiver (16 forekomster) :

àfdèling 1	
àfhándlingen 1	
ànlédning 7	(1 uden, +B)
ànmærkning 1	(1 uden)
ìndbíldning 1	(1 uden, +B)
ìnddèling 3	(1 uden)
ìndvéndinger 2	

Udelukkende accent på andet led har 3 substantiver, men *omvèxling* er rettet i B :

afvìgning 1	(3 uden)
omvèxling 2 (+B)	(1 uden, +B)
oplŷsning 1	(1 uden)

Vaklen i Grammatikken har 3 substantiver (8 forekomster) :

ànsøgning 1, *ănsøgning* 1 (§ 62)
ùndersøgning 1, *undersøgning* 2 (+B)
ùndervîsning 1, *undervîsning* 2

3 andre ord er helt uden accent.

Ord med partiklen *for-* har alle accent på andet led alene, 8 ord (48 forekomster) :

forándring(-en, -er) 30
forbèdringer 1
fordèling 1
forklâring 12
forrætning 1
forsámling 1
forségling 1
forúndring 1

(uden: *forvirring* 1 (B *forvírring*))

Substantiv afledt af et substantiv, accent over begge led :

ùdlænding 1

Substantiver afledt af adjektiver :

Accent over begge led, 3 ord (4 forekomster) :

rèdebonhèd 1
tvètýdighed 2 (1 uden, B *tvètydighed*)
vèllýdenhed 1

Accent kun på andet led, 6 ord (18 forekomster) :

almíndelighed 8 (1 uden, B *almìndelighed*)
forsígtighed 2
fuldkómenhed 1 (+B)
omstændighed 2, *omstændigheder* 1
u˝lighed 1, *u˝lighéden* 1
(det siges i § 497 at være den rigtige udtale)
vidtløftighed 2

Vaklen i 1 ord :

nødvéndighed 1, *nødvéndighed* 2 (+B)

Substantiver afledt af adjektiver med præfikset *u-* :

Afledt af simple adjektiver vakler 1 ord (2 forekomster) :

ù˝vìshed 1, *u˝vìshed* 1 (+B)

Afledt af adjektiver med suffiks :

med accent både over *u-* og over roden 3 substantiver (4 forekomster) :

ù˝énighed 1
ù˝forstáaelighed 2
ù˝rigtighed 1 (1 uden, +B)

med accent kun over roden, men rettet i B :

u˝behâgelighed 1 (+B)
u˝týdelighed 1 (+B).

Sammenlignet med de tilsvarende verber og adjektiver (hvor det er muligt) viser substantiverne en lidt stærkere tendens til tryk på andet led :

Svarende til verber med hovedtryk på første led har han også førsteledstryk med kun accent på første led i *sàmmensættelse,* og på begge i *ìndvénding, àfdèling, àfhándling,* men overfor verber med førsteledshovedtryk er der andetledstryk i *adskíllelse, oplýsning.* Overfor vaklen er der andetledstryk i *oprégnelse* (rettet i B). Omvendt har Høysgaard *ìndbíldning* over for *indbìlde.* Eksemplerne *udsigelse* og *undervisning* fordeler sig som ved verberne : kun andet led accentueret i begyndelsen af teksten, accent over begge led senere.

Svarende til tryk på andet led i verbet har han også tryk på andet led i *tilstáaelse* og i substantiver med *for-.*

I ordet *oprindelse* synes Høysgaard at have skiftet mening fra andet- til førsteledstryk i B.

Svarende til adjektiv med hovedtryk på første led har han det samme i *tvè˝tydighed,* og svarende til adjektiv med andetledstryk det samme i *almíndelighed,* men han har andetledstryk overfor førsteledstryk i *vidtlòftighed* og vaklen overfor førsteledstryk i *nødvendighed.*

Ved ord med *u-* har han *ù˝rìgtighed* med førsteledstryk svarende til adjektivet; vaklen i *uvished* overfor førsteledstryk i adjektivet; i *u˝behágelighed* andetledstryk (rettet) overfor vaklen i adjektivet, og i *ŭ˝lighed* også andetledstryk overfor vaklen i adjektivet; men i *ù˝forståaelighed* førsteledstryk overfor vaklen i adjektivet.

Sammenlignet med moderne dansk har Høysgaard andetledstryk i flere verbalafledte substantiver : *adskillelse, tilståelse, sammenføjelse, fortplantelse* (hvis ordet bruges), *afvigning,* og i Grammatikken *omveksling*; for *oplŷsning* er der kun ét eksempel; han har vaklen i *ansøgning, undervisning* og *undersøgning.* I substantiver afledt af adjektiver har han vaklen i *nødvendighed,* men med forstavelsen *u-* har han snarere en stærkere tendens til tryk på *u* (ligesom ved adjektiverne) : *uforståelighed, uenighed,* med vaklen i *uvished, ulighed* og *ubehagelighed.*

I Anhang har han følgende verbalafledte substantiver, alle med førsteledstryk :

àflæsning, àfløøsning, àfmåling, àfrejgning, àfbíldning, àfdèling, àfbrekning.

(b) Nogle specielle substantiver

Endnu er tilbage en lille gruppe af substantiver hvis tryk ikke er på forhånd givet.

Der er for det første substantiver på *for-* som ikke er verbalafledte med *-else* eller *-ing*.

Som i moderne dansk har Høysgaard dels trykstærkt, dels tryksvagt *for-*, stort set fordelt således at når *for-* betyder "foran, forud for" o.l., er det trykstærkt, men når ordet har tilknytning til verber med *for-* (tysk *ver-*) er det tryksvagt.

Overensstemmende med moderne dansk har Høysgaard derfor trykstærkt *for-* i

fòr˝âar 1
fòrdêl 4
fòrhûs 1, *Fòrhûset* 3 (brugt som eksempel på tryk)
fòrmánd 1
fòr˝navne 1 (B *fòrnàvne*)
fòrôrd 1
fòrskrìft 1
fòrstad 1, *Fòrstaden* 1, *Fòrstáden* 2
fòrsæt 1
fòrtrìn 1, *fòrtrínet* 1
Fòrøgning 10.

Overensstemmende med moderne dansk, men i modsætning til reglen, har Høysgaard tryk på *for-* i *fòrbud* 1, *fòrbúdet* 1.

Derimod har Høysgaard som venteligt tryksvagt *for-* i :

foràgt 1
forhôr 1
forlíg 1
forlîs 2

fornùft 1
Forrȁader 1
forræder 1
forstánd 2
forsȍg 1
fortræd 4

Og ligeledes, selvom *for-* vel her har fuld betydning, i *Forældre* 1 (også D, og trukket op i B).

Afvigende fra nu, men overensstemmende med hvad man ellers kunne vente efter brugen i 17. århundrede, har han tryksvagt *for-* i

formùe 1
forbund 1 (B *forbúnd*)
forskjèl 40 (2 uden, B *forskjèl*).

Uden accent findes *forfald* 1, og *forraad* 1. *Forfædre* er ikke konsekvent betegnet : *Forfædre* 1 (+B), *Fòrfædre* 1, (1 uden). – *Forfædre* er evt. blot en fejl.

I "Anden Prøve" har han *fórdêl* 2 og *fórraad* 1.

Ordet *henseende* vakler. Hyppigst har han kun accent over andet led, nemlig i 39 forekomster, hvoraf de 34 ligger før § 200. De 30 er rettet i B til to accenter, et eksempel også i D. Et tilfælde før § 353 har ingen accent, men sidste tilføjet i D, begge i B. Heroverfor står 5 forekomster med accent over *hèn-* : *hènséende* 3, *hènseende* 2.

En vis vaklen findes desuden i *særdeleshed* : *særdȅleshed* 1 (+B), men *sæ̀rdȅleshed* 2.

Substantiver på *u-* har oftest accent på præfikset (altså hovedtryk på *u-*) :

ù˝frèd 1 (trukket op i B)
ù˝hȳre 1
ù˝mȁge 1, *ù˝mágen* 1, *ù˝mag* 4
ù˝ræt 5;

men: *u˝lȳkke* 1.

Andetledsaccent har han i de to specielle ord : *skaberák* 1 og *skabílken* 1.

I navne udelades ofte accenter, fx i *Lolland, Sjælland, Roeskilde*, men han har to accenter i *Dànmàrk* 1, *Fy̏enbóer* 1, (3 uden, +B).

En særlig interesse knytter sig til ordet *Kjøbenhavn*. Betegnelsen i Grammatikken vakler, dog med overvægt for accent over andet led alene, således *Kjøbenhávn* 1, *Kjøbenhávnsk(e)* 7. Derimod i begge led : *Kjȍbenhávn* 1 (B *Kjøbenhávn*), *Kjȍbenhávnske* 1 (BCD *Kjøbenhávnske*), *Kjȍbenhávnere* 1 (BCD *Kjøbenhàvner*). I 4 tilfælde står ordet uden accent, men i B er accent tilføjet i andet led. Han har altså vaklet da han skrev Grammatikken, men generaliseret til andet led i B. Her er ikke nogen fordeling efter paragraffer, i samme paragraf findes både accent over begge led, andet led, og ingen accent. Høysgaard har åbenbart været usikker. Eksemplerne viser iøvrigt, at B ikke bare mekanisk tilføjer accent over første led, men at der er tale om betegnelse af tryk.

4.7.3.2. D Adverbier og konjunktioner

Disse ord behandles ikke udførligt her. Der er en mængde accentuerede eksempler, men trykforholdene svarer næsten altid til moderne dansk, fx *forgæves* med tryk på andet led, *også* med tryk på første, og ved sammensætninger med *hvor-, der-* og *her-* skifter accenten alt efter sammenhængen som nu. Afvigende er kun *undertiden* (10 forekomster med accent på begge led og 5 uden (men +B)), *aldeles*, som i begyndelsen af bogen har andetledstryk, senere førsteledstryk, og *efterhånden* der skifter. *særdeles* har 7 forekomster med accent over begge eller første led, 4 kun over andet (men de 3 rettet i B). *altid* har 7 forekomster med accent på første led eller begge, og kun ét eksempel med accent kun på andet led (men det er rettet i B). Høysgaard er altså her i overensstemmelse med moderne dansk, i modsætning til flere tidligere forfattere (og til nogle moderne dialekter).

4.8 Sammenfatning

Efter en Indledning (4.1, p. 183) gives en kort oversigt over Høysgaard levned og produktion (4.2, p. 184 og 4.3, p. 185-87) og om hans sprog og syn på det rette sprog (4.4, p. 187). I 4.5 (p. 188-193) gives en

redegørelse for Høysgaards fonetiske system, herunder "åndelav" (stød og vokallængde), "Tonehold" (tryk) og "Qvantitet" (betoning i vers). 4.6 (p. 193-201) gør rede for Høysgaards trykregler. Det fremgår af hans regler at han i det store og hele har sammensætningstryk som i moderne dansk, i hvert fald for ord uden suffiks, og det gælder også typen *Forstaden* eller *Postbudet*. Han erklærer udtrykkeligt at første stavelse har hovedtryk og anden bitryk (men at man i vers kan anvende typen som ⏑ – ⏑). Afvigende fra moderne dansk har han dog oftere førsteledstryk i ord på *-agtig, -haftig* og *-færdig* og kan have andetledstryk efter nogle partikler og præfikser, især hvis der også er suffiks.

Nøjere oplysninger kan man få ved at undersøge hans brug af accenter, som behandles i 4.7 (p. 201-241). Høysgaards egen redegørelse for accenternes brug refereres i 4.7.1 (p. 201-206). Accenterne betegner åndelav og tonehold, og han skriver at hvor to accenter står over et ord, dér betegner den første det stærke (= hovedtryk) og den anden det svage (= bitryk); men accenterne kan udelades over ord med kort vokal uden stød + flere konsonanter, og over lang vokal uden stød + enkel konsonant. I adskillige tilfælde, hvor accent mangler, er den tilføjet i Høysgaards håndeksemplar (som kaldes B).

4.7.2 (p. 206-208) gives et kritisk referat af tidligere fortolkninger af Høysgaards accenter. Axel Kock mener at hvis der kun står én accent, må det angive hovedtryk, og selv ved to kan det tænkes at andet led har hovedtryk. Dette kritiseres med rette af Brøndum-Nielsen. Han mener tværtimod at man på grund af Høysgaards udeladelsesregler (som Kock har overset) ikke kan slutte noget om tryk overhovedet af Høysgaards accenter. Bertelsen afviser også Kock, men går ikke nærmere ind på Brøndum-Nielsens argumenter; selv drager han en hel del slutninger af accenterne.

I 4.7.3 (p. 208-241) redegøres for en ny undersøgelse af Høysgaards accenter. I Anhanget til Grammatikken gives et forbehold for udeladelsen af accenterne, idet det kun kan gøres hvis de ikke er nødvendige for betegnelse af det stærke tonehold. Da Anhanget er udkommet 22 år efter Grammatikken, har Brøndum-Nielsen åbenbart ment at forbeholdet kun gjaldt for Anhanget. Nu påvises det i det føl-

gende, 4.7.3.1 (p. 209-221), at udeladelsesreglerne kun anvendes i simple og afledte ord. Dog har ord med *be-, ge-, er-* og en mængde fremmedord accent for at betegne det stærke andetledstryk. I ca. 70% af alle sammensatte substantiver og adjektiver uden suffiks, hvor man med sikkerhed kan forvente førsteledstryk, har han accent over begge led, skønt de i et stort antal tilfælde kunne udelades efter reglerne. Af resten har de fleste ingen accenter (og det er mest ord der kommer igen mange gange), og kun i 19 tilfælde (eller 2%) er der alene accent over andet led, og disse ord forekommer så at sige alle med accent over begge led andre steder, så det er rene forglemmelser.

Det betyder at man faktisk kan udnytte Høysgaards accenter til at drage slutninger om tryk i de tvivlsomme tilfælde (4.7.3.2 (p. 221-241)). Resultatet er at 71 (forskellige) verber har førsteledstryk, 10 har vaklen, 4 (eventuelt 9) har hovedtryk på andet led, og i 11 synes han at have skiftet fra andet til første led i B. Intet af disse verber har andetledstryk nu.

I adjektiver med suffiks har han førsteledstryk i flere tilfælde hvor man nu har andetledstryk, fx *mærkværdig, enfoldig, nødvendig* og vaklen i flere andre. I adjektiver med forstavelsen *u-* har han også flere tilfælde med tryk på præfikset hvor man har andetledstryk nu, fx *ubrugelig, umærkelig* eller vaklen, bl.a. i *ubehagelig.*

I sammensatte substantiver med suffikserne *-else* og *-ing* har han i flere tilfælde andetledstryk, fx. *adskillelse, tilståelse*, eller vaklen : *oprindelse, undervisning.* Der er noget stærkere tendens til andetledstryk i sådanne substantiver end i de verber og adjektiver de er afledt af, men iøvrigt er andetledstryk ikke hyppigere i former af samme ord ved tilføjelse af endelser. I substantiver med *for-* har han i de fleste tilfælde fordeling som på moderne dansk, men dog andetledstryk i *forskel, formue* og *forbund.*

Han vakler i stednavnet *København*, men generaliserer i B til andetledstryk.

5. Johan Heinrich Schlegel (1726-1780)

Afhandling om det danske Sprogs Fordeele og Mangler, 1763

J. H. Schlegel er født i Meissen, kom 1748 til Danmark og var fra 1760 titulær (fra 1776 ordinær) professor ved Københavns Universitet. Han har især skrevet om dansk historie.

I afhandlingen om det danske sprog p. 81 skriver han at danske tostavelsesord har formen – ⏑ og trestavelses – ⏑ ⏑ (*Guderne, lykkelig*), og p. 85 nævnes at man også har spondæer i både dansk og tysk : *udstaa, Almagt, Wohlthat, schuldfrei*, men han tilføjer at antallet er ikke så stort som de klassiske versemål, fx hexametre, kræver. Når *udstaa* nævnes sammen med *Almagt* og de tyske ord, må det antagelig betyde at det har hovedtryk på første led.

6. Abraham Møller (1755-1781)

Første Forsøg til en almindelig nyttig Dansk Orthographie, 1781

A. Møller er født i København, 1780 informator på Vajsenhuset.

Bogen er i fonetisk henseende meget dilettantisk, og Trykreglerne (p. 15-16) er fuldstændig umulige, idet han lader akcentens plads være afhængig af vokalernes kvalitet og kvantitet; men hans accentuerede eksempler har interesse. De stemmer helt overvejende med moderne dansk. Han har hovedtryk på første stavelse i *æmbede, Gníere, skrøbelig, vítterlig, Hævelse, Sædelighed*. Med hovedtryk på andet led findes : *forgáae, beléylig, forságt, Allárm, Slaveríe*, endvidere : *sædvánlig, alvórlig, hoffærdig, Omstændighederne, tilforládelig* og – mod moderne rigssprog – *førstefødt*.

7. JACOB BADEN (1735-1804)

Forelæsninger over det danske Sprog, eller resonneret dansk Grammatik (1785), 3. oplag 1801

Dansk ortografisk Ordbog, 1799

Jacob Baden er født i Vordingborg og student herfra. Fra 1750 studerede han i København og 1756-1760 i Göttingen og Leipzig. 1760 blev han magister i filosofi. Fra 1762 var han rektor ved Pædagogiet i Altona, 1766 konrektor, 1771 rektor i Helsingør. 1780 blev han udnævnt til professor i veltalenhed ved Københavns Universitet.

7.1 Forelæsninger over det danske Sprog

7.1.1 Terminologi

Tryk behandles ikke under lydlæren, men i afsnittet "Den danske Prosodie eller Versekunst", p. 243 ff.[107] I overensstemmelse med Høysgaard bruger han "Tonehold" som betegnelse for tryk, og "Quantitet" når der tales om vers, dvs. at han bruger "lang" og "kort" om stavelser der skal stå henholdsvis i hævning og sænkning. Det bliver ikke klarere af at han i ordbogen blander vokallængde og tryk ved at bruge akut accent for begge. Høysgaard citeres flere gange, og desuden Judichær. Han slutter sig udtrykkelig til Judichær ved at betragte alle enstavelsesord som "tilfælles", og går imod Høysgaards opfattelse : at substantiver, adjektiver og nogle adverbier altid er "lange". Men Baden undtager hvad han kalder "naturligt lange Stavelser", et meget uklart begreb : "Af Naturen lange ere de Stavelser, som have et saa stærkt Tonehold at de aldrig bør giøres korte; som: *saae, stor, god, naar, skreg, blev* o.fl." Der følger et eksempel med *"saaes"*, derefter : "Det samme gielder om *Gud*, og andre Ord, der udtrykke en Idee, som [man] ikke bør gaae for hastigt over" (p. 245-46), dvs. "naturligt lange" stavelser er bl.a. nogle der har et vægtigt semantisk indhold (*Gud, stor, god, skreg*) – men hvorfor er *naar* og *blev*, som oftest står i svagtryk, "natur-

[107] Der citeres efter 3. oplag, 1801.

ligt lange" ? Han afviger med hensyn til betegnelsen "tilfælles" på en uklar måde fra både Høysgaard og Judichær ved ikke blot at bruge den om ord eller stavelser der kan stå både som "lange" og "korte", men også om andet led i tostavelses sammensætninger som *Forstad* og *Bogstol* o.l. (p. 251), skønt anden stavelse kun kan stå i sænkning i tostavelsesordet, men efter hans opfattelse (se nedenfor) bliver lang, når "ordet voxer i Enden".

Han siger her : "Vi behøve altsaa ingen anden almindelig Regel for at scandere vore Vers, end at de lade sig læse med samme Tonehold, som Ordene have i den ubundne Tale. Saasnart de støde an derimod, er Quantiteten falsk".

7.1.2 Trykangivelser

I usammensatte ord og i tostavelsesord synes han at have den akcentuation man skulle vente. Han siger p. 249 at de fleste tostavelsesord er enten trokæer (fx *Gōdhĕd, Nāādĕ, Mānddŏm, Fōrbŭud, Jōmfrŭe, nāādĭg*) eller jamber (*Fŏrstānd, tĭlfōrn, fŏrbī, ĭflæng),* og p. 251 gives den regel at ord af tre stavelser som ikke er sammensatte har toneholdet på den første stavelse (*Mēnneske, ȳpperlig, Evighed, Frīstelse*). Som undtagelser nævnes ord på *-inde* (*Hyrdīnde, Grevīnde, Fyrstīnde*), på *-ere og på -ie* (han regner altså afledte ord med til sammensatte).

At tostavelses sammensatte ord har tonehold på første stavelse siges også udtrykkeligt p. 249 :

> "De Tostavelsesord, der ere fortil forøgede eller sammensatte med fraskillelige Partikler eller andre Ord, som lade sig forklare for sig selv, beholde gierne Toneholdet paa den første Stavelse. F.Ex. *Fōrstad*, d.e. mindre Stad forved den rette Stad: *Indgang, Udgang, Fōrhuus, Bōgstoel, Bāgdeel* etc." [eksemplerne stammer fra Høysgaard § 496] "De derimod, som ere fortil forøgede eller sammensatte med uadskillelige Partikler, der egentlig ingen Bemærkelse have for sig selv, flytte Toneholdet til den sidste Stavelse: som: *Behōld, Forstānd, imōd, igiēn, ihiēl, gemēen* etc."

Desuden nævnes nogle fremmedord.

Men problematisk bliver det ved trestavelsesordene. Han tilføjer til det nylig citerede (p. 250) :

> "Endskiønt den største Deel af vore Tostavelsesord bestaae af Trochæer, saa er dog den sidste Stavelse i nogle saa lidet en fuldkommen kort, at den meget mere i Vers ofte kan og bør bruges som lang, naar den er langtonet; f.Ex. *Forhuset* er snarere en Amphibrachys" [d.e. en lang imellem to korte] "end en Dactylus; ligeledes *Bogstolen, Bagdelen* o.s.v. See 4de Regel".

I den 4de regel p. 251 hedder det :

> "Tostavelsesord, hvis sidste Stavelse er tilfælles, forandre denne tilfælles til en lang, naar Ordet voxer i Enden; som *Forstăd, Forstāden, Bogstŏl, Bogstōlen, Baghŭs, Baghūset.* Men de, hvis sidste er kort eller lang, beholde deres Quantitet; som: *Tærnĭng, Tærnĭnger, mandĭg, mandĭge, Saphīr, Saphīrblaae, Chrystalspēile, Skuespīllene* etc."

(Han kan ikke mene, at sidste led har hovedtryk i *Chrystalspēile* og *Skuespīllene*, blot at det, ligesom første led, står i hævning.)

Typen *forstaden* omtales endnu en gang p. 257, hvor han, næsten ordret efter Høysgaard § 564, siger :

> "Kiendetegnet paa en ægte og fuldkommen Dactylus er, at dens korte Stavelser have meer Liighed med en Jambe end med en Trochæus. Derfor ligger der ingen rigtig Dactylus i saadanne Ord som *Posthuset*[108], *Aarsagen* etc. thi *Budet* og *Sagen*, som skulle være Enden af begge Dactyler, ere egentlige Trochæer".

Af særlig interesse er også 3^{die} regel, p. 250 :

> "Tostavelsesord, som have den første lang, og forøges fortil, beholde den Quantitet, de have uden for Sammensætningen, f.Ex. af: *føre* komme *paaføre, henføre, fremføre*; af: *sige, modsīge*, af: *byde, tilbȳde*, af: *læse, oplæse*, af: *skrive, udskrīve*, af: *løbe, omlȫbe* &c.

---

[108] *Posthuset* er en trykfejl i 1801-udgaven – i første udgave står *Postbudet*.

Saaledes og *Dagbrækning, straalebrækket, nysgierrig, selvgiörte, nyfødte, Skabningsværket, Morgendüggen* o.fl.

Mærk. Jeg har i denne og følgende Regel fulgt vore ældre Poeters, saasom *Bordings, Reenbergs* &c. bestandige Brug, og de beste nyeres, saasom *Tullins, Bulls, Stenersens, Ewalds* og fleres. I nyere Tider har en falsk Udtale giort saadanne Ord som *paaføre, modsige, uvisse, Uvished* &c. til Dactyler, hvilket nogle maadelige Digtere have fundet deres Regning ved at beholde ogsaa i Vers. Jeg mener, vi bør søge at føre begge tilbage til den gamle Brug; thi det er naturligere at de nedstammede Ord beholde Hovedordets Tonehold, end at dette skal forandre sit Tonehold for et Bibegrebs Skyld, som en Præposition eller et andet Biord kan føie til Hovedordet".

Det er klart udfra dette, at Baden ønsker at regulere udtalen og versbrugen kunstigt. Man har på hans tid åbenbart (måske udelukkende) sagt *påføre* og *Forstaden* med hovedtryk på første stavelse. Men udfra logiske overvejelser og hensynet til digternes brug vil han have det ændret. Han står her i bevidst modsætning til Judichær fra hvem han ellers har alle eksemplerne på verber, men som regner *'påføre* og lignende for den korrekte udtale (se Kap. II, p. 109). Baden bygger her på digterne og vel også på Judichærs udsagn om en vaklende udtale. Af eksemplerne *straalebrækket, Skabningsværket* og *Morgenduggen* kan slet intet sluttes om hovedtryk, og de andre er, efter hele sammenhængen, også tvivlsomme.

Hans udtale af typen *nysgerrig* med afledninger er det vanskeligt at blive klog på. P. 255 nævnes som eksempler på spondæer : *nödvēndig, tāknēmmelig, sēēnfærdig, āārvāāgen og Krīgspūds*, men det siges straks efter, at de ikke er rigtige spondæer. "Thi kun een af de to samlede lange Stavelser har det fornemste Tonehold, og den anden, som har det svagere, er i sig selv tilfælles". Det siges ikke hvilken det er der har det stærke tonehold. I *krigspuds* må det være den første, og man kunne være tilbøjelig til at antage det samme for de andre, hvis han ikke lidt længere nede på samme side havde nævnt at første stavelse i *aarvaagen* havde det svagere tonehold selvom den "af Naturen" er lang. Man kan derfor intet slutte. Men påfaldende er dog at han siger at *aar* er af naturen lang (og derfor ikke må gøres kort i

vers) og at han i det hele finder på at nævne denne type som en slags spondæer. Det tyder i alle tilfælde på at første stavelse, hvis den har været svagere, ikke har været så svag som nu; cf. ovenfor eksemplerne fra p. 250 : *nysgiērrig, selvgiōrte, nyfȫdte.* I denne sammenhæng må man se udtalelsen p. 251-52, hvor han omtaler Judichærs regel om at hveranden stavelse er lang i flerstavelsesord, men undtager stavelser der er af naturen lange, fx "*Gūdfrȳgtĭghĕd, Stōrtālĕnhĕd, Særskīllĕlsĕ* o.fl.".

7.2 Dansk ortografisk Ordbog

7.2.1 Indledning

Da Badens Forelæsninger ikke giver mange sikre holdepunkter for udtalen af de tvivlsomme ord, vender man sig med forventning til hans "Dansk ortografisk Ordbog" 1799, som i en vis udstrækning er forsynet med accenter. Den giver også en del oplysninger; men accenternes betydning er ikke altid sikker, og anvendelsen overordentlig inkonsekvent.

I fortalen (p. XIII-XIV) siger han at det ikke er hans mening at indføre accenter i sproget sådan som Høysgaard.

> "Men jeg har ikkun ved Aksenterne vildet føre uerfarne Læsere, og især Ungdommen paa det rette Tonehold. Jeg har derfor sat Aksenterne mest paa fremmede Ord, som *Rebél, Rabát, reél, radérer, Ráptus*; dog ogsaa, mest for Fremmedes Skyld, paa nogle danske som: *Raserí, Frierí*, og de fleste af denne Endelse. I de danske Ord befrygter jeg dog, at ikke alle ville være fornøiede med min Aksentuasion, da den Danske sætter Toneholdet anderledes end Nordmanden, Siellandsfaren anderledes end Jyden o.s.v. End videre har jeg betegnet med Aksenter de langtonede Vokaler i Enstavelsesord, for om muligt at afskaffe Vokalernes Fordobling".

Som eksempler på ord der ofte skrives med dobbelt vokal nævner han *Deel, Muur* og *Muus*.

7.2.2 Fremmedord

I overensstemmelse med fortalen har han accenttegn på en hel del fremmedord for at angive trykstavelsen, men det er dog ikke gennemført. Adskillige har ingen accenter. Stort set viser eksemplerne overensstemmelse med moderne rigsdansk, ligesom næsten alle eksempler fra tidligere grammatikere. Men der er et par afvigelser. *Sabát* stemmer med Pontoppidan og Peder Syv. (*Anis*, som de også har med tryk på anden stavelse, har intet tegn hos Baden). Iøvrigt har han *Priór, Kallún, Usúrpation* (det sidste ord er dog nok en trykfejl). Endelsen *-ik* har han med hovedtryk hvor det stemmer med tysk (fx *Republík*) og i enkelte andre ord, fx *Statistík,* men svagtryk i overensstemmelse med tysk i *Grammátik, Retórik* og *Karakterístik*, mens nogle andre mangler betegnelser. Ved *karakter* adskiller han to betydninger efter akcenten. Det fremgår også af den "Fortegnelse paa Ord som ere lige, eller omtrent lige i Udtale, men ulige enten i Bemærkelse eller i Form", som følger efter den egentlige ordbog, og som også for danske ord giver flere sikre oplysninger. Her står : "Karakter (Toneh. paa den midterste), Naturbeskaffenhed – Karaktér (Toneholdet paa den sidste), Titel". Hovedtrykkets plads på disse to ord bibeholdes (iflg. selve ordbogen) i flertal. At han har *Compagnón, Præservatív* og *relatíve*, hvor man vel nu almindeligere har hovedtryk på første stavelse, er mindre påfaldende.

7.2.3 Hjemlige ord

7.2.3.1 Accentueringsprincipper

Ved danske ord er accenterne sjældnere og mere tvetydige. Han bruger kun eet tegn, en akut, og den bruges både til at angive vokallængde og tryk, hvad der tit gør det meget problematisk at fortolke hans accenter. Ifølge fortalen skulle man tro at det kun var ved enstavelsesord han anvendte den til at angive længde, men accenten bruges også til at angive længde i længere og i sammensatte ord.

I enstavelsesord anvendes akutaccenten meget tit til at angive vokallængde, fx *húl, Knív, Mós, Bén, gált* osv., men mange ord af samme type har ingen betegnelse, og skrivemåden er meget vaklende ved samme ord. Der kan også en sjælden gang være accent ved tostavelsesord, *Hóste, lótser, Pínsel* og ved ordparrene *kárte / Karte, Faster / fáster,* og endogså ved åben stavelse : *Húle, Húe, Kláde, méler, mélet*; men det er kun ganske få tilfælde. Det drejer sig altid om lang vokal. Der er ingen eksempler med *æ* og *aa*.

Ved sammensætninger og afledninger må man da kunne regne med at akut over en kort vokal betegner tryk. Over lang vokal i åben stavelse er det muligt, men ikke sikkert uden at andet taler for det, da der ikke er grund til at angive vokallængde i åben stavelse med enkelt konsonant efter, og det meget sjældent gøres i usammensatte ord. Over lang vokal i lukket stavelse kan akuten teoretisk betegne begge dele, men i de allerfleste tilfælde angiver den ganske klart vokallængde. Den står nemlig hyppigst ved de ord der også havde akut som simplexord, og ganske særligt ved ord med *e* i andetleddet, da de ellers kunne opfattes som afledninger med svagt *e*. Man kan altså intet som helst slutte om tryk af ord som *Bénbrud, Bénklæder, Blódrighed, Húlvei, Lérkar* osv. eller af de hyppigere tilfælde hvor den står over andet led : *Agerrén, Andél, Caffehús, Slibestén* osv. Særlig mange er der med *-stén* (18 ex.), flere også med *-bén, -hús, -sót* o.a. Men det er ikke altid tegnet sættes ved samme sidsteled; der hersker stor inkonsekvens. Man kan heller ikke slutte noget af fx *Blomsterbéd,* for ordet *Béd* har også accent, så han må have haft lang vokal.

Det er også umuligt at slutte nogetsomhelst af manglende accent. I begyndelsen sætter han en del accenttegn der må angive tryk, men han bliver hurtigt ked af det, efter *f* er der næsten ingen, og også ved de første bogstaver er det inkonsekvent. Man kan fx intet slutte af at han mangler tegn over fx *barmhiertig, hoffærdig, kedsommelig, lyksalig, Langfredag* osv. osv., blandt andet også ved alle ord på *u-*. Det hele er på må og få. Men der bliver dog en del tilfælde tilbage hvor han sætter en accent som må betegne tryk.

7.2.3.2 Substantiver

Ved afledninger er der sjældent nogen betegnelse, dog *Gúddom* (i modsætning til adjektivet *guddommelig* som ikke har accent) og på den anden side *Fyrstínde* (i overensstemmelse med reglen i Forelæsningerne). Præfikskomposita har undertiden tegn for rodtryk efter *be-* og *ge-* (fx *Bestík, Bekómst, Gemák, Gestált*). Partikeltryk findes i : *Frádrag, Fráfald, Frástand* (de tilsvarende verber har ingen betegnelse), desuden : *Bídrag, Bílager,* og fra ordparlisten hvor det er særlig klart : *Bífald* (*Befáld, befál*), *Bísidder* (*Besídder*), *Bíslag* (*Beslág*), *Bístand* (*Beständ*). Det sidste ord har særlig interesse, da det tidligere syntes vaklende. *Andél, Anlédning, Anvísning* siger intet, *Anséelse* giver mere sandsynligt tryk, men sikkert er det ikke (cf. *anseer, anseet, anseelig, anséeligen, Anseende*).

Mest konsekvent er betegnelsen ved *for-*, selv om accenten kun sættes i en brøkdel af eksemplerne. Trykket er i de fleste tilfælde som nu. Der er fx op imod 70 eksempler på trykstærkt *for-* stemmende med nuværende (og tidligere) brug, som *Fóraar, Fórdom, Fórsmag, Fórtale* osv.; og med tryksvagt *for-* har han som ventet : *Forágt, Foræring, Fordærv, Forgíft, Forständ* (også ved *Forsóner, Forséelse* betegner akuten antagelig tryk). Af ordpar opstiller han i fortegnelsen p. 271-297 : *Fórbund – Forbúndt* (staa i F.), *Fórfald – Forfáld, Fórfegter* (som fegter foran) – *Forfégter* (Forsvarer), *Fórslag – Forslág* (med udtrykkelig angivelse: "Tonen paa første, Tonen paa sidste"); og afvigende fra moderne brug : "*Fórbud* (Tonen paa f., Bud som kommer forud) *Forbúd* (Tonen paa s., hvorved noget forbydes)". Tryk på *for-* har, i delvis modsætning til tidligere brug, *Fórraad* og *Fórsvar*. Afvigende sidsteledstryk har (foruden *Forbúd*) *Fordæk* (på skib), *Forlág* (cf. tysk *Ver-*), og endvidere : *Forskiél, Forständer, Forsvárer*; *Fórmue* har tryk på *For-*, men det hedder *Formúeskat*. Endelig *Forudsætning*. (Akuten over *Forlág* kan næppe angive længde alene, vokalen ville sikkert være kort, hvis *For-* havde tryk.)

I almindelige sammensætninger angives førsteledstryk ved fx *Bólværk, Fúldmagt, Hóvmod* og *Gúdfader* (= fadder), andetledstryk i *Far-*

vél, Aarhúndrede (sandsynligvis angiver accenten også tryk i *Aartúsinde* selv om det er i åben stavelse). Det er derimod tvivlsomt om accenten angiver andet end vokallængde i følgende ord med lang vokal i åben stavelse : *Aabrýne, Brødstúdium, Flyvehéde, Kundskáber* (Spion) og *Ledságer, Jordbebóer* og *Aabrédde* (pl.). I nogle uigennemsigtige substantiver med to fulde vokaler har han andetledstryk : *Amíndelse* og *Arbeíde*. Desuden er der talrige accenter over andet led hvor der er lang vokal i lukket stavelse, men de viser som tidligere omtalt intet sikkert. Ordet *Médister* har åbenbart førsteledstryk.

7.2.3.3 Adjektiver

En del adjektiver har andetledstryk. Sikre er : *aarváagen* (cf. Forelæsningerne), *kopárret* (men *Kópar*), *adskíllig, almægtig, andægtig, arbeídsom, eléndig, endrægtig, feberágtig, gudfrygtig, hovmódig* (smlgn. *Hóvmod*), *letsíndig*; meget sandsynlig *alvórlig* (cf. *Alvor, Alvórlighed, alvórligen*). Ret sandsynlige vel også : *afsídes, enbáaren, mensvóren, mistróisk, adstádig, alvídende* (og afledningen *Alvídenhed*), *anséeligen, frimódig, mismódig*; de har dog alle lang vokal i åben stavelse, så accenten kan også være et rent længdetegn. Tvivlsomme er *agtværdig* (som kan have lang vokal), *ansvárlig, eventýrlig, skinbárlig*, men da de stemmer med moderne dansk, er det muligt at han har villet betegne tryk, blot er det ikke sikkert. Af *menédig* og *barbénet* kan man intet slutte, da han ynder accenttegn over langt *e* (*bararmet* har intet tegn, *langbenet* heller ikke, men *barbénet* kendes dialektalt, så umuligt er det ikke at det betegner tryk). Adjektiver med *for-* har andetledstryk : *forsætlig, forsvárlig, forsýnlig, fortrínlig, fortrólig*.

7.2.3.4 Verber[109]

Verber har sikker betegnelse for andetledstryk i følgende tilfælde : *adskíller, antáster, ballástet, istandsætter*. Sandsynligvis angives også tryk i : *aarságer, aflæser, andráger, bagtáler* og *ledságer*, hvorimod intet kan sluttes af *afdéler, afdélt*, da han, som nævnt ovenfor, særlig hyppigt bruger accent over *e* for at angive vokallængde (det er iøvrigt mest i

[109] Han anfører normalt verber i præsensform i Ordbogen.

begyndelsen af ordbogen at han har accenter ved verber). På den anden side har han intet tegn over : *adsplitter, afbilder, afleder* etc., så det er vanskeligt at sige noget om omfanget af denne trykfordeling, og muligvis er det blot hans private mening at disse trestavelsesord skal have tryk på andet led (cf. polemikken i "Forelæsninger" om dette punkt). Alle verber og participier med *for-* hvor trykket angives, har det på stammen.

7.3 Slutning

De tilfælde hos Baden som man kan slutte noget sikkert om, viser altså næsten alle overensstemmelse med moderne dansk. Afvigende er i hvert fald nogle fremmedord og *Forbúd, Fordæk* (men vores *Fórdæk* er et andet ord), *Forlág, Forskiél, Forstánder, Forsvárer, Formúeskat, Forudsætning, kopárret, feberágtig* (der nævnes 8 andre på *-agtig* som nu har tryk på endelsen, men de har ingen accent, deriblandt i begyndelsen af alfabetet *barnagtig* og *frygtagtig*), *adskíller, antáster, ballástet, istandsætter*. Tvivlsomme er en del ord med lang vokal i åben stavelse, fx *Kundskáber, Ledságer*, lidt mere sandsynlige er de afledte adjektiver *ansvárlig, eventýrlig, skinbárlig, agtværdig* (se ovf. p. 253).

8. Hans Frederik Werner Abrahamson (1744-1812)

anmeldelse af J. Baden, Forelæsninger over det danske Sprog (1792), i Københavnske lærde Efterretninger 1793, p. 129 ff.

Abrahamson er født i Slesvig, opvokset i tysktalende hjem, officer, 1758-62 i København, 1762-67 i Rendsburg, 1767 atter i København, 1771 lærer i tysk og dansk ved Artilleriskolen (hvor han var den første der underviste på dansk), senere ved Landkadetakademiet. Abrahamson har beskæftiget sig meget med dansk sprog og litteratur.

I ovennævnte anmeldelse p. 180 protesterer han mod at *Forbud* skulle have tonen på sidste stavelse; det er en spondæ, og det samme gælder "vel" *Forgaard*.

9. J. WERFEL (1764-1831)

Veiledning til at lære det Danske Sprog, 1794

Werfel er født i København. Han var en tid postmester i Hørsholm.

I Vejledningen er der et afsnit om prosodi p. 78 ff., hvor han bl.a. har følgende regel : "Ord, der ere sammensatte og bestaae af flere end to Stavelser, beholde Quantiteten uforandret paa den Stavelse, hvor den har været i Stammeordet, saasom i *tilbyde* forbliver *quantiteten* i midten". Det behøver dog kun at betyde at sådan anvendes ordet i vers. Som eksempler på forskellige versefødder nævnes : – – *bogstoel,* ⏑ ⏑ – *villighed* (!!), ⏑ – *tilforn,* – ⏑ *Hjerte,* – ⏑ ⏑ *skikkelig,* ⏑ – ⏑ *Betænkning.*

10. J. CLEMENS TODE (1736-1806)

Neue Dänische Grammatik, 1797

Tode er født i Zollenspieker ved Hamburg, kom 1752 til Slesvig, 1757 til København, 1770 hoflæge, 1774 professor designatus, 1797 ordinær professor.

P. 31 ff. har han et kapitel : "Von dem Accent". Han siger her bl.a. at usammensatte ord har tryk på første stavelse (*Menneske, Menneskene, menneskelig(ere)* – også *Menneskekærlighed*).

§ 149. "Von den Vorsylben haben die meisten den Accent auf der ersten Sylbe, da denn das Wort selbst unaccentuiert wird, z. E. *en Afgud, afgudisk, forestille, sammensætte*".

§ 150. "Doch haben viele Vorsylben theils den Accent, theils nicht. Som eksempler nævner han *'overbyde, 'overfald, 'overdaadig* overfor *over'iile, over'lægge, over'træde.* De sidste kan simpelthen være påvirkninger fra tysk *über'eilen, über'legen, über'treten*; men *overdådig* med hovedtryk på første led har i hvert fald ikke noget direkte tilsvarende i højtysk (nederlandsk har tryk på andet led).

Om *-inde* siges at det er "gemeiniglich lang", fx *Grevinde, Conferentzraadinde.* Dette svarer ikke til tysk.

KAPITEL V

DANSKE GRAMMATIKERE I DET 19. ÅRHUNDREDE

1. M. WOGELIUS

Anviisning til det mundtlige Foredrags Dannelse, oversat af det tydske, 1805

P. 78 nævnes ordet *opofrelse* med hovedtryk på anden stavelse.

2. SØREN NICLAS JOHAN BLOCH (1772-1862)

Fuldstændig Dansk Sproglære til Brug i de lærde Skoler, 1808-1817

Bloch er født i Middelfart, har gået i skole i Ribe og er student fra Odense 1788. Han tog filologisk eksamen 1793, var hører og derefter subrektor i Odense fra 1794 til 1806 (hvor han havde Rasmus Rask som elev og kom til at betyde meget for ham). 1806 blev han rektor i Nykøbing Falster og 1851 rektor i Roskilde.

Det eneste der står om tryk i hans Sproglære er nogle bemærkninger om præfikset *for-* p. 65, hvor han som almindelig regel angiver at det er tonløst når det svarer til tysk *ver-* og betonet når det svarer til tysk *vor-*, og der gives nogle eksempler på verber og adjektiver med svagt *for-*.

I en anmærkning skriver han :

> "Kun i de tre Substantiver *Forbud*, *Forbund* og *Forhold* har dette Præformativ Tonen paa sig. I *Fordrag* og *Forlag* er det idetmindste tvivlsomt, om den ikke ligesaa godt kan være paa sidste Stavelse efter Reglen. I alle øvrige er den der; saasom i *Forfald* (Verfall), *Forliig, Forgift, Forhør, Forløb, Forstand, Fortræd*".

Det kunne tyde på at han også havde sidsteledstryk i fx *forsvar* og *forskel*, som flere tidligere, men det kan også være en forglemmelse. Han

må jo have haft førsteledstryk i adskillige af de over 20 ord hvor man nu har førsteledstryk og også havde det tidligere, fx *forstad, forår, formål* etc. (I en fodnote gives dog eksempler på svagt og stærkt *for-* med forskellig betydning ved nogle substantiver : *"Forágt* (Ringeagt) overfor det gammeldags *Fóragt* (velberaad Hu, forehavende Agt)", samt *Fórfald* overfor *Forfáld* og *Fórslag* overfor *Forslág*).

3. Frederik Høegh-Guldberg (1771-1852)

Betragtninger over Dannersprogets Retskrivning og Toneklang, 1813

Høegh-Guldberg er født og opvokset i København, student 1790, 1797-1805 lektor i dansk ved Blaagaards Seminarium, 1805-10 i Kiel, 1813-30 undervisning ved Artillerikadet-instituttet.

P. 71 nævnes som eksempler på ord med akcent på roden : *Bestandighed, uforstandig, Forstand*, og at småord, fx *af, til, ud* som forstavelser "stundom for Meningens Skyld optage Tonen; men "Herkomststavelsen forbliver lang".

P. 138 som eksempler på ord med hovedtryk på første led : *tilkjøbe, hosboende, gjennemgang, underhandle.*

P. 170 eksempler på ord med hovedtryk + bitryk : *Sammenrottelsen, Efterrettighederne, Vejermesteren.*

4. Levin Christian Sander (1756-1819)

Odeum: eller, Declamerekunstens Theorie, 1808

Polyhymnia, Euterpe, og Theone: eller, theoretisk Sammenligning af Musik, Rhytmik og Declamerekunst, 1813

Svada: eller, theoretisk og practisk Veiledning til Betoningskunsten, 1814

4.1 Indledning

Sander er født i Itzehoe, var fra 1778 lærer ved Basedows Philanthropinum i Dessau, kom 1783 til København, først som huslærer hos C. D.

Reventlow, dernæst fra 1800 som professor i pædagogik og tysk ved det pædagogiske seminarium for de lærde skoler. Fra 1811 har han holdt forelæsninger ved Universitetet over deklamation, pædagogik og tysk.

Af de tre nævnte værker er "Polyhymnia" en teoretisk fremstilling med nogle få oplysninger om tryk. "Odeum" indeholder en længere teoretisk indledning, "Svada" kun en kortere. Begge indeholder derimod flere hundrede sider med øvelsestekster, dels prosa, dels poesi, hovedsagelig fra samtidens litteratur, og her er mange trykangivelser. Til "Odeum" slutter sig et lille skrift : "Rahbeks Bedømmelse af Sanders Odeum med den Sidstes Svar".

Sander har haft tysk som modersmål, men han har tilegnet sig dansk og skrevet digte og skuespil på dansk, og på den tid da han skrev disse bøger har han været over 25 år i landet. Og han har interesseret sig for at iagttage udtale; i "Polyhymnia" siger han at han ikke bygger på sin egen udtale, men på omgang med Danmarks ypperste talere. Man kan derfor ikke forkaste hans vidnesbyrd, selv om man må have opmærksomheden henvendt på at nogle afvigelser kan skyldes påvirkning fra tysk; og Sanders arbejder har stor interesse, fordi man her for første gang finder en mængde ord akcentbetegnede, som ikke er omtalt af tidligere grammatikere eller metrikere.

4.2 Teori

Sander skelner mellem : "Stavelseaccenten, det Tryk hvorved et Ord adskilles fra det følgende" og "Ordaccenten, hvorved Sætningens vigtigste Ord udhæves, saaledes at det Hele derved vorder forstaaeligt". Overordnet over disse er den oratoriske akcent, "det Hovedtryk, der gives det mest udmærkede Ord i en Sætning eller Periode" og "Emphasen, eller den pathetiske Accent, Betoningen af det Ord, som efter Følelsen og Lidenskaben mest skal hæves" (se især tillægget til Odeum p. 60 ff., Odeum p. 54-55, Svada p. IX). 'Stavelseaccent' defineres noget anderledes og klarere i Polyhymnia p. 414, som "det Tryk, hvorved de længere Ords vigtigste Stavelser udmærkes". Han bruger dog også 'Ordaccent' om dette og 'grammatisk Accent' om det han ellers kalder 'Ordaccent'.

'Stavelseaccent' og 'Ordaccent' ligger fast og danner grundlaget for metrikken. 'Oratorisk' og 'emphatisk Accent' er frie, de hører til talen og kan ramme ethvert ord. Emfase kan udtrykkes enten ved styrke, højde eller længde (Odeum p. 30). Men man kan udtrykke det ved højde alene og således fremhæve en stavelse der står som sænkning uden derfor at ødelægge den på 'Ordaccenten' beroende stavelseskvantitet (Polyhymnia p. 120).

I afsnittet om Metrum og Rhythmus i Polyhymnia p. 79 ff. gives nogle oplysninger om den faste prosaakcent, mest dog om det han kalder 'Ordaccent', idet der opstilles et skema for de forskellige ordklassers relative vægt.

Der er dog også enkelte oplysninger om sammensatte ords akcent. I Polyhymnia p. 112-13 nævnes at forstavelserne *be, er, ge* er korte, men :

> "Forstavelser derimod, der høre til een eller anden Klasse af egentlige Taledele, beholde deres prosodiske Værd og Vægt. Dertil regner jeg : *ad, af, al, an, bi, bort, efter, erke, for, fra, fort, frem, gjen, gjennem, hen, hjem, i, ind, inden, lige, med, mellem, mod, ned, om, op, oven, over, paa, sam, sammen, sønder, til, tilbage, u, ud, uden, under, van*".

Da det drejer sig om vers, er oplysningerne om tostavelsespræfikserne ikke meget oplysende, da første stavelse i alternerende vers i alle tilfælde vil stå i hævning, men både en- og tostavelsespræfikserne nævnes under et, og det er klart at han regner dem alle for betonede, dvs. fx i verber. Men man kan kun slutte at det er det almindelige, ikke at det er gennemført, cf. at *for-* er med uden at der siges noget om at der er forskellige muligheder. (Det samme gælder *u-*).

P. 113 omtales også endelserne *-de, -else, -en, -er, -hed, -ig, -ske* som korte i flerstavelsesord, medens *-bar, -dom, -ing, -rin, -som, -skab, -fri, -fuld, -løs, -viis* er lange eller "mellemtidige" = det der i 17. årh. blev kaldt "communes", hos Høysgaard "tilfælles", dvs. stavelser der kan bruges både i hævning og sænkning. (Dermed siges ikke at de kan have hovedtryk i prosa.) Det siges udtrykkeligt at "Accentuationen er vor Prosodies Grundprincip".

I Polyhymnia p. 82 f. sammenligner han med musikkens noder :

> "Det der her" [dvs. i musikken] "bevirkes ved Punctet, nemlig den halve Udstrækning over den naturlige Længde, frembringes i Vers ved Ordaccenten. Ordet *bortkaste* eller *Gudfader* udtaler ingen således : ♩ ♩ ♪; enhver der uden Tvang lader sig gaae, siger : ♩. ♩ ♪. Kun når man vil gjøre opmærksom paa Forskjellen mellem *bortkaste* og *bortslænge,* eller imellem *Gudfader* og *Gud Fader*, skal den anden Stavelse rigtig nok accentueres, dog derfor ej ♩ ♩ ♪, men rigtigere ♩ | ♩ ♪, hvor Optacten henviser til accenten".

Det fremgår heraf helt klart at han regner med hovedtryk på første stavelse i *bortkaste* og *Gudfader*. Men p. 101 har han *Gud bønhør os* som eksempel på formen – ⏑ – – , altså *bøn'hør*, og p. 99 *Havstorm* som spondæ, dog nærmende sig en trokæ. Også p. 104 siges at det er ingen ren spondæ. Af andre eksempler på versefødder kan nævnes : *fredsalige* – – ⏑ ⏑ og *guddommeligt* ⏑ – ⏑ –.

Iøvrigt behandles ordakcent ikke. Det der fremfor alt interesserer ham er den 'emphatiske' og den 'oratoriske Accent'. Det er også dem han betegner i øvelsesteksterne i Odeum og Svada.

4.3 Accentueringspraksis

'Oratorisk Accent' betegnes ved at hele ordet trykkes spatieret. Emfase og også højere grad af oratorisk akcent betegnes ved en streg over ordet. Denne streg er normalt af 3-4 bogstavers længde, undertiden lidt kortere. Det siges intetsteds at dens plads over ordet betyder noget; men det er ganske evident at den i de allerfleste tilfælde står over den stavelse der har hovedtryk. Det fremgår af accentueringen af de ord som man véd har haft hovedtryk på første stavelse. Det drejer sig om prosateksterne p. 171-300 i Odeum og p. 57-141 i Svada, og versteksterne p. 339-454, 505-655 og 743-790 i Odeum og 142-314 i Svada. Indirekte siger placeringen altså noget om tryk. Materialet må dog behandles med forsigtighed. I begyndelsen af teksterne i Odeum sættes stregen ganske vilkårligt, i reglen midt over ordet, men fra ca. p. 227 er der en klar tendens til at anbringe den over trykstavelsen. Derfor er kun meget få ord fra p. 171-227 citeret. Der findes i resten af teksten (indtil p. 300) et stort antal, i hvert fald over 80, accentuerede ord af den normale danske type som *mørke, menneske*; heraf har godt de ¾ stregen over første stavelse, i de andre står den nærmest midt

over, men det forekommer især i de korte ord på 5 bogstaver hvor den fylder næsten hele ordet. I længere ord, og endnu mere i de sammensatte og afledte ord, er der langt færre tilfældigheder, men dog fx *virkelig, Overhaand* med streg midt over og *grusomt* med streg over slutningen. Man kan derfor intet sikkert slutte af denne tekst; men den kan støtte hvor den stemmer med andre angivelser. Så snart versene begynder, bliver det derimod ganske klart at stregen sættes over en bestemt stavelse. Af den nævnte normaltype *Mørke* o.l. findes her over 850 eksempler, og heraf har kun ca. 10 stregen midt over eller mod slutningen, og det er mest korte ord (*uden* o.l.).

Prosateksten i Svada begynder lidt uregelmæssigt, men i hele teksten har dog kun ca. 10 af godt 250 ord af normaltypen tilfældigt anbragt streg. Poesiteksten er så godt som konsekvent. Jo længere ord, jo mindre sandsynlighed er der for tilfældigheder i anbringelsen. Helt konsekvente er stregerne i ord med forstavelsen *be-*, der alle har stregen over anden stavelse (der er godt 20 eksempler i prosateksterne og et tilsvarende antal i versteksterne) og verber på *for-* der også alle har stregen over følgende stavelse (ca. 40 eksempler i prosastykkerne, og godt 60 i versteksterne).

At stregen sættes over trykstavelsen er hermed godtgjort, men på den anden side kan trykfejl og sjuskefejl ikke udelukkes. Det har jo ikke været hovedformålet at angive stavelsen, men at kendetegne ordet. Derfor kan intet sikkert sluttes om hovedtrykkets plads ud fra enkelte eksempler. Men er der flere eksempler på ord med samme placering af stregen, er sandsynligheden stor, og især viser stregens anbringelse tydeligt den normale akcentuation i bestemte ordtyper, idet der er en mængde overensstemmende eksempler på hver type. Nu kan man ganske vist heller ikke se bort fra at stregen især i vers kan betegne en emfase, udtrykt ved høj tone, som ikke behøver at være trykstavelsen, som det udtrykkelig siges i Polyhymnia p. 120 (selv om der her ikke klart tales om vers). Det nævnes her at i *Du er mit Haab, min Glæde* er *du er* en jambe, fordi et pronomen er kortere end et hjælpeverbum, men man kan godt give *du* emfase ved højtone uden at gøre det til en trokæ, og :

> "Saare ofte skeer det hos os i enkelte Ord af flere Stavelser, der udtales med Affekt, f.Exempel *Ălgōdĕ*, hvor Stavelsen *al* rigtig nok

faaer Tonens Høide, fordi Lidenskaben stedse falder paa det Nærmeste, men alligevel bliver kort, og lader den følgende Stavelse eftertone, som en Længde".

(Da han i fremstillingen også bruger 'kort' og 'lang' om akcent, tyder det på at han har haft hovedtryk på anden stavelse i *Algode*).

Endelig må det på forhånd bemærkes, at kun prosateksterne giver oplysning om ord af alle slags. I versteksterne kan man kun sige noget sikkert om ord der har flere stavelser i hævning og kun streg over én af dem, fx trestavelsesord af typen *Lāūrbærkrands, Ārvesynd* (i jambisk eller trokæisk metrum) og firstavelsesord som *uretfærdig*, eller længere ord som *lidenskābelige*. Tostavelsesord og trestavelsesord af typen *almægtig* har kun én stavelse i hævning og der må stregen sættes, hvis man ikke skal komme i modsætning til versakcenten. Det synes Sander ganske vist ikke at være så bange for. Han siger fx i Polyhymnia p. 472, at "urigtige Quantiteter, Versefødder og Rhytmer foredrages efter deres sande prosodiske Værd" (hvormed han her må mene prosaakcenten). Som eksempel giver han *Aftenskumringen*, rimende på *hen*, altså med *-en* i hævning og endda rim. Han tilføjer at det bør læses kort, som daktyl. Der er også adskillige steder i versene eksempler på at han sætter stregen over en stavelse i sænkning, og her hvor han sætter stregen imod metret, fx *ōprinde* og *ūsete* i den metriske stilling ⏑ – ⏑, må man kunne slutte at han ved stregen har villet angive prosatrykket, men det ville dog være dristigt omvendt at slutte at hvor han ikke ændrer, anerkender han digterens akcentuation.

(Typerne *Lāūrbærkrands* og *ūsete* omtales i det følgende som 'bevisende stilling').

4.4 Tryk i afledninger og sammensætninger ifølge Sanders betegnelser i teksterne

4.4.1 Afledninger

Afledningerne stemmer i det store og hele med hvad man skulle vente. Blandt substantiver findes en hel del på *-hed, -skab, -dom*, dels tostavelsesord som *Ondskab, Sandhed* (kun prosateksterne regnet med), dels flerstavelsesord med svag stavelse mellem stammen og endelsen, fx *Bitterhed, Frugtbarhed, Nøjsomhed, Videnskaben* etc. (prosa og vers),

ialt godt 80 eksempler. De har med én undtagelse stregen over stammen (og dertil kommer en mængde tostavelsesord i versene der forholder sig på samme måde). Undtagelsen er *Evighēdens* i Svada. Placeringen af stregen må her være trykfejl, cf. Odeum p. 582 og p. 768 *Ēvighedens*, og Svada p. 272 og Odeum p. 752 *Ēvighed*, og adskillige andre ord på *-ighed*. Interessantere er de bøjede former af tostavelsesordene. Der er kun to eksempler : *Vīsdommens* og *Sandhēdernes*. Det sidste kan ikke uden videre afvises som trykfejl. Mærkelig er behandlingen af ord på *-inde*. Svada p. 272 og Odeum p. 752 står *Hērskerinde* ("Hil dig, du Jordens Hērskerinde"; det er samme digt der er gentaget, det sker iøvrigt kun i eet tilfælde til, og det er ikke blot optryk, accenterne er ikke helt ens), og Odeum p. 443 står *Mōrderinde* ("som Engel hun sin elskte Mōrderinde --"). Herimod står kun *Hyrdīndernes* i Odeum, prosa p. 233 (men det står i modsætning til *Hȳrdernes*) og to ikke bevisende verseksempler : *Fyrstīnde* Svada p. 260 og *Gudīnden* Odeum p. 589. Der kan ganske vist være tale om en semantisk betinget emfase af *Herskerinde* og *Morderinde,* og det kan være påvirkning fra tysk hos Sander, men det er dog noget påfaldende.

Af adjektiver på *-ig, -ige, -som, -elig, -elige, -ebar* o.l. er der ca. 40 eksempler i prosateksterne, og dertil en snes på *-elige* o.l. i versene. De har alle stregen over stammen. Det gælder også bøjningsformerne af ord på *-som* (*møjsomme* og *lāngsomste*), men cf. derimod *kostbāreste* (2 eksempler), alle i Svadas prosatekst. Der er ingen eksempler på *-sommelig* og *-dommelig* og kun to eksempler på *-agtig* (*nøjagtig*, med en utydelig streg, og *deelāgtige* (i Odeums prosatekst)).

4.4.2 Sammensætninger og præfiksord

4.4.2.1 Substantiver

(a) Substantiver uden suffiks

Tostavelsesord har alle stregen over første led. Det gælder ord med substantiv som første led (*Jāgthund, Vīngud, Vīnstok*) eller adjektiv (*Vēlstand*). Hertil også de uigennemsigtige *Āarsag, Hērberg, Ārmod.* Med partikel er der 13 eksempler, fx *Ōmsvøb, Ūdfald*; specielt kan nævnes *Fōrsvar, Mīsbrug, Ūskyld, Ūret*, alle i Svadas prosatekst (versene har det samme) og *Ūfred, Ūskylds, Ūven*. Eneste afvigelser fra streg

over første led er det ventede *Forāgt* og *Forstānd* (med *For-* svarende til tysk *Ver-*).

Det er vigtigt at konstatere at han også har førsteledstryk i trestavelsesord (i modsætning til Badens fastholden ved den afvigende anvendelse i poesi). Det kan være bøjede former af tostavelsesord, således : *Smāālyster, Vālpladsen, Dōmstolen, Hālvvejen, Vīnstokken* (Svada, prosa), *Nāboer* (Odeum, prosa), alle med streg over første led, men (*Āarsag*) *Aarsāger* (Svada, prosa). I jambiske og trokæiske vers er typen åbenbart undgået, der er kun *Skjoldūngens* (Odeum p. 755) hvor Sander i overensstemmelse med metret har streg over *-ung* og *Frēmtiden* (hvor han går mod metret), desuden findes som daktyler *Midnatten, Oldtiden* (2 eksempler) og *Lynilden*. Sander har streg over første stavelse i *Midnatten*, men i *Lynilden* mærkværdigvis over *-īld-* (Odeum p. 775; det drejer sig om et hexameter hvor *lyn* og *ild* begge kan stå i hævning). Derimod er *Forstānden* og *Fornūften* hvad man venter.

Af en- + tostavelsesord har han eksemplerne *Stātholder, Vīnflaske* (og i poesien i overensstemmelse med daktylisk metrum : *Lūgklædet, Lūgklokke, Dødskrampe*). Dobbelt akcentuering har han i *Vēlgjører* (Svada prosa, p. 134). Herhen hører også i Svadas prosatekst de uigennemsigtige *Ēmbede* og *Ārbejder*, men et sted *Arbējde* uden nogen påviselig grund. Af partikelsammensætninger findes *Mēdborger* og *Fōrfædre*, men også *Forfædre*, begge i Svadas prosatekst. Det sidste er muligvis trykfejl, denne antagelse støttes i alt fald af versteksten Svada p. 170 "en Oxe brølede Fōrfædrenes Bedrifter", hvor han trods metret ⏑ – ⏑ – har en streg over *For-* som ganske vist går noget ind over næste stavelse. Ordene på *u-* kan undertiden være vanskelige at bedømme, da første stavelse er så kort at stregen kan gå over både *u-* og stammen, men den er dog tydeligt over roden i *Utīde, Umāge* og *Ulykke*. Derimod går den et sted også hen over *u-* i *Ulykke,* alle Svadas prosatekst. Tryk på stammen synes han at have i *Anfører* og *Anføreren* (Svadas prosatekst).

Flerstavelsesord af samme slags er *Mēdmennesker* og *Sīndbīllede*, begge i Svadas prosatekst. Det sidste står med en ret stærk emfatisk vægt, derfor dobbeltstregen. (I vers følger han metret i *Aarhūndreder).*

Om ord med tostavelses første led giver tidligere prosodikere så godt som ingen oplysninger, fordi betegnelsen af begge led som lange

kun betød at de kunne stå i hævning. Det er derfor af interesse at Sanders tekster giver særlig mange eksempler af denne slags fordi versteksterne her kan inddrages på lige fod med prosateksterne.

Af typen *Varetægt, Jubelsang* (d.v.s. sammensætninger med substantiv som første led) har Sander godt 60 eksempler, alle med streg over første led. Et modeksempel Odeum p. 764 skyldes antagelig kontrast ("Den hvilte Bonde nu sin Brūd – Og Brudesēng forlader"). Med adjektiv som første led findes *Lēdiggang*, med partikel : *Ōvermagt* og *Ūndergang* (5 eksempler) (nogle få ord af denne type står som daktyler). Af samme rytmiske type er ord som *Vēlbehag, Tīdsfordriv* og en enkelt dobbelt sammensætning (*Laūrbærkrands*). Nogle ord kommer igen flere gange, fx *Fødeland* (3 gange), *Dännerflag* (2), *Vāretægt* (2). Afvigende fra moderne dansk er *Rūderknægt* (Svada p. 200).

Med tostavelses andet led (type *Ærespladsen, Gjerningsmanden, Moderømhed*) er der ca. 35 eksempler med streg over første led, men der er også nogle afvigelser. Et par steder har han streg over begge led, og i nogle få ord over andet led alene, fx *Himmelbūens* (men også *Hīmmelbue*), *Fremtidsmørke* og *Glædesruūsens* (de sidste indbyder til emfase på andet led). Påfaldende er *Undersāātter*, og mere mærkeligt er *Dannebrōge* der findes to gange. Odeum p. 755 "Du haaner Dannebrō ge, O Numide", dette digt er gentaget i Svada, her står *Dännebroge* p. 276, men p. 267 i Svada finder man "I røde Næb den Dannebrōge svinger". Det er muligt at udtalen kan have været vaklende (det er fundet med andetledstryk engang i 17. årh.[110]). *Overrūmpling* og *Søndagsmōrgen* kan eventuelt dække en almindelig prosaakcentuation.

Af noget længere ord af forskellig art forekommer *Fædrenelandet* (4 eksempler med streg over første led), og adskillige ord (fx : *Forsōningsōffer*) med to streger.

(b) Substantiver med suffiks

I de hidtil nævnte eksempler på to- og flerstavelsesord med to stærke nabostavelser har han altså næsten altid hovedtryk på første led. No-

[110] Jeg kan ikke genfinde stedet.

get anderledes ligger det, som også i moderne dansk, når sidste del har afledningsendelse, fx *grundsætninger*.

Verbalafledningerne viser de fleste afvigelser fra moderne dansk. Han har i Svadas prosatekst *Mēdvirkning*, men *Oplȳsning, Overrūmpling, Velsīgnelse* (to gange), *Opstāndelse* (2 ex.), *Opdrāgelse, Adsprēdelserne, Ānseelse* men også *Ansēelse,* desuden *Medlīdenhed*. I versteksterne følger han metret i *Helbrēdelse*. – Med *For-* har han *Forūndring, Fornærmelser, Forbrȳdelser* (2 gange), *Forskrækkelser,* o.fl. *Tilfrēdsstillelse* stemmer med moderne dansk.

I substantiver afledt ved hjælp af *-hed* af sammensatte eller præfigerede adjektiver på *-ig* (fx *Højmodighed, Samvittighed*) har han tryk på adjektivets andet led som i moderne dansk (10 eksempler); se Tabel 29, p. 351. Det gælder også *Fuldkōmmenhed* der vakler i moderne dansk, og i modsætning til moderne dansk *Nysgjērrighed*. Dog har et af de 4 eksempler på *Lyksalighed* streg over både *Lyk* og *sa*.

Tryksvagt *U-* har han i *Ubarmhjærtighed, Umāālelighed* og *Ubetænksomhed* – alt i Svadas prosatekst.

4.4.2.2 Adjektiver

Af tostavelses sammensatte adjektiver er der kun eksemplerne *nīdkjær* og *krāftfuld* i prosaen (de få verseksempler støtter det).

Der er i prosaen ingen eksempler med *u-*. I vers følger han metret : *ūrørt* og *usēet*. – *Tilfrēds* har som ventet streg over andet led.

Trestavelsesadjektiver er der flere af. Han har 8 ord med streg over første led : *mōdsatte, aārvaagen, fūldkommen* (4 eksempler i prosaen og ét mod metret i vers) og *nȳefødte* (mod metret i vers), men to eksempler med streg over andet led : *fuldkōmmen* og *indbȳrdes*. Med *u-* findes i Svadas prosa participierne *uhīndret, usträffet*, derimod *ūgrundet* (der dog ifølge sammenhængen kan være kontrasttryk) og *ūplettet*.

Uafledte adjektiver med tostavelses førsteled har næsten alle stregen over første led. Der er 10 trestavelsesord (fx *āābenlyst*) og 13 firstavelsesord (fx *højtidsfulde*).

Mærkelig er den forskellige behandling af ord på *-løs*. Han har tryk på roden i *følelsløs, grænseløs, særkeløs, værgeløse, fāderløse* (Svada), men på *-løs* i *hensigtslōs* (Odeum) og *rosenløse* (Svada). Cf. at nederlandsk har tryk på *-loos*.

I ord med *u-* har han svagt *u-* i *ubekjēndtes* og *ubelønnede* (Odeum), men vaklen i *ūbemærket* (Svada) overfor Odeum *ubemærkte*. Han har *ūsete* i vers (mod metret).

De sammensatte adjektiver med suffiks har som på moderne dansk ofte hovedtryk på andet led. I Svadas prosa : *dumdrīstig, retfærdig, ædelmōdig*, og i Odeum *almægtig*, og derudover *langvārig*, men (i Svadas prosa) *ārbejdsom, tvīvlraadig*.

I vers har han i overensstemmelse med metret *retfærdig, landflygtig* (som man derfor ikke kan slutte meget af), men imod metret (og derfor antagelig = prosatryk) : *Lyksalig, Tvētydig* (begge i optakt), *ūndseelig, frydrukne*, men tre eksempler på *lyksālig*.

Firstavelsesformer : i prosa *deelāgtige, taknēmlige, højmōdige* (2 eksempler), *højmōdigste, retfærdige*. (Det støttes af verseksempler: *retfærdige* (2), *almægtige, højtīdelig, guddōmmeligt*; her er ingen eksempler mod metret).

Med partikel eller præfiks som første led uden streg er der i prosaen *antāgelig* (Odeum), *tillādelige* (Svada), en del med for : fx *forfængelig, foränderligen*, og en del med *u-* : *usīgelig, ulykkelig, uaflādelig, uskattērlig, uretfærdig, ubeskrīvelig* (alle Odeum), *ulōvlig, unyttigt, uskyldig, uhældige, uskyldige, udødelige, uāgtsomme, uskjønsomme, uadskīllelig, uundgāaelig*; den eneste undtagelse er det emfatiske *ūretfærdig* (Svada 98). *ūrigtige* har streg over begge stavelser. Hertil i vers i bevisende stilling : *uforsōnlig, uafsēelige, uophørlig, uretfærdig, uigjenkāldeligt, uimodstāaelig*.

Dertil kommer en del verseksempler af typen *urolig* (ca. 16), hvor metret følges.

4.4.2.3 Verber

Verber med *for-* og *be-* har altid akcent på stammen. Iøvrigt hersker der stor vaklen, og det er ikke til at se grunden til betegnelserne i enkeltheder.

Med enstavelses forled har han i Svadas prosatekst : *ōpsøgt, mōdstaaer, ōmspørges, ōpsætte,* hertil også : *iværksat, iværksætte, ārbejde, ārbejder* og participierne *frāliggende, frēmfarende, vēdholdende, forbīgaaende*, men på den anden side : *fuldført* og trestavelsesformerne : *anvēnde, aftōrre, frafālde, fremkālde, fuldēndte, opdrāge, oplȳste, ophøjet, ophøjede, opsøges, udrēttes, udtāle, udtænkes* og *omfāvnede*; hertil i Odeum *tilbēdes*.

Der findes iøvrigt en mængde eksempler i versene med enstavelses forled. Er ordene tostavelses, står ofte den første stavelse i hævning, og Sander sætter så også stregen her, i Odeum : *mīskendt, hēnrykt, frāvendt, ūddøer, ōpgav, ōmskabt.* Står sidste stavelse i hævning, retter han sig efter metret i nogle tilfælde, fx i Svada *nedbøj*, i Odeum *opslūgt, tilgīv*, i både Odeum og Svada *tilbēd*; men i nogle tilfælde går han mod metret : *ādskilt, nēdtrykt* (Odeum). Af tre- og firstavelsesord findes *helbrēde, husvāle, velsīgne* (flere gange), *annāmme*, og iøvrigt en række eksempler på partikelsammensætninger med stammen i hævning, *opdrāge, afvēnde* osv., ialt godt 50. Han retter sig i de allerfleste tilfælde efter metret, men han har dog imod metret : *āfspejle* (Svada) og i Odeum *āfskjærer* (endda i rim), *ādskiller, gjēnlyder, ōprinder*. (Desuden retter han *forbigangen* (– ⏑ – ⏑) til *forbīgangen*).

Med tostavelsesforled har han i prosa : Odeum *ōvervundet, tilfrēdsstiller,* Svada *ōvervinde, ōvertaler, ōversee, gjēnnemtænker, ūnderstøtte, ø delægge.* I vers har han *brændemærket, gjēnnemstraalet, sāmmenbruser, sāmmenstrømme, tilbāgevinder.* På den anden side har han i prosateksterne *eftertænke, foretāge, sammenvīklede.* I vers har han i Svada *sønderknūse, undertrȳkke,* i Odeum *igjennemstrømmer, overrāsker, understø tte, undertrȳkkes* – dobbelt akcent i *tilbāgekālder.*

Det er ikke nemt at finde orden i dette kaos. Men man kan forsøgsvis opstille følgende regler :

I tostavelsesord med enstavelses forled har han antagelig normalt haft førsteledstryk. Det findes i de to prosaeksempler *ōpsøgt* og *mōd-*

staaer, hertil også *iværksat*, men dog *fuldført*. I verseksemplerne sætter han streg over første stavelse, hvor den står i hævning (6 eksempler). Hvis sidste stavelse står i hævning, retter han sig efter metret i 5 tilfælde, men deraf er de 3 kirkelige ord : *tilbēd* (2 eksempler), *tilgīv* og eventuelt *nedbōj*, og han har sat streg over første led i *ādskilt* og *nēdtrykt* (mod metret).

I tre- og flerstavelsesord med enstavelses forled har han vaklet. Der er i prosaen 9 eksempler med streg over første led, hvortil kommer 5 mod metret i vers; men på den anden side 16 prosaeksempler med streg over andet led + mange i vers. I versene kommer anden stavelse i hævning, og her retter han sig efter metret i over 50 tilfælde; men det er dog påfaldende at han i 5 tilfælde har sat stregen over første led (fx *āfspejle*) mod metret. Der kan ikke ses nogen rytmisk grund til at han i prosaen har *opdrāge*, men *ōpsætte*, eller til at han i enkelte ord som *āfspejle* går mod metret i vers. Han må have vaklet, men haft tendens til trykforskydning. Kun i ét tilfælde (*fuldēndte*) kan der være tale om tysk påvirkning.

I ord med tostavelses forled har han flest med førsteledstryk : 7 i prosateksterne og 5 i vers. Men han har dog med andetledstryk 2 i prosa og 5 i vers. Her kan der i nogle tilfælde være tale om usikkerhed på grund af påvirkning fra tysk : 5 af de 8 eksempler med streg over sidste led ville have andetledstryk i tysk (*overrāsker, undertrȳkke(s), understøtte* og *igjennemstrømmer*); men på den anden side svarer også 6 af de 7 prosaeksempler og 1 af de 5 verseksempler med førsteledstryk til tysk andetledstryk, så der er ikke nogen gennemgående indflydelse.

4.5 Sammenfatning

Sammenfattende kan man sige, at Sanders akcentuation ved substantiver og adjektiver i det store og hele viser overensstemmelse med moderne dansk. Førsteledsakcentuation afvigende fra nu forekommer meget sjældent, dog skal man muligvis regne med det i *undselig* og *arbejdsom*, samt i nogle ord på *-inde* (som kan være påvirkning fra tysk). Der er flere tilfælde hvor han har andetledsakcentuation afvigende fra nuværende brug. Det er sjældent ved almindelige trestavelsessubstantiver, men antagelig i *Anfører*, og i ord på *u-* (*Ulykke, Umage,*

Utide). Der er tendens til andetledstryk i ord på *-else* (*Opdragelse, Opstandelse, Adspredelserne*, tildels *Anseelse*), desuden *Oplysning* og *Overrumpling*. Han har måske sagt *Undersaattere* og *Dannebroge* med hovedtryk på andet led. Ved adjektiverne er der en lidt stærkere tendens til ubetonet *u-* end i moderne dansk, og måske kan han have stærkt *-løs*.

Verberne er det mest påfaldende. Her synes der at være almindelig vaklen. Der er i prosateksten 26 eksempler på andetledstryk, men kun i én tostavelsesform (*fuldført*). I vers er der en mængde eksempler. Kun ved verberne på *under-* og *over-* er der mulighed for tysk påvirkning, ikke i de andre tilfælde.

5. MATTHIAS FREDERIK GEORG BØGH (1762-1831)

Dansk Retskrivningslære foredraget som selvstændig videnskabelig Lære, 1822

Bøgh er født i Kerteminde, student 1783 fra Odense, cand. theol. 1792, derefter lærer i København, 1797 sognepræst i Præstø, 1810 til Herfølge og Sædder.

p. 172-78 behandles "Ordbetonelsen". Hovedtonen ligger ifølge Bøgh på den stavelse der indeholder ordets hovedbestanddel. I Komposita ligger den normalt på det sammensatte ords første del (p. 172); som eksempler gives bl.a. *Bórddug, Stráatag, Lýsesax, Gúulgrøn, Kæmpestærk*, også verber : *údgyde, ómskrive*. P. 175 nævnes *éfterlod*.

Som undtagelser fra reglen om at første led har hovedtonen, gives følgende eksempler (p. 174 ff.). Nogle stednavne : *Frederikshåld, Rosendál, Kjøbenhávn, Christianshávn*, nogle personnavne : *Danneskjold-Sámsøe, Reetstótt*; nogle vinde : *Sydóst, Nordvést*.

Som eksempler på flere ubetonede stavelser efter hinanden gives *Værdigheder, Lándene* o.a. og også : *vénskàbelig, Vénskàbelighèder* (gravis angives udtrykkelig at betegne bitryk).

p. 177 siges :

"naar sidste Deel i Composita voxer ved tillagte Derivationsendelser, skeer det undertiden at Acut og Gravis skifte Plads, saasom :

Úhèld, men *Úhéldighed*" [akut over *Ú* i *Úhéldighed* må være en trykfejl], "og derfor ogsaa : *ùhéldig*; *Úlỳkke*, men *ùlýkkelig*. Aarsagen er, at det Tonløse udtales lettere efter Akut end efter Gravis." [En noget ejendommelig forklaring]. "Hid høre altsaa : *Òpmærksomhed, opmærksom, Ùvíllighed, ùvíllig, Bàrmhjértighed, bàrmhjértig*."

Det må bemærkes at han sætter gravis over første led, hvor andet led har hovedtryk ved adjektiverne og de tilsvarende substantiver (dog *òpmærksomhed*, men *opmærksom*), men ikke ved sted- og personnavne.

Bøghs regler stemmer normalt med moderne rigsdansk : førsteledstryk på de fleste sammensætninger, også verber, men undtagelser ved en del adjektiver og afledninger deraf. Afvigende er *Vénskàbelig(hed)*. Da det står to gange er det næppe trykfejl; dem er der ellers en del af.

6. Frederik Peter Jacob Dahl (1788-1864)

Oversigt af den danske Retskrivningslære, 1823

Dahl er født i Slangerup, student 1804 fra Frederiksborg Skole, 1812 cand. theol., og derefter lærer, 1816 docent i filosofi i Kristiania, 1818-1840 igen Frederiksborg som overlærer.

p. 30 ff. nævnes blandt andet at akcenten kan være betydningsadskillende, fx *Fórdeel-fordéel, Fórdannelse-Fordánnelse, Fórfald-Forfáld, Fórslag-Forslág*.

7. Rasmus Kristian Rask (1787-1832)

Forsøg til en videnskabelig dansk Retskrivningslære, 1826

A Grammar of the Danish Language for the Use of Englishmen, 1830

Rasmus Rasks tragiske livshistorie og hans banebrydende videnskabelige indsats er velkendt og beskrevet mange gange. Der er derfor ingen grund til at give et resumé her. Der skal blot henvises til N. M. Peter-

sens biografi i Samlede Afhandlinger I, p. 227-344 og i Rasks Samlede Afhandlinger p. 11-115, Paul Diderichsen, "Rasmus Rask og den grammatiske tradition", København 1960, og Marie Bjerrum i Dansk biografisk Leksikon.

Relevant i sammenhæng med studiet af tryk i ældre dansk er kun de to nævnte værker samt hans fynske afstamning. Dialekten i Brændekilde på Fyn (lidt sydvest for Odense), hvor Rask er født og opvokset, er beskrevet af H. M. Jensen (1926). Jensens fremstilling indeholder ikke noget særskilt kapitel om tryk; men han har i de mange eksempler klart angivet andetledstryk ved trykstreg foran leddet, mens mangel på trykangivelse åbenbart betyder førsteledstryk. Efter denne fremstilling stemmer trykfordelingen i dialekten overens med rigsdansk. Der er fx ikke andetledstryk i ord af typen *blegnæbbet, svajrygget* som angivet i Jacobsens bog om Flemløsemålet, eller i ord som *solsort, pindsvin, langhalm* el.lign., men dog i verbet *skamskænde*. Der er heller ikke noget i Rasks beskrivelse som tyder på afvigende tryk (han har fx *skjeløjet* med tryk på første led), måske med undtagelse af ordet *godmodig* (se nedenfor p. 278), der kan findes med førsteledstryk i nogle dialekter, bl.a. i fynsk, men også fx hos Svend Grundtvig.

7.1 Retskrivningslæren

I Retskrivningslæren giver Rask kun begrænsede oplysninger om tryk. Han har interesseret sig mere for "Toneholdene" (Høysgaards "aandelav"). For trykket ("Tonefaldet") giver han ingen egentlige regler, kun nogle eksempler på at det kan falde på forskellige stavelser og skifte ved afledning. Tonefaldet defineres som "den Egenskab hos Ordene, at de have Tonehold paa en eller anden vis Stavelse, og ikke paa andre" (p. 52). Man kan skelne mellem "Hovedtone" og "Bitone". De stavelser der intet tonehold får, kaldes toneløse eller ubetonede. (De er altså defineret som de stavelser hvor modsætningen mellem lange og korte vokaler og mellem stød og ikke-stød er ophævet).

Af de givne eksempler fremgår det, at han (naturligvis) har hovedtone på første stavelse af ord som *bedste, Haverne,* hvor de sidste stavelser er ubetonede, at endelsen *-ig, -lig* er ubetonet, og at *-hed* i hvert fald ikke har hovedtone, men dog bitone, i eksempler som *Retfærdighed, Ugudelighed.*

I de sammensatte substantiver, fx *Firben, Sædvane, Rentekammeret, Kosteskaft* (ialt 13 eksempler) har han hovedtone på første led og bitone på andet; det gælder også følgende ord på *for-* : *Forskel, Forret, Forlægger, Forklæder, Forsætter* (i de sidste 4 i modsætning til tilsvarende verber) og i *Forskærer* (men i *Kanonforskærer* mister *for* trykket). Sidste led har derimod hovedtone i *København, Bornholm, Kristiansstad, Frederiksdal, Hofmansgave, Aggershus.*

Adjektiverne *bogstavelig, alvårlig, vilkårlig, forskellig, forsvarlig, gudfrygtig, venskabelig, agtværdig, retfærdig,* har hovedtonen på andet led. *fornem* har hovedtone på *for-*, *del* er ubetonet i *fordelagtig.* De afledte substantiver *Gudfrygtighed, Retfærdighed* har hovedtonen på andet led, og *U-* er svagt i *Ugudelighed, Uforanderlighed, Ubegribelighederne, Urimelighederne.*

Verberne *afmaler, udtænker, bidrager, påtage* har hovedtonen på partiklen, bitone på stammen, men han nævner at i vers tager man sig undertiden nogle friheder, fx har Holberg *ta-* i hævning i *påtage. forrådne* og *forøve* har hovedtone på stammen, *undtagen* har hovedtryk på midterstavelsen, men *hvorhen* og *hvorfra* har bitone på første, hovedtone på anden stavelse.

7.2 A Grammar of the Danish Language

7.2.1 Accenternes brug

Et betydeligt større materiale får man imidlertid ved en gennemgang af teksten i "A Grammar of the Danish Language", dels findes der en del accentuerede eksempler i den grammatiske fremstilling, dels er de ledsagende øvelsesstykker s. 98-144 gennemaccentuerede. Det gælder imidlertid både enkelte og sammensatte ord, og accenterne er ikke i første række bestemt til at angive "tonefaldet" (der er en del sammensatte ord og præfiksord uden accenter, bl.a. *ulykkelige, almægtige, fortræffelige*, hvor man venter tryk på andet led). Det siges p. 6 at akut benyttes for at angive den lukkede kvalitet af *i, u, y, e, o* og gravis for

at angive den åbne[111]. Men det er ganske givet, at han samtidig benytter accenterne til at angive hovedtryk (det samme gør han i sin "Italiensk formlære" fra 1827 og sin engelske formlære fra 1832). Og p. 9 i Grammatikken, hvor der tales om tryk og siges at ord af nordisk oprindelse normalt har tryk på første led, mens ord fra sydlige sprog ofte har tryk på næste stavelse, bruges accenten i eksemplerne til at angive tryk, fx *væsentlig*, men *Bibliotekár*. Og p. 70 bruges accent udtrykkelig til at angive forskellen på *Fòrklæder* og *forklæder* o. l.

For at fortolke accenterne rigtigt vil det være praktisk at se på hvad han siger om tonetegnene i Retskrivningslærens 12. hovedstykke, p. 195-206. Han opstiller her forskellige muligheder for anvendelsen af tonetegn : Man kan bruge dem til at angive tonehold, tonefald, lydkvalitet, og ordenes forskellige oprindelse. Det er det første Høysgaard har forsøgt, men Rask mener det er for besværligt, og det sidste vil man sjældent have brug for. "Det bliver da især Tonefaldet og Lydens Forskjellighed, man i Dansken kunde tænke på at tilkjendegive ved Tonetegn. Begge ere næsten lige vigtige, og bör derfor lige omhyggeligen betegnes" (p. 200).

Man kan angive lukket *e, o* ved en akut, åbent ved en gravis, og de "brede" (dvs. højtstillede) *i, u, y* med en circumflex. Undertiden kunne den måske også bruges ved *a* (*vâr-var*), men *æ, å, ø, ö* har kun én lyd, og tonefaldet er næsten altid på disse lyd. Imidlertid skal man ikke sætte tegnene, undtagen hvor man ellers kan tage fejl, fx når fremmede ord med tonefald på sidste stavelse har samme bogstaver som danske toneløse endelser, især *e, et, en, el, er, es.* Man må kunne skelne *Alle-Allé, Arme-Armé, Kornet-Kornèt, Korset-Korsèt, Kvarter-Kvartér, Maner-Manér, Kanoner-Kanonér, Morter-Mortér.* Danske enstavelsesord på *et, en, el, er* med lukket *e* bør også kunne betegnes *Stén, Dél* o. l., cf. *let, hen* o. a. Men man vil dog sjældent kunne tage fejl, så det bør hovedsagelig ske for børn og udlændinge. Derefter fortsætter han :

---

[111] Men han sætter gravis over præfikset *ù-* og i *fùld* og over *i* i *mìs-* og i *imìdlertíd*. Han kan næppe have udtalt *u-* som [o] (det er heller ikke åbent i dialekten), og cf. at han i sin italienske formlære bruger gravis over kort *u* og *i*. Desuden bruger han akut over langt *a* og gravis over kort *a*.

> " Ellers kan jeg ikke undlade at bemærke en Ulejlighed, som finder Sted herved, når de danske Enstavelsesord komme i Sammensætning. Det hændes nemlig i slige Tilfælde undertiden, at de ikke få Hovedtonen, og undertiden, at de blive ganske toneløse; f. E. *Dél* har ikke Hovedtonen i *Overdél*, og er ubetonet i *fordélagtig*. Skal man nu også tonetegne *O* i *Overdel*, og *a* i *fordelagtig*, eller skal man betegne Bitonen, og i det sidste Tilfælde ingen Tone, men derimod lade Hovedtonen eller det virkelige Tonefald i Ordet ubetegnet ? Det første synes aldeles ugörligt, fordi en stor Del Ord i så Fald måtte tonetegnes dobbelt, og Hovedtonen ofte vilde falde på *æ, å* og *ö*; f. E. i *Hjörnesten, Håndsbred*; så og fordi man i så Fald vilde savne et eget Tegn til Hovedtonen, uden hvilket man endnu kunde være uvis om *fordélágtig* skulde have Tonen på *e* eller på *a*, og således i alle lignende Tilfælde. Det sidste, nemlig ikke at bekymre sig om Hovedtonen, vilde da være den eneste Udvej, og kunde forsvares med Fransk, hvor sligt ofte hændes . . . Imidlertid har dog Frygt for, at dette i Dansk kunde forvilde mere end hjælpe, afholdt mig fra at forsøge det, såvel som den Bemærkning at der sjælden eller aldrig opstår nogen Tvetydigheder. " (p. 202-03)

Rask har altså – i modsætning til Baden – klart set de vanskeligheder der opstår af at bruge tonetegnene til to ting på een gang, selv om han her er i tvivl om hvordan man bedst skal løse dem. Man må derfor også vente at han i sin danske grammatik for englændere ville bestræbe sig på en utvetydig accentuering. Han har ønsket i udstrakt grad at bruge accenterne til kvalitetsangivelse, en mængde en- og tostavelses usammensatte ord er accentueret, fx på en enkelt side (p. 138 i Grammatikken) *Frýd, tròds, dòg, frí, éne, skábende, jèg, Sýdens, héde Blód, héle Lúe, Gùd, gòdt, Lýs, Róser, hèr*. Vanskeligheden med sammensatte ord bliver derfor at afgøre om accenten betegner vokalkvalitet eller tryk.

Han har åbenbart valgt den udvej her næsten kun at accentuere hovedtrykstavelsen, altså *fòrdomsfri*, men *Forsìkring*; *òvermodig*, men *uovervìndelige*. Og han sætter også accenttegn over æ og å skønt der hermed ikke skal betegnes andet end trykket (*ærværdige, uimodståelige*), derimod undgås det over *ø, ö*. Der er kun et lille antal tilfælde

hvor han øjensynligt har anset det for nødvendigt at angive kvaliteten også i bitrykstavelsen, og her har han sat to accenter. Det er følgende eksempler : *Fódstí* (2 eksempler), *ùlíg* (2 eks.), *làndsforvíst, Jòmfrubrúd, Stòrmbrúden* (2 eks.), *Lòftslúgen, lýsegúl, Jàmmertóner, Stúeúr, Miniatúrebiblioték, ànséte, Bànkosèdler, Spìllebórd, Spísebórd, Fèltstól, Sténbróen, gódmódige, Frùgtháver, gjèngáve* og endelig *Mórskabslæsning*, som er mærkeligt, fordi der ikke angives noget kvalitativt ved æ (cf. at *Hængsel* og *Fængsel* også har akut). Alle disse ord har sikkert haft førsteledsakcentuation. Man kan kun være i tvivl ved *godmodig*. Men det findes, som nævnt ovenfor, med hovedtryk på første led både i ældre tid ellers og dialektalt, fx netop i fynsk. Desuden er der nogle eksempler hvor der er mulighed for ens tryk : *tòlvtúsende, trétúsende, splìnternýt, imìdlertíd, nédenfòr* (2 eks.), *dèrmèd*.

Ellers har han kun én accent, og det fremgår af eksemplerne at den må angive hovedtryk. I næsten alle tilfælde stemmer angivelsen med moderne dansk, og derfor må de ganske få tilfælde hvor der er afvigelser (som dog aldrig er overraskende) virkelig også opfattes som angivende trykket. Der er kun ét ord der må være forkert : *Meenéd*. Måske har han ment at det dobbelte *ee* i første stavelse viste, at den ikke var ubetonet, men det er dog påfaldende.

7.2.2 Suffikser

I Grammatikkens afsnit om afledninger bruger han meget få accenter, fx ingen ved ordene på *-inde* og *-agtig*. Men sammenholdt med eksemplerne fra teksten viser det dog klart, at han kun kender følgende afledningsendelser med hovedtryk : *-inde* (*Værtìnde*); *-agtig* (*tjenstàgtig, nøjàgtig*; der er ingen accent i *bondagtig, kvindagtig, skarnagtigt, blåagtigt* og *langagtig*, men man kan ikke uden videre fortolke det som tegn på førsteledstryk, for han har også et eksempel på *nøjagtig* uden accenter); *-sommelig* (*fredsòmmeligt*); *-dommelig* (*ejendòmmelig*); *-barlig* (*skinbárlig, ufejlbárlig*). Ved de andre står accenten altid over stammen. Hertil kommer naturligvis den fremmede endelse *-í, -erí* (*Bedragerí* o.a.).

7.2.3 Tryk i sammensatte og præfigerede ord

7.2.3.1 Substantiver

Sammensatte substantiver på to stavelser har altid accent på første stavelse (med den ene nævnte undtagelse *Meenéd*), fx *Fírben, Múrskje*, ialt ca. 20 eksempler, hvortil kommer partikelordene : *Bístand, Fòrtrin, Fòrsvar, Fòrhold, Fòrsæt, Frèmgang, Frèmtids, Gjènstand, Údtryk, Hènsigt* og *Sàmklang*.

Bøjningsendelser hvorved ordene bliver trestavelses ændrer intet heri : fx *Bògstaver, Flértallet* (10 eksempler). Med partikel : *Bístande, Fòraaret, Fòrbjerge, Fòrsynet, Bàggrunden, Gjènstande, Údsigter*.

Trestavelsesord sammensat af et en- og et tostavelsesord forholder sig på samme måde, fx : *Bjèrgmasser, Bòghandler, Fèltherre, Skómager* (ialt 25 eksempler), med *-ing* : *Fírskilling*, med *-ning* : *Lùftstrømning, Vèjledning*. Med partikel eller præfiks : *Fòrklædet, Fòrklæder, Fòrdomme, Sàmtykke, Sàmtale, Sàmtaler, Vànskabning*.

Længere ord med enstavelsesforled : *Húsholderske, Tàgkammeret, Lùftstrømningen, Sýdboerne*; dobbelt sammensat : *Bíhensigt*. I denne sammenhæng kan også nævnes ord med tryk på anden stavelse cf. tostavelsesforled som *Papírsdrage, Natúrskønhed*.

Alle disse eksempler viser at Rask intetsteds har den rytmiske forskydning som så mange ældre metrikere taler om, men som vel meget sjældent har været et prosafænomen.

Ordene med tostavelsesforled har også hovedtryk på første led, dvs. almindeligvis på første stavelse. Der er ca. 20 ord af typen *Lýsesax*, hvortil *Jòmfrubrúd*. (Hertil slutter sig trykmæssigt : *Snústobak, Skrívpapir, Pòstpapir*). Eneste afvigelse er *Fjerdingvèj*, stemmende med moderne dansk.

Af typen *Jórdemoder* er der ca. 30 eksempler med akcent på første stavelse, hvortil *Bànkosèdler*. Hertil kommer enkelte længere : *Glædesfølelse, Sòmmermaaneder, Fædrenelandet, Tègneredskaber* og nogle dobbelt sammensatte som *Mòrbærtræ, Værtshusholder* og nogle få til.

Hovedtryk på andet led har han åbenbart kun – som i moderne dansk – i sammensætninger med afledning. Ved suffikset *-ing* gælder det dog kun ord med præfikset *For-* : *Fordýbninger, Forsìkring, For-*

méning, Forrètninger (men *Fòrestillinger*). Af verbalafledninger har han kun andetledstryk på *Henséende*; på *-else* har han partikeltryk : *Frèmbringelse, Hènrykkelse, Tìlskikkelser, Tìlværelse, Fòrberedelse, Mìsfornøjelse*; men med tryk på roden : *Forséelse, Forvíldelse, Fortvívlelse, Misùndelse* og *Tilládelse*, hertil *Bearbèjdelse.*

Adjektivafledninger på *-hed* : *Òvergivenhed*, men ellers stammetryk : *Hengívenhed, Omstændigheder, Opmærksomhed,* og (ikke partikler) *Taalmódighed, Taknèmmelighed, Fuldkòmmenheden, Uretfærdighed.*

Eneste afvigelser fra moderne dansk er *Tilládelse* og *Fuldkómmenhed.*

7.2.3.2. Adjektiver

Adjektiver uden suffiks med enstavelsesforled har alle førstestavelsestryk, fx : *húsvant, módløs*; det gælder også ord med *u-* : *ùvist, ùgjort, ùjævn.*

Bøjningsformer og afledninger med de svage endelser *-en* og *-et* viser det samme, fx : *lívfulde, skéløjet, smàlstribet, trékantet, fùldkommen, fùldkomne, údvortes, vèlkommen* (ialt 14); og med *u-* : *ùsikker, ùhyre, ùfarvet, ùhindret.* Lidt længere ord : *tràgtformede, frítstaaende, fòrmuende, lèttroende.* Med tostavelsesforled er det det samme : der er 5 eksempler, bl.a. *rósenrødt.* Med flere led 7 eksempler, bl.a. : *làndsforvist, vídtudstrakte.* Med andetledstryk har han kun : *urègelrette* og *ubekjèndt,* afvigende fra moderne dansk.

Når der er afledningsendelse ser det som ventet anderledes ud : han har førsteledstryk i *frívillig, làngvarig,* sikkert også *gódmódige, bíløbig, sàmtidig, ùtidige* (det sidste mod dialekten) og i *òvermodige, sèjstenaarige, gjènnemsigtigt.* Men andetledstryk i *letsìndig, mærkværdig* (2 eksempler), *nødvèndige, sandfærdige, ærværdige* (3 eks.), *sædvánlige, troværdig, vemódig* og *opmærksomt*, i partikelsammensætningerne : *anséelig, fortrínligt, omhỳggeligen, undskỳldelig, undséelige* og i modsætning til nu : *vanàrtig* og *overnatúrlig.* Dertil en række på *u-* : *umúlig, uhèldig, utàllige, usálige, usýnlige, uèndelig, unævnelig, uanvèndeligt, uerstàttelig, uforkrænkelig, uforglèmmelige, uimodstáaelig, ulyksálige, umiskjèndelig, uovervìndelig, usamdrægtig, upaatvívlelig, uudsígelig*, alle som nu, men *umíddelbart.*

7.2.3.3 Verber

Verberne har særlig interesse fordi bl.a. Sander synes at vakle. Rask har rodakcent på verberne på *for-*, deriblandt *foraarságet*. Ellers er førsteledsakcent fuldstændig gennemført. Der er derfor ingen grund til at opregne alle eksemplerne. Han har fx *hàlshugger, frítager, gòdtgjøre, fàstsat, fàstbunden, brólagt* og *fùldendte*, men *fuldèndt*. Desuden *iàgttage, tilèndebragte, istàndsætter, véklagende*; *àrbejdede* har også akcent på første stavelse. Dertil kommer så en hel række ord med partikler og præfikser, ialt ca. 20 tostavelsesformer og over 75 flerstavelsesformer, med præfikserne : *van-, und-, mis-* og med partiklerne *an-, af-, bi-, efter-, fore-, frem-, gjen-, gjennem-, hen-, i-, ind-, om-, op-, over-, ned-, til-, ud-*, deriblandt fx *frèmfører, òpdraget, òphøjet, òphøjede, òplyst, tìlbad, tìlbragt, tìlbyder, tìlstaa, tìlstod, ùndkomme, ùndskylder*, som alle er fundet med andetledstryk hos andre grammatikere, og *hènrivende* brugt som adjektiv.

Småord stemmer med nutidig brug, fx *òpad, ùdenad, ùdenfor, lígesom, fòrdums, àldrig, nògensinde* – og på den anden side : *aléne, overált, endnú, endòg, omsíder* etc., også *efterhåanden*. Afvigende er *lykkeligvìs*.

I verseksempler har han derimod i flere tilfælde angivet andetledstryk i overensstemmelse med metret, herunder også 3 tilfælde hvor det ikke syntes nødvendigt på grund af metret : *Nattergále, Silkesnór, sønderrév*, men alle i rim.

7.2.4 Sammenfatning

Stort set stemmer Rask altså fuldkommen med nutidens brug. Afvigelser kun : *Tilládelse, urègelrette, ubekjèndt, lykkeligvís, vanàrtig, overnatúrlig, umìddelbart* – og modsat : *hènrivende* og *gódmódig*, samt *ùhyre* (som hyppigst har andetledstryk nu).

8. J. S. STRODTMANN (1797-1888)

Grammatik der dänischen Sprache für Deutsche, Altona 1830

Strodtmann er født og opvokset i Haderslev i tysktalende hjem, har studeret i Tyskland, senere lærer ved St. Petri skole i København, fra 1823 i forskellige sønderjyske byer, 1851 til Wandsbeck.

§ 26, p. 20-22 handler om akcent. Det siges at der gælder de samme rytmisk-metriske love som i tysk. I sammensatte ord er alle stamstavelser lange, men kun een har hovedtone (´) de andre bitone (`). Som eksempler nævnes, foruden nogle simple og afledte ord, hvis akcentuering giver sig af sig selv, forskellige sammensatte substantiver, hvor han sætter tegn både for "længde", som her må betyde egnet til hævning i vers, og tryk, fx *Fæ̀llĕdskjòn, Bĕtǽndĕlsĕsfè̀bĕr*; når han sætter to tegn for hovedtryk i *Quǽglæ̀gĕvíděnskæ̀b*, men ikke i *Sǽdĕlmæ̀gĕrkò̀nĕ*, er det måske fordi der kommer yderligere et bitryk til i det første. Af særlig interesse er *Rètfærdĭghĕd* og *Òvĕrhòfpræ̀st*; betegnelsen af *Chæ̀rǽktéer* viser at han ikke er direkte påvirket af tysk. *Hèllĭggjòrĕ lsĕ*må være trykfejl og kan ikke tydes med sikkerhed.

9. Niels Matthias Petersen (1791-1862)

Dänische Sprachlehre für Deutsche, 1830

Kortfattet dansk Retskrivningslære, 1837

N. M. Petersen er født i Sanderum ved Odense, hvor han var klassekammerat med Rask, 1808-13 i København, 1813 til Fyn (1815-26 Brahe-Trolleborg), 1829 til København som underbibliotekar ved Universitetsbiblioteket, 1830 registrator for Geheimearkivet, 1845 professor i Nordiske Sprog.

Fremstillingen i "Dänische Sprachlehre" af tonehold etc. er stærkt påvirket af Rask. p. 14 ff. behandles "Tonefald" (= tryk)[112]. Der gives den almindelige regel at trykket falder på første, eller hovedstavelsen[113], mens for- og endestavelser er tonløse. "Es haben dennoch den Ton die Vorsilben *u-, mis-, van-, sam-, und-* und die Endungen *-eri* und *-inde* bei Hauptwörtern, *-agtig* bei Beiwörtern und *-ere* bei Zeitwörtern" (p. 15), fx *Ùlykke, Mìstanke, vànsmægte, Sàmtykke, ùndkomme, Bedragerí, Grevìnde, nøjàgtig, figurére,* desuden ofte fremmedord (*Karaktér, Fysìk* o. a., men ikke *Pàstor, Kàffe*).

---

[112] Han følger Rasks ortografi, se ovf. 7.2.1, p. 274-276.

[113] "die erste, oder die Hauptsilbe" – sikkert ment som synonymer.

> "Durch mehrere Endungen als *-hed, -ig, -elig, -som* wird der Hauptton der ersten Silbe entzogen, und auf die zweite oder dritte gelegt, z.B. *fùldkommen–Fuldkòmmenhed, Úheld–uhèldig, Bògstav–bogstávelig, spársom–sparsòmmelig,* ebenso *uártig, uærlig, ufølsom* usf."

Der er forskel i betydningen på *Fòrsynet–forsýnet, Fòrfald–Forfàld, Ùnderhaanden-underhàanden.*

Eksemplerne er helt i overensstemmelse med moderne dansk.

I "Kortfattet dansk Retskrivningslære" nævnes det (p. 9) at *del-* ikke har tonefald i *delagtig* og at verbets vokal forkortes i *vær stille, se til.*

p. 62 anføres en række ordpar hvis betydning adskilles ved tonefaldet : *forfald, forlægger, fornem, forklæder, forret, forskærer, forslag, forsætter.*

10. J[ENS ?] JENSEN (1796-1875)

Forsøg til en dansk Sproglære, 1833

Født i Særslev Sogn ved Kalundborg, uddannet ved Jonstrup Seminarium og senere lærer her.

p. 24 ff. siges at den mest vægtfulde stavelse i danske flerstavelsesord i reglen er den første, dog kan bistavelser sættes foran uden at berøve den første dens Tonefald (*be-, er-, for-*). "Men enkelte saadanne Forstavelser, særdeles vigtige i Henseende til Betydning, have ogsaa faaet Betoningen, saasom : *mis-, u-, van-, und-* og *veder-*, skjønt ikke altid : *mislede, Ulykke, vantreven, undskylde, Vederpart*" (p. 24). – "Af Endetillæg vil Stavelsen *-ri* altid, og *-ag-* og *-haf-* stundom blive betonede, f. Ex. *Bedrageri, varagtig, standhaftig.*" – "I sammensatte Ord falder Tonen gjerne paa det første Ords vigtigste Stavelse, dog ei altid, f. Ex. *ei* i Ordene : *efterhaanden, overhovedet, Helliggjørelse* o.m.fl." (p. 25).

Af fremmedord nævnes, at *Substantiv, Adjektiv, Verbum, Adverbium* ikke har tonen på sidste stavelse, men *Physik* har det.

Ordene *mislede* etc. skal muligvis være eksempler på førsteledshovedtryk; formuleringen er uklar, men cf. formuleringen p. 25 ("f. Ex. *ei*").

11. Carl Adolph Thortsen (1798-1878)

Forsøg til en dansk Metrik I, 1833

Thortsen er født i København, student herfra, 1826 adjunkt i Helsingør, 1837 overlærer i Roskilde, 1844-57 rektor i Randers, levede derefter i København.

Thortsen giver i sin metrik en udførlig omtale af prosaakcenten p. 47-96. Og i modsætning til tidligere metrikere og mange grammatikere er det hos ham ganske klart hvornår der er tale om prosaakcent og hvornår der tales om brugen i vers. I modsætning til tidligere, bl.a. også tyske metrikere, er han også klar over at man ikke kan opstille en rangforordning af ordene efter ordklasser, for den vægt der er afgørende for deres anvendelse i vers beror på deres funktion i sætningen og på retorisk fremhævelse.

Han giver desuden en række oplysninger om sætningsakcent, fx svækkelsen af verbet i tryktabsforbindelser som *slå fejl, falde fra*.

Thortsen skelner tre betoningstrin : stærktbetonet, svagtbetonet (= bitryk) og tonløs. Konsonantgrupper og vokallængde kan bevirke at ellers tonløse stavelser bliver svagtbetonede (men ikke ændre svagtryk til stærktryk). Endelserne *-hed, -skab, -bar* er fx svagtbetonede på grund af lang vokal, *-dom, -igt* og endelser med schwa kan nærme sig hertil, men man kan ikke opstille en uendelig række klasser (p. 63 og 78 f.). Hvor tre tonløse kommer sammen, er der en tendens til at forstærke den midterste.

For flerstavelses usammensatte ord (hvortil regnes en del partikelsammensætninger) opstilles følgende regler (p. 78 ff.) :

"Den væsentlige og oprindelige Stavelse er stærkest",

– med nogle få undtagelser : verber på *-ere*, nominer på *-inde* og *-ie*.

> "Den Stavelse der staar næst forved Endelsen *-elig* er stærkest, *ædruelig, fredsommelig, evindelig.*" – "Dette anbefales af Hensyn til Velklangen, som hellere samler de mindre betonede Stavelser omkring den stærktbetonede end tilhænger denne et Slæb af mange tonløse" (p. 75).

Derefter siges :

> "Nogle udtale ogsaa Trestavelsesord paa *-agtig* og *haftig* (*barnagtig, mandhaftig*) med Hovedakcent paa disse Tilhængs første Stavelser; Adskillige behandle endnu flere af de uselvstændige Bagøgninger paa samme Maade" (p. 76).

Disse nævnes ikke særskilt, men der henvises til Høysgaard p. 27 [§ 62], som opregner en mængde "bagøgninger", fx på *-ig, -er, -sel, -fuld* o.l., hvoraf (foruden *-sommelig, -dommelig, -agtig* og *-haftig* samt *-inde* (som Thortsen allerede har nævnt ovenfor) kun *-færdig* og *-deles* kan have stærktryk på moderne dansk, så det er vel særligt dem han tænker på (Høysgaard nævner her også *-løs, -voren, -laden, -ledes, -sinde, -lunde*). Men, fortsætter Thortsen, da det vakler må man holde fast ved den logisk rigtige akcentuation og den der har den meste analogi for sig, og denne vaklen viser også at anden stavelses akcent kommer meget nær første stavelses. "Og naar Ordene voxe i Enden synes den anden snarere at faae Overvægt, f. Ex. i *Barnagtighed, Mandhaftighed*". Og han tilføjer at dette passer poeterne godt, for ellers ville *Barnagtighed, Mandhaftighed, Blufærdighed, Nedladenhed* o.a. ikke passe i deres jamber og trokæer.

Forstavelserne *aar-, gjen-, mis-, sam-, van-, veder-, und-* har stærktryk (p. 76). Det gælder foran enstavelsesord, men også foran tostavelsesord, selvom digterne ofte ændrer det for at få jamber ud af det (fx *vantreven, Samtale*), men de "kunne ikke ved deres Auctoritet opveie den afgjorte Talebrug" (p. 77).

"Voxer derimod Stavelsernes Antal, af hvilke den første er i sig selv betonet, til tre eller flere efter Forstavelsen, da bliver Udtalen ligesaa uvis som i de Ord, der ere omhandlede under D" (dvs. dem på *-agtig* osv. p. 76), fx *gjenfindelig* (p. 77). I eksempler som *Samvittighed, Vederstyggelighed* mister forstavelsen utvivlsomt tryk. Ord på *u-* forholder sig på samme måde, dog har *u-* aldrig akcent i ord på *-ig, -lig, -bar,*

-som og afledninger deraf, altså fx *uvis, ubevidstere,* (*ulærdeste* er tvivlsom), men *uartig, urolig, ubrugbar, uagtsom* etc.

For sammensatte ord (p. 81 ff.) opstilles den regel at "det Ord faar Hovedtonen, der er det mest charakteristiske". Det vil i almindelighed sige første ord, som "indskrænker det almindeligere Begreb". Således i *Gúdsfrygt, Náttefrost, Bevísførelse, Røgelsekar, Generálprøve, blódtørstig, índgaa, igjénnemstikke.*

Undtagelserne er :

a) få tilfælde hvor det karakteriserende ord står sidst (*Aarhundrede, Gud⁀fader, Gud⁀søn*); dette kan også anvendes på *Sydóst, Sydvést.*

b) i titler som : *Felttøimester, Overhofmarskalk, Stiftamtmand.* Her er første led svagtbetonet. Endelig ord som *velbáaren, Høivelbáarenhed,* og adskillige egennavne : *Korsør, Frederikshavn, Ostindien.*

c) Thortsen omtaler at Baden regner med svagt første led i ord af typen *paaføre, fremføre, henføre, modsīge, tilbýde, oplæse* osv.; *Dagbrækning, Forstāden, Bogstōlen* osv. "Naar han i alt dette beraaber sig paa gode Poeters Brug, har han tildeels Ret, men den er ikke deres eneste, og derhos en Misbrug, da den strider med almindelig Udtale" (p. 83). Og han tilføjer at når Baden siger at den almindelige udtale er falsk og har vundet indpas i nyere tid, er det næppe rigtigt (Thortsen henviser også til Poulsen Gotlænder, dvs. Judichær); "kun da, naar de omhandlede Ord ved Endetillæg voxe til mange Stavelser, lade nogle i daglig Tale det almindeligere Begrebs Hovedstavelse faae Toneholdet paa sig, og selv dette – som jeg troer – måske mindre rigtigt efter Sprogets Aand . . . f. Ex. *modsigeligt, Udholdenhed.* Er det første Led et Substantiv skeer det mindst" (p. 84-85).

p. 110 ff. omtales disse ords anvendelse i vers. De bruges i almindelighed som ⏑ – ⏑, sjældent – ⏑ –. Den første brug er ifølge Thortsen antagelig, når første stavelse trykkes ved et stærkt ord foran, fx hos Ewald : "Din Luft udvider Haab og Mod" (hvor *Luft* står i modsætning til *Aande, Bølge*). "Jeg kan da ikke andet end give denne Udvei Fortrin for den anden og mindre almindelige, som jeg omtalte, thi i Ord som *aarvaagen, tiltale, Boglade*, kan den sidste Stavelse aldrig faae Tonen ved at bringes i Sammenligning med hvilketsomhelst efterfølgende" (p. 112).

Thortsens fremstilling er især interessant ved den klare stillingtagen til Badens udtalelser og adskillelsen mellem prosaakcent og versebrug af typerne *påføre, Forstaden.*

Vigtigt er det også at bemærke at han regner med individuelt vaklende akcent i ordene på *-agtig* og *-haftig* – og "andre uselvstændige Bagøgninger", og at han blandt sine undtagelser overhovedet ikke nævner de nu så talrige adjektiver af typen *agtværdig, sandsynlig, livsalig, navnkundig, omhyggelig* osv.

12. Christian Frederik Wilster (1797-1840)

Om Hexametret og dets Behandling i det danske Sprog, Sorø Akademis Indbydelsesskrift, 1833

Om Quantitet og Accent, Prometheus VI 1834, p. 97-166

Wilster er født og opvokset i København, student 1813, cand.jur. 1816, 1822 cand.theol., 1827 mag.art., fra 1822 adjunkt (fra 1828 lektor) ved Sorø Akademi.

Wilster forkaster anvendelsen af kvantiterende vers på dansk. Det må være akcenten der er afgørende, men akcenten forlænger altid samtidig stavelsen noget, og i sammensatte ord, som *bagdør*, bevarer sidste led på grund af sin vigtighed for tanken (eller eventuelt på grund af bitryk) sin længde, selv om det mister akcenten.

Tyskerne regner ord som *Wahrheit* for spondæer, det sker dog kun ved at operere med "mellemtidige" stavelser (se p. 259), og en sådan klasse kan ikke opstilles absolut. På dansk har man kun spondæer ved to enstavelsesord som *fiin Uld, fem Aar.*

Sammensætninger af to enstavelsesord som *Bagdør, Guldpiil, tilstaae, Havblik, højrød* er trokæer, men kan kaldes tunge trokæer sammenlignet med de lette : *frugtbar, skjellig, tvivlsom, Troskab, Frihed,* hvor sidste stavelse er en bøjnings- eller afledningsendelse (1833, p. 50 ff.; 1834, p. 111 og 160 ff.).

Ord af typen *Midnatten, haandfaste* er daktyler. Wilster omtaler at nogle regner dem for palimbacchier (– – ⏑), fordi de regner de ubøjede ord for spondæer. Men, siger han, den flygtige biakcent på anden stavelse kan ikke gøre dem til palimbacchier. De er vel lidt tunge, men

"det er gode Daktyler, der har ældgammel Hævd i vort Sprog, og man skal neppe kunne opvise noget daktylisk Digt, hvor den jo findes" (1834, p. 62) (cf. modsætningen til Høysgaard og andre tidligere der finder anden stavelse for stærk til en daktyl).

I nogle ord har man imidlertid akcentforskydning ved bøjningsendelser : *Alvor–alvorlig, Uheld–uheldig.* Ved forlængelsen kommer tonen over på anden stavelse, og i *alvorlige, uheldige* er første stavelse helt tonløs. "Meget alvorlige" udgør to temmelig lette daktyler (1834, p. 62).

"*Vanhellig* og *skinhellig* ere Daktyler, men i Forlængelsen kommer Accenten paa *hel*" (1834, p. 63). 1835, p. 146 nævnes yderligere som eksempler på akcentskifte : *Fortrin–fortrinlig, Videnskab–videnskabelig, Guddom–guddommelig, Vanart–vanartig, Eftertryk–eftertrykkelig* og "i mangfoldige andre Ord".

13. Frederik Sneedorff Birch (1805-1869)

Dansk Retskrivningslære, med et Tillæg om Skilletegnene, Tonelagene, og Tonefaldet, samt om Rhythmus og Metrum, 1835

Født i Maribo, men opvokset i Aarhus, student herfra 1823 og tilbage hertil 1829 efter studietiden i København; fra 1838 vagabonderende i Østjylland.

Han omtaler at stærktryk i reglen er ledsaget af højtone, svagere tryk af lavere tone.

Som eksempler på ord med førsteleds hovedtryk nævnes bl.a. : *Udaad, Raadhus, Haandværkssvend, afhængig, gaadefuld, tiltale.*

14. Carl Christian Mønster (1812- ?)

Dansk Sproglære, 1841

Mønster er født 1812 i Ødum ved Århus, har gået i skole i Kolding, student 1831, huslærer på Langeland 1833-36, cand. theol. 1842, 1843 lærer ved Slagelse lærde Skole.

p. 24 ff. "om betoningen" er, som de fleste lærebøger fra denne tid, stærkt påvirket af Rask.

Tonefaldet falder sædvanligvis på stamstavelsen, undtagen ved forstavelserne *u-, mis-, an-, sam-, und-, van-* og afledningsstavelserne *-eri, -inde, -agtig* og *-ere*, fx *Ulykke, Mistanke, vansmægte, undkomme, Bedrageri, Grevinde, nøjagtig, figurere.*

Ved endelserne *-hed, -ig, -elig, -som* trækkes hovedtonen fra den første stavelse over på den anden eller tredje : *fúldkommen–Fuldkómmenhed, Úheld–uhéldig, Bògstav–bogstávelig, spársom–Sparsómmelighed.*

Desuden nævnes ordpar hvor akcenten er betydningsadskillende : *forfald, forslag, forsynet, underhaanden* o.a.

15. IVAR NIELSEN MEIER (1806-1893)

Dansk Grammatik til Brug for Skoler, 1843

Meier er født i Stepping i Haderslev Amt, boede senere i Ribe Stift, 1828 dimitteret fra Skaarup Seminarium, atter her 1832-57.

p. 16 ff. behandles akcentuation.

Afledningsendelser har normalt ikke hovedakcent, undtagen *-inde, -agtig* og *-ri.*

Sammensatte ord har i almindelighed hovedakcent på første led (*Urtebod, Sortkridt, kuglerund, Maaneskifte*), og det gælder også hvis første led er en præposition eller uselvstændig partikel som *ad-, bi-, u-, mis-, van-, sam-, und-, veder-, gjennem-, til-, fore-,* men Meier tilføjer at mange flytter tonen fra enstavelsespartikler over på flerstavelsesord, fx *Uskyld–uskyldig, Alvor–alvorlig.*

Han omtaler også kort nogle træk af sætningstryk.

16. ISRAEL SALOMON LEVIN (1810-1883)

Dansk Lydlære og dansk Kjønslære, 1844

Levin er født i Randers, student herfra 1829, levede senere i København, men tog ingen eksamen. Han har publiceret afhandlinger om dansk litteratur og sprog.

I 4. afsnit – Tonelære (p. 20-24 og p. 33) – behandles også trykakcent ("tonefald"). Levin skelner som andre mellem stavelser med hovedtone (´), bitone (`) og de toneløse, men desuden regner han med et mellemtrin mellem bitone og toneløshed som han kalder halvtone (betegnet med cirkumflex (˜)).

Usammensatte ord har hovedtone på rodstavelsen. Nogle afledningsendelser som *-hed, -bar, -som* har halvtone (*Gódhẽd, ærbãr, nøjsõm*), men føjes der en bøjningsendelse til, får de oftest bitone (*Gódhèden, ærbàre, nøjsòmmere*).

Afledningsendelserne *-dømme, -laden* og hyppigt også *-agtig* har bitone (*Hérredòmme, vrédlàden, jórdàgtig, sáltàgtig*; derimod fx *livágtig, nøjágtig,* men han anser udtalen *bárnàgtig,* for bedre end *bãrnágtig*). Afledningsendelserne *-i, -inde, -ads* og *-ere* har hovedtone, fx *Prõvstí, Ràserí, Venínde, Sàngerínde, Sẽiláds, haandtére, mùsicére.*

Forstavelserne *und-, van-, mis-, gjen-* og *sam-* har hovedtone (*úndgjèlde, vántrèven, Místànke, gjéngìve, Sámfùnd*); afvigende herfra *ũndtágen* som præposition overfor *úndtàgen* som participium.

For- har tonen, "naar det er et Forholdsord (med Betydning af *foran* i Rum, Tid, eller Rang) eller er sammentrukken af *fore*". Som forstavelse er det derimod altid tonløst. Med betonet *for-* nævnes bl.a. *Fórràad, Fórdèel,* og som undtagelse (hvor det ikke betyder 'foran') : *Fórbùd, Fórlàg* ("sjeldent *Forlág*"), *Fórmùe* (Rigdom). Tonefaldet tjener til betydningsadskillelse i *Fórslag* (til *foreslå* eller modsat *Bagslag*) – *Forslág* (til *forslå*); *Fórfald* (til *forefalde*) – *Forfáld* (*forfalde*); *Fórmùe* ('Rigdom') – *Formúe* ('Evne').

I sammensætninger har i almindelighed første led hovedtone og andet led bitone (*Dýrefòd, grúndlægge, tílbyde, Frúgttræ, Træfrùgt, gúulgùul*). Den samme akcentuation findes i nogle "usammensatte ord" (*Ármòd, Álbùe, Órlòv, ædrù, ýdmỳg, Brýllùp, Álmùe, Nábò*). Sjældent bliver sidste led tonløst (*tálrig, áandrig, Húsbond, ógsãa, Hímmerĩg*).

Men i en del sammensætninger særlig med partikel som første led får andet led hovedtone : *Kjøbenhávn, Vestíndien, Nõrdvést, Bòrgemé-ster, òverórdentlig, bàrmhjértig, ærværdig, sandfærdig, sãgtmódig, højæ-del, velbáaren, almægtig, alvídende, àllerbédste, enddá, fõrbí, iflæng, tildéels, õmkríng*[114].

P. 33-34 anføres yderligere :

> " Naar der af Ord med Hovedtone paa første og Bitone paa anden Stavelse dannes Afledninger med Endestavelserne *-ig, -lig,* undertiden ogsaa med *-hed,* falder Hovedtonen paa anden Stavelse, og den første bliver tonløs eller faar Halvtone, f. Ex. *Úhèld, uhéldig; Fórtrìn, fõrtrínlig, Fõrtrínlighed; spársõm, spãr-sómmelig; fúldkòmmen, Fũldkómmenhed.* Forstavelsen *u-* er derfor tonløs i Afledninger med *-ig, -lig-, -bar, -som* og disses Afledninger, som : *uártig, urólig, ubrúgbar, uágtsom, Uágtsom-hed, Ubetýdelighed*; men i alle andre Tilfælde betonet, som : *úvìs, úbevìdst, Úrò, úfortøvet, úhìldet.* "

I anmærkningerne nævner han som et beslægtet fænomen svækkel-sen af midterste led i *Fórkundskàber, Úkyndighed, úfuldkòmmen.*

Den i det foregående omtalte akcent kalder Levin stavelsesakcent (eller den grammatiske akcent). Den betoner de vigtigste stavelser i ordet. Ordakcenten (eller den logiske akcent) betoner de vigtigste ord i sætninger, og sætningsakcenten (eller den oratoriske akcent) lægger stærk emfase på et enkelt for sætningens grundtanke betydningsfuldt ord.

I § 150, p. 34-35 har han en mærkelig udtalelse om sammensatte ords akcent i forhold til betoningen af syntagmer. Han nævner at det er et vigtigt kendetegn på sammensætninger at første led kan miste stød og vokallængde, men dette gælder ikke hvor ordet i forvejen er stødløst og kortvokalisk, så det hjælper ikke altid til at identificere en sammensætning.

---

[114] Hans betegnelse af første led ved andet leds hovedtone er meget vaklende. Men det er åbenbart sjældent han regner med toneløshed. Kommer der en stavelse imellem ansætter han oftest bitryk, ellers oftest halvtone.

> " Vi høre saaledes ikke i Udtalen Forskjel, f. Ex. imellem *Fædrenearv*, og : baade hans mødrene og *fædrene Arv*; en *Ædelsteen* – en *ædel Steen; Nationalære – national Ære; Saltmad – salt*[115] *Mad; Sortkridt – sort Kridt* o.s.fr." ... ... "Endelig Tonefaldet udsletter Sammensatheden i Stedet for at fremhæve den; thi da her er Talen om to eller flere enkelte Ord, der skulde adskilles fra eet sammensat Ord, gjelder det den logiske Accent eller Ordaccenten (der betoner Ordene i deres Forbindelse), hvilken Accent netop med sin logiske Betoning forstyrrer den etymologiske Ord-Eenhed (100). Det er saaledes en Kjendssag, at Sproget i det Hele taget og almindeligvis ikke ved Udtalen gjør Sammensætninger og den deraf opstaaende Ordeenhed kjendelig ",

– men fordi man i skrift ser sammensatte ord sammenskrevet og uden stort bogstav i andet led (med eksemplet en *Ædelsteen* – en *ædel Steen*) og vores sproglige forestilling er bundet til ortografien, lægger man ikke mærke til at de ikke fremtræder klart i udtalen.

Forklaringen på denne udtalelse synes kun at kunne være, at Levin i forbindelsen adjektiv + substantiv har fremhævet adjektivet mest, for han siger jo udtrykkeligt, at sammensætningerne har hovedtone + bitone. Antagelig har han som jyde også haft et ret kraftigt bitryk i sammensætningerne.

17. Heinrich Ferdinand Binzer (1813- ?)

Dansk Sproglære, 1845

Binzer er født på Langeland. Cand. theol. 1838, lærer i Jellinge 1841, præst i Kolding 1849.

Stærkt afhængig af Rask. Han nævner også som undtagelse fra stammebetoning, at *-eri, -inde, -agtig* og *-ere* har hovedtryk (eksempler *livagtig, Veninde*).

Ved afledning flyttes tonen ofte, fx *fuldkommen, Fuldkommenhed; Alvor, alvorlig; Bogstav, bogstavelig.*

---

[115] *salt* har ikke stød i jysk.

18. G. H. O. GREIF

Grammatik der dänischen Sprache, 1846

p. 7 nævnes at dansk i modsætning til tysk har akcent på anden stavelse i *anstændig, forsígtig*, og i *-inde* (*Venínde*), og at endelsen *-ik* altid har hovedtonen (fx *musik, matematik* og også, i modsætning til tysk, *grammatik, gymnastik, logik*).

19. J. N. HØST (1780-1854)

Fuldstændig og udførlig Fremmed-Dansk Ordbog, 1849

Høst er født 1780 i København, gik i skole i Roskilde, tog 1798 philologisk og philosophisk examen, 1802 juridisk første del, 1805 procurator.

Bogen er gennemakcentueret. Kun ord som tidligere er fundet med akcent der afviger fra moderne dansk, skal nævnes (akcent betegnes ved *accent aigu* efter stavelsen eller ved forlængelses-h) :

Sab´at, Priohr; Grammatik´, pl. *Grammatik´ker, en Gramma´tiker. A´ritmetihk´; relatihv, Adjæktihv, Substantihv. subjæktihv. Sub´jækt,* men *Subjækt´* ("En der bruges, søges, foreslaas, er skikket til eller ikke skikket til et vist Hverv, Apothekersvend"); *Objækt´.*

20. N. W. T. BONDESEN (1823- ?)

Ledetraad ved den grammatiske Undervisning i Modersmaalet, 1853

Bondesen er født i Liunge (i Sverige ?), student fra Metropolitanskolen 1840, teologisk attestats 1847.

p. 7 nævnes at rodstavelsen normalt har hovedtonen. Dog er der en del undtagelser, nemlig afledningsendelserne *-i, -inde* og *-agtig*, og forstavelser som *und-, van-, mis-,* der væsentlig forandrer ordets betydning.

"I sammensatte Ord har i Reglen det første Ord Hovedtonen, f. Ex. *Grovsmed*, da det oftest er det, der skal fremhæves; er dette derimod

ikke Tilfældet, forandres ogsaa Tonefaldet, f. Ex. *Skjærsommer*." Desuden nævnes forskellen *Forslag–Forslag*.

21. H. Kr. Friðriksson

Dönsk Málfræði, udg. af E. Jónsson, 1857

Friðriksson er født 1819 i Island, 1842-48 i København, derefter igen Island.

p. 11 nævnes at der ofte er akcent på *u-, mis-, van-, sam-, und-* fx *Ulykke, Mistanke, vanhellig, Samtykke, undkomme*, og at trykket ofte flyttes når der tilføjes en afledningsendelse til et ord, fx *Uheld–uheldig, fuldkommen–Fuldkommenhed, Forsyn–forsyne, uartig, retfærdig, Bornholm*.

22. A. Berg

Kortfattet Dansk Sproglære, 1860

p. 16 behandles "Tonefald".

Bergs regel "Afledningsendestavelser har aldrig Tonen" er i hvert fald forkert; man må måske også derfor stille sig lidt skeptisk til nogle af eksemplerne. Han fortsætter : "fx. *mandbar, kylling, duelig*, undtagen i Ord med 4 eller flere Stavelser, hvor en af de sidste gjerne faae en svagere Betoning, fx. *Ærgerrighed, Dueligheď*".

Forstavelser får tonen undtagen *be-, er-, for-* (= ver), eks.: *Forslag, undskylde, vederhæftig, uartig, vanvittig*.

Ærgerrighed, vederhæftig og *uartig* afviger fra hvad man venter.

23. Julius Heckscher

Anleitung zur Erlernung der dänischen Sprache, 1862

Heckscher er ifølge forordet p. V dansker.

p. 13 behandles akcent. Heckscher nævner naturligvis også at rodstavelsen normalt har hovedtone, men med følgende undtagelser : *gjen-, mis-, sam-,* nogle på *u-, und-, van-* og endelserne *-eri, -inde,* de fleste adjektiver på *-agtig* og verberne på *-ere.*

Eks. : *gjéntage, Místro, Sámfund, úndtage, Vántro, Tyverí, Italienerínde, nøjágtig, marchére.*

Ved tilføjelse af *-elig, -hed, -ig* etc. rykker tonen en eller to stavelser videre : *Vénskab, venskábelig; fúldkommen, Fuldkómmenhed; Úforstand, uforstándig.*

Betydningsadskillende er hovedtonens plads i : *Forfald, overhovedet, forsynet.*

Fremmedord har ofte tryk på sidste stavelse, også *-ik* (*Retorik, Logik, Botanik* etc.).

24. Erik Broby

Modersmaalets Sproglære og Retskrivning, 1864

p. 18 ff. Betoningslære.

Broby nævner med betonet afledningsstavelse : *usand,* men *ukyndig, vanheld, misbruge, veninde, livagtig* o.l. Som eksempler på sammensætninger med tryk på andet led nævnes : *hvorfra, omkring, København.* Og som eksempler på flytning af trykket : *uheld–uheldig, alvor–alvorlig, sparsom–sparsommelig, fuldkommen–fuldkomenhed,* og han nævner forskellig betydning af *forslag / forslag, forfald / forfald.*

25. Jens Peter Chr. Dorph (1822-1900)

Kortfattet Dansk Sproglære, 1865

Dorph er født i Viborg. Student 1840, cand. theol. 1846, lærer i København og fra 1854 i Haderslev.

p. 38 nævnes at ordforbindelser betragtes som sammensætninger når betoningen forandres, fx *Sortkridt* (*sort Kridt*), *Kommenskringle,*

Tordenslag, Skolebog, Stormand (altså i modsætning til Levin, ovf. p. 289-290).

"Anm.: Naar det første Led er et Egennavn forandres Tonen ikke, og Ordene er da kun sammenstillede, fx. *Haderslev Skole, Ribe Avis*."

26. J. CLAUDI

Dansk Sproglære, 1865

p. 11 ff. nævnes som eksempel på ubetonet afledningsendelse *vredladen,* som eksempel på betonet : *herskabelig* og *fortrinlig*, "desuden ere *-i, -inde, -ads, -haftig* og som oftest *-agtig* og *-ere* betonede. Ex.: *Provsti, Skriveri, Lærerinde, Sejlads, mandhaftig, kvindagtig* (derimod *grønagtig*), *haandtere*."

I sammensatte ord har første led hoved- og andet bitonen, fx *Hestehale, egensindig.* Men undertiden har sidste hovedtone : *Borgemester, Sydvest, ærværdig, endda, tildels.*

I meget sjældne tilfælde er sidste led tonløst (*Himmerig, talrig, aandrig*, men ikke i *sagnrig* og *fiskerig*).

Som eksempler på betonede forstavelser nævnes *Ulykke, vanskabt. u-* bliver tonløs i afledninger på *-ig, -lig, -bar, -som*, fx *ulykkelig, ufrugtbar*. Betydningsadskillende akcent i *Forslag, forhaanden, overhovedet.*

Desuden har han p. 112-14 en række ret udførlige regler for hvad han i tilslutning til flere af sine forgængere kalder "ordtone" og "sætningstone". Ordtone er en logisk akcent, sætningstone en oratorisk akcent, hvorved et bestemt ord fremhæves. Under det sidste punkt nævnes også fremhævelse af sætninger.

Det er første gang det siges at trykket stiger mod slutningen i en dansk sætning. I tyske grammatikker siges dette ofte, og det er et spørgsmål om der er påvirkning herfra. Afvigende fra tysk er dog at han anser attributivt adjektiv for stærkere betonet end substantivet.

27. Carl Arnold Edwin Jessen (1833-1921)

Dansk Sproglære, 1868

Dansk Grammatik, 1891

Jessen er født i Randers, student herfra 1849, 1857 magisterkonferens i germansk og nordisk sprog, 1862 dr.phil.

p. 25 ff. i "Dansk Sproglære" behandles akcent. I almindelighed har rodstavelsen hovedtonen i indfødte ord, men "de fra fremmede sprog laante endelser *-inde, -i, (-eri), -as, -ere* og tildels *-haftig, -agtig*, drager hovedtonen til sig som i *løvinde, provsti, tyveri, sejlas, halvere, livagtig (standhaftig)*."

Sammensætninger har tone som om leddene var sætningsled, fx *ungdomsmod, måske*, "og får derved tiest Tonen paa første led".

Forstavelser, fx *und-, mis-, veder-, fore-* har tiest hovedtonen (undtagelser : *be-, ge-, er-* og tit *u- og for-*, samt ofte præposition som første led (*tildels, igen, tilbage, endnu, endda*).

En del andre ord, især stednavne og titler eller ord hvis andet led har en afledningsendelse, har hovedtonen på andet led, som *København, Korsør, borgemester, nordøst, uendelig, lyksalig*; og i mange vakler udtale, som i *almægtig, alvidende, sandfærdig, velbåren, korsfæste.* "Sammenlign endvidere de flerleddede som *højvelbåren, generalkrigscommisair* o.l.".

I hans "Dansk Grammatik" (p. 60-65) er fremstillingen udførligere, og der er mange flere eksempler.

Han slår først fast at i sammensætninger er første led normalt en indskrænkende bibestemmelse som har hovedtryk (med eksempler både på substantiver og verber). Men p. 63-64 giver han nogle begrænsninger, som begrundes med at en mekanisk stavelsesbetoning er opkommet i mange ord, der i vers ikke ville passe i jamber eller trokæer (fx *Kunststykke*), og mange kan så tillige lægge hovedtonen over på den stavelse der skulle have bitone og får altså "dobbelt betoning". I nogle ord er denne "abnorme" betoning blevet enerådende. Det er i reglen ord med afledningsendelse. Der nævnes så en række eksempler af typen *barmhjertig, ungdommelig, husvale* etc. Om *Forældre* siges det at dette ord kun betones "abnormt". Det er en lidt besynderlig frem-

stilling. Han kan vel næppe mene at forskydningen skyldes brugen i vers eller at det kun er ordet *forældre* der altid betones "abnormt"; for en del af de ord han nævner, fx *barmhjertig*, har normalt – og har også tidligere haft – andetledstryk, mens andre som *Lettroenhed*, nok har vaklet. I 1868 siger han, at *almægtig* og *sandfærdig* vakler, og om *slyngelagtig* siges i 1891 udtrykkeligt at det vakler.

I enkeltheder indeholder fremstillingen følgende eksempler.

Substantiver på *For-* behandles ret udførligt, og han prøver at forklare undtagelserne fra reglerne som overensstemmelse med tysk *Ver-* og *Vor-*. *Forslag* og *Forfald* (med tryk på *For-*) hører til verberne *foreslå* og *forefalde*, og *Forbud* forudsætter *forebyde* ved siden af *forbyde*, og *Forsvar, Forhold, Forbund* og *Forskjel* (der også svarer til højtyske ord på svagt *Ver-*) er så blevet behandlet i analogi hermed. I *Formue* flyttes tonen tilbage (det betyder hos ham hen mod ordets begyndelse) i overført betydning (= 'Midler', 'Ejendom'). Der er vaklen i *Forlag* og *Forlægger*. Verbalnominerne beholdler verbets fremflyttede betoning, fx *Fordømmelse, Foragt, Forfald, Formaaen, Formue.*

Hovedreglen for substantiver er iøvrigt førsteledstryk. Som undtagelser nævnes *Sydvest* og *Generallieutenant, Felttøimester, Borge(r)mester, Aarti, Aarhundrede, Aartusind*, desuden en række ord med den nævnte "abnorme" forskudte betoning : *Henseende, Alvidenhed, Lettroenhed, Fremfusenhed, Paatrængenhed, Fuldkommenhed* (men *'fuldkommen*), *Uvidenhed* og (som nævnt ovenfor) *Forældre*. Derimod har han førsteledstryk i *Anliggende* og *Udseende*. I forbindelse med adjektiverne med "abnorm betoning" nævnes også de deraf afledte substantiver : *Barnagtighed, Barmhjertighed, Kjedsommelighed, Udførbarhed* og *Uvidenhed.*

Af adjektiver med såkaldt betoningsforskydning nævnes nogle ord på *-agtig, -haftig* og *-dommelig* og *-sommelig* : *barnagtig, livagtig, mandhaftig, standhaftig, ungdommelig, kjedsommelig,* mens *slyngelagtig* vakler. Desuden (på *-ig* og *-bar*), hvor førsteledstryk eller vaklen kan findes hos andre : *almægtig, arbejdsom, mangfoldig, nødvendig, sandfærdig,* og desuden *langvarig*, og iøvrigt 12 eksempler der normalt har andetledstryk.

Med præfiks : *undseelig, mistænkelig* og nogle med *for-* (*forsigtig* etc.) og specielt med *u-* : *uartig, uvittig, usynlig, ulykkelig, unegtelig,*

urimelig, uagtsom, utvivlsom, uholdbar, ufrugtbar, samt *uvidende, umælende, uvedkommende* og *uagtet.* Det siges også at man undertiden kan have forskydning i *standsmæssig* og måske i *retmæssig,* men næppe i *lovmæssig.*

Endelig nævnes *velbaaren, høivelbaaren* og *høiædel.*

Han nævner kun enkelte verber med trykforskydning : *trolove, korsfæste* og *husvale* (men der står "osv." efter *korsfæste*, og der står også "osv." nogle gange i opregningen af adjektiver, dvs. han regner med at der er flere). Som eksempler på den almindelige regel (førsteledstryk) nævner han med præfiks *gjentage, samtykke, undskylde, miskjende, vanzire* samt *angaa, tilkalde, bibringe, udgaa*, men vaklen i *aabenbare.*

Han afviger altså kun fra moderne dansk ved at have vaklende tryk i *Forlag* og *Forlægger* – og andetledstryk (eller ifølge hans formulering dobbelttryk) i nogle ord på *-hed* (*Fremfusenhed, Paatrængenhed, Lettroenhed*, og i nogle på *u-* : *uholdbar, ufrugtbar, umælende, uvedkommende*, samt i *korsfæste* og vaklen i *standsmæssig*. Han har også andetledstryk i *Generalløjtnant*. Nogle andre af de ord han nævner vakler nu (fx *aabenbare, uvidende, Henseende*).

28. L. L. HOMMEL

Det danske Sprogs Tonelag, Tidskrift for Philologi og Pædagogik 8, 1868-69, p. 1-31

Afhandlingen handler om "tonelag", dvs. regler for det "stödende" og det "flydende" tonelag, og kun et enkelt sted siger han noget direkte om tryk, nemlig at ordene *janua'r, kahy˜t, kaby˜s* og *baldy're* har tryk på anden stavelse[116].

Men flere steder er der nogle indirekte, men ikke altid entydige udtalelser, fx p. 28 :

---

[116] Han betegner stød ved ' og det "flydende Tonelag" (dvs. uden stød) ved ˜ efter vokalen.

> "Et Stamords stödende Tonelag gaaer over til det flydende i Ord, der afledes ved Tilföielse af Endelser, selv om den betonede Stavelse vedbliver at være lukket, f. Ex. bl.a. *Tro'ld–Tro˜ldom, A'sen–A˜seninde, Hæ'der–hæ˜derlig, Li'v–li˜vagtig, Da'g–Da˜gning, Ki'v–ki˜vagtig, la'ng–la˜ngsom*",

med nogle undtagelser :

> "Har Stammen ikke Tonen paa første Stavelse eller flyttes Tonen fra denne ved Tilföielse af Endelsen, har det afledede Ord det stödende Tonelag, f. Ex. *barba'risk, natu'rlig, Jomfru, jomfru'elig, Sædvane, sædva'nlig*".

Det fremgår af de to citater at ikke alene *barbarisk* og *naturlig*, men også *jomfruelig* og *sædvanlig* har andetledstryk, og i modsætning hertil er det muligt at *livagtig, kivagtig* og *Aseninde* har førsteledstryk ligesom *Trolddom, Dagning* og *langsom*, men med førsteledstryk ville *Aseninde* næppe miste stødet. Det er mere sandsynligt ved *livagtig* og *kivagtig*.

Tvivlsomt er også følgende (p. 29) hvor han gør opmærksom på at nogle adjektiver, tildels af fremmed oprindelse, på *-isk* har det stødende tonelag, fx *barba'risk*, og fortsætter : "Ligeledes beholde adskillige Adjectiver, der ere afledede af Fleerstavelsesord med det stödende Tonelag, Stamordets Tonelag", fx *A'del, a'delig, Fæ'ngsel, fæ'ngselsagtig, Læ'der, læ'deragtig . . .* " Dog gælder dette ikke om alle, "f. Ex. *Fa'bel, fa˜belagtig, Pö'bel, pö˜belagtig, Hæ'der, hæ˜derlig*". Man kan ikke slutte noget af *fæ'ngselsagtig*, som ville bevare stødet uanset trykplaceringen, og det ville *læderagtig* antagelig også, men han må have haft andetledstryk i *fa˜belagtig* og *pö˜belagtig*, der ikke ville miste stødet ved førsteledstryk.

29. Fredrik Bajer (1837-1922)

Kort Framställning af Danska Uttalet, 1870

Bajer er født i Vester Egede, 1848-54 på Sorø Akademi, derefter elev på Landkadetakademiet, tjenstgørende i Næstved og Holsten, afsked 1865, derefter litterær virksomhed. Translatør i svensk.

p. 43 f. omtales "ljudvägt". Det er i almindelighed som i svensk, dog har adjektiver på *u- + -ig, -lig-, -elig, -bar, -som* og dermed sam-

mensatte substantiver svagt *u-* (fx *uartig, ubelejlig, ufrugtbar, uopmærksom*).

Desuden nævnes som afvigende fra svensk : *forbud, forbund, fordel, forfald* (men med anden betydning *forfald*), *forlag, fornæm, forraad, forslag* (men *forslag*), *forsvar, forsyn, aldeles, fremdeles, særdeles, deslige, alvorlig, egentlig, offentlig, ordentlig, væsentlig, legemlig*. Af fremmedord nævnes *pentameter, podagra, prædike* o.a.

30. Th. Möbius

Dänische Formenlehre, Kiel 1871

p. 42-47 er der en udførlig fremstilling af ordakcent; men det må bedømmes med en vis forsigtighed, da forfatteren er tysker. Han har ganske vist iflg. forordet været på flere ophold i København, men især bygger han på tidligere fremstillinger (Rask, Levin, N. M. Petersen, Jessen, Bajer o.a. omtales udtrykkeligt), og desuden nævner han at læsningen af dansk poesi har været "noch ergiebiger". Det gør det betænkeligt at slutte noget for prosaakcenten af hans angivelser af andenstavelsestryk, hvor man også kunne vente førstestavelseshovedtryk + bitryk + svag stavelse.

Men han har dog ingenlunde rettet sig blindt efter hvad han fandt på vers. Han angiver hovedtryk ved akut over vokalen.

Det er således bemærkelsesværdigt at de eneste verber han anfører med andetledstryk er : *tilláde, husvále, korsfæste, trolóve, højágte*. Det første kendes fra Høysgaard, de andre kendes endnu (men omtales her for første gang). Derimod har han *módsige* og *módtage, gjéngive, úndgjælde*.

Af substantiver med andetledsakcent anføres kun : *borgméster, Kjøbenhávn* og *Klenódie, Alkóve*.

Af adjektiver på *-agtig* nævnes *storágtig, nøjágtig, livágtig*, men derimod : *jórdagtig, náragtig* og *bárnagtig*. Det kan ikke skyldes versebrug.

Med *u-* anføres : *úvis, úbevidst, úfortøvet*, men *uhéldig, uártig, uskýldig, ulýkkelig, urímelig, uhæderlig, uéndelig, usíkker, uærbar, uágtsom, uágtet, utvívlsom, ufølsom*.

Andre adjektiver : *sandfærdig, mangfóldig, gudfrýgtig, barmhjértig, frimódig, taalmódig, oprígtig, lyksálig, letsíndig, tungsíndig, elskværdig, ærværdig, nødvéndig, bogstávelig, opmærksom*. Desuden *velbáaren, højædel*.

Noget af dette kan være taget fra poesi, men de er alle i overensstemmelse med moderne prosaakcent – undtagen *usíkker* og eventuelt *uærbar*.

31. SVEND GRUNDTVIG (1824-1883)

Det danske sprogs tonelag, Beretning om forhandlingerne på det 1. nordiske filologmøde, København 1876, 1879, p. 98-132

Dansk Haandordbog (1872), anden meget forøgede Udgave, 1880 (1882 med et tillæg)[117]

31.1 Indledning

Svend Grundtvig, søn af N. F. S. Grundtvig, er født 1824 i København og opvokset her. Han blev undervist hjemme, blev student 1846, deltog i krigen 1848 og blev i hæren til 1851. 1860 blev han magister i nordisk filologi, 1863 ekstraordinær docent, 1869 titulær professor i nordisk filologi. Hans hovedindsats er arbejdet med og udgivelsen af de danske folkeviser.

I artiklen om de danske tonelag gives en del oplysninger om sætningsakcent, specielt tryktabsforbindelser (med stødtab) som *hesten løber 'løbsk* (overfor *hesten løber rask*) og fx *jeg ringer 'paa* (overfor *jeg ringer paa klokken*).

p. 117 nævner han adjektiver og verber der er forstærkende sammensætninger. Det er ikke virkelige sammensætninger, "hver del beholder sin egen ordtone og skiller sig fra den anden del ved en ganske lille lydpause", fx *spil-koge, skrup-koge, skyl-regne, tap-løbe, tud-skråle,*

---

[117] Alle citater er fra 1880-udgaven eller (nogle få) fra tillægget til 1882-udgaven.

snork-sove, skrup-sulten, splitter-nøgen, lud-doven, pil-rådden, lys-vågen, vid-åben, vild-fremmed, alle stemmende med nutidig sprogbrug; men yderligere nævner han *små-skænde, små-bande, små-nynne, små-regne, snakke-salig, morgen-duelig*, som ikke er forstærkende og ikke nu har ens tryk. Han giver også eksemplet *höjhellig*, som sjældent ville have ens tryk nu (i Haandordbogen har ingen af disse ord trykbetegnelse).

Grundtvigs "Dansk Haandordbog" tilstræber ifølge Forordet at give "en tilnærmelsesvis fuldstændig Fortegnelse over alle i det danske Rigssprog brugelige Ord" og også såvidt muligt at medtage alle brugelige sammensætninger. Der anføres endvidere ved hvert ord alle de sammensætninger hvori det indgår som andet led (dvs. sammensætninger og præfiksord er faktisk anført to gange).

Denne bog er den første danske ordbog med konsekvent trykbetegnelse. p. VII siges :

> " I alle Tilfælde, hvor Tonefaldet afviger fra hvad der er Regel i Dansk, det er: hvor en anden Stavelse end Ordets første har Hovedtonen, der anvendes Tonetegn: ´ over lang, ` over kort Selvlyd (. . . .). I de enkelte Tilfælde hvor Selvlyden i den tonetegnede Stavelse vel er lang, men i Virkeligheden (i Lyden) en anden end den skrevne, der anvendes ` for ´ (*ulègemlig, tilstède, tilfòrn*). Tonetegnet ´ er desuden ofte anvendt i Eenstavelsesord til Betegnelse af Selvlydslængde. Hvor der er Trang til at betegne Selvlydslængde i saadanne Tilfælde, hvor denne ikke falder sammen med Ordets Hovedtone, er dertil benyttet Længdetegnet ¯ (*at ansē, uformēnt, Bævergēl*). I et Par Tilfælde er samme Tegn brugt i Modsætning til ´ og ` til at adskille skridende fra stødende og løbende Tonelag (*en Sȳning* af *at syne, en Sýning* af *at sy, slāvisk* og *slávisk, Lȳsning* og *en Lỳsning*). "

Grundtvigs trykbetegnelse er altså helt entydig; men det at trykte tegn i sammensætninger kun anvendes til at betegne andetledstryk mens det normale førsteledstryk er ubetegnet, gør naturligvis at mangel på tegn i enkelte tilfælde kan være trykfejl. Dog synes betegnelserne meget konsekvent gennemført. Ved sammensætning med andetledstryk angives dette i den spalte hvor førsteleddet anføres, men ikke i den spalte hvor andetleddet er stikord, fx *"Borg : Borgfoged, -fred,*

-frue, -herre, -mèster"; men "*Mester : Borg-, Bro-*" etc.; eller "*skær : Skærsòmmer, Skærtòrsdag*"; men "*Sommer : Efter-, For-, Mid-, Skær-*".

Ved sammensætninger og præfiksord synes han at gennemføre at mens første led kun angives med første bogstav, skrives næste led helt ud. Men hvis andetled har et suffiks (fx *-hed, -else, -lig*) skrives det kun helt ud igen, hvis andet led har tryk; ellers tilføjes *-hed* etc. blot i parentes. Fx

" *mis-* : *m-tænke, m-tænkelig* (*-hed*), *m-tænksom*
. . . *m-unde* . . *en M-ùndelse* (*m-s-værdig*)
om : *o-skifte* (*-else*), *o-skiftelig* (*-hed*)
hen : *h-se, en H-séende*
til : *t-lade* (*-else*), *t-ládelig* (*-hed*)
med : *m-dele* (*-else*), *m-délelig, m-délsom* (*-hed*), *m-delagtig*[118] (*-hed*) ".

Når han derfor skriver fx *m-unde* ~ *M-ùndelse*, men *o-skifte* (*-else*), må man gå ud fra at *Misùndelse* får andetledstryk, mens *Omskiftelse* ikke får det. Det er der regnet med i den følgende fremstilling, selv om det er overraskende at han aldrig har trykforskydning i afledninger på *-hed*, fx *ærgjerrig* (*-hed*). Det er også påfaldende at han ikke har andetledstryk i *aabenbar* . . . *a-bare* (*-ing*); men det er femte stikord i hele leksikonnet, så det kan næppe være trykfejl. Det hænder dog enkelte gange at han skriver ordet helt ud, selv om der ikke er trykforskydning; det synes at være ord han anser for tyskpåvirkede, fx "*vidtløftig* (tysk; jfr. *vid*), *en Vidtløftighed*", eller afledte ord der mister trykforskydningen, fx *barmhjærtig, en Barmhjærtighed* (selv om det lyder mærkeligt).

I det følgende nævnes alle ord der er angivet med andetledstryk, for så vidt de ikke kan samles i typer.

31.2 Substantiver

Grundtvig har andetledstryk i en del lydmalende ord (som også nu[119]) :

---

[118] Der er ikke accent på *a* i *agtig* (hvad der måske er en trykfejl).

[119] evt. med undtagelse af *pluddervælsk*.

Kisselìnke, Krussedùlle, pluddervælsk, Pusselànker, Ruskomsnùsk, Skuddermùdder, Spirrevìp, Suppedás.

Endvidere har han andetledstryk i følgende uafledte substantiver :

Aarhùndrede, Aartúsende, Barnlille, Borgmèster, Farvèl, Fastelàvn, Fjerdingáar, Fjerdingvèj, Grönærter, Hugáf, Krusemỳnte, Kjæledægge, Langfrédag, Levvèl, Medìsterpølse, Morlille, Musvìt, Nordóst, -vèst, Pebermỳnte, Rivàf, Rivihjèl, Rødbéde, Skalmèje, Skarntýde, Skrabsàmmen, Skrabúd, Skjærmỳdsel, Skærslipper, Skærsòmmer, -tòrsdag, Spilóp, Staahèj, Styrvòlt, Svingòm, Sydóst, -vèst, Tagfàt, Vestìndien (Skavànk, Skabìlkenhovede).

I tillægget (1882) endvidere : *Kjørìnd, Lukáf* og *Smakfillike*, alt dette stemmende med moderne sprogbrug (for så vidt det sidste ord bruges).

Men dertil kommer et par afvigende : *Gudsbevídsthed, Spilleværk, Stiftàmtmand* og *Jødepíge* (det sidste måske trykfejl ?). Men *Alfader, Hofjægermester, Nyboder, Rigsdaler* og *Skrabnæse* uden accent (eventuelt kan accenten være glemt i disse ord).

Andre uafledte substantiver er uden accent, dvs. at de har førsteledstryk. Herunder er der flere som er fundet hos andre med andetledstryk, fx :

Afgrøde, Anfører, Arbejde, Bistand, Dannebrog, Ledsager, Uheld, Umage, Uro, Aabenbaring.

Ord med *For-* stemmer med moderne dansk. Han har følgende uden accent, dvs. med førsteledstryk (ord der tidligere er fundet med andetledstryk) :

Forbud, Forbund, Fordæk, Forskjel, Forlag, Forlægger, Formue, Forraad, Forstander, Forsvar, Forsæt, Forudsætning.

Suffikset *-inde* har altid accent, fx *Bispínde, Borgerínde* etc.

Substantiver på *-hed* afledt af adjektiver har normalt samme trykmønster som adjektivet (dvs. *-hed* er tilføjet i parentes). Undtagelser er *Barmhjærtighed, Hoffærdighed* og *Lemfældighed* (hvor ordet skrives helt ud uden accent, efter adjektivet, der har andetledstryk).

Nogle substantiver på *-hed* der hos andre findes med førsteledstryk har hos Grundtvig andetledstryk som nu : *Ubehágelighed, Uénighed, Uforstáaelighed, Utýdelighed* og *Opmærksomhed.* Han har desuden : *Gudsbevìdsthed.*

Andre ord på *-hed* har førsteledstryk, herunder ord der hos andre (eller nu) er fundet med andetledstryk som : *Egensindighed, Fuldkommenhed, Höjmodighed, Lettroenhed, Ligegyldighed, Nedladenhed, Nysgjerrighed, Paatrængenhed, Udholdenhed, Velgjörenhed, Veltalenhed, Vidtløftighed, Ærgjerrighed.*

Af ord på *-else* har han andetledstryk i : *Hukòmmelse, Misùndelse, Opstàndelse, Taksígelse* og *Velsìgnelse*, men iøvrigt mest førsteledstryk, derunder i en del der hos andre er fundet med andetledstryk (og hvoraf enkelte (*omgængelse* og *opofrelse*) også har det nu) :

Adskillelse, Adspredelse, Amindelse, Anseelse, Gjenindførelse, Helliggjörelse, Irettesættelse, Nærværelse, Omgængelse, Opdragelse, Opofrelse, Oprindelse, Retfærdiggjörelse, Saliggjörelse, Sønderknuselse, Tilbedelse, Tilfrèdsstillelse, Tilladelse, Tilstaaelse, Udgydelse, Udsigelse, Undtagelse, Ødelæggelse.

I afledninger på *-(n)ing* har han andetledstryk i *Efterrètning*, men i øvrigt førsteledstryk, også i *Ansøgning, Grundsætning, Omvexling, Oplysning, Opmuntring, Overrumpling, Undervisning, Æresoprejsning* og i *Aabenbaring.*

31.3 Adjektiver

Almindelige adjektiver har førsteledstryk som på moderne dansk. Manglende accent kan dog også betyde to ens tryk (han har ingen accentbetegnelser i de forstærkende sammensætninger). Han har bl.a. førsteledstryk i en del sammensatte adjektiver og participier, som hos andre kan findes med andetledstryk, fx :

allerbedst, -helst, -sidst, -störst osv., *algod, almen, almengyldig, almennyttig, alvis, fornem, godgjörende, hengiven, henrivende, höjvelbaaren, höjlovet, höjlærd, ildsindet, mensvoren, nærværende, nødlidende, overbærende, udelukkende, velbaaren, velgjörende, velkommen, veltalende, aarvaagen.*

Derimod har han tryk på andet led i : *alvídende, höjstæret, medlídende, velædel*, og han har *overénsstemmende*, alt i alt som i moderne dansk, men uden stærk tendens til andetledstryk.

Adjektiver med suffiks forholder sig som nu, med få undtagelser. *-dommelig, -sommelig, -skabelig, -barlig, -haftig* har tryk på endelsen :

ejendòmmelig, guddòmmelig, ungdòmmelig; – fredsòmmelig, frugtsòmmelig, kjedsòmmelig, langsòmmelig, möjsòmmelig, sparsòmmelig; – her-

skábelig, lidenskábelig, selskábelig, venskábelig, videnskábelig; – fejlbárlig, skinbárlig; – mandhàftig, standhàftig;

– alt som nu. Han har også et par på *-som* : *arbèjdsom, meddèlsom, mistænksom, opfindsom, opmærksom*, men *eftertænksom, omtænksom*, og ingen på *-isk* (*overfladisk* har førsteledstryk).

Der er en del adjektiver på trykstærkt *-agtig* (svarende til Brøndum-Nielsens klasser A og B (dvs. med betydningen "kendetegnet ved, tilbøjelig til", se Kap. VI, p. 359f.) :

blødàgtig, delàgtig, drilàgtig, fejlàgtig, fordelàgtig, følgàgtig, frygtàgtig, grinàgtig, livàgtig, lögnàgtig, løsàgtig, nöjàgtig, pinàgtig, skabàgtig, skalkàgtig, splidàgtig, tjenstàgtig; og de nu ret ubrugelige : *varàgtig, vredàgtig, vrövlàgtig*; men *kludderagtig, krampagtig, sladderagtig, sludderagtig* (disse dog rettet til andetledstryk i 1882)

Desuden, svarende til Brøndum-Nielsens klasse C ("lignende") : *barnàgtig, fabelàgtig, kvindàgtig, naràgtig, pøbelàgtig, skalkàgtig, skarnàgtig, svinàgtig, tyvàgtig.*

Med rodtryk har han *meddelagtig* og *storagtig*, desuden (i modsætning til Baden) *feberagtig* og en hel række ord af type C, fx *benagtig, bondeagtig, katteagtig* osv. I Tillægget nævnes ca. 100 eksempler. Typen er produktiv.

Iøvrigt findes et stort antal (op mod 200) sammensatte adjektiver med suffikserne *-ig, -(e)lig* med akcent på andet led. De allerfleste stemmer med moderne sprogbrug eller nuværende vaklen, fx: *fùldstændig, làngvarig, nederdrægtig, nysgjerrig, selvstændig, strafværdig, vilkáarlig, velbyrdig.* Han har også andetledstryk i *vanártig* og *lærvìllig.* Desuden har han andetledstryk i en del ord med førsteledstryk eller vaklen hos andre :

adskìllig, affældig, almægtig, arbèjdsom, eftertrykkelig, lemfældig, mangfòldig, meddélsom, mærkværdig, nødvèndig, omstændelig, overflødig, overdáadig, sandfærdig, tilstrækkelig, udførlig, udtrykkelig, vederhæftig.

Men der er også adskillige der har førsteledstryk, mod andetledstryk nu (måske i nogle tilfælde forglemmelse) :

afsindig, dumdristig, eftertænksom, godmodig, hovmodig, höjmodig, ihærdig, langmodig, omtænksom, opsætsig, selvfølgelig, seværdig, sandfærdig, slagfærdig, tungsindig, vidtløftig, ærgjerrig, öjeblikkelig, ömtaalig, aabenhjertig.

Derudover har Grundtvig førsteledstryk i en række adjektiver der nu vakler, dels i ord der nu overvejende har andetledstryk : *afhængig, afmægtig, egensindig, gjenstridig, mistrøstig, snakkesalig, tjenstivrig, vemodig*, dels i ord der også nu overvejende har førsteledstryk : *fuldstændig, ligegyldig, mismodig, overstadig, righoldig, selvstændig, snarraadig, tvivlraadig* og (mod andre ældre (især Bruun)) i *hævngerrig* og *hæderværdig*. Forskydningen er altså ikke helt så stærkt gennemført som nu. Andre har førsteledstryk som nu.

Anderledes ligger det ved adjektiver på *u-*. Her har Grundtvig en stærkere tendens til stammeakcent end nu.

Adjektiver og participier uden suffiks har normalt tryk på *u-*, også følgende som tidligere (og i enkelte tilfælde også nu) kan findes med tryksvagt *u-* :

> *uansēt, ubekendt, ubelønnet, ubemærket, ubunden, ufornøden, ufri, ufuldkommen, uhjemlet, uhindret, uhyre, ulige, ulærd, umild, uopdragen, usikker, ustraffet, utilfredsstillende, uvedkommende.*

Tryksvagt *u-* har :

> *uafvídende, uàgtet, uerfáren, uformúende, uforskàmmet, ufortàlt, uforvárende, ugæstfri, umælende, uvídende.*

Iøvrigt er hovedreglen den, at afledte adjektiver har tryksvagt *u-*. Det gælder helt for verbalafledninger med passiv betydning, ialt ca. 160 eksempler (*ubegríbelig, uforstỳrrelig, uimodsígelig, uovervìndelig* etc.) med den ene undtagelse : *uopbyggelig* (eventuelt en fejl).

Grundtvig har ca. 100 eksempler på simple adjektiver med afledningsendelse og andetledstryk, de fleste i overensstemmelse med den almindeligste udtale i moderne dansk, fx *uhæderlig, umágelig, umàndig, umènneskelig, uværdig, uærlig*; nogle er også fundet tidligere hos andre med førsteledstryk :

> *uskỳldig*, og *uártig, ulæselig, umúlig, umærkelig, urímelig, utàllig*;

men også mange hvor det almindeligstle nu er førsteledstryk :

> *ubìllig, ubrúgbar, udỳgtig, uégentlig, ufòlkelig, ufrùgtbar, ufølsom, ugùnstig, uhòldbar, uhòflig, uhǿvisk, ukjærlig, ukrígersk, ukỳndig, ulègemlig, umìddelbar, unỳttig, unǿdig, unaádig, urìgtig, usèjlbar, ustádig, utjènlig, utùgtig, uvènlig, uvìgtig, uvìllig, uvìldig, uvìrkelig, uvìrksom, uvæsentlig*, og nogle sjældnere ord : *udýdig, unaádig, uskjǿnsom, uvársom.*

Men han har førsteledstryk i *uadelig, uborgerlig* og *umanerlig; utidig* anføres med vaklende tryk.

I præfigerede adjektiver med suffiks har han ca. 30 eksempler med andetledstryk, herunder (i modsætning til Høysgaard) *ubehágelig, uforànderlig, uforlígelig, ufornùftig, uforstáaelig.*

I sammensatte adjektiver med suffiks og med præfikset *u-* har han ca. 90 ord med andetledstryk, herunder (i modsætning til Høysgaard) : *unødvèndig* og *uophørlig*, og i modsætning til den nu almindeligste udtale :

> *uafhængig, uegennỳttig, uelskværdig, ufuldstændig, uigennemsìgtig, uselvstændig, utroværdig, uvenskábelig, uvidenskábelig, uvilkáarlig.*

31.4 Verber

Der er (som i moderne dansk) meget få verber med andetledstryk, bortset fra verber med *be-, ge-, er-, for-* der alle har stammetryk. *For-* + yderligere forstavelse med tryk på stammen har han i :

> *foraarságe, foranlédige, forarbèjde, forulèmpe, forulỳkke, forurètte, forandstàlte, forurólige,* og af samme type : *bearbèjde.*

Iøvrigt har han kun :

> *annàmme, husvále, ihukòmme, lykønske, trolòve, ulèjlige, vederkvæge, vederfáres, velsìgne.* (Hvor første led er sammensat med præposition, har anden del af første led tryk : *iàgttage, tilèndebringe* osv.)

Alle andre verber har førsteledstryk (dvs. ingen accentbetegnelse). Heriblandt er følgende 115, der af andre ældre forfattere (mere eller mindre sikkert) er opgivet med andetledstryk eller vaklen, især i 17. og 18. århundrede og lige i begyndelsen af det 19. årh (hos Sander), men senere langt sjældnere og mest i kirkelige ord :

> *aabenbare, adskille, adspörge, afdrage, aflæse, aftærske, aftörre, andrage, anføre, anse, antaste, anvende, bagtale, ballaste, bönhøre, eftertænke, frafalde, fremføre, fremkalde, fuldende, fuldføre, helliggjöre, henføre, henhøre, henlægge, henrive, höjagte, indbilde, indbyde, inddrage, indrömme, indtage, istandsætte, korsfæste, ledsage, lovprise, lovsynge, mislede, modsige, omfavne, omgaas, omløbe, ommeldt, omskifte, omvende, omvexle, opdage, opdrage, opfinde, ophöje, oplade, oplyse, oplæse, opmuntre, op-*

regne, opsige, opskrive, opsøge, optænke, overantvorde, overile, overlægge, overmande, overraske, oversvömme, oversætte, overtræde, paaføre, paakalde, paaminde, raadføre, retfærdiggjöre, samtykke, samvikle, stadfæste, tilbede, tilbringe, tilbyde, tildömme, tilegne, tilfredsstille, tilføre, tilgive, tilintetgjöre, tilkomme, tillade, tillægge, tilsige, tilstaa, tilstede, tiltale, udfordre, udforske, udlede, udrette, udsige, udspile, udstryge, udsuge, udsætte, udtale, udtænke, udvise, unddrage, underrette, understøtte, undervise, undfange, undgælde, undkomme, undsige, undtage, undvære, vanslægte, vejlede.

31.5 Sammenfatning

Grundtvigs Haandordbog er den vigtigste kilde til viden om sammensætningstryk i slutningen af det 19. århundrede og må vel anses for at repræsentere udtalen i de højere sociale lag i København.

For substantivernes vedkommende svarer hans tryk næsten fuldstændigt til nuværende sprogbrug. Afvigende er kun førsteledstryk i en del sammensatte substantiver på *-hed* (se p. 303).

De få verber med andetledstryk svarer også til moderne dansk.

Men for adjektiverne er der visse afvigelser. Han har førsteledstryk i en del sammensatte adjektiver med suffiks, fx *afsindig, ærgjerrig,* hvorimod han har flere med svagt *u-* end nu; både simple adjektiver med suffiks af typen *ubillig,* og sammensatte som *uegennyttig, uvidenskabelig.*

32. S. BRODERG (1822-1900)

Manuel de la langue danoise, 1882.

Toneholdet i Dansk, Blandinger, Universitetsjubilæets danske skrifter 1, 1881-87, p. 286-325.

Broberg er født i Ringkøbing, student 1838 fra Roskilde, 1844 cand. theol., 1846 adjunkt i Randers, 1859 i Odense, fra 1878 København.

I håndbogen gives p. 77-84 ret udførlige regler for tryk. Desuden findes mange eksempler under afsnittet om "tonehold" (stød etc.) og en del ellers rundt omkring i bogen. Der er ingen tvivl om hans trykangivelser.

Det gives som almindelig regel at der er tryk på første led i sammensætninger og at suffikser ikke har tryk, undtagen *-eri* og *-inde*. Han angiver tryk ved accent (´) efter lang vokal og efter stavelsen ved kort vokal[120].

32.1 Substantiver

Der gives en række eksempler med normalt førsteledstryk som *Und´ergang, Van´ære* o.l. Her skal kun nævnes nogle typer der ellers kan findes med andetledstryk : (1) ord med præfikset *u-* : *U´lykke* (dvs. ˈ*Ulykke* etc.), desuden fx *U´lempe, U´troskab*; (2) substantiver afledt af verber eller adjektiver : *An´ledning* (men *Foranle´dning*), *Vild´farelse, Op´findelse, Op´dagelse, Op´dragelse, Ud´stilling, Mis´gjerning, Lov´prisning* og *Und´ervisning* (det sidste fundet hos andre med andetledstryk); men han angiver tryk senere i ordet i *Almuesundervi´sningen* og *Allestedsnærvæ´relse*; (3) *Ar´bejde, For´skel*; men *Alme´nvellet*. Endelsen *-in´de* har altid tryk.

32.2 Adjektiver

Blandt ikke afledte adjektiver har han mange eksempler på typen *slukøret, rødhaaret, stumprumpet* o.l., alle med førsteledstryk. Også *vel´kommen* har førsteledstryk.

Af adjektiver på *-agtig* har han *pø´belagtig* (afvigende fra Grundtvig).

Han har mange eksempler på sammensatte adjektiver med suffiks, ca. 25 eksempler med førsteledstryk i overensstemmelse med nutidig sprogbrug, fx *blod´tørstig, fri´villig, sag´kyndig, skin´hellig*; men også en del med andetledstryk. Han nævner her udtrykkelig at det gælder

---

[120] Han har også tegn for stød (•) efter vokalen, og for kort vokal (˘); men de er ikke medtaget i eksemplerne her.

adjektiver på *-elig, -som* (med tryk umiddelbart foran suffikset, fx *misund'elig, opfind'som*), nogle på *-ig* samt ofte *-værdig*. Han har adskillige eksempler på andetledstryk i overensstemmelse med moderne dansk, fx *andæ'gtig, letsin'dig, afsky'elig* etc., og nogle man tidligere kan finde med førsteledstryk eller vaklen : *almæg'tig, alvo'rlig, mærkvær'dig, nødven'dig*.

Men han har førsteledstryk i bl.a. *li'gegyldig, fri'villig*, og også i nogle hvor man nu oftest eller udelukkende har andetledstryk : *af'mægtig, af'fældig, hov'modig, god'modig, i'hærdig, ær'gjerrig*.

Præfikset *u-* har tryk i *u'tro*, men han giver som regel, at i adjektiver med præfikset *u-* og suffikserne *-lig, -som* og også altid *-ig* har *u-* svagtryk, med en række eksempler, fx

> *ufø'lsom, ugu'delig, uly'dig, uma'gelig, uhel'dig, umen'neskelig, ure'delig, uro'lig, uskyl'dig, uskaa'nsom, usty'rlig, usøm'melig*; han har desuden *ubru'gbar, ufa'rbar*;

og for præfigerede og sammensatte adjektiver fx :

> *uforbed'erlig, uforkla'rlig, uforsig'tig, uforudsi'gelig, uegennyt'tig, uigjendri'velig, uigjenkald'elig, uigjennemtræng'elig, uimodstaa'elig, uopmærk'som, utaalmo'dig, uudgran'skelig, uundgaa'elig.*

De allerfleste af disse adjektiver på *u-* har også i moderne dansk tryk på stammen, men *ubrugbar, ufarbar* og *uskånsom* har hyppigere, *uforsigtig* ofte og *uegennyttig* normalt førsteledstryk.

32.3 Verber

For sammensatte verber opgives førsteledstryk, fx *af'synge, fra'raade, frem'stille, fuld'føre, mis'tænke, op'tænke, ov'eranstrenge, ov'ertale, tilfreds'stille, ud'stille, ud'tænke, und'tage*.

Verber med præfikserne *be-, er-, for-* nævnes som undtagelser. Men *for'bigaa* har tryk på *for-*.

p. 82 ff. gives en del regler for sætningstryk, bl.a. enhedstryk i verbalforbindelser som *komme frem, tage fejl* o.l.

33. CHRISTIAN FREDERIK BRUUN (1821- efter 1885)

Om Akcenten eller Tonefaldet i danske Ord, Horsens 1885, 29 p.

C. F. Bruun er født og opvokset i Horsens. Student fra Horsens Lærde Skole 1840, teologisk embedseksamen 1846, derefter ansat ved en privat realskole i Horsens, 1849 ansat som timelærer, senere adjunkt ved Horsens Lærde Skole. Han har bl.a. skrevet lærebøger i tysk. (Biografiske oplysninger i "Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Horsens Lærde Skole", II, p. 7 og 9-10).

33.1 Indledning

Bruun har tidligere udgivet et hæfte "Om Bogstavlydenes Længde i danske Ord" (1883) og "Om Bogstavernes Lyd i danske Ord" (1884). I Forordet til nr. 2 siger han, at man må gå ud fra udtalen i København "hvis dannede Udtale vist de fleste dansktalende heller end gjerne ville efterligne" (p. 4), men der er dog en hel del jysk i hans udtaleangivelser (fx manglende stød i *vej, bedømte* o.l.).

Det lille hæfte fra 1885 er den hidtil udførligste behandling af akcenten i dansk, og der er en mængde velordnede eksempler. Og mens tidligere forfattere, bortset fra enkelte hovedregler, har holdt sig til eksempler, prøver Bruun i vid udstrækning at give regler for hvilke ordtyper der har første- eller andetledsakcent. Udtalen afviger på flere punkter fra den omtrent samtidige Grundtvigs.

p. 4 i hæftet om Akcenten siges at de fleste sammensatte ord har akcent på begge led, således at det første betonede led har hovedtonen, det andet bitonen; men :

> "Mange sammensatte Ord have kun een Akcent, nemlig paa Sammensætningens sidste Led, f. Ex. *Nórdve'st*, en *Kjærmin*^{s}*-de*[121], men da ere alle Bogstaver i det første Led korte. – Naar nogen har ment, at det første Led i et sammensat Ord kan have en Bitone, hidrører dette fra en Forvexling af Akcent og Ordets Længde eller den længere Tid, der medgaar til at ud-

[121] det lille 's' angiver længde, se næste side.

> tale flere Bogstaver end færre. Der ligger f. Ex. ikke mere Akcent paa første Led i *Ruderda^{s}me* end i *Klørda^{s}me*, men der medgaar ganske vist lidt mere Tid til at udtale Sammensætningsleddet" (p. 4).

Dette er sikkert polemisk rettet mod Levin, der skelner mellem forskellige grader af bitryk i den slags ords første stavelse. Når Bruun udtrykkelig beskriver disse stavelser som ubetonede, er det sikkert bl.a. fordi stavelser før hovedakcenten har neutralisation af stød og normalt af længde.

Bruun bruger et meget indviklet system af accenttegn. Accenter ovenover vokaler betegner lydkvalitet, mens accenter efter en lyd betegner længde eller stød. Der er derimod ikke noget tegn for tryk, fordi trykket fremgår af tegnene for stød og længde, idet tryksvage stavelser altid er korte og stødløse. Et særskilt tegn for tryk er derfor ifølge Bruun overflødigt. Han siger desuden at når der i et sammensat ord er accent for stød eller accent for længde i begge led, betegner accenten i det første led hovedtryk og accenten i det andet led bitryk. Når der er hovedtryk på andet led, er lydene i første led altid korte.

I enkeltheder beskriver han systemet sådan :

> "De Tegn hvorved Bogstavernes Kvantitet angives, ere : for et udtrukket langt Bogstav Tegnet ^{s} , f. Ex. *at ta^{s}le, at tæl^{s}-le*, for et afstødt langt Bogstav Tegnet ' , f. Ex. *ta'l, tæl' !* for et kort Bogstav enten intet Tegn eller Tegnet ´ , f. Ex. *en Tak* eller *en Ta´k, et Tal* eller *et Tal´*. – Af Betegnelser for Vokalernes Lyd mærkes : *è* og *ò* betegne langt *e* med Lyden *æ* og langt *o* med Lyden *aa*, f. Ex. *bè^{s}dre, klò'g*; *í, ú, é* og *ó* betegne kort *i* med Lyden *i*, f. Ex. *íl^{s}de*, kort *u* med Lyden *u*, f. Ex. *fúl'd*, kort *e* med Lyden *e*, f. Ex. *en Légen^{s}de*, kort *o* med Lyden *o*, f. Ex. *en Bón^{s}de*; *y* (*ü*) betegner kort *y* med Lyden *y*, f. Ex. *et By(ü)tte*; *ø* betegner det lukkede ø, f. Ex. *jeg dø'r*, men *ö* det aabne, f. Ex. *en Dö'r*."

Dette system er i og for sig klart, i den forstand at man ikke kan komme i tvivl om fortolkningen; men det er så kompliceret at det i høj grad besværer læsningen. I de følgende eksempler vil accenterne derfor blive erstattet af ˈ og ˌ for henholdsvis hovedtryk og bitryk, som det fremgår af længde- og stødtegnene, og der ses helt bort fra kvali-

tetsaccenterne. Det fremgår af anvendelsen at tegnet for kort lyd (ˊ efter lyden) kun bruges når stavelsen har hoved- eller bitryk.

Bogen er delt i fire afsnit :

> " 1) Akcenten i usammensatte Flerstavelsesord, 2) Akcenten i sammensatte Ord, der ere dannede af to selvstændige Ord, 3) Akcenten i Ord, der ere afledede ved Hjælp af en eller anden Forstavelse, 4) Betoningen af Sætningens vigtigste Ord ".

For at lette sammenligningen med de foregående forfattere vil punkt 1- 3 i det følgende blive nævnt under de enkelte ordklasser.

33.2 Substantiver

33.2.1 Afledte substantiver

For suffikstryk i substantiver opregnes 1) endelserne *-inde* (fx *Lærer'inde, General'inde*), 2) endelsen *-i* (fx *Farve'ri, Vær'di*) og en del fremmedord, 3) endelsen *-ads* (fx *Sej'lads, Stil'lads, Suppe'das, Takke'lads* og – med kort *a* – *Ba'jads, Mo'rads, Pa'lads*), 4) nogle substantiver "der maaske ere af dansk Oprindelse, men med fremmed Endelse" : *Fode'ral, Fusen'tast, Skabe'lon, Ska'vank, Ska'bilken¸hovede* og *Tal-'lerken*. Desuden nævnes flytning af trykket i ord af typen *'Doktor-Dok'torer*. (*Fusen'tast* udtales nu hyppigst *'fusen¸tast*).

Ord med forstavelserne *be-, ge-, er-* har tryk på den følgende stavelse. Med hensyn til *For-* skelner han mellem : 1) ord med den tonløse forstavelse *for-* (som *For'færdelse*), især ord afledt af verber, fx *For-'fører, For'tælling, For'stand* etc.; 2) ord der er sammensat med det betonede adverbium (præposition) *for*, fx *'For¸del, 'For¸dom, 'For¸fædre* (med undtagelsen *For'ældre*) og ord der er afledt af verber med forledet *fore-* (*'For¸stander*) eller har adverbiet eller præpositionen efter sig : *'For¸bøn* (af *at bede for*).

I nogle ord er adverbiet og forstavelsen "ombyttet" (hvormed han mener at de har hovedtryk på *For-* skønt det i disse tilfælde drejer sig om "Forstavelsen *for-*" (= tysk *ver-*)), fx *'For¸bud, 'For¸bund* (men *at stå i For'bundt*), *'For¸hold, 'For¸lag, 'For¸mue, 'For¸svar*, men en *For'lægger*. Han har altså førsteledstryk i disse ord, som man tidligere kunne finde med svagt *For-*.

Endelig nævner han ord der har forskelligt tryk efter betydningen : *Forfald, Forslag, Forløber, Forladning, Fortegning.*

Ord med *mis-, sam-, und-, van-* og *veder-* har tryk på forstavelsen, fx *'Misdæder, 'Mis,handling, 'Mis,dannelse, 'Samtykke, 'Und,tagelse, 'Van-,skabning, 'Veder,part,* undtagen *Mis'undelse.*

Forstavelsen *u-* har altid tryk i substantiver, fx *'U,fred, 'U,lykke, 'U,menneske.*

33.2.2 Sammensatte substantiver

Hovedreglen er hovedakcent på første led, biakcent på andet. Der nævnes en del eksempler, fx *'Skor,sten, 'Ridder,borg.* Der er også biakcent på andet led af mindre gennemskuelige sammensætninger som *'Em,bede, 'Al,bue, 'Ar,bejde, 'Hel,bred, 'Her,tug, 'Brud,gom, 'Vin,due* osv. – men ikke i *'Helvede.*

Undtagelser

Med tryk på andet led opregnes følgende typer :

Mange egennavne (§ 12) : *Frederiks'berg, Kristians'borg, Ho'bro, Kjerte'minde, Helsing'fors, Born'holm, Frederiks'stad, Lem'vig, Kor'sør* og også *Skander'borg.* Men på den anden side : *'Kongs,berg, 'Aal,borg, 'Fredens,borg, 'Thors,minde, 'Rör,vig* og *'Graa,sten.*

Endvidere (§ 13) : 1) Nogle egennavne på tider : *Faste'lavn, Helligtre'konger, Lang'fredag, Mortens'aften, Nyaars'dag, Nyaars'ny, Jule'aften, Paaske'dag, Pintse'dag* (de 6 sidste afvigende fra nu, men skyldes nok påvirkning fra jysk), endvidere første og anden *Jule'dag, Skjær'torsdag;* 2) Nogle mål på tid og rum : et *Aar'hundrede, Aar'tusinde, Fjerding'aar, Fjerding'vej, (Fjerding'mil);* 3) en del titler og navne på embedsstillinger : *Borg'mester, Felt'marskal, General'löjtnant, Generalma'jor, General'krigskommissær, Kaptejn'löjtnant, Oberst'löjtnant, Hof'jæger,mester, Hof'marskal, Stift'amt,mand* (også *Stift'amtet), Stifts'fysikus, Stifts'øvrighed, Stadt'hovpt,mand;* 4) nogle navne på kortspil og kort : *Frands'fus, Skjær'vendsel, Styr'volt,* og alle sammensætninger med *Ruder, Hjerter, Spar* og *Klør* og *Trumf;* 5) endvidere : *Abe'ce, Ber'særk, Bomme'si, Grön'lang,kaal, Grön'ærter, Gud'fader* (for-

skelligt fra *en 'Gud‚fader*), *Guds'død ! Guds'fred ! Gummi'gut, Kaal'rabi, Kjæle'dægge, Kjær'minde, Kruse'mynte, Norda'merika, Syda'merika* (eller *'Norda‚merika, 'Syda‚merika*), *Nord'ost, Nord'vest, Syd'ost, Syd'vest, en Syd'vest, Ole'luk, Ost'indien, Vest'indien, Peber'mynte, Per'sille, Rød'bede, Skarn'tyde* (men *'Gift‚tyde*), *Skjær'sommer, Skjær'mydsel, Skjær'slipper, Val'halla, Val'kyrie.*

(§ 14) : Ord af typen *Dingel'dangel, Himpe'gimpe, Hokus'pokus, Ruskom'snusk, Skudder'mudder*; (men mange ord af samme type har hovedakcent + biakcent : fx *'Kling‚klang, 'Misk‚mask, 'Slidder‚sladder, 'Vis‚vas*). Hertil også følgende ord : *Gribbe'nille, Finkel'jokum, Hans-'wurst, Jan'hagel, Kise'linke, Kruse'dulle, Pakke'nelliker, Pusse'lanker, Spirre'vip, Hurlum'hej, Staa'hej, Sammen'surium.*

(§ 15) : 1) Sammensatte substantiver hvis første led er adjektivet *al* har akcent på sidste led, såfremt dette er et flerstavelsesord : fx. *Al'fader, Al'skaber, Al'styrer, Al'skabning, Al'verden, Al'godhed, Al'visdom, Al'vælde* – men *'Almagt.* 2) Nogle sammensætninger med *-lille* som sidste led har akcent på dette : *Barn'lille, Börn'lille, Mor'lille, Far'lil* (men *'Pige‚lil*), *Tomme'liden* (egennavne som *Tove'lille, Vridsløse'lille*).

(§ 16) : Nogle substantiver sammensat af et verbums stamme og et efterfølgende adverbium har akcent på adverbiet (fordi akcenten ligger på adverbiet i den tilsvarende frase), fx *en Hug'af, Luk'af, Riv'af, Rund-'af, Stik'af, Tør'af, Tag'fat, Rivi'hjel, Ryk'ind, Spring'om, Sving'om, Pas-'op, Spi'lopper, Kjør'sammen, Skrab'sammen, Skrab'ud, et Far'vel, Lev'vel.*

(§ 17) : Sammensatte substantiver, afledt af sammensatte ord med akcent på sidste led : fx *Vel'baaren‚hed, Barm'hjertig‚hed, Op'mærksom-‚hed, Vel'signelse.* Men i mange sammensatte substantiver med afledningsendelse er betoningen vaklende, ligesom sædvanligvis i stamordet, fx *Sønder'knuselse* og *'Sønder‚knuselse.* Han tilføjer, at

> "Tilbøjeligheden til kun at lægge Akcent på Sammensætningens sidste Led tiltager med Endestavelsernes Antal og med Overgangen til mere abstrakt Betydning. Saaledes er man tilbøjeligst til at sige *Aaben'baring, Ned'ladenhed, Op'standelse, Tak'sigelse, Salig'gjörelse, Tilfreds'stillelse, (I)hu'kommelse, Irette'sættelse, Sønder'knuselse, Ved-lige'holdelse, (Æresop'rejsning, Jordspaa'kastelse, Gjenind'førelse*)."

Heraf afviger adskillige fra moderne udtale. De tre sidste ord (i parentes) skriver han *Æˢresoprej'sning, Jo'rdspaaka´stelse, Gjen´indfø'relse* (dvs. de skulle have førsteledstryk efter hans accentregler).

33.3 Adjektiver

33.3.1 Afledte adjektiver

I adjektiver har følgende suffikser bitryk : *-laden, -mæssig* og *-vorn* (fx *'vred‚laden, 'regel‚mæssig, 'vrævle‚vorn*), *-ig, -(e)lig* og *-isk* har svagtryk (men der er tryk på *-isk* i *par'tisk, po'lisk*), mens *-bar* og *-som* vakler mellem bitryk og svagtryk. Hovedtryk på suffikset har man i *-barlig, -haftig* og *-sommelig* og i *-dom* og *-skab* + *-elig* (*ung'dommelig, sel'skabelig*).

Suffikset *-agtig* har enten hoved- eller bitryk. Bruun giver følgende regler for *-agtig* (§ 8): Når *-agtig* er føjet til et flerstavelsesord ligger hovedtrykket på stamstavelsen, fx *'abe‚agtig, 'kjæltringe‚agtig, pape'göje‚agtig* (men følgende vakler : *fabelagtig, pøbelagtig, sladderagtig*). Når første led er et enstavelsesord der betegner noget konkret, har stamstavelsen også hovedtryk : fx *'glas‚agtig, 'salt‚agtig, 'rund‚agtig*. Men når enstavelsesforleddet eller hele ordet er abstrakt, har *-agtig* hovedtryk : fx *barn'agtig, del'agtig, liv'agtig, nöj'agtig, splid'agtig, ty(ü)v'agtig*. Undtagelser er *'fæ‚agtig* og *'stor‚agtig*. (Inddelingen i konkrete og abstrakte ord er ikke så klar som de regler der er opstillet senere af Brøndum-Nielsen efter bl.a. svensk forbillede (se Kap. VI, 2.2.2.1, p. 359f.), men førsteledstryk ved flerstavelsesforled er der nok tendens til.)

Af adjektiver med det adverbielle *for-* nævnes med førsteledstryk *'for‚nem*, men iøvrigt er *for-* svagt.

Af adjektiver med *mis-, sam-, und-, van-, veder-* og førsteledstryk (§ 35) nævnes kun *'van‚skabt* og *'sam‚fuld*. Er de afledt med *-elig* og *-som* har de stammetryk, fx *mis'undelig, mis'tænksom, und'gaaelig, und'seelig, veder'styggelig*. Det samme gælder følgende ord på *-ig* og *-elig* : *sam-'drægtig, und'værlig, van'artig, van'kundig, veder'hæftig*.

Forstavelsen *u-* (§ 38-39) har tryk 1) når den er "føjet til et Stamord", fx *'u,sund, 'u,ædel, 'u,malet, 'u,hindret*, med undtagelse af *u'mælende, u'vidende* og (vaklende) *uhyre*.

2) når den er føjet til et ord der ikke har akcent på første stavelse : a) *'umo,ralsk, 'upar,tisk, 'uma,nerlig, 'uper,sonlig*; b) *'ube,stemt, 'ufor,talt, 'uer,faren*; c) *'upaa,lidelig, 'ubarm,hjertig, 'ufuld,stændig, 'uvil,kaarlig, 'ufordel,agtig*.

3) når *u-* er føjet til et sammensat adjektiv med hovedakcent på første led (her får sidste led bitryk), fx *'uaf,brudt, 'uegen,nyttig, 'ufri,villig, 'ufuld,kommen, 'uind,skrænket, 'uop,dragen, 'usammen,hængende, 'uved,kommende, 'uigjennem,sigtig* og *'uimod,sagt* (men biakcenten er (afvigende fra moderne dansk) på stammens første led i *'u,gavmild* og *'u,gæstfri*).

De angivne tryk svarer stort set til moderne dansk, med undtagelse af *ubarmhjertig* og *upaalidelig* i pkt. 2 c og ordene *umælende* og *uvidende*, og man siger nok også nu *'uaf'brudt* med to ens tryk.

u- har svagtryk i følgende typer af afledte adjektiver :

1) alle adjektiver med endelserne *-bar, -som* og *-elig*, fx *u'brugbar, u'middelbar, u'sejlbar, u'nöjsom, u'tvivlsom, u'varsom, u'drikkelig, u'lykkelig, u'sömmelig, u'tydelig* (i de tre første og *uvarsom* har man nu hyppigere førsteledstryk);

2) adjektiver med endelserne *-ig* og *-lig*, fx *u'enig, u'kyndig, u'nyttig, u'tallig, u'høflig, u'egentlig, u'mulig, u'ridderlig, u'sönlig*. (Bortset fra *uenig, umulig* og *utallig* vil man nu snarere have førsteledstryk).

Han undtager nogle ord der betegner en "udvortes Omstændighed, ikke en iboende Egenskab", fx *'u,adelig, 'u,borgerlig*, og han har forskelligt tryk efter betydningen i *ukristelig* som nu.

33.3.2 Sammensatte adjektiver

Her gives først en række regler for sammensatte adjektiver med suffiks.

(§ 21) Sammensatte adjektiver på *-elig* har altid akcenten på sammensætningens sidste led (*her'tugelig, jom'fruelig, höj'tidelig, öje'blikkelig, op'byggelig, paa'lidelig, til'böjelig, ud'trykkelig, æ'druelig, an'selig* (af

an'seelig på *-elig*). I nogle adjektiver er der dog vaklen, undtagen når de har tilføjet forstavelsen *u-*, fx *indtagelig* og *overkommelig* (nu andetledstryk).

(§ 22) For adjektiver på *-ig* og *-lig* gives følgende regler :

a) Når første led i sammensætningen er et enstavelsesord, har den akcent på sidste led, fx *agt'værdig, barm'hjertig, dum'dristig, gud-'frygtig, hævn'gjerrig, lem'fældig, ret'færdig, sand'synlig, öjen'synlig, taal-'modig, til'børlig, vidt'løftig.* Men der gives mange undtagelser : 1) de med talord og kvantitative adjektiver sammensatte, fx *'en‚aarig, 'fir‚hændig, 'sex‚foldig, 'fler‚stemmig, 'en‚tydig*; dog *en'drægtig* og *mang-'foldig*, og der er forskel på *'en‚foldig* og *en'foldig* ('dum'), og *'tre‚foldig* og *tre'foldig* ('tre'enig'); 2) de med *af-* og *fuld-* sammensatte, fx *'af-‚hængig, 'fuld‚tallig;* dog *fuld'stændig*; 3) de hvis sidste led er : *-formig, -hellig, -kyndig, -pligtig, -sidig, -sottig, -stridig, -tidig, -varig, -vendig, -villig,* fx *'ring‚formig, 'skin‚hellig, 'sprog‚kyndig, 'sag‚kyndig* (ikke at forveksle med *-kundig*, som *navn'kundig*), *'skat‚pligtig, 'gjen‚sidig, 'blod-‚sottig, 'rets‚stridig* (*dog gjen'stridig*), *'frem‚tidig, 'kort‚varig, 'ind‚vendig* (dog *nød'vendig*), *'fri‚villig, 'god‚villig* (dog *lær'villig, tjenst'villig*); 4) fremdeles undtages : *'blod‚törstig, 'hov‚modig, 'i‚hærdig, 'nys‚gjerrig, 'se-‚værdig, 'kamp-, 'sejl-* og *'slag‚færdig, 'med-* og *'skat‚skyldig, 'vel‚lystig.*

b) Når første led i sammensætningen er et flerstavelsesord, ligger hovedakcenten som oftest på første led og en biakcent på sidste led, fx *'dadel‚værdig, 'drue‚formig, 'egen‚nyttig, 'fore‚løbig, 'gjennem‚sigtig, 'middel‚maadig, 'overna‚turlig, 'rejse‚færdig, 'snakke‚salig, 'vaaben-‚dygtig, 'vankel‚modig, 'ære‚rørig.* Der undtages : 1) *neder'drægtig, over-'daadig, over'flødig, over'ordentlig, under'danig, under'fundig,* 2) *aaben-'hjertig, hæder'værdig, ædel'modig, aller'naadigst, det aller'helligste.*

c) Adjektiver afledt af sammensatte substantiver har ofte akcent på sidste led, fx *even'tyrlig, sæd'vanlig, til'fældig, vid'underlig, vil-'kaarlig (fjerding'aarlig*, men *'hel-* og *'halv‚aarlig*). Ved afledning af sammensatte verber bruges ikke *-lig*, men *-elig* : *op'tænkelig.* Dog hedder det : *'uop‚hørlig, 'ud‚førlig* (men *ud'førlig* i betydningen 'omstændelig') og *'uigjennemsigtig.*

Disse regler holder stort set, også for moderne dansk, dog med visse undtagelser : I nogle tilfælde har han andetledstryk hvor man nu har førsteledstryk : *hævn'gjerrig, hæder'værdig*, eller hvor det er gammel-

dags : *fuld'stændig, vil'kaarlig, neder'drægtig*, eller på vej ud (*vidt'løftig, ædel'modig*). I andre tilfælde har han førsteledstryk hvor man nu har andetledstryk : *'se,værdig, 'slag,færdig, 'i,hærdig*, eller i hvert fald normalt andetledstryk : *'hov,modig, 'af,hængig, 'snakke,salig*. (Reglen om førsteledstryk i *af-* holder næppe generelt, cf. fx *af'hændelig*; men Grundtvig har også ofte førsteledstryk.)

I et sidste afsnit om adjektiver (§ 23) omtaler han forskellige typer med andetledstryk eller vaklende, dels et par med suffikset *-som* (*ar-'bejdsom, op'mærksom, op'findsom*), og som vaklende : *eftertænksom* og *meddelsom*; dels nogle simple adjektiver der betegner titler : *höj'baaren, höj'fornem, höj'lærd, höj'ædel, vel'ædel, vel'baaren, höjvel'baaren*; dels nogle adjektiver på *-et* : *graa'hærdet, höj'lovet*, og på *-ende* : *al-'seende, al'vidende, med'lidende*, samt *an'gaaende* og *an'langende* (brugt "som en slags Præposition", men *en 'mig 'angaaende sag*). Som vaklende angives : *godlidende, godgjørende, henrivende, nødlidende, nærværende, opløftende, overbærende, udelukkende* og *veltalende*, samt *tilsyneladende, overensstemmende*. Endelig nævnes ordene *aar'vaagen* og *hen'given* og i § 31 desuden andetledstryk på *bered'villig*.

I denne paragraf afviger han mere fra nutidig sprogbrug. Titlerne er jo forældede, men ville, med undtagelse af *höjvel'båren*, nok mest blive brugt med førsteledstryk; *alvidende* vil man nu mest bruge med tryk på *al-*; og af dem han angiver som vaklende er kun meget få vaklende nu : *nærværende, veltalende* og *overbærende*, der mest har førsteledstryk. Andre har nu fast andetledstryk (*efter'tænksom, med'delsom, hen'rivende, overensstemmende*, mens flere (på *-ende*) har fast førsteledstryk : *'godlidende, 'godgørende, 'nødlidende, 'udelukkende, til'syneladende*.

33.4 Sammensatte og præfigerede verber

Bruun giver som hovedregel, at sammensatte og præfigerede verber har hovedtryk på første led og bitryk på andet led og giver nogle eksempler, som han deler op i 4 typer efter førsteleddets art : 1) nomen, fx *'brød,føde*; 2) partikel, fx *'under,støtte*; 3) præpositionsled, fx *i'stand,sætte*; 4) adjektiv, fx *'tydelig,gjøre*. Foruden *understøtte* og *istandsætte* har han også andre med førsteledstryk hvor andre har andetledstryk, fx *udforske, tilbyde, tilgive*. Det gælder også verber med

præfikserne *mis-, sam-, und-, van-, veder-*, fx *'mis,hage, 'und,gaa, 'van,ære, 'veder,fares, 'veder,kvæge* (§ 35), mens præfikserne *be-, ge-, er-* og *for-* har svagtryk og der er hovedtryk på følgende stavelse, undtagen i nogle ord på *for-* + yderligere præfiks eller partikel der har tryk på tredje stavelse : *foran'ledige, foran'stalte, forfor'dele, foru'lempe, foru'lykke, foru'rette, foru'rolige*, samt *bear'bejde, foraar'sage, forar'bejde*. Afvigende fra nu har han kun *forfor'dele* (§ 31).

Nogle få dobbelt sammensatte verber har hovedakcent på den sidst foretagne sammensætnings første led og biakcent på den oprindelige sammensætnings sidste led (*'modar,bejde*, men *'ar,bejde*), *'over-an,strænge, 'gjenop,rette*. Det har måske ifølge Bruun givet anledning til *'forbi'gaa* (også *for'bigaa*).

Kun enkelte andre verber har ifølge Bruun altid hovedtryk på sidste led, nemlig de forældede : *an'namme, overant'vorde, hu'svale* og *tro-'love, vel'signe* (§ 18).

Men for mange verber angiver han vaklende tryk, nemlig 1) "følgende der ere sammensatte med et Substantiv eller med et af et Adjektiv dannet Adverbium" : *bönhøre, höjagte, korsfæste, lovprise, lovsynge, lykønske, stadfæste*, samt alle med *fuld-* sammensatte, som : *fuldende, fuldføre*; 2) "mange, der ere sammensatte med et Adverbium eller en som Adverbium brugt Præposition", fx *bagtale, henrive, opfinde, oversætte, oversvömme, underrette*; 3) "nogle, der ere sammensatte med et af Substantiv med Præposition dannet Adverbium", fx *iagttage, ihukomme, tilfredsstille, tilintetgjøre*; 4) "enkelte, der ere sammensatte med et Adjektiv, der uden Sammensætning vilde staa som Objektets Prædikatsord", fx *delagtiggjøre, höjtideligholde, ødelægge* (§ 19).

Desuden nævner han som vaklende : *opdage, helliggøre* og *undervise*.

33.5 Andre ordklasser og sætningsakcent

Bruun har også et længere afsnit (p. 17-20) om akcent i sammensatte pronominer, talord, præpositioner, adverbier og konjunktioner. Her er intet der afviger fra moderne dansk.

Afsnit IV om betoningen af sætningens vigtigste ord (p. 25-29) indeholder bl.a. en del eksempler på tryktabsforbindelser som *stå 'op, skrive 'breve* o.l.

33.6 Sammenfatning

Bruuns regler og eksempler stemmer stort set med moderne dansk, men der er nogle afvigelser.

I Substantiver har han flere eksempler på andetledstryk, især i nogle ord for højtider, fx : *Mortens'aften, Nyaars'dag, Jule'aften, Paaske'dag, Pintse'dag* og i nogle verbalafledte substantiver, fx *Salig'gjørelse, Irette'sættelse, Sønder'knuselse, Vedlige'holdelse, Tilfreds'stillelse,* samt i *Ned'ladenhed.* Desuden har han, mod nydansk, andetledstryk i *For'lægger.*

I Adjektiver har han flere afvigelser. I nogle tilfælde har han andetledstryk hvor man nu har førsteledstryk, fx *aar'vaagen, hen'given, hævn'gjerrig, hæder'værdig,* eller han har vaklen : *godlidende, godgørende, nødlidende, udelukkende, tilsyneladende.* Men i andre tilfælde har han førsteledstryk mod nuværende andetledstryk, fx *'se,værdig, 'slag,færdig,* eller hvor man nu kan høre begge dele : *'hov,modig, 'af,sindig, 'i,hærdig* og vaklen hvor man nu kun har andetledstryk : *eftertænksom, meddelsom, henrivende.* I adjektiver med forstavelsen *u-* har han hyppigere andetledstryk end nu, i fx : *u'mælende, u'brugbar, u'middelbar, u'kyndig, u'nyttig,* men på den anden side har han tryk på *u-* i *'upaa,lidelig, 'ubarm,hjertig,* og det nu vaklende *'uvil,kaarlig.*

Mest påfaldende er de mange Verber hvor han angiver vaklende tryk. Andetledstryk forekommer nu kun i ældre kirkeligt sprog (*bön-'høre, kors'fæste* etc. og vaklen i *ihukomme*), mens man i de fleste andre tilfælde nu har fast førsteledstryk, fx : *bagtale, henrive, opfinde, oversætte, underrette,* og i dem med et svagt præfiks : *iagttage, tilfredsstille, tilintetgjøre,* og i *delagtiggjøre, höjtideligholde, ødelægge.* (Bruun siger udtrykkelig, at de kan have akcent på det sammensatte verbums sidste led). Her afviger han fra Grundtvig, men det kan næppe skyldes hans jyske baggrund.

34. CARL MICHELSEN, antagelig = CARL ADOLPH MICHELSEN (1842-1911)

Ekko af dansk Talesprog, 1890.

Carl Adolph Michelsen er født i Thisted, student 1860 fra Sorø, lærer i fransk i Maribo og ved flere københavnske skoler.

Har bl.a. udgivet franske stiløvelser og læsestykker.

Bogen består af 104 sider danske øvelsestekster (altsammen samtaler) og en ordliste. De allerfleste sammensatte og afledte ord og flere andre er forsynet med trykangivelse. Der bruges akut over vokalen i trykstavelsen. Bitryk angives normalt ikke, men en del, især længere ord, fx *Véjrberétningerne, Købmandsfamílien,* har også en akut senere, åbenbart som angivelse af bitryk. Undertiden har han også angivet bitryk i kortere ord, fx *Byénde, Skórstén* (hvor han sikkert har villet angive at det ikke var svagt *-e*). Han har forskydning af bitrykket i *Éftermiddágen*, men ikke i *Lómmetørklæde* og *Statiónsfórstanderen*.

Substantivernes akcentuation svarer næsten altid til moderne dansk. Det gælder også ord på *u-* som *Úlykke* og substantiver med suffiks som *Géntagelse, Ánvendelse, Módsigelse, Ádspredelse, Tílladelse, Índbydelse, Ánmærkning, Ánbefaling, Úndskyldning, Óplysning, Úndervisning* men (i overensstemmelse med nu) *Koldblódighed, Uhóflighed.* Afvigende er kun *Séværdighed* (cf. at Bruun har *séværdig*), *Omgívelserne* og *Ópmærksomhed*, samt *Anledning* der vakler. Han har førsteledstryk i *Árbejde* og også i *Fárvelade* (som ikke er dokumenteret før og som nu ofte har andetledstryk).

Uafledte adjektiver og participier har også, som ventet, førsteledstryk, fx *údmærket, højrøstede* (undtagen *højstæret*); *velkommen* vakler.

Af sammensatte adjektiver med suffiks (i reglen *-ig*) har han ca. 35, som alle stemmer med moderne dansk. De allerfleste har andetledstryk, fx *opríndelig, stilfærdig, tjenstvíllig, tilbørlig*, et mindretal førsteledstryk, som *énsformig, jærnholdig, tóldpligtig* (herunder kun ét eksempel med præfiks : *sámtidig*). Den eneste undtagelse er *opmærksom* der vakler, men i ordlisten står det kun med andetledstryk. Antagelig har han også *séværdig* (selv om der ikke er eksempel på det), da han, som nævnt, har *Séværdighed.* Der er kun få eksempler på de adjektiver der hos Høysgaard, Grundtvig eller Bruun har førsteledstryk afvigende

fra nu; de har alle andetledstryk hos Michelsen : *mærkværdig, nødvéndig, overflødig, aabenhjértig.*

Ved adjektiver uden suffiks og i participier har præfikset *u-* hovedtryk, fx *úsund* og *úbestemt, úberettiget, úafbrudt, úforfærdet, úforstyrret, úpassende.*

I næsten alle adjektiver med suffiks har *u-* svagtryk : *uártig, uhándlelig, uhéldig, uhýggelig, umúlig, unægtelig, upásselig, urímelig, urólig, utaálelig,* og med præfiks : *ubetálelig, ubetýdelig, uforsígtig,* og i sammensatte adjektiver med suffiks : *uafládelig, ufravígelig, uimodstaáelig, uoversættelig, uselskábelig, utaalmódig*; men *úgunstige* og *úsædvanlig.*

Der er ca. 105 forskellige sammensatte verber. De har alle, bortset fra *velsígne, kukkelúre* og *udsprúngen*, tryk på første led, deriblandt nogle der hos andre er fundet med tryk på andet led : *índrømme, índbyde, tílsige, úndgælde, úndskylde* og *údrette.* Eneste undtagelse er *tillade*, der findes 2 gange med tryk på partiklen og 2 gange med tryk på stammen ("*tilláder* De" og "vil De *tilláde* mig", men "jeg *tíllader* mig"). I ordlisten står *tillade* kun med førsteledstryk.

35. MATZ MATZEN (1830-1907)

Modersmaalets Sproglære, 1893.

Matzen er født i Angel, student 1848 fra Skårup, 1859-64 huslærer i Angel, derefter lærer i København med en kort afbrydelse 1864 i Flensborg.

Det er en udførlig grammatik med et langt afsnit om afledning og sammensætning, men intet om tryk, bortset fra en bemærkning om *for-*.

Han nævner at betonet *for-* er = tysk *vor-*, ubetonet = tysk *ver-*; men at tonen er skiftet i ordene *Forbud, Forbund, Forhold, Formue* og *Forlag* (af en bog), skønt det ikke svarer til udsagnsordene. Han har altså det nyere forledstryk i disse ord.

36. KRISTIAN MIKKELSEN (1845-1924)

Dansk Sproglære med sproghistoriske Tillæg, 1894.

Kristian Mikkelsen er født i København og student fra en københavnsk skole i 1864. 1872 tog han filologisk skoleeksamen. Fra 1876 til 1917 var han ansat ved Roskilde Katedralskole, først som adjunkt, og fra 1892 som overlærer. Udover Sproglæren har han bl.a. udgivet en fortræffelig og omfattende "Dansk Ordføjningslære", der stadig bruges.

Tryk behandles p. 65 ff. De forskellige ordklasser behandles sammen. Hovedtryk på andet led kaldes "Styrkeskifte", som især findes i adjektiver. Han tilskriver det tysk påvirkning.

Som hovedregel gives naturligvis at sammensatte ord har hovedtryk + bitryk.

36.1 Substantiver

Der nævnes en del substantiver med tryk på andet led :

(1) *Fjerdingaar, Fjerdingvej, Vorherre, Borgemester, Stiftamtmand, Langfredag, Grønlangkaal, Aarhundrede, Henseende.*

(2) Nogle stednavne : *Frederiksberg, København, Helsingør, Vestindien.*

(3) Nogle substantiver med endelsen *-else* : *Taksigelse* og ord afledt af verber der har andetledstryk :

Velsignelse, Bearbejdelse, og (kun i gejstligt sprog) *Opstandelse, Saliggørelse, Nærværelse, Tilbedelse, Udgydelse.*

(4) Ord på *-inde, -eri* og *-ads.*

Forstavelsen *Ur-* har altid stærktryk, og det samme gælder som hovedregel for *mis-, van-, und-* og *u-*. Som eksempler nævnes :

Mismod, Misfoster, Miskendelse; Vanry, Vantro, Vanære, Vanærelse; unddrage (Unddragelse), undskylde (Undskyldning); Uheld, Ulykke, Umag, ublu (Ubluhed), usikker (Usikkerhed).

Som undtagelser nævnes en del ord afledt af adjektiver med suffikset *-hed*, fx :

Mistænksomhed; Vanartighed, Vankundighed; Undselighed, Undværlighed; Uberygtethed, Ubeskedenhed, Uforsagthed, Ufuldkommenhed, Uordholdenhed, Uerfarenhed, Uforskammethed.

Forstavelsen *For-* er svag når den svarer til tysk *ver-* : *Fornuft, Forening*, med undtagelse af *Forbud, Forbund, Forhold, Forlag, Formue* (men "af al Formue"), *Forskel* og *Forsvar*. Trykket skifter med betydningen i *Forfald, Forslag* og *Fortegning*.

Mikkelsen omtaler også bitrykssvækkelse i dobbeltsammensætninger af typen (a+b)+c, fx svækkelse af midterleddet (b) i *Vandstandshøjde*, mens sidste led, ifølge Mikkelsen, er noget svækket i typen a+(b+c), fx *Messinglysestage*; men midterleddet kan i hurtig tale svækkes også i denne type, hvis både første og andet led er enstavelses, fx *Dørhaandtag, Solopgang, Hudsygdom, Søulykke*.

36.2 Adjektiver

For adjektiver angives også som hovedregel hovedtryk på første led, fx : *højrød, angerfuld, halvgammel*. Som undtagelser nævnes :

> *højsalig, højstæret, velbaaren, højvelbaaren, medlidende* og *tilfreds* (men *godlidende* har tryk på *god-*).

Suffikserne *-som, -bar, -laden, -voren, -mæssig* har bitryk, men der er hovedtryk på suffikserne *-fældig, -færdig, -haftig, -sommelig*, fx : *drikfældig, sandfærdig, mandhaftig, frugtsommelig*.

For *-agtig* gives følgende regler, der minder en del om Bruuns (se ovf. p. 316) :

> *-agtig* har bitryk i ord der betegner en fysisk egenskab, fx : *bruskagtig, jordagtig, luftagtig, saltagtig, langagtig, rundagtig, grønagtig* og i de fleste med flerstavelses forled, fx : *drengeagtig, efteraarsagtig, klosteragtig, oldingeagtig, tølperagtig, fremmedagtig, gammelagtig, gammelmandsagtig*; dog undtages, med hovedtryk på *-agtig* : *fordelagtig, kludderagtig, pøbelagtig, sladderagtig, sludderagtig*.
>
> *-agtig* har hovedtryk efter enstavelsesord der ikke betegner en fysisk egenskab : *barnagtig, løgnagtig, naragtig, tjenstagtig, blødagtig, nøjagtig, vredagtig, drilagtig*; undtagen : *feagtig, kroagtig, pestagtig, skælagtig, traadagtig*, mens *storagtig* vakler.

Præfikserne *mis-* og *van-* har hovedtryk i : *mismodig, mistroisk, vanvittig;* men er svage i : *misundelig, vanartig, vankundig,* og *und-* er svagt i *undselig.*

Trykstærkt *u-* (p. 68) angives i ord uden suffiks, som : *ublu, usikker, uventet, ugerne* og i ord med præfikset *u-* efterfulgt af et yderligere præfiks eller som er sammensatte : *ubeskeden, uberygtet, uforsagt,* og i *ufuldkommen, uordholdende*; dog er der andetledstryk i *uerfaren, uforskammet, uforvarende, uopdragen, utilfredsstillende*; *u-* er også svagt i *umælende, uvidende* og *uagtet* og i ord på *-lig, -ig, -som, -bar,* fx *ubrugbar, ufølsom, umulig, uheldig, ufuldstændig, ubehagelig.* P. 68 tilføjes det, at hvis der følger et sammensat ord efter *u-*, er det andet led i sammensætningen der får tryk, fx *uopdragen, uigjennemsigtig, uimodstaaelig.*

Af sammensatte adjektiver uden suffiks nævnes kun få.

Med suffiks og førsteledstryk nævnes kun *overmenneskelig* og *læseværdig*, med andetledstryk *overhaandtagende*, og med suffiks og andetledstryk :

> *beredvillig, barmhjertig, fuldstændig, gudfrygtig, affældig, allernaadigst, almægtig, eftertrykkelig, omskiftelig, tilfældig, ædruelig* (der gives ingen særlig regel for *-elig*)[122].

Han angiver vaklen i *godmodig* og *aabenhjertig* (med forskydning af trykket, hvis man tilføjer *-hed*).

36.3 Verber

Det normale er hovedtryk på første led; som eksempler nævnes *medgaa, overstaa, lænkebinde* og også *skylregne* og (med præfiks) *mistro, unddrage, undskylde* og *forbigaa* (tryk på *'for-*).

Med tryk på andet led nævnes *husvale, trolove, velsigne* og *bearbejde.*

Svækket bitryk i anden stavelse nævnes for participierne : *lovpaabudt, havomflydt, veludført, vidtudbredt, uindviet, uafgjort, uoverlagt.*

---

[122] Han mener antagelig *over'haandtagende* og muligvis *be'redvillig*, men det er uklart.

36.4 Sammenfatning

Mikkelsens trykopgivelser stemmer stort set med moderne dansk; men han har dog i en del tilfælde andetledstryk hvor man nu har førsteledstryk eller vaklen.

Det gælder for substantiverne især ord på *-else* og *-hed* : *Opstandelse, Nærværelse, Saliggørelse*, hvor man endnu kan høre andetledstryk, og *Tilbedelse* og *Udgydelse*, hvor der nu er fast førsteledstryk; desuden en del ord med præfikset *u-* afledt af adjektiver ved hjælp af *-hed*. Kun *Uforskammethed* svarer til nuværende brug, mens de fleste af de øvrige er ret sjældne ord (fx *Uberygtethed*, som nok snarest ville have stærkt *U-* nu).

Andetledstryk i modsætning til moderne dansk har han også i *vanartig*; og i nogle adjektiver på *u-* har han andetledstryk hvor man nu snarere har førsteledstryk : *ubrugbar, uerfaren, ufuldstændig* og i *uforvarende, umælende* og *uvidende*. I *pøbelagtig*, hvor han har andetledstryk, har man nu snarere førsteledstryk. Det samme gælder for *utilfredsstillende* og *uigennemsigtig*.

Der er ingen eksempler på førsteledstryk hos Mikkelsen svarende til andetledstryk nu.

37. P. Groth

A Danish and Dano-Norwegian Grammar, 1895

Akcent i dansk behandles p. 21-26.

Som almindelig regel gives at sammensætninger har hovedakcent på første del og biakcent på første stavelse af anden del. Eksempler for substantiver er bl.a. *Huslærer, Blomsterpotte, Uro, Sædvane.*

Som undtagelser nævnes :

> *København, Korsør, Aarti, Aarhundrede, Aartusinde, Borgmester, Generalløjtnant, nordøst, nordvest, Skjærsommer, Skarntyde, Fastelavn, Skjærtorsdag, Langfredag, Barnlille, Morlille, Pasop, Farvel.*

Præfikserne *mis-, sam-, und-, van-, veder-* har normalt tryk, fx : *Misdæder, Samarbejde, Vederlag, Mistanke*; men *Misundelse* og *Undtagelse* har andetledstryk, mens *Undvigelse* vakler.

Suffikset *-inde* har tryk.

For adjektiver nævnes at *-agtig* og *-haftig* har tryk, fx *barnagtig, delagtig, mandhaftig.*

En del adjektiver med andetledstryk opregnes, fx :

højstæret, højædel, medlidende, alvidende, tilfreds,

og med både præfiks og suffiks :

mistænksom, undgaaelig, vederstyggelig, undværlig, vanartig, vankundig, samdrægtig.

Desuden sammensatte med suffiks :

sædvanlig, eventyrlig, hævngjerrig, enfoldig (= 'simple-minded'), *agtværdig, frimodig, tilbørlig, taalmodig, opfindsom, udførbar, almægtig;*

men med førsteledstryk :

hovmodig, skinhellig, mangesidig, ensformig, kortvarig (men *lang'varig*).

Med *u-* nævnes med tryk på *u-* : *uadelig*, men med svagt *u-* : *uskadelig, uanseelig, utvivlsom, uenig, uvidende, ukristelig.*

Af verber nævnes kun *undsige* (med førsteledstryk) og vaklende *umage.*

Afvigende fra nu er kun *Undtagelse, Undvigelse, hævngerrig* og *langvarig.*

38. I. C. POESTION

Lehrbuch der dänischen Sprache für den Selbstunterricht, Zweite verbesserte Auflage (uden årstal, men efter 1896)

Formålet med bogen er ikke at bringe nye iagttagelser, men at formidle den tilgængelige viden. Han citerer i forordet til 1. og 2. udgave en række tidligere fremstillinger af Bruun, Broberg, Möbius, Heckscher,

Mikkelsen og Dyrlund, og skriver at Dyrlund har læst hans bog igennem.

Dyrlund (1897) skriver at Poestions bog kun er et udpluk af Bruun. I afsnittet om akcent er det faktisk en næsten ordret afskrift af store afsnit af Bruuns fremstilling (Bruuns §§ 12-16, 18, 19, 22, 23 og 31) med hans inddelinger i typer og med hans eksempler, og det har derfor ikke noget formål at citere hans eksempler. Han har sprunget enkelte af Bruuns eksempler over, og et par steder har han tilføjet nye : *Tilbédelse, Tílbéder* (men *Íldtilbèder),* "De *nordamerikánske* Fristater" (med tryk på sidste led), *uimodstáaelig, uigendrívelig* (som han har fra Broberg), *médskyldig* og det vaklende *frimodig*; og afvigende fra Bruun regner han med vaklende tryk i *upaalidelig, uopdragen, medlidende, beredvillig, aarvaagen* og *hengiven* (og mest førsteledstryk i de to sidste), samt andetledstryk (ikke vaklen) i *korsfæste.*

39. (Jens) Otto (Harry) Jespersen (1860-1943)

Fonetik, 1897-99.

Otto Jespersen er født i Randers, boede fra 1870 i Hillerød og er student herfra 1877. Han studerede først jura i 4 år, tog 1887 skoleembedseksamen med fransk som hovedfag og engelsk og latin som bifag. Fra 1893 til 1925 var han professor i engelsk ved Københavns Universitet. Hans bog "Modersmålets fonetik" (1906) indeholder ikke noget om tryk ud over hvad der står i den store "Fonetik". Hans øvrige omfattende produktion indenfor engelsk og almen sprogvidenskab er almindelig kendt.

Tryk behandles p. 555-574. Jespersens fremstilling adskiller sig fra de bøger der er nævnt i det foregående ved at opdele trykbeskrivelsen efter trykkets funktion i sproget, og herunder behandles syntaktisk tryk og sammensætningstryk sammen. Han skelner mellem : (A) *traditionelt* betinget tryk; (B) *psykologisk* betinget tryk, der kan være værditryk (enten nyhedstryk eller modsætningstryk) eller enhedstryk; og endelig (C) tryk der er *fysisk-fysiologisk* betinget, i reglen som rytmetryk.

A. Under traditionelt tryk omtaler han frit og bundet tryk og nævner de få ord der adskiller betydningen ved trykkets placering, i dansk fx *forfald, forslag* o.l.

B. Under værditryk, hvor trykket fremhæver et ord eller en stavelse, omtaler han de forstærkende sammensætninger der ofte har ens tryk i to ellers ulige stærke stavelser, fx : *'binde'gal, 'pil'rådden, 'lud-'doven, 'sten'rig* (= 'meget rig').

Under nyhedstryk nævner han kun fremhævelser af ord i sætningen. Vigtigere for problemet om tryk i sammensætning er modsætningstrykket. Der kan dels være tale om fremhævelse af en stavelse i et ord der i sammenhængen står i direkte modsætning til et andet ord, fx " *'anstændigt* eller *'uanstændigt* ", " de *'vilkårlige* organbevægelser " (til forskel fra de *'uvilkårlige*); men han opfatter også almindeligt førsteledstryk som modsætningstryk, fordi første led oftest er betydningsadskillende og derfor får modsætningstryk, fx *'husmand* (overfor *'gårdmand*), *'overmand* (overfor *'undermand*), *'blomkål* (til forskel fra andre slags kål), og også ord som *'fløde,kande, 'gade,værelse, 'bas,sanger, 'finger,sprog, 'sø,syg* osv. regner han til modsætningstryk. I en fodnote (p. 562) omtaler han at den ældre generation i flere tilfælde havde sidsteledstryk i nogle ord hvor det nu viger for førsteledstryk (men han prøver ikke på at forklare det ældre tryk). Eksemplerne er *højeste'ret, under'visning, op'lysning, retfærdig'gøre, stad'fæste* og det vaklende *tilfreds'stille; åben'baring* omtaler han som bevaret i religiøst sprog og særlig brugt om sidste bog i det nye testamente, ellers siges tiest *'åben,baring*, og det nævnes at gejstliges tale er særlig rig på gamle sluttryk i sammensætninger.

Den psykologiske funktion af enhedstryk er at holde sammen på det der hører sammen. Det hviler normalt på sidste led. Udover en række syntaktiske eksempler nævnes en del sammensætninger, herunder stednavne som *Køben'havn, Kristians'minde* og egennavne som *Bille 'Brahe, Wedell 'Wedellsborg*. Når stednavnet *'Hille,rød* ikke har sluttryk, beror det på at det ligger i en egn med mange navne på *-rød*. Når man siger *'Nord,sjælland* og *'Nordeuropa*, er det fordi man tænker på det i modsætning til *'Syd,sjælland* og *'Mellemeu,ropa* osv., mens *Norda'merika* betegner staten, fordi det står som et land for sig, ikke blot som en del af Amerika.

Til enhedstryk regner han også folkelige orddannelser som *himpe'gimpe, spirre'vip, tumme'lumsk, trumme'rum, ruskom'snusk, (hele) mole'vitten, basse'ralle*, fordi de enkelte led ingen værd eller betydning har. Det samme gælder gamle sammensætninger hvor de enkelte led ikke længere føles som betydningsbærende, fx *nonne'titter, faste'lavn*. Men enhedstryk forekommer også i mange endnu (mere eller mindre) følte sammensætninger, som *syd'vest, spille'værk, kæle'dægge, rigs'daler, peber'mynte, kruse'mynte, år'hundrede, år'tusinde*. Hertil hører også dobbeltsammensætninger som *stift'amtmand, kalve'nyresteg, landbo'højskolen, helligtre'kongersdag* (de sidste eksempler kunne han også have anbragt under "rytmetryk", men det defineres lidt snævrere). Som eksempler på enhedstryk nævner han også *halv'fjerds, skøn'jomfru, grøn'ærter* og *al'verden*.

C. Rytmetryk begrundes ved at det er anstrengende for organerne at udtale to eller flere stærke stavelser lige efter hinanden, og man letter derfor i reglen arbejdet ved at veksle, så at der mellem to stærke kommer en eller flere svage, fx i dobbeltsammensætninger. Her nævnes :

> *'kunstud,stilling, 'lommetør,klæde, 'sprogunder,visning, 'overfor,mynder, 'førstepåske,dag, 'lillejule,aften, 'selvtil,lid, 'ufri,villig, 'åndsfra,værende, 'medsammen,svorne, 'tvekul,sur, 'ny(s)an,komne, 'udar,bejde, ,bear'bejde, ,forar'bejde, 'forbi,gå, ,ihu'kommelse.*

Jespersen giver kun eksempler på typen a+(b+c) og tilføjer i en fodnote : "hvorved sammensætninger af et + to led blir formelt ens med dem af to + et led". Han anfører *kryddertvebak* som vaklende.

Trykket i en sammensætning kan også flyttes fra første stavelse under indflydelse af et foregående ord med stærktryk, fx *i 'den an'ledning, i 'så til'fælde*.

Sammenfatning.

Det fremgår af eksemplerne at Jespersen især nævner substantiver.

Af adjektiver nævnes kun *'sø,syg* som eksempel på normalt førsteledstryk og ord som *'binde'gal* som eksempler på ens tryk, *tumme'lumsk* som eksempel på folkelige dannelser, samt *'ufri,villig* og *'åndsfra,værende, 'medsammen,svorne, 'tvekul,sur* og *'nysan,komne* som ek-

sempler på svækkelse af mellemled. Den almindelige type med andetledstryk som *mærk'værdig, tål'modig* etc. nævnes kun i en fodnote med eksemplerne *sagt'modig* og *stil'færdig*, og han antyder den mulighed at det kan være forskydning til en længere stavelse som i *le'bendig*, en noget tvivlsom forklaring som fx ikke kan anvendes på *mærk'værdig, tvivl'rådig, mang'foldig* og mange andre. Det er mærkeligt at han ikke nævner denne type under "rytmetryk". – Endelsen *-agtig* omtales ikke.

Af verber nævner han kun "ældre sprog" : *retfærdig'gøre, stad'fæste, tilfreds'stille*, samt som eksempler på svækkelse af mellemled : *'udar,bejde, ,bear'bejde* og *,forar'bejde.*

Jespersens eksempler stemmer med moderne dansk. Bortset fra de eksempler han selv nævner som forældede, er der kun eksemplet *kalve'nyresteg*, som man vel næppe anvender nu.

Hans hovedindsats med hensyn til trykbeskrivelse ligger i beskrivelsen af syntaktisk tryk.

40. Niels Kristian Folmer Dyrlund (1826-1917)

Anmälan av P. Groth: A Danish and Dano-Norwegian Grammar, Arkiv för nordisk Filologi 13, Ny Följd 9, p. 72-93, 1897.

Dyrlund er født i Holbæk, boede derefter i Buttrup lidt vest for Holbæk, kom i Roskilde skole 1839, hvorfra han blev student i 1844. Han deltog i krigen 1849, blev mag.art. i nordiske sprog 1866, dr.phil. 1872, 1872-1892 lærer i dansk ved Officersskolen.

Dyrlund nævner at Groth fremhæver Poestions skrifter, men at han overser at det kun er udpluk fra Bruun. Groth bygger iøvrigt også på Bruun; hans undtagelser fra hovedtryk på første led er taget fra Bruun.

Dyrlund er uenig med Groth på flere punkter :

Han vil gå med til vaklen i *frimodig* og *Misundelse*, men afviser *hævn'gerrig, Und'tagelse* og *Und'vigelse*. *'Kortvarig* i modsætning til *lang'varig* "må være forfatterens eget påhit".

Iøvrigt giver Dyrlund selv nogle oplysninger om tryk.

Han mener at forskydning til andet led skyldes lettelse i udtalen, brugt i en snæver kreds af fagmænd eller hos visse ualmindelig livligt anlagte dele af befolkningen, som så kan brede sig til andre samfundslag.

> " Intet under altså, at særlig Københavnske præster så langt tilbage jeg kan huske dem, har yndet betoninger som *indstífte, tilbéde, tilbýde, tilgíve, tilkæmpe sig, opdígtet, omvénde sig, helliggőre, ødelæggende, ødeléggelse, opførelse, indstíftelse, udgýdelse, opmúntring, ligegýldighed.*
>
> Fra kirkesproget stammer også udtalen *korsfæste*, der til dels har medført *stadfæste*, og det kirkelige *helliggőrelse* har tildels medført *retfærdiggőrelse* ... ... De der siger *tílbède* kan også af og til sige *tilbédelse*, og de der siger *tílbèdelse* kan også sige *tilbédelsesværdig*. "

Han mener desuden at udtalen *Landbohőjskolen, Kongens Háve* og *Langelínje* skyldes "raptungede Københavnere".

Dyrlund kritiserer også Kr. Mikkelsens angivelse af trykket i *ihændeháver, iagttáge, vedligehólde* og *tilsyneládende*. Dyrlund vil betone anden stavelse.[123]

p. 80 nævner han at digterne har taget sig det let med tryk, skønt det ofte er påtalt, og han giver en del eksempler. Han tænker sig at noget ad denne vej kan være gået over i talesproget, fx *husvále, velsígne* og ofte *bagtále* og *trolóvet*. Det sidste kan også være påvirket af *forlóvet*.

---

[123] Men det er antagelig også Mikkelsens mening. Han nævner (p. 65) at i nogle uegentlige sammensætninger hvor hovedvægten ligger "på det andet ord" er også dette eller dets hovedstavelse stærk, men "det første ord" er svagt, og foruden de ord der omtales af Dyrlund omfatter eksemplerne også : *Vorherre, tilfreds, tilbage, overalt, engang, undertiden, ifølge* og *medmindre*.

Endelig giver han nogle dialektale eksempler. Han har hørt *genskýde* i nordsjællandsk, men ellers er det i fynsk man har andetledstryk, fx i *genskýe, grovæ(d)ende, garnvínde, kømá, karklú(d), ufærd, porrelőj, genskývej.* I sin bog "De danske Sprogarter" (p.20) nævner han også *Skorstén, Muldvárp, Kakkelóvn, vantréven* og *skamskænde.*

KAPITEL VI

SAMMENFATNING OG FORKLARINGSFORSLAG

1. Indledende bemærkninger[124]

I dette afsluttende kapitel vil det først (§ 2) blive forsøgt at sammenfatte resultaterne af den foregående undersøgelse og sammenholde grammatikernes udtalelser med analysen af de metriske tekster for at nå til en så korrekt beskrivelse som muligt. Udtalelser af det 17. århundredes grammatikere giver undertiden fortolkningsproblemer. Dels er de fleste meget kortfattede, dels er de vanskelige at fortolke, fordi det ikke altid er klart om der tales om prosa eller vers, og det er heller ikke altid klart om de taler om to- eller trestavelsesord. Problemet om prosa eller vers er naturligvis særlig stort hos de tre metrikere: P. J. Roskilde (1627), Hans Mikkelsen Ravn (1649) og Gotlænder Judichær (1650 og 1671), men heller ikke grammatikerne Peder Syv (1685) og Erik Pontoppidan (1668) holder prosa og vers klart adskilt. De siger ganske vist alle at anvendelsen i vers skal bygge på den almindelige udtale, men specielt for trestavelsesord stemmer det ikke med deres egen praksis.

Det er påfaldende at de tre vigtigste ordklasser (substantiver, adjektiver og verber) fra starten af den her undersøgte periode forholder sig forskelligt og ligeledes i den følgende udvikling går forskellige veje. De vil derfor blive behandlet hver for sig. Dernæst vil i § 3 mulige forklaringer på udviklingen blive diskuteret.

---

[124] I det følgende anføres ordene med moderne ortografi bortset fra direkte citater, og tryk angives ved trykstreger, ikke ved de forskellige accenter som forfatterne anvender.

2. Sammenfatning af udviklingen af afledte og sammensatte ord fra 1600 til 1900

2.1 Substantiver

2.1.1 Afledningsendelser

Afledningsendelserne nævnes ikke af grammatikerne i det 17. årh. bortset fra at Pontoppidan (1668) siger at ordene *'farlighed* og *'lystighed* har tryk på første stavelse; men det fremgår klart af den metriske anvendelse og af senere grammatikeres udtalelser, at afledningsendelserne *-hed, -dom, -skab, -ing* hos Arrebo og fremefter har haft svagere tryk end stammen. Det kan ses både i tostavelsesord og i trestavelsesord (bøjningsformer af ord på *-hed* etc.). De sidste undgås af Arrebo i aleksandrinere, men benyttes i heksameter-afsnittene som daktyler. Endelsen *-inde* omtales ikke af det 17. århundredes grammatikere, og man kan ikke slutte noget af metriske tekster, men fra Høysgaard (1747) og fremefter nævnes det ofte at endelsen *-inde* har stærktryk.

2.1.2 Tostavelses sammensatte substantiver (herunder præfiksord)

For tostavelses sammensætninger er det muligt at komme til et klart resultat ved at sammenholde grammatikernes udtalelser og den metriske anvendelse.

2.1.2.1 17. århundrede

Når Ravn (1649) siger at i tostavelses sammensætninger kan man hæve eller sænke første eller anden stavelse, kan han kun mene at man i vers undertiden kan finde begge dele. Han giver dog også den regel at i tostavelsesord fremhæves hyppigst første stavelse, men han giver kun simple ord[125] som eksempler og nævner derefter at ord med forstavelserne *be-, ge-, er-, for-, i-, ind-, sam-, til-, u-* og *van-* har første stavelse "kort"; blandt eksemplerne er ingen substantiver. P. J. Roskilde

[125] "simple ord" eller "simpleksord" bruges her og i det følgende om ord der ikke er afledte eller sammensatte.

(1627) siger derimod klart at i tostavelsessammensætninger skal første led stå i hævning, og han giver mange eksempler. Judichær (1650 og 1671) giver også tryk på første led som hovedregel, men nævner nogle ord der vakler og i "trang" og helst i rimslutning kan bruges som jamber; en del af eksemplerne synes imidertid at stamme fra Arrebos Psalter. Peder Syv siger i bogen om Cimbrerne (1663), hvor det drejer sig om digtekunst, at enstavelsespræfikser er "stackede" (d.v.s. står i sænkning i vers); hans eksempler på substantiver er *forstand* og *anfang*, men i sidste tilfælde er første stavelse betegnet som "lang" (– ⏑). I grammatikken (1685) skelner han teoretisk mellem "tone" (= tryk) og "stavelsemaal", men adskiller dem dog ikke altid klart. Sammensatte tostavelsesord siges at have "Tonen" på første stavelse og at være "langstackede", men herfra undtages ord med partikel som første led; blandt eksemplerne er dog ingen substantiver. Pontoppidan (1668) undtager for tostavelsesord ord med forstavelserne *be-, er-, ge-, u-* og *for-* (når det ikke betyder *præ*). Gerner (1690) omtaler kun *be-, er-, for-* som svage. Laurids Kok (ca. 1660) giver en generel regel om tryk på næstsidste stavelse i tostavelsesord og har et eksempel på en sammensætning (*lovmål*). Judichærs angivelse af vaklen i tostavelsesord synes at dreje sig om brugen i vers (se Kapitel II, 2.4.1, p. 110-113).

Ser man nu på de samme forfatteres metriske produktion, når man imidlertid til ret klare regler for tostavelses sammensatte og præfigerede substantiver. Det er ikke sådan at partikler og præfikser generelt står i sænkning. Det gælder kun et meget lille antal, nemlig for det første (som i moderne dansk) forstavelserne *be-, ge-* og *er-* samt *for-* (når det ikke betyder 'før' eller 'foran' el.l.) fx *for'stand*. Derudover gælder det flertallet af ord med *u-* (74 %) og en del med *mis-* (ca. 24 %), og der er et mindre antal med *for-* som i modsætning til moderne dansk viser vaklen (se nedenfor 2.1.2.4, p. 339).

Iøvrigt er der intet der tyder på at partikler er svage i tostavelses sammensatte substantiver. Ravn har i vers undertiden nogle af de forstavelser i hævning, som han i reglerne nævner som undtagelser, fx *sam-* og *u-*; Syv har faktisk flere substantiver med partikler som – ⏑ end som ⏑ – (7 over for 4), og hos de andre forfattere er der (ligesom hos Arrebo) en mængde ord med både de af Ravn undtagne forstavelser og en mængde andre som – ⏑. Der er kun nogle få ord (*bistand, modstand, idræt, tillid* og *attraa*) der relativt ofte står som ⏑ –, og ty-

pen *sydvest* findes hos Arrebo flere gange som ⏑ –. Ser man bort fra ord med *be-, ge-, er-, u-, mis-* og *for-*, er der i det 17. århundredes poesi et meget stort flertal for hævning på første stavelse i tostavelses sammensætninger, også når forleddet er en partikel (dvs. præposition eller adverbium) – hos Arrebo 91 %, P. J. Roskilde 94 %, og i øvrigt i det 17. årh. 88 % –, så mange at man må regne med at undtagelserne for størstedelen beror på metrisk klodsethed.

Man kan slutte at Axel Kocks regel om at specielt ord med enstavelses præposition eller præfiks som forled kan have andetledstryk i 17. årh. i hvert fald ikke gælder for substantiver.

2.1.2.2 18. århundrede

I 18. årh. nævner både Schulz (1724), Høysgaard (1747) og Baden (1785) at tostavelses sammensatte substantiver har tryk på første stavelse og undtager kun *be-, ge-, er-* og *for-* (i typen *forstand*), mens andre partikler (adverbier og præpositioner) udtrykkelig nævnes som trykstærke. Schulz giver også en række eksempler, og der er et meget stort antal eksempler i Høysgaards Accentuerede Grammatik (han har over 100 partikeleksempler med angivelse af førsteledstryk og kun 5 med andetledstryk, som tilmed alle er rettet i B (hans håndeksemplar)). Accenttegnene i Badens ordbog (1799) må fortolkes med forsigtighed, da han bruger akut accent både for vokallængde og for tryk, så kun accent over kort vokal er sikker, og tit er der ingen accenter. Han har førsteledstryk i *'bistand*, som i 17. årh. oftere har andet led i hævning i vers. Metriske tekster i 18. årh. viser 100 % førsteledstryk.

2.1.2.3 19. århundrede

I 19. årh. er førsteledstryk i tostavelses sammensatte og de fleste præfigerede substantiver også reglen, og Sander (1813) nævner udtrykkelig alle de forstavelser som Ravn undtager, bortset fra *be-, ge-, er-*, samt mange adverbier og præpositioner som trykstærke. N. M. Petersen (1830) og C. C. Mønster (1841) nævner også *u-, mis-, sam-, van-, und-* som trykstærke, og i den følgende tid nævnes disse og flere af mange forfattere.

Først Svend Grundtvig (1880) nævner nogle undtagelser, som stadig gælder, fx de imperativiske dannelser *hug'af, spil'op, lev'vel* etc. (se 2.1.6).

I poesi fortsætter anvendelsen som – ⏑ også i det 19. årh. (100 % i de undersøgte tekster).

Forstavelsen *u-* har i det 18. og 19. århundrede normalt stærktryk, også i vers (dog med enkelte undtagelser hos Schulz og Høysgaard).

2.1.2.4 for-

Forstavelsen *for-* kræver en særlig omtale. Allerede Roskilde giver den regel, at den har tryk i betydningen 'præ' og ellers er svag. Samme regel giver Pontoppidan og Syv, mens Judichær siger at *forsvar, forbund* og *forskel* vakler. Den prosodiske praksis i det 17. årh. viser også vaklen i flere af disse ord med delvis afvigelse fra udtalen i moderne dansk, som her altid har tryk på *for-*.

I grammatikker og metrikker fra 18. og 19. århundrede, og hos Holberg i prosodisk praksis, omtales ord med *for-* adskillige gange.

I 18. årh. har alle de ord hvor *for-* svarer til 'præ' fået tryk på *for-* som i moderne dansk, mens *for-* som ikke betyder 'præ' endnu vakler, men disse ord har fået førsteledstryk senere. (Se iøvrigt Tabel 26).

Videnskabernes Selskabs Ordbog (her forkortet VidskSO) har normalt ingen trykbetegnelse, men nævner dog tryk for enkelte ord med *for-* (i Bind 2, 1802). Det samme gælder i noget større omfang Molbechs ordbog (1833).

Efter 1850 har så at sige alle der nævner disse ord samme tryk som i moderne dansk. Det gælder Bajer (1870), Grundtvig (1880), Bruun (1885), Jessen (1891), Matzen (1893) og Mikkelsen (1894). Dog har Jessen vaklen i *forlag* og *forlægger* og Bruun har *for'lægger*.

Adskillige af disse forfattere nævner også trykforskel med forskellig betydning i *'forfald / for'fald, 'forslag / for'slag*. Nogle nævner også *'formue / for'mue* = 'evne' (Jessen har her den omvendte fordeling !) og *'forbund* overfor *for'bund(t)* ("stå i forbundt" (håndværkerudtryk)). Baden skelner også mellem *'for,fegter* ("som fegter foran") og *for'fegter* (= forsvarer), Bloch (1817) skelner *'foragt* ('velberaad Hu') og *for'agt* ('ringeagt'), og Dahl (1823) skelner mellem *'fordannelse* og

for'dannelse. Bruun skelner *'forløber / en for'løber* (i billardspil) og *'forladning / for'ladning* (af et skib) samt *'fortegning / for'tegning*.

Tabel 26

Substantiver med forstavelsen *for-* (indtil 1850)[126]

		17. årh.		18.–19. årh.		
		– ⏑	⏑ –	Præfikstryk	Rodtryk	Vaklen
A	*fordel*	1	4	Holberg (1719) Høysgaard (1747) Vidsk.SO (1802) Dahl (1823) Molbech (1833) Levin (1844)		
for-	*forråd*	4	3	Høysgaard (1747) Baden (1799) Molbech (1833) Levin (1844)		
= 'præ'	*forgård*	3	3	Abrahamson (1793) Molbech (1833) N.M.Petersen (1837)		
	forsæt	2	3	Holberg (1719) Høysgaard (1747) Rask (1826) Molbech (1833)		

		17. årh.		18.–19. årh.		
		– ⏑	⏑ –	Præfikstryk	Rodtryk	Vaklen
B	*forskel*	0	4	Holberg (1719) Rask (1826) Molbech (1833)	Høysgaard (1747) Baden (1799)	Judichær (1650, 1671) Schulz (1724)
	forbund	0	3	Baden (1799) VidskSO (1802) Bloch (1817) Molbech (1833)	Høysgaard (1747)	Judichær (1650, 1671)

[126] Tabellen omfatter kun substantiver med *for-* som afviger fra moderne dansk. Tallene for 17. årh. (bortset fra Judichær) og for Holberg stammer fra prosodisk praksis. I de følgende tabeller er prosodisk praksis ikke med.

		17. årh.		18.–19. årh.		
		– ⏑	⏑ –	Præfikstryk	Rodtryk	Vaklen
	forbud	1	2	Høysgaard (1747) Abrahamson(1793) VidskSO (1802) Bloch (1817) Molbech (1833) Levin (1844)	Baden (1799)[127]	
for- ikke = 'præ'	*forsvar*	2	2	Baden (1799) Sander (1814) Rask (1830) Molbech (1833)		Judichær (1650, 1671) Holberg (1719)
	forsvarer				Baden (1799)	
	fordæk			Molbech (1833)	Baden (1799)	
	forlag			Molbech (1833)	Baden (1799)	Bloch (1817) Levin (1844)
	forlægger			Rask (1826) N.M.Petersen (1837)	Molbech (1833)	
	forstander				Baden (1799)	
	formue			Baden (1799)[128]	Høysgaard (1747)	

2.1.3 Trestavelses sammensatte substantiver med svag endelse ([ə])

2.1.3.1 17. århundrede

Trestavelsesord med svag endelse, som i moderne dansk normalt har trykfordelingen 4-3-1, er mere problematiske. De omfatter dels "fødte" trestavelsesord som *afgrøde*, dels tostavelsesord med bøjningsendelse (fx *højtider*); de to typer opfører sig ens med hensyn til tryk og metrisk anvendelse. Laurids Kok er den eneste der i en særskilt kort regel for trestavelsesord angiver tryk på tredjesidste stavelse, med eksemplet *Sèvane* (Sædvane). Pontoppidan giver også førsteledstryk som almin-

[127] men Baden har præfikstryk i *'forbud* (= 'hvad der kommer forud').
[128] men *for'mueskat*.

delig regel; han undtager dog ord med visse forstavelser : *i-, ind-, sam-, til-, und-, ud-* ("et aliis"), dvs. stort set de samme som Ravn omtaler som generelle undtagelser, men nævner kun ét substantiv : *afgrøde*. Roskilde og Syv taler henholdsvis om "omkastning" og "forandring af Tonen", når et tostavelses sammensat ord udvides, men det gælder sandsynligvis kun vers. Syvs udtalelse om andetledstryk i trestavelsesord som *bog'fører, af'guder* synes derimod at gå på prosa. Ravn nævner som eksempler i sin regel om at visse partikler mister tryk, næsten udelukkende trestavelsesord, men ingen substantiver. Judichær nævner at nogle ord vakler, det fremgår imidlertid klart af hans formulering at han har førsteledstryk i *'jomfruen, 'højtiden, 'vintræet* og *'brudgommen*, men andetledstryk i *sur'dejen* og *ar'bejdet*.

Koks regel tyder altså på førsteledstryk, Syvs regel på andetledstryk og Judichærs udtalelse på vaklen, men helst førsteledstryk.

Anvendelsen i poesi giver her ikke megen oplysning. I jambiske og trokæiske vers hvor en trykfordeling 4-3-1 er umulig, anvendes så at sige altid ⏑ – ⏑. Man kan kun slutte noget af anbringelsen i vers der indeholder daktyler. Men hos de fleste af de undersøgte forfattere fra 17. årh. var mulighederne meget begrænsede (se Tabel 18), og kun Arrebo og Kingo udnytter dem. Flest muligheder havde Arrebo, nemlig i heksameterdelen af Hexaëmeron og i en enkelt salme. Han har 26 eksempler på ⏑ – ⏑, men deraf er tre ord på *u-* (som viser vaklen, men med overvægt for svagt *u-* i hans tostavelsesord). 10 eksempler er sikre daktyler og 3 er mulige daktyler, dvs. 10 eller 13 daktyler over for 23 ⏑ – ⏑. To ord findes både som – ⏑ ⏑ og ⏑ – ⏑, *arbejde* (som også synes at have andetledstryk hos Judichær) og *idrætter*, der som tostavelsesord ikke sjældent findes med andetledstryk. De andre ord er ikke af særlig type. I betragtning af at der i hans heksametre er færre muligheder for at anvende ord som – ⏑ ⏑ end som ⏑ – ⏑ og at formen ⏑ – ⏑ altid blev brugt i jambiske og trokæiske digte, tyder meget på at Arrebo i sin prosaudtale har haft førsteledstryk i disse ord.

Alt i alt tyder udtalelserne af grammatikerne og anvendelsen i vers der indeholder daktyler på at der kan have været en vis vaklen med individuelle forskelle, men med hovedvægt på førsteledstryk.

2.1.3.2 18. og 19. århundrede

Fra begyndelsen af det 18. årh. er førsteledstryk helt dominerende. Schulz nævner ingen undtagelser og har ordene *'vanlykke* og *'sølvskålen* som eksempler på førsteledstryk, og Høysgaard er helt eksplicit. I § 20 siger han at *forhuset* har det stærke tonehold på første stavelse, det svage på anden og det svageste på sidste stavelse, og i § 497, hvor han taler om tostavelsesord der "voxer ved en kort stàvelse bàg til", siges udtrykkelig at det stærke tonehold bliver hvor det var før ordet blev udvidet; han har masser af eksempler hvor accenterne viser disse trykforhold.

Baden er mere uklar. Han betegner anden stavelse som lang, fx *forstaden*, men han tilføjer at han her følger de ældre poeter og de bedste af de nyere, og at en nyere falsk udtale har ændret det, så at man end- og bruger sådanne ord som daktyler i vers; men at det er naturligere at beholde hovedordets tonehold; man skal ikke forandre toneholdet for "et Bibegrebs Skyld". Det fremgår heraf at man faktisk på Badens tid har udtalt denne ordtype med hovedtryk på første stavelse, og det fremgår af formuleringerne hos Schulz og Høysgaard at det gjorde man allerede i begyndelsen af århundredet.

Høysgaard nævner dog i § 62 at visse "forøgninger" som *ad-, an-, i-, bi-* undertiden er tryksvage, men de eneste eksempler han giver er verbet *adspørger* samt substantivet *ansøgning* (hvis tryk beror på at det er et verbalsubstantiv, se nedenfor). Høysgaard mener dog at man i vers bør foretrække formen med midterstavelsen i hævning, og i § 504 begrunder han det med at disse ord er uegnede som daktyler, fordi en god daktyl kræver at sidste stavelse er stærkere end midterstavelsen.[129]

---

[129] Sammenholdt med Høysgaards omtale i § 49 af tostavelsessammensætninger af typen *bogstol* som dårlige trokæer, da de snarere er spondæer, kunne det tyde på at hans bitryk var ret stærkt. Men Wilster (1833) taler om en "ret flygtig" biakcent. Det har Høysgaard i ord med énstavelses "korttonede" andet led som *"fòrstad, ìndgang"* (*indgang* har ikke stød), ligesom i afledningsendelserne *-hed,-dom, -skab* (se § 62 og 496). Måske er denne forskel mellem ret svage og ret stærke andetled snarere en jysk ejendommelighed;

I de metriske tekster der er undersøgt for det 18. årh. finder man en del eksempler brugt som ⏑ – ⏑ i jambiske og trokæiske digte. I digte med mulighed for daktyler er der få eksempler : 5 – ⏑ ⏑ over for 3 ⏑ – ⏑ (se Tabel 24). Anvendelsen som ⏑ – ⏑ i jambiske og trokæiske digte fortsætter ind i det 19. århundrede, men i 19. århundrede foretrækkes i digte med daktyler klart anvendelsen som daktyl.

Den almindelige udtale er også ifølge det 19. århundredes grammatikere førsteledstryk. Metrikeren Thortsen (1833) kritiserer Baden. Ganske vist har Baden til dels ret i at hævde at hævning på midterstavelsen kan kaldes "gode Poeters Brug", men det er et misbrug der strider imod den almindelige udtale. Dog godtager Thortsen anvendelsen som ⏑ – ⏑ i vers hvis ordet står lige efter en stærk stavelse, og det er i hvert fald bedre end – ⏑ –.

Sander (1814) har så at sige altid i sine øvelseseksempler tryk på første stavelse (dog har han *u'lykke* og *u'mage, u'tide, an'fører* (muligvis, angivelsen er uklar)). J. J. Jensen (1833) har *u'lykke*; men N. M. Petersen (1830) og Mønster (1841) giver dette ord som eksempel på førsteledstryk. Rask (1826) siger udtrykkelig at typen har førsteledstryk, også når første led er en partikel, og giver i alt 30 eksempler, og hos senere forfattere er der intet der tyder på andetledstryk.

2.1.4 Trestavelses sammensatte substantiver med svag midterstavelse

Trestavelsesord af typen *gedehjord* (med svag midterstavelse) omtales i 17. årh. kun en enkelt gang. Kok nævner *'springedans* som eksempel på førsteledstryk. Jambiske og trokæiske vers giver ingen oplysning om trykket, kun vers med mulighed for – ⏑ ⏑ kan bruges. Arrebo har i Hexaëmeron 7 eksempler som – ⏑ ⏑, hvortil kommer 10 eksempler på *jorderig* og *himmerig*, hvis sidste stavelse måske er opfattet som afledningsendelse. Deroverfor står 11 eksempler brugt som – ⏑ –. Ravn har 9 eksempler på – ⏑ ⏑ mod 2 som – ⏑ –. Disse eksempler styrker antagelsen af førsteledstryk.

---

cf. Ella Jensen (1944) der har påvist disse "levis"-andetleds forekomst i Houlbjergmålet (syd for Randers) – omend sjældnere end i vestjysk.

I 18. og 19. århundrede omtales typen ofte. Schulz har *'stjerneskud* som eksempel på førsteledstryk. Høysgaard har 60 akcentuerede eksempler med hovedtryk på første stavelse. I 19. århundrede har Sander over 30 eksempler, Rask ca. 20. Grundtvig og Bruun giver kun undtagelser fra hovedreglen : *spille'værk* og *faste'lavn*.[130]

2.1.5 Længere ord (bl.a. dobbeltsammensætninger) og ord på *-else, -ing* og *-hed*

Substantiver på mere end tre stavelser omtales næsten aldrig af det 17. århundredes grammatikere. Judichær nævner *uretvished* som vaklende og Pontoppidan nævner *vidtløftighed* med en uklar angivelse af trykket. Det er alt. Der forekommer derimod en del sammensatte ord på mere end tre stavelser i vers, fx *retfærdige, morgenstjerne*, men de kan ikke læses på mere end én måde hvis man vil undgå en svag stavelse i hævning lige efter en stærk, så det siger ikke noget om prosatryk.

Der er derimod mange eksempler på længere ord i 18. og 19. århundrede. Høysgaard har belæg for flere forskellige typer, fx *'hovedstaden, 'rodstavelse, 'forsætningsord, 'enstavelses-rimslutninger* osv., alle med hovedakcent på første led.

Trykket i disse længere ord afhænger mere af ordets betydning (fx titler) og af grammatisk struktur (fx visse suffikser) end af stavelsetal – og det bliver mere relevant at tale om hvilket led der har tryk, end hvilken stavelse der har det.

En type med tendens til andetledstryk som først er dokumenteret i 19. århundrede, men som i hvert fald for en del findes allerede i 18. årh., er længere titler. Strodtmann (1830) nævner *over'hofpræst*. Thortsen (1833) nævner *felt'tøjmester, overhof'marskalk, stift'amtmand* og *højvel'bårenhed*, og i 1868 skriver Jessen, efter at have omtalt vaklende udtale af en række adjektiver : "Sammenlign endvidere de flerleddede som *højvelbaaren, Generalkrigskommisær* o.l." Meningen er antagelig at disse ord også har vaklende trykplacering. 1891 nævner han *generalløjtnant* og *felttøjmester* som undtagelser fra førsteledstryk. Grundtvig (1880) nævner *stift'amtmand,* Bruun (1885) har flere ek-

---

[130] I 18. og 19. århundredes poesi finder man også eksempler på denne type brugt som daktyl, men det almindeligste er – ⏑ –.

sempler : *felt'marskal, general'løjtnant, generalma'jor, general'krigskommissær, kaptajn'løjtnant, oberst'løjtnant, hof'jægermester, hof'marskal, stift'amtmand, stifts'fysikus, stifts'øvrighed, stads'hovptmand.* Jespersen (1897-99) nævner *stift'amtmand* og *højeste'ret* (det sidste dog som ældre udtale).[131] De fleste af disse titler bruges nu ikke mere; nogle har fået førsteledstryk, fx *hofjægermester* (*'hofjægermester* og *'hofmarskalk* findes hos Grundtvig). Bevaret er kun *oberst'løjtnant*, mens *kaptajnløjtnant* vakler.

Et mindre antal andre dobbeltsammensatte ord findes også med andetledstryk : Jespersen (1897-99) nævner *kalve'nyresteg, Landbo-'højskolen, helligtre'kongersdag*, Grundtvig *gudsbe'vidsthed*, Broberg (1882) *almuesunder'visningen.*[132]

Men to typer vakler, nemlig verbalafledninger på *-else* og *-ing*, og afledninger af adjektiver der i forvejen har andetledstryk.

Høysgaards formulering af reglen om verbalafledninger er ikke helt klar. Han siger i § 344, at rodstavelsen "ofte" bevarer stød

> "nåar Fòr⁀øgningen i Nàvn⁀ôrd af tré eller flere stàvelser er nogen af disse Partikler, *bĕ, fŏr, mis, mod, ŏm, ŏp, păa, tĭl*, og i sær, dêrsom ôrdet i samme tîd gâaer ûd enten paa *lse, ing* eller *ig.*"

("Nàvn⁀ôrd" er en oversættelse af *nomen* og omfatter også adjektiver, og som eksempler på reglen nævnes kun adjektiver; men suffikserne *-else* og *-ing* bruges jo kun ved substantiver). Reglen drejer sig om stød, men buen over forstavelserne *be-, for-, om-, op-, paa-* og *til-* angiver, efter hans brug, at disse partikler er tryksvage, så der siges samtidig noget om tryk, men temmelig uklart. Hans accentuering (som skemaet i Tabel 27 bygger på) viser vaklen både med hensyn til stød og tryk i substantiver på *-else* og *-ing* (men han skriver jo også "ofte").

Det fremgår af Tabel 27 at Høysgaard i ord på *-else* kun har fast andetledstryk i 6 ord. Af de forstavelser han har nævnt som tryksvage (*om-, op-, på-* og *til-*) er der ingen der er angivet med førsteledstryk

---

[131] Brink og Lund (1975, p. 524) nævner som forældet *general'krigskommandør.*

[132] Brink og Lund (1975, p. 524) nævner (som nu forældede): *finans-'hovedkassen, overrets'sagfører, højesterets'sagfører, posta'dressebogen* og (endnu muligt) *Kunstindu'strimuseet.*

(det vaklende ord *oprindelse* har dog kun ét eksempel med andetledstryk men 4 med førsteledstryk); men der er flere vaklende med *om-* og *op-* og et med andetledstryk med *til-* (*tilståelse*). Hans eksempler med

Tabel 27[133,134]

Oversigt over sammensatte substantiver på *-else*[135]

	Førsteledstryk	Andetledstryk	Vaklen
Høysgaard[136] (1747)	*'forberedelse,* 'fraværelse, 'fuldbyrdelse, i'agttagelse, *i'gentagelse,* *'modsigelse,* 'sammensættelse, 'udeladelse, 'udåndelse	*ad'skillelse, a'mindelse, an'seelse,* fort'plantelse, *hu'kommelse(n), til'ståelse*	(1) *omgængelse,* opregnelse, *oprindelse,* sammenføjelse, *udsigelse* (2) fuldkommelse
Baden (1799)		*a'mindelse, an'seelse*	
Wogelius (1805)		*op'ofrelse*	
Høegh-Guldberg (1813)	'sammenrottelse		
Sander (1814)	*til'fredsstillelse, 'ødelæggelse*	*ad'spredelserne, op'dragelse, op'standelse, vel'signelse*	*anseelse*
Rask (1830)	*'forberedelse,* 'frembringelse, 'henrykkelse, 'misfornøjelse, 'tilskikkelser, 'tilværelse	*bear'bejdelse, mis'undelse, til'ladelse*	

[133] *Kursiv* angiver at ordet findes hos flere forfattere. Af Grundtvig, Broberg og Michelsen nævnes kun de ord der også forekommer hos andre forfattere og de der afviger fra moderne udtale.

[134] Her og i de følgende tabeller bygger oplysningerne for Sander (1808 og 1814), Rask (1830) og Høysgaard (1747) hovedsagelig på akcentuerede tekster; for Baden og Grundtvig på akcentuerede ordbøger; og for de andre på grammatiske og metriske fremstillinger.

[135] Ord med præfikserne *mis-, und-* og *van-* er medtaget her og i de følgende tabeller.

[136] Hos Høysgaard betyder (1) "rettet til førsteledstryk i hans håndeksemplar B", (2) "almindelig vaklen".

Jensen (1833)		*hellig'gørelse*	
Thortsen (1833)	be'visførelse		
Grundtvig (1880)	et stort antal,deriblandt: *'adskillelse, 'adspredelse, 'amindelse, 'anseelse, 'genindførelse, 'helliggørelse, i'rettesættelse,* 'korsfæstelse, *'nærværelse, 'omgængelse, 'opdragelse, 'opofrelse, 'oprindelse, ret'færdiggørelse, 'saliggørelse, 'sønderknuselse, 'tilbedelse, til'fredsstillelse, 'tilladelse, 'tilståelse, 'udgydelse, 'udsigelse, 'undtagelse, 'ødelæggelse*	*hu'kommelse, mis'undelse, op'standelse, tak'sigelse, vel'signelse*	
Broberg (1882)	bl..a. : 'opdagelse, *'opdragelse,* 'opfindelse, 'vildfarelse	allestedsnær'værelse	
Bruun (1885)	'misdannelse, *'undtagelse*	*mis'undelse,* (med) *til'ladelse, vel'signelse* "hyppigst andetledstryk" : *genind'førelse, ihu'kommelse, irette'sættelse,* jordspå'kastelse, *op'standelse, salig'gørelse, sønder'knuselse, tak'sigelse, tilfreds'stillelse,* vedlige'holdelse	
Michelsen (1890)	*'adspredelse, 'gentagelse, 'modsigelse, 'tilladelse*	om'givelserne	
Mikkelsen (1894)		*bear'bejdelse, nær'værelse, op'standelse, salig'gørelse, tak'sigelse, til'bedelse, ud'gydelse, vel'signelse*	*tilbedelse*
Groth (1895)		*mis'undelse, und'tagelse*	*undvigelse*
Poestion (efter 1896)		*til'bedelse*	
Dyrlund (1897)	*'undtagelse, 'undvigelse*	"præstesprog" : *hellig'gørelse,* ind'stiftelse, op'førelse, *retfærdig'gørelse, til'bedelse, ud'gydelse, øde'læggelse*	*misundelse*

førsteledstryk svarer til moderne dansk, men han har flere andetledstryk end nu, kun *hu'kommelse* er brugeligt nu.

Schulz og Baden har ingen oplysninger om substantiver afledt af verber.

Både Grundtvig og Broberg nævner flere ord med førsteledstryk; men kun de der af andre er nævnt med andetledstryk er opført i Tabel 27. Andetledstryk eller vaklen i ord der nu har førsteledstryk findes især hos Høysgaard, hvorimod eksemplerne hos Grundtvig, Bruun og Mikkelsen hovedsagelig er kirkelige ord (*ihukommelse, jordpåkastelse, opstandelse, saliggørelse, sønderknuselse, taksigelse, tilbedelse, velsignelse*). Mikkelsen nævner udtrykkelig at andetledstryk især findes i gejstligt sprog.

Stort set svarer ordene med førsteledstryk til moderne dansk, mens en del af ordene med andetledstryk afviger.

Det er naturligvis begrænset hvad man kan slutte af en sådan opstilling, bl.a. fordi materialets omfang er så forskelligt for de forskellige forfattere, og oftest meget lille. Det kan naturligvis også være helt tilfældigt hvornår et ord er nævnt første gang. De allerfleste af ordene er dokumenteret langt tidligere, blot uden trykangivelse, hvad der fremgår af etymologiske ordbøger, Ordbog over det danske Sprog (ODS) og fx Skautrup (1944), og i betragtning af at man i 17. årh. synes at have haft stærkere tendens til andetledstryk fx i trestavelsesord end nu, har de ord der i 18. og 19. årh. er noteret med andetledstryk sandsynligvis også haft det tidligere. (Dette forbehold gælder også for det følgende).

Dog kan man konstatere at der er en del ord der kommer igen, og når fx *hu'kommelse* findes både hos Høysgaard og Grundtvig, kan det tyde på at det har haft andetledstryk i hele perioden, mens Grundtvig fx har førsteledstryk i de fleste andre af de ord der hos Høysgaard enten har andetledstryk eller vakler (*adskillelse, omgængelse, oprindelse, tilståelse*, som derfor nok har skiftet tryk i mellemtiden). Men når kun Grundtvig og Bruun har en række kirkelige ord med andetledstryk (*vel'signelse* findes dog også hos Sander), så kan man ikke deraf slutte at de ikke fandtes før med dette tryk. Det tyder derimod på at det på dette tidspunkt (i firserne i 19. årh.) stort set kun er disse ord der endnu findes med andetledstryk; og når Bruun ingen eksempler har med førsteledstryk, er det simpelthen fordi han kun nævner undtagelser.

Tabel 28

Oversigt over sammensatte substantiver på *-ing*[137]

	Førsteledstryk	Andetledstryk	Vaklen
Høysgaard (1747)	'afbildning, 'afbrækning, 'afdeling, 'afhandlingen, 'aflæsning, 'afløsning, 'afmaling, 'afregning, *'anledning*, *'anmærkning*, 'indbildning, 'inddeling, 'indvending, 'udlænding	af'vigning	(1) *omveksling*, *oplysning* (2) *ansøgning*, undersøgning, *undervisning*
Baden (1799)		*forud'sætning*	
Sander (1808)		*grund'sætninger*	
„ (1814)	'medvirkning	*op'lysning*, *over'rumpling*, *vel'gerninger*	
Rask (1830)	'firskilling, 'luftstrømning, 'vejledning		
Strodtmann (1830)	'aflevering, i'hjelskydning		
Grundtvig (1880)	mange, herunder : *'ansøgning*, *'forudsætning*, *'grundsætning*, *'omveksling*, *'oplysning*, *'opmuntring*, *'overrumpling*, *'undervisning*, *'velgerning*, *'æresoprejsning*, *'åbenbaring*	efter'retning	
Broberg (1882)	*'anledning*, 'lovprisning, *'undervisning* (men →)	almuesunder'visningen	
Bruun (1885)	'mishandling, 'vanskabning	al'skabning	*æresoprejsning*, *åbenbaring*
Michelsen (1890)	*'anmærkning*, *'oplysning*, *'undervisning*, *'undskyldning*		*anledning*
Mikkelsen (1894)	*'undskyldning*		

[137] *Kursiv* angiver at ordet kommer igen hos flere forfattere.

Jespersen (1897-99)			"ældre sprog" : *oplysning, undervisning, åbenbaring*
Dyrlund (1897)		"præstesprog" : *op'muntring*	

Tabel 29

Oversigt over sammensatte substantiver på *-hed* afledt af adjektiver (mest adjektiver på *-ig*)[138]

	Førsteledstryk	Andetledstryk	Vaklen
Judichær (1671)			uretvished
Høysgaard[139] (1747)	'redebonhed, 'tvetydighed, *'uenighed, 'uforståelighed, 'urigtighed,* 'vellydenhed	al'mindelighed, for'sigtighed, om'stændelighed(er), u'lighed(en), *vidt'løftighed*	(1) *fuldkommenhed, nødvendighed* (2) *særdeleshed,* uvished, *ubehagelighed, utydelighed*
Sander (1808)		*nys'gerrighed*	
Høegh-Guldberg (1813)	'efterrettighederne		
Sander (1814)		*egen'sindighed,* e'lendighed, *fuld'kommenhed, høj'modighed,* lyk'salighed, med'lidenhed, om'hyggelighed, *sam'vittighed,* stand'haftighed, til'bøjeligheder, ubarm'hjertighed, vind'skibelighed	
Bøgh (1822)	'venskabelighed	*op'mærksomhed, barm'hjertighed,* u'heldighed	
Rask (1826-1830)	'overgivenhed	13 eksempler, herunder: *fuld'kommenhed, op'mærksomhed*	

[138] *Kursiv* angiver at ordet kommer igen hos flere forfattere.

[139] Hos Høysgaard betyder (1) "rettet til førsteledstryk i B", (2) "almindelig vaklen".

Strodtmann (1830)		ret'færdighed	
N.M.Petersen (1830)		*fuld'kommenhed*	
Thortsen (1833)		*barn'agtighed*, blu'færdighed, mand'haftighed, *ned'ladenhed, sam'vittighed, ud'holdenhed*, veder'styggelighed	
Mønster (1841)		*fuld'kommenhed*	
Levin (1844)		*fuld'kommenhed*	
Binzer (1845)		*fuld'kommenhed*	
Friðriksson (1857)		*fuld'kommenhed*	
Berg (1860)	*'ærgerrighed*		
Heckscher (1862)		*fuld'kommenhed*	
Broby (1864)		*fuld'kommenhed*	
Grundtvig (1880)	adskillige, herunder: *'barmhjertighed, 'egensindighed, 'fuldkommenhed,* 'hoffærdighed, *'højmodighed,* 'lemfældighed, *'ligegyldighed, 'lettroenhed, 'nedladenhed, 'nysgerrighed, 'påtrængenhed, 'udholdenhed,* 'velgørenhed, 'veltalenhed, *'vidtløftighed, 'ærgerrighed*	mange, herunder: Gudsbe'vidsthed, *nød'vendighed, op'mærksomhed, sær'deleshed, ube'hagelighed, u'enighed, ufor'ståelighed, u'rigtighed, u'tydelighed*	
Bruun (1885)		al'godhed, *barm'hjertighed, , op'mærksomhed,* vel'bårenhed, og (hyppigst) *ned'ladenhed*	
Michelsen (1890)	*'opmærksomhed* (?), 'seværdighed	u'høflighed, kold'blodighed	

Jessen (1891)		*barm'hjertighed, barn'agtighed,* frem'fusenhed, *fuld'kommenhed,* ked-'sommelighed, *let'troenhed, på'trængenhed,* ud-'førbarhed, u'videnhed[140]	
Mikkelsen (1894)		mis'tænksomhed, ube-'rygtethed, ube'skedenhed, uer'farenhed, ufor-'sagthed, ufor'skammethed, ufuld'kommenhed, und'selighed, und'værlighed, uord'holdenhed, van'artighed, van'kundighed	
Dyrlund (1897)		"præstesprog" : *lige'gyldighed*	

For afledningerne på *-ing* og *-hed* (se Tabel 28 og 29) er det ordene med andetledstryk der stort set svarer til moderne dansk (i modsætning til verbalafledningerne i Tabel 27). De svarer også til de tilgrundliggende adjektivers tryk undtagen *nys'gerrighed* hos Sander. Blandt ordene med førsteledstryk svarer også alle Høysgaards eksempler på *-ing* og 3 af eksemplerne på *-hed* til moderne dansk. Bergs og Grundtvigs eksempel *'ærgerrighed* er påfaldende, ligeledes flere af Grundtvigs øvrige eksempler med førsteledstryk og *Gudsbe'vidsthed* med andetledstryk. Grundtvig synes også at have sagt *'ærgerrig* (medmindre det er en trykfejl), mens han i *barm'hjertig, lem'fældig* og *hof'færdig* har tryk på andet led.[141]

I 19. århundrede omtales præfikserne *mis-, van-, sam-, und-, u-* normalt som trykstærke i substantiver, men der er en del undtagelser

[140] Det er ikke helt klart om Jessen mener at de har ens tryk.

[141] Han plejer i sin ordbog at gennemføre, at afledninger på *-hed* blot tilføjes som *-hed* når ordet har samme tryk som adjektivet, men ellers skrives helt ud, og i de anførte tilfælde skrives ordene helt ud. Men Grundtvig afviger også fra de fleste andre ved at have mange førsteledstryk i afledte adjektiver (se senere p. 367 og 369).

for ord på *-else* og *-hed*, fx *mis'undelse, mis'tænksomhed, van'kundighed, ufuld'kommenhed* (som bl.a. nævnes af Mikkelsen).[142]

2.1.6 Specielle kategorier og enkelte ord

Derudover finder man andetledstryk i nogle specielle klart afgrænsede mindre grupper og i nogle enkeltord.

(a) Bruun (1885) nævner spøgefulde og lydefterlignende (tit uigennemsigtige) dannelser som : *himpe'gimpe, hokus'pokus, ruskom-'snusk, skudder'mudder, kisse'linke, kruse'dulle, pusse'lanker, spirre'vip, hurlum'hej, stå'hej, sammen'surium, pakke'nelliker*, men gør opmærksom på at der også er enkelte med førsteledstryk som *'klingklang, 'miskmask, 'slidderladder* (nu vel snarere med ens tryk – det er især lydefterlignende ord med *i-a*). Jespersen (1897) nævner *himpe'gimpe, ruskom'snusk* og *spirre'vip,* og derudover *basse'ralle, mole'vitten* og *trumme'rum.*

(b) Både Bruun og Grundtvig nævner desuden en række eksempler på imperativiske dannelser; Grundtvig : *hug'af, spil'op, lev'vel, tag'fat, sving'om, skrub'af, luk'af, kør'ind, riv'af*, og desuden *stå'hej* (som ikke er imperativisk). Bruun nævner foruden Grundtvigs eksempler yderligere *rund'af, stik'af, tør'af, rivi'hjel, ryk'ind, pas'op, kør'sammen* og *skrab-'sammen.*

(c) En mindre gruppe er ord med adjektivisk forled (af forskellig oprindelse) : *skær'sommer* (nævnt af Bondesen (1853), Bruun (1885), Groth (1895)), *kær'minde* (Bruun), *grøn'ærter* (Grundtvig, Bruun, Michelsen og Jespersen), *rød'bede* (Grundtvig og Bruun), *grøn'langkål* (Mikkelsen), *skøn'jomfru* (Jespersen), samt ord med forleddet *al-* (Bruun) : *al'fader* (Grundtvig har *'alfader*), *al'godhed, al'skaber, al'styrer, al'visdom, al'vælde, al'verden* (*al'verden* også Jespersen). De sidste er kirkelige ord.

---

[142] Brink og Lund (1975, p. 529) har en række yderligere eksempler fra ældre sprog på andetledstryk i ord på *-else* : *anfægtelser, genfødelse, gengældelse, genkendelse, henrykkelse, omskiftelser, opfindelse, overvejelse, undvigelse.*

(d) Andre kirkelige ord : det i 2.1.5, p. 346 nævnte *helligtre-'kongersdag* og Bruuns eksempler *mortens'aften, nytårs'dag, jule'aften, påske'dag, pinse'dag* (som nu kun har dette tryk i forbindelser som *'første påske'dag*); *faste'lavn* (Grundtvig); *lang'fredag* (Mikkelsen); *skær'torsdag* (Groth (1895)).

(e) Endelig nogle enkeltord. Nogle almindelige sammensatte ord : *borg(e)'mester* (nævnt første gang af Levin (1844) og ofte senere, fx Claudi 1865, Jessen 1868, Möbius 1871), *rigs'daler* (Jespersen), *fjerding'år* (nævnt af Grundtvig, Bruun og Mikkelsen), *fjerding'vej* (Rask (1830), Grundtvig og Bruun), *spille'værk* (Grundtvig), *Gud'fader, Gud-'søn* (Thortsen (1833) og Bruun), *kæle'dægge* (Bruun); og nogle ord med efterstillet adjektiv : *mor'lille, barn'lille,* og *far'lil* (Bruun og Groth (1895)). *år'hundrede* nævnes af adskillige forfattere i 19. årh.

Dertil kommer en del uigennemsigtige ord : *kruse'mynte, peber-'mynte* (Grundtvig og Jespersen), *styr'volt, skarn'tyde, skær'mydsel, skær'slipper* (Grundtvig og Bruun), *ska'bilken, skabe'rak, skal'meje* (Grundtvig), *bomme'si, kål'rabi, skær'vindsel* (Bruun).

Desuden er der andetledstryk i de specielle ord for verdenshjørner : *syd'vest* etc. Det fremgår allerede af Arrebos Hexaëmeron, men nævnes af Bøgh (1822), Bruun (1885) og flere, og spillekort, fx *hjerter'dame* (hvis det skal opfattes som en sammensætning).

Endelig har stednavne meget hyppigt tryk på et senere led, især hvis førsteleddet selv er et stednavn eller en genitivsform. Det omtales første gang af Høysgaard (1747) med eksemplet *Køben'havn*. Bøgh (1822) nævner, foruden *Køben'havn*, også *Christians'havn, Frederiks-'hald* og *Rosen'dal*. Rask tilføjer *Born'holm, Kristians'stad, Frederiks'dal, Hofmans'gave* og *Aggers'hus*, Levin *Vest'indien*, Bruun flere endnu, herunder nogle afvigende fra almindelig brug nu : *Skander'borg*, og omvendt *'Graasten*. Bruun og Jespersen nævner *Norda'merika*.

2.2 Adjektiver

2.2.1 Sammensatte (og præfigerede) adjektiver uden suffiks

Sammensatte adjektiver forholder sig helt som substantiverne, og går normalt ind under den almindelige regel om førsteledstryk i tostavelsesord.

I 17. århundrede nævner Roskilde (1627) 5 adjektiver som eksempler på sin regel om førstestavelsestryk i tostavelsesord, og Kok nævner *glemsom*. Judichær har to tostavelsesadjektiver i listen over ord der vakler : *trofast* og "*rætviis*" (men det drejer sig sikkert om vers). De andre har ingen adjektiveksempler i deres regler. Men alle har eksempler i vers. Dog er antallet, bortset fra hos Arrebo, ret begrænset, men resultatet er klart. Forstavelsen *u-* står næsten altid i sænkning og er ikke regnet med i oversigterne. Iøvrigt er procenterne for – ⏑ lidt lavere for adjektiver end for substantiver, hos Arrebo 77 % og i 17. årh. iøvrigt 74 %. Men hvis man ser bort fra adjektiver med forstærkende forled, som er ret almindelige i det 17. århundredes poesi, og som jo nu normalt har ens tryk, samt fra ordet *tilfreds*, som nu har andetledstryk, bliver procenten for – ⏑ i vers omtrent som ved substantiver, for Arrebo 87 % (for substantiverne var det 91 %), for det 17. årh. iøvrigt bortset fra P. J. Roskilde 93 %. Roskilde har kun – ⏑, også i *kulsort*.

Førsteledstryk er også reglen i 18. og 19. århundrede. I 18. århundrede har Høysgaard flere eksempler. I 19. årh. er der eksempler hos Sander, Rask og Levin. Der nævnes aldrig nogen undtagelser.

Forstavelsen *u-* står dog stadig mest i sænkning i 18. årh. (men Høysgaard har eksemplet '*uvis*). I 19. årh. står den i hævning.

Trestavelses ord med bøjningsendelse, fx *trofaste*, omtales ikke i 17. århundrede. Kun nævner P. J. Roskilde *gavmilde* som eksempel på at der sker en omkastning i trestavelsesord, så man får formen ⏑ – ⏑ : men det er klart en regel for vers. Dette er i det hele taget den normale anvendelse af formen i vers. I teksterne fra 17. århundrede er der godt 70 tilfælde, men i digte med mulighed for daktyler anvendes i 17. årh. 4 af 12 eksempler som – ⏑ ⏑.

I 18. årh. har Høysgaard adskillige eksempler hvor accenterne viser tryk på første stavelse, og Schulz (1724) giver *skønsomme* som eksempel på førsteledstryk. I jambiske og trokæiske vers bruger man stadig disse ord som ⏑ – ⏑; men i vers der indeholder daktyler er der nu stor overvægt for at anvende ordene som daktyler.

I 19. årh. nævner grammatikerne adskillige eksempler på førsteledstryk : Sander (1808), Rask (1830), Levin (1844), Grundtvig (1880) og Broberg (1882); Bruun (1885) giver førsteledstryk som hovedregel (med 8 eksempler). I vers er der i 19. årh. stort flertal for anvendelsen som – ⏑ ⏑ i vers der indeholder daktyler (se Tabel 24, p. 150).

Adjektiver med tostavelses førsteled (fx *ærekær, underfuld* o.l.) og bøjninger af disse ord har også i 18. og 19. århundrede førsteledstryk. Sander har mange eksempler, men Abraham Møller (1781) en undtagelse : *første'født*.

Der er dog i hele perioden en tendens til andetledstryk i visse særlige typer (med særlig mange eksempler hos Bruun).

Det gælder for det første ord med *høj-* og *vel-* som førsteled (det drejer sig meget ofte om titler) : *høj'ædel* nævnes af Levin (1844), Möbius (1871), Bruun, Grundtvig og også Groth (1895); *vel'ædel* af Høysgaard og Bruun; *vel'båren* af Levin, Möbius, Bruun og Mikkelsen, mens Jessen (1868) vakler og Grundtvig har førsteledstryk; *vel'kommen* nævnes af Høysgaard, mens Rask (1830), Grundtvig og Broberg har førsteledstryk. Derudover har Bruun andetledstryk i *høj'båren, høj'fornem, høj'lovet, høj'lærd, højst'æret, højvel'båren* (Jessen 1868 vakler), og *vel'ædel*; Mikkelsen har *høj'salig, højst'æret,* og *højvel'båren,* mens Grundtvig har førsteledstryk i næsten alle disse ord.

Dernæst gælder det præsens participier, brugt som adjektiver: *al'vidende* anføres af Levin (1844), Jessen (1868), Grundtvig og Bruun. Bruun har desuden *al'seende, langtbort'liggende, med'lidende, ude'lukkende,* og vaklen i *angående, godgørende, godlidende, henrivende, nærværende,* (Høysgaard har *nær'værende*), *nødlidende, opløftende, overbærende, tilsyneladende, veltalende,* men disse ord har førsteledstryk hos Grundtvig, undtagen *al'vidende* og *med'lidende*; Mikkelsen og Groth har også *med'lidende.*

Man kan også finde enkelte præt. part. med andetledstryk : *grå-'hærdet* og *hen'given* (Bruun, mens Grundtvig igen har førsteledstryk).

Udover *al'vidende* er der også en vis tendens til svagt *al-*, fx hos Bruun *al'god, al'vis,* mens Grundtvig her har stærkt *'al-*.

Yderligere findes et par enkelte ord med andetledstryk : *år'vågen* hos Bruun og antagelig hos Baden, mens Høysgaard og Grundtvig har *'årvågen*; Sander har *ind'byrdes*.

Flere forfattere angiver dobbelttryk i forstærkende sammensætninger som *'pil'rådden, 'lud'doven*, og Jespersen nævner folkelige dannelser som *tumme'lumsk*.

2.2.2 Adjektiver med suffiks

2.2.2.1 Simple adjektiver med suffiks

Simple adjektiver med enstavelsesendelserne *-ig, -(e)lig, -bar, -som* behandles i hele perioden som almindelige tostavelsesord; også bøjede former bevarer førsteledstrykket.

Derimod vakler ord med tostavelses suffiks (fx *-agtig*) eller har tryk på suffikset. Trykforholdene i denne sidste type (med tostavelses suffiks) omtales i 17. århundrede kun én gang (Pontoppidan : *stor'agtig*), og man kan ikke slutte noget af vers.

I 18. årh. omtales typen udførligt af Høysgaard (1747). Han siger i § 489 :

> "Ingen Bag⁓øgning kan i rætte Enkelte Danske ord betage Stam⁓Vocalerne ål deres Tone⁓hold, undtagen *inde, dómelig* og *sómelig*, og det uden tvivl ved misbrug";

og han har i teksten *spar'sommelig* og *gud'dommelig* med tryk på anden stavelse. Desuden siger han i § 487 :

> "Af Trè⁓stàvelses⁓ord paa *agtig, haftig, færdig,* eller *voren*, dúer endêl intet i Vers, og de flèste ere ikke gandske accurate, saas: *bårnàgtig, knàrvòren* &c."

Det må betyde at de (ligesom *forstaden*, der omtales på samme måde) har hovedtryk på første og bitryk på anden stavelse, hvad der også fremgår af accenterne. I teksten har han desuden "*tjènstàgtig*" og

"*nàràgtig*" med førsteledstryk; men når han i § 487 skriver "endêl", må det betyde at der er andre ord af denne type der har andetledstryk. Der er ikke andre eksempler.

I 19. århundrede omtales de komplekse suffikser på *-ig* af mange grammatikere. Rask (1830) giver eksemplerne *fred'sommelig* og *ejen'dommelig*, men Bøgh (1822) har *'venskabelig* og Thortsen (1833) siger at *mandhaftig* vakler; Wilster (1834) har *viden'skabelig* og Claudi (1865) skriver at *-haftig* har andetledstryk, Bruun (1885) nævner som trykstærke suffikser *-haftig, -sommelig* og *-barlig*, Grundtvig yderligere *-dommelig*, Kr. Mikkelsen *-fældig, -færdig, -haftig, -sommelig* (*-fældig* og *-færdig* kan dog næppe kaldes suffikser).

Suffikset -agtig

Desuden omtaler de fleste *-agtig*, ofte som en endelse der kan være både stærk og svag, med mange eksempler. Bruun (1885) og Kr. Mikkelsen (1894) giver regler for fordelingen; men det er ikke helt de samme regler, og ingen af dem er dækkende. Først Brøndum-Nielsen (1917) har givet regler der er mere overbevisende. I tilslutning til de svenske forskere Fr. Tamm og A. Noreen opstiller han tre grupper af ord med *-agtig* :

A. "Attribuerende adjektiver", hvor *-agtig* betyder "kendetegnet ved, forsynet med" o.l., fx *livagtig, nøjagtig,*

B. "Tendensadjektiver", hvor betydningen er "tilbøjelig til", fx *løgnagtig, tjenstagtig*; og

C. "Lighedsadjektiver", hvor betydningen er "havende lighed med", fx *feberagtig, læderagtig, barnagtig*.

Gruppe A og B har tryk på *-agtig*, Gruppe C har tryk på stammen, men med visse undtagelser, nemlig *barn'agtig, nar'agtig, skalk'agtig, skarn'agtig, svin'agtig, tyv'agtig, kvind'agtig, kramp'agtig*, med vaklende tryk i *pøbelagtig* og *slyngelagtig*. I 15. århundrede var gruppe A og tildels B dominerende, men gruppe C sjældnere; og især manglede typen med substantiv som forled. Brøndum-Nielsen antager at størstedelen af ordene i gruppe A og B er lånt fra nedertysk med denne betoning, mens gruppe C er senere og meget produktiv nu. Når visse ord i gruppe C (næsten alle med negativ betydning) har fået andetledstryk, kan

det bero på påvirkning fra ord som *svig'agtig, løgn'agtig, splid'agtig* o.l. i gruppe B.

Ser man på eksemplerne (Tabel 30) ud fra denne beskrivelse, viser det sig at type A og B er eksemplificeret fra det 18. årh., alle med tryk på *-agtig*, undtagen hos Høysgaard *'tjenstagtig*. I 19. årh. har Rask (1830) *tjenst'agtig, nøj'agtig, fordel'agtig*, Sander *del'agtige* (1808), J. Jensen (1833) *var'agtig*, N. M. Petersen (1837) *del'agtig*, Levin (1844), Binzer (1845) *nøj'agtig*, Heckscher (1862), Broby (1864) og Jessen (1868) *liv'agtig*, Möbius (1871) *nøj'agtig, liv'agtig*; Grundtvig (1880) har mange eksempler med trykstærkt *-agtig*, de fleste dokumenteret for første gang, fx *blød'agtig, løgn'agtig, skab'agtig*. Bruun (1885) har de samme samt *splid'agtig, del'agtig* og vaklen i *sladderagtig*, Mikkelsen (1894) har 11 eksempler på gruppe A og B med andetledstryk, men vaklen i *storagtig*.

Tabel 30 a

Trykplacering i adjektiver med suffikset *-agtig* svarende til Brøndum-Nielsens klasser A og B[143]

	Rodtryk	Suffikstryk	Vaklen
Pontoppidan (1668)		*stor'agtig*	
Schulz (1721)	*'løgnagtig, 'varagtig*[144]		
Høysgaard (1747)	*'tjenstagtig*		
Sander (1808)		*del'agtig, nøj'agtig*	
Rask (1826-1830)		*fordel'agtig, nøj'agtig, tjenst'agtig*	
N. M. Petersen (1830)		*del'agtig, nøj'agtig*	
J. Jensen (1833)		*var'agtig*	

[143] *Kursiv* angiver at ordet kommer igen hos flere forfattere.

[144] Fortolkningen er usikker.

Mønster (1841)		*nøj'agtig*	
Levin (1844)		*liv'agtig, nøj'agtig*	
Binzer (1845)		*nøj'agtig*	
Heckscher (1862)		*nøj'agtig*	
Broby (1864)		*liv'agtig*	
Jessen (1868-1891)		*liv'agtig*	
Möbius (1871)		*liv'agtig, nøj'agtig, stor'agtig*	
Grundtvig (1880)	'meddelagtig, *'storagtig*	20 eksempler, herunder: *løgn'agtig*, skab'agtig, *splid'agtig, tjenst'agtig, var'agtig*	*kludderagtig*, krampagtig, *sladderagtig, sludderagtig*[145]
Bruun (1885)	*'storagtig*	*del'agtig, liv'agtig, nøj'agtig, splid'agtig*	*sladderagtig*
Mikkelsen (1894)		dril'agtig, *fordel'agtig, kludder'agtig, løgn'agtig, nøj'agtig, sladder'agtig, sludder'agtig, tjenst'agtig*, vred'agtig	*storagtig*
Groth (1895)		*del'agtig*	

Type C findes hos Høysgaard (1747), med det forventede tryk på første led : *'barnagtig, 'naragtig*, men hos Baden (1799) *feber'agtig* med andetledstryk, hos Grundtvig (1880) dog *'feberagtig* (det kunne eventuelt regnes til B). Levin (1844) har det forventede førsteledstryk i *'jordagtig* og *'saltagtig* og siger at *'barnagtig* er bedre end *barn'agtig*. Claudi (1865) *'grønagtig*, men akcentforskydningen i *kvind'agtig*, Hommel (1868-69) *pøbel'agtig*, Möbius (1871) har *'jordagtig* (og uden akcentforskydning : *'naragtig* og *'barnagtig*). Grundtvig har ca. 100 ek-

[145] Disse 4 er rettet fra første- til andetledstryk i 1882.

sempler på gruppe C med førsteledstryk, men akcentforskydning i *barn'agtig, kvind'agtig, nar'agtig, pøbel'agtig, skalk'agtig, skarn'agtig, svin'agtig, tyv'agtig,* dog ikke i *'krampagtig* (skønt det vel snarere hører til gruppe A eller B). Broberg har *'pøbelagtig*, Bruun har *'abeagtig, 'fæagtig, 'glasagtig, 'kæltringeagtig, pappe'gøjeagtig, 'rundagtig* og *'salt-agtig*, med akcentforskydning i *barn'agtig* og *tyv'agtig* (*tyv'agtig* kan måske også regnes til type B). Jessen (1891) og Groth (1895) har *barn'agtig*. Mikkelsen har 20 eksempler på gruppe C med førsteledstryk, men *barn'agtig* og *nar'agtig* med akcentforskydning.

Tabel 30 b

Trykplacering i adjektiver med suffikset *-agtig* svarende til Brøndum-Nielsens klasse C[146]

	Rodtryk	Suffikstryk	Vaklen
Høysgaard (1747)	*'barnagtig, 'naragtig*		
Baden (1785)		*feber'agtig*	
Thortsen (1833)		*barn'agtig*	
Levin (1844)	*'barnagtig, 'jordagtig, 'saltagtig*		
Claudi (1865)	*'grønagtig*	*kvind'agtig*	
Hommel (1868-69)		*pøbel'agtig, fabel'agtig*	
Möbius (1871)	*'barnagtig, 'jordagtig, 'naragtig*		
Grundtvig (1880)	ca. 100 eksempler, herunder: 'benagtig, *'feberagtig*	29 eksempler, herunder: *barn'agtig, fabel-'agtig, kvind'agtig, nar-'agtig, pøbel'agtig,* skalk'agtig, skarn'ag-tig, svin'agtig, *tyv'ag-tig*	
Broberg (1882)	*'pøbelagtig*		

[146] *Kursiv* angiver at ordet kommer igen hos flere forfattere.

Bruun (1885)	'abeagtig, 'fæagtig, 'glasagtig, 'kæltringeagtig, pape'gøjeagtig, 'rundagtig, *'saltagtig*	*barn'agtig, tyv'agtig*	*fabelagtig, pøbelagtig*
Jessen (1891)		*barn'agtig*	slyngelagtig
Mikkelsen (1894)	20 eksempler, herunder: *'grønagtig, 'jordagtig, 'saltagtig*	*barn'agtig, nar'agtig, pøbel'agtig*	
Groth (1895)		*barn'agtig*	

Sladderagtig (gruppe B) omtaler Brøndum-Nielsen som vaklende; Mikkelsen har *sladder'agtig*, mens Grundtvig og Bruun vakler. *Fabelagtig* (gruppe A, men nu snarere fortolket som gruppe C) har Hommel (1868-69) og Grundtvig med andetledstryk, mens Bruun vakler.

N. M. Petersen siger generelt at *-agtig* har hovedtryk og nævner som eksempel *nøj'agtig*.

Stort set støtter grammatikernes udtalelser altså Brøndum-Nielsens fremstilling : Ganske vist har Høysgaard og Baden især eksempler på gruppe C (Høysgaard (1747) *'barnagtig, 'naragtig*, Baden (1799) *feber'agtig*); Høysgaard har dog også *'tjenstagtig*, men eksemplerne er få. N. M. Petersen (1837) siger generelt at *-'agtig* har hovedtryk og nævner som eksempel *nøj'agtig*. Levin (1844), Claudi (1865) og Möbius (1871) har eksempler på flere typer, men både Binzer (1845), Möbius og Claudi omtaler tryk på *-agtig* som det normale (dvs. de kan ikke have mange eksempler på gruppe C). Senere grammatikere (Grundtvig og Bruun) har betydelig flere eksempler på gruppe C, og de har næsten alle førsteledstryk. Desuden findes trykforskydningen i *barnagtig* ikke hos Høysgaard og Möbius og kun tøvende hos Levin, men gennemført hos Bruun og Grundtvig; trykforskydning i *naragtig* findes ikke hos Høysgaard og Möbius, men hos Grundtvig foruden flere andre, og Grundtvig har næsten alle de undtagelser i gruppe C med andetledstryk som nævnes hos Brøndum-Nielsen. Groth (1895) giver andetledstryk som regel med eksemplerne *barn'agtig* og *del'agtig*. If. Aage Hansen (1943, p. 66) har man endnu i sjællandsk *'barnav?ti* og *'narav?ti*.

2.2.2.2 Sammensatte adjektiver med suffiks

Det drejer sig især om endelserne *-ig, -lig, -elig, -bar* og *-som*. En meget stor del af disse adjektiver har i hele perioden og også nu tryk på andet led. Høysgaard giver den regel at endelsen *-elig* medfører andetledstryk (§ 491), og denne regel gentages af flere senere og er stadig gyldig (undtagelser er meget sjældne).

Bruun (1885) har ret udførlige regler om tryk i sammensatte adjektiver. Han gentager reglen om *-elig*, men nævner at *indtagelig* og *overkommelig* vakler (de har nu andetledstryk). Desuden gives som hovedregel at ord på *-ig, -lig, -som* med enstavelsesforled har andetledstryk, dog undtager han :

(1) ord med talord som første led (fx. *'firhændig*);

(2) ord med *af-* og *fuld-* som førsteled;

(3) ord hvis sidste led er : *-formig, -hellig, -kyndig, -pligtig, -sidig, -sottig, -stridig, -tidig, -varig, -vendig* og *-villig*; dog har følgende andetledstryk : *lær'villig, gen'stridig, nød'vendig,* og *tjenst'villig* (denne regel stemmer med akcentuationen nu, undtagen at *lærvillig* har førsteledstryk og at Brink og Lund (1975) har fundet nogle eksempler med trykstærkt *-kyndig* i ældre tid (*lov'kyndig, sag'kyndig*));

(4) endelig har han førsteledstryk i *'blodtørstig, 'nysgerrig, 'skatskyldig, 'vellystig* (som nu), samt (imod nutidigt tryk) i *'hovmodig, 'ihærdig, 'seværdig* og *'slagfærdig*.

Når første led i sammensætninger er et flerstavelsesord er der derimod normalt førsteledstryk, med undtagelse af 11 eksempler der stemmer med nutidigt tryk (bortset fra *hæder'værdig* og *ˌneder'drægtig* (det sidste kan dog også nu have andetledstryk)). Når endelsen *-ig* eller *-elig* føjes til et sammensat substantiv eller verbum taler Bruun ikke om et sammensat adjektiv, men et afledt, fx. *sædvanlig*. De har andetledstryk uanset stavelsetal, fx. *even'tyrlig, sæd'vanlig*.[147]

---

[147] Den stærkere tendens til andetledstryk ved enstavelses forled end ved flerstavelses forled omtales også af Aage Hansen (1943); men ellers har man senere især lagt vægt på at uigennemsigtige sammensætninger har andet-

Man finder hos de ældre grammatikere en mængde eksempler på denne ordtype, især i 19. århundrede, men der er dog nogle eksempler allerede i 17. årh. (se Kapitel II). Typen omtales første gang hos Ravn (1649), der nævner *sam'drægtig* og *van'artig* som eksempler på akcent på anden stavelse ord med visse partikler, men Kok (ca. 1660) nævner *'vanvittig* og *'vrangvillig*. Pontoppidan (1668) har som eksempler på akcent på anden stavelse ord med stort set de samme partikler som Ravn : *sam'drægtig, sam'tydig, sand'skyldig, stor'modig, sur'fittig* og *vel'villig*. Judichær (1671) omtaler *mis'kundig* og *hov'modig* og nævner *alvorlig* blandt ord der vakler.[148]

Man kan ikke slutte noget fra jambiske og trokæiske vers, men i vers der indeholder daktyler står adjektiver på *-ig* aldrig som daktyler i det 17. og 18. årh., mens adjektiver på svagt *-e* gør det i 4 af 14 eksempler i det 17. årh. og i 30 af 38 eksempler i det 18. og 19. årh. (se Tabel 24 p. 150 i Kapitel III).

I 18. årh. har Schulz (1724) med førsteledstryk : *'misgunstig* og muligvis, men usikkert, *'sandfærdig*.

Høysgaard (1747) har 3 eksempler på sin regel om andetledstryk foran *-elig* : *e'vindelig, mis'kundelig, æ'druelig*, og i teksten *al'mindelig, an'tagelig, om'hyggelig, på'følgelig*; men *fuldkommelig* vakler, *'tilstrækkelig* har mest førstestavelsesakcent, og *'fraskillelig* og *'udtrykkelig* er rettet i B. *'eftertrykkelig* har førsteledsakcent. Senere forfattere har ingen afvigelser fra andetledstryk foran *-elig*, undtagen Grundtvig : *'øjeblikkelig*, som dog kan være en trykfejl.

Høysgaard har med andetledstryk : *al'vorlig, tål'modig, ad'skillig*,[149] og vistnok med andetledstryk *liv'salig*. Derimod har han førsteledstryk i *'tvetydig*, og flere eksempler med førsteledstryk mod moderne dansk (se Tabel 31).

---

ledstryk (cf. Diderichsen (1962) og Aage Hansen (1943)). Det er i overensstemmelse med Bruuns undtagelse (3), idet ord på *-pligtig, -kyndig* er ret gennemsigtige. Der er dog også adskillige gennemsigtige ord der har andetledstryk (fx. *gud'frygtig* etc.).

[148] men *al'vorlig* har andetledstryk hos 11 senere forfattere (de er ikke anført i Tabel 31).

[149] men i Anhang har han *'adskillig* og ligeledes *'almægtig*.

A. Møller (1781) *al'vorlig, hof'færdig, sæd'vanlig* og *tilfor'ladelig.*

Baden (1799) har *ad'skillig, al'mægtig, al'vorlig, an'dægtig, ar'bejdsom, e'lendig, en'drægtig, gud'frygtig, hov'modig, let'sindig, nys'gerrig* (og muligvis *ad'stadig, fri'modig* og *mis'modig*).

I 19. årh. finder man hos Sander (1814) *al'mægtig, dum'dristig, ret'færdig, ædel'modig,* men *'arbejdsom, 'tvivlrådig.* Bøgh (1822) nævner *op'mærksom* og *barm'hjertig.* Rask (1826 og 1830) har ca. 30 eksempler, som alle stemmer med nuværende brug undtagen *van'artig* og *overna'turlig* og antagelig *'godmodige* (accenterne i *"gódmódige"* kan være kvalitetstegn for vokalen; men fynsk har tryk på *god-*, og Grundtvig og Broberg har også *'godmodig*).

Typen sammensatte adjektiver med suffiks omtales hyppigt hos senere forfattere i det 19. århundrede : N. M. Petersen (1830), Thortsen (1833), J. Jensen (1833), Wilster (1833), Birch (1835), Levin (1844), Binzer (1845), Greif (1846), Friðriksson (1857), Heckscher (1862), Broby (1864), Berg (1860), Möbius (1871), Grundtvig (1880), Broberg (1882), Bruun (1885), Michelsen (1890), Jessen (1891), Mikkelsen (1894), Groth (1895), Poestion (efter 1896) og Dyrlund (1897). De fleste har ret få eksempler, men Möbius har 16 eksempler, Broberg over 40, Bruun over 60, Mikkelsen ca. 20 og Grundtvig over 200.

I de allerfleste eksempler stemmer akcentuationen overens med nutidig brug men der er også en del afvigelser.

Der er kun enkelte tilfælde med andetledstryk, hvor man nu har førsteledstryk : det gælder Ravn (1649) *van'artig* og Pontoppidan (1668) *vel'villig*[150], Baden (1785) *nys'gerrig*, Sander (1808), Jessen (1891) og Groth (1895) *lang'varig*, Rask (1830) *overna'turlig*, Wilster (1834) *van'artig, van'hellige, skin'hellige* (men *'vanhellig, 'skinhellig*), Bruun (1885) *hævn'gerrig* og *lær'villig*; Ravn (1649), Rask (1830), Grundtvig (1882), Bruun (1885) og Mikkelsen (1894)[151] : *van'artig*; Grundtvig *vel'byrdig* (nu vaklen) og Mikkelsen eventuelt *bered'villig*; Groth (1895) *van'artig* og *hævn'gerrig.*

---

[150] Pontoppidans andre eksempler på afvigende andetledstryk er ord der ikke bruges mere.

[151] og endnu Diderichsen 1962.

Men der er langt flere eksempler hvor man tidligere finder førsteledstryk men nu andetledstryk. Grundtvig har fx førsteledstryk i en række adjektiver der nu vakler, dels i ord der nu overvejende har andetledstryk : *'afhængig, 'afmægtig, 'egensindig, 'genstridig, 'tjenstivrig, 'vemodig*, dels i ord der også nu overvejende har førsteledstryk : *'fuldstændig, 'ligegyldig, 'mismodig, 'mistrøstig, 'overstadig, 'righoldig, 'snarrådig, 'tvivlrådig* (Broberg har *'ligegyldig*, Mikkelsen har *fuld'stændig*) og i mange hvor andre ældre har andetledstryk (se Tabel 31).

Bruun skelner mellem *'enfoldig* og *en'foldig* efter betydningen. Grundtvig anfører også begge former.

Tabel 31

Sammensatte adjektiver med suffiks[152]

	Førsteledstryk	Andetledstryk	Vaklen
Ravn (1649)		van'artig	
Pontoppidan (1665)		vel'villig	
Judichær (1671)		*hov'modig*	alvorlig[153]
Schulz (1724)	'misgunstig		

[152] Ord med førsteledstryk nævnes i denne tabel i modsætning til tidligere tabeller kun hvor trykket afviger fra moderne dansk, eller hvor andre i de undersøgte tekster har andetledstryk afvigende fra nu, og ord med andetledstryk nævnes kun hvor andre (nu eller i de undersøgte tekster) har førsteledstryk eller vaklen, da eksempler både med førsteledstryk og (især) med andetledstryk iøvrigt er talrige (fx ord som *'sagkyndig, 'fremtidig* eller ord på *-elig* som *på'lidelig, til'bøjelig*).

Kursiv bruges i denne tabel kun i ord der kommer flere gange med førsteledstryk.

[153] *alvorlig* har andetledstryk hos 11 senere forfattere (de er ikke anført i tabellen).

Høysgaard[154] (1747)	'almægtig, 'ansvarlig, 'eftertrykkelig, 'enfoldig, 'lemfældig, 'mærkværdig, 'nødvendig, 'selvstændig, 'tilstrækkelig, 'udførlig, '*vidtløftig*, 'vilkårlig	liv'salig, om'hyggelig, tål'modig	(1) mangfoldig, omstændelig, udtrykkelig (2) fuldkommelig, fraskillelig, adskillig, overflødig
Baden (1785/1789)		al'mægtig, ar'bejdsom, *hov'modig*, mis'modig, mis'troisk, nys'gerrig	
Tode (1797)	'overdådig		
Sander (1808)		al'mægtig, *lang'varig*	
Sander (1814)	'arbejdsom, 'undselig	dum'dristig	
Bøgh (1822)	'venskabelig		
Rask (1826-1830)	'*godmodig*, '*langvarig*	mærk'værdig, nød'vendig, overna'turlig, sand'færdig, u'middelbart, und'selige, van'artig, ven'skabelig, vil'kårlig	
Thortsen (1833)			genfindelig
Wilster (1833)	'skinhellig, 'vanhellig	efter'trykkelig, skin'hellige, van'artig, van'hellige	
Birch (1835)	'*afhængig*		
Levin (1844)		sand'færdig	
Berg (1860)	'vederhæftig		
Jessen (1868)			almægtig, sandfærdig[140]
" (1891)		*lang'varig*, mang'foldig, und'selig[140]	

[154] Hos Høysgaard betyder (1) "rettet til førsteledstryk i B", (2) "almindelig vaklen". Da Høysgaard ofte har flere eksempler af samme ord med forskellige bøjningsformer, og det ikke synes at have betydning for trykket, anføres kun ubøjet form.

Möbius (1871)		30 eksempler, herunder: mang'foldig, mærk'værdig, nød-'vendige, sand'færdige	
Grundtvig[155] (1880)	*'afhængig*, *'afmægtig*, 'afsindig, 'dumdristig, 'eftertænksom, 'egensindig, 'fuldstændig, 'genstridig, *'godmodig*, *'hovmodig*,'hæderværdig, *'hævngerrig*, 'højmodig, *'ihærdig*, 'langmodig, *'langvarig*, 'mismodig, 'mistroisk, 'mistrøstig, 'nysgerrig, 'omtænksom, 'opsætsig, 'selvfølgelig, *'seværdig*, *'slagfærdig*, *'snakkesalig*, 'tjenstivrig, 'tungsindig, 'velvillig, 'vemodig, *'vidtløftig*, *'ærgerrig*, 'øjeblikkelig, 'ømtålig, 'åbenhjertig	ad'skillig, af'fældig, al'mægtig, an'svarlig, ar'bejdsom, efter-'trykkelig, lem'fældig, lær'villig, mang-'foldig, med'delsom, mærk'værdig, neder-'drægtig, nød'vendig, om'stændelig, over-'dådig, over'flødig, sand'færdig, selv-'stændig, til'strækkelig, straf'værdig, ud-'trykkelig, ud'førlig, van'artig, veder'hæftig, vel'byrdig, ven-'skabelig, vil'kårlig	
Broberg (1882)	'affældig, *'afmægtig*, *'godmodig*, *'hovmodig*, *'ihærdig*, *'ærgerrig*	mærk'værdig, nød-'vendig	
Bruun (1885)	*'afhængig*, *'hovmodig*, *'ihærdig*, 'overnaturlig, *'seværdig*, *'slagfærdig*,*'snakkesalig*	ar'bejdsom, bered-'villig, dum'dristig, en'foldig, fuld'stændig, gen'stridig, hæder'værdig, *hævn-'gerrig*, lem'fældig, lær'villig, mang'foldig, neder'drægtig, nød'vendig, over'dådig, over'flødig, ud-'trykkelig, und'selig, *vidt'løftig*, vil'kårlig, åben'hjertig	meddelsom, eftertænksom

[155] Der er et særligt problem med Grundtvigs eksempler, idet han i sin ordbog kun angiver andetledstryk ved accent, dvs. at nogle af de eksempler hvor fraværet af trykstreg egentlig skulle betyde førsteledstryk simpelthen kan være trykfejl; men flere af de eksempler der nævnes i listen ovenfor findes også hos andre forfattere, hvad der taler imod trykfejl.

Michelsen (1890)		fuld'stændig, mærk-'værdig, nød'vendig, over'flødig, åben-'hjertig	opmærksom
Mikkelsen (1894)		af'fældig, fuld'stændig, und'selig, van-'artig	*godmodig*, åbenhjertig
Groth (1895)	*'hovmodig*	*hævn'gerrig, lang'varig*, van'artig	
Poestion (efter1896)			frimodig, beredvillig
Dyrlund (1897)	*'hævngerrig, 'langvarig*		frimodig, tilbedelsesværdig

Det er påfaldende at afvigelserne fra nutidsdansk næsten udelukkende viser flere førsteledstryk i ældre tid. Det står i modsætning til udviklingen ved de sammensatte verbalafledte substantiver på *-else* og udviklingen af verberne (se nedenfor).

Men da Tabel 31 kun omfatter ord der er fundet med afvigende tryk, afspejler den ikke den faktiske fordeling af første- og andetledstryk. Hvad grammatikerne nævner kan være tilfældigt, men Grundtvigs ordbog viser stærk overvægt for andetledstryk (160 eksempler af godt 200) og det samme gælder Michelsens tekst (26 af 39). I Sanders tekst er der også overvægt for andetledstryk, mens der er overvægt i Høysgaards tekst for førsteledstryk.

2.2.3 Præfikset *u-* ved adjektiver[156]

2.2.3.1 u- *ved adjektiver uden suffiks*

Der er i 17. årh. få eksempler på forekomst af præfikset *u-* ved adjektiver uden suffiks, men Pontoppidans og Ravns eksempler tyder på svagt *u-* (se Tabel 32), og Syv har i et af sine digte en række tostavede adjektiver med *u-* i sænkning.

Senere er der langt flere eksempler på *'u-* med stærktryk, dog med nogle undtagelser, især i ord med en yderligere forstavelse samt i præ-

[156] I tabellerne for *u-* ved adjektiver er (bortset fra Grundtvig) alle eksempler taget med og opdelt efter ordtyper.

sens participier (dog har Høysgaard førsteledstryk i flere ord af denne type der hos senere har andetledstryk) – men disse ord har nu igen stort set førsteledstryk, fx *'ubekendt, 'umælende.*

Sander nævner *u-* blandt betonede forstavelser, men han har flest eksempler på ubetonet *u-*. Broberg, Bruun og Mikkelsen skriver udtrykkeligt at *u-* har tryk i disse tilfælde, men Bruun og Grundtvig har en mængde eksempler med trykstærkt *u-* (se iøvrigt Tabel 32).[157]

Tabel 32

Præfikset *u-* ved adjektiver uden suffiks, herunder participier[158]

	Præfikstryk	Rodtryk	Vaklen
Ravn (1649)		*u'tvungen*	
Pontoppidan (1668)		*u'fri, u'hjemlet, u'lærd*	
Judichær (1671)			*umild*
Høysgaard[159] (1747)	*'ubekendt,* 'ubrudt, *'uerfaren,* 'uforandret, 'uformærket, *'uindskrænket,* 'ulærd 'umage, *'umælende,* 'uparret, 'ustrøgen, *'utvungen, 'uvis, 'uregelret*		(1) *uagtet* (2) *uanset, ubunden, ufornødent, ufuldkommen, ulig, ulige*
Sander (1808)	'useete	*ube'kendtes, ube'lønnede, ube'mærkte*	
" (1814)	*'ubemærket,* 'ugrundet, 'uplettet	*ube'kendt, u'hindret, u'straffet*	

[157] Brink og Lund (1975, p. 527) nævner fra ældre tid *u'anet* og *u'banet*.

[158] *Kursiv* angiver at ordet kommer igen hos flere forfattere.

[159] Hos Høysgaard betyder (1) "rettet til præfikstryk i B", (2) "almindelig vaklen".

Rask (1830)	'ufarvet, 'ugjort, *'uhindret, 'uhyre, 'ulig,* 'ujævn, *'usikker,* 'utidig, *'uvist*	*ube'kendt, u'regelret*	
Thortsen (1833)	*'ubevidstere,* 'uvis		*ulærdeste*
Möbius (1871)	*'ubevidst,* 'ufortøvet, *'uvis*	*u'agtet, u'sikker*	
Grundtvig[160] (1880)	mange, herunder: *'uanset, 'ubelønnet, 'ubemærket, 'ubunden, 'ufornøden, 'ufri, 'ufuldkommen, 'uhindret, 'uhjemlet, 'uhyre, 'ulige,'ulærd, 'umild, 'uopdragen, 'usikker, 'ustraffet, 'utilfredsstillende, 'uvedkommende*	uaf'vidende, *u'agtet, uer'faren,* ufor'muende, *ufor'skammet, ufor'talt, ufor'varende, u'gæstfri,* u'høvisk, u'krigersk, *u'mælende, u'vidende*	
Broberg (1882)		*u'agtet*	
Bruun (1885)	regel; eks.: *'uafbrudt, 'ubestemt, 'uerfaren, 'ufortalt, 'ufuldkommen,* 'ugavmild, *'ugæstfri,* 'usammenhængende, *'uhindret,* 'uimodsagt, *'uindskrænket,* 'umalet, *'uopdragen, 'usund,* 'uædel	*u'mælende, u'vidende*	*uhyre*
Michelsen (1890)	*'uafbrudt,* 'uberettiget, *'ubestemt,* 'uforfærdet, 'uforstyrret, 'upassende, *'usund*		
Jessen (1891)		*u'mælende, uved'kommende, u'vidende*[140]	
Mikkelsen (1894)	regel; eks.: 'uafgjort, *'ubekendt,* 'uberygtet, 'ubeskeden, 'ublu, 'uforsagt, *'ufuldkommen,* 'uindviet, 'uoverlagt, *'usikker,* 'uventet	*u'agtet, uer'faren, ufor'skammet, ufor'varende, u'mælende, uop'dragen, util'fredsstillende, u'vidende*	
Poestion (efter 1896)			*uopdragen*

[160] Grundtvig har præfikstryk i alle de ord hvor andre har rodtryk, bortset fra de udtrykkeligt nævnte under Grundtvig.

2.2.3.2 u- *ved adjektiver med suffiks*

a) simple adjektiver med suffiks (typen *uheldig*)

Fra det 17. århundrede har man ikke mange eksempler, men de fleste har svagt *u-*. Ravn siger helt generelt at *u-* er svagt, men har ingen eksempler. Judichær har *u'rolig*, Pontoppidan *u'heldig*, *u'lykkelig* og *u'mådelig*, Gerner *u'nyttig*, men Kok *'uskyldig*.

I 18. årh. finder man mange eksempler hos Høysgaard. Han har trykstærkt *u-* eller vaklen i de kortere trestavelsesord, men større tendens til svagt *u-* i længere ord (se Tabel 33).

I 19. årh. er der eksempler hos mange grammatikere, så at sige alle med svagt *u-*, med kun få undtagelser, fx *'uartig* (Berg 1860). De følgende har kun eksempler med andetledstryk indtil Grundtvig og Bruun (1885) (se Tabel 33).

Tabel 33

Præfikset *u-* i simple adjektiver med suffiks[161]

	Præfikstryk	Rodtryk	Vaklen
Judichær (1671)		*u'rolig*	
Pontoppidan (1668)		*u'heldig*, *u'lykkelig*, u'mådelig	
Gerner (1690)		*u'nyttig*	
Kok (ca. 1660)	*'uskyldig*		
Høysgaard[162] (1747)	*'ubillig*, 'ubrugelig, *'umærkelig*, *'unyttig*, *'urigtig*	u'bindelig, *u'middelbar*, u'ordentlig, u'sporlig	(1) *uegentlig*, *umiddelbar*, *umulig*, uskikkelig, *ustadige*, *utallig* (2) *ulæselig*, *urimelig*

[161] *Kursiv* angiver at ordet kommer igen hos flere forfattere.

[162] Hos Høysgaard betyder (1) "rettet til præfikstryk i B", (2) "almindelig vaklen".

Sander (1808)	*'uskønsom*	u'dødelige, *u'lykkelig(e)*, u'sigelig, uskat'terlige	
" (1814)		*u'agtsomme, u'heldig(e)*, u'lovlig, *u'nyttigt, u'skyldig(e), u'skønsomme*	
Bøgh (1822)		*u'heldig, u'lykkelig, u'villig*	
Rask (1830)	*'utidig*	*u'endelig, u'middelbar, u'mulig*, u'nævnelig, u'salige, *u'synlige, u'tallige*	
N. M. Petersen (1830)		*u'artig, u'følsom, u'heldig, u'ærlig*	
Thortsen (1833)		*u'agtsom, u'artig, u'brugbar, u'rolig*	
Wilster (1833)		*u'heldig*	
Mønster (1841)		*u'heldig*	
Meier (1843)		*u'skyldig*	
Levin (1844)		*u'agtsom, u'artig, u'brugbar, u'heldig, u'rolig*	
Friðriksson (1857)		*u'artig, u'heldig*	
Berg (1860)	*'uartig*		
Broby (1864)		*u'heldig*	
Claudi (1865)		*u'frugtbar, u'lykkelig*	
Jessen (1868)		*u'endelig*	
" (1891)		*u'agtsom, u'artig, u'frugtbar, u'holdbar, u'lykkelig, u'nægtelig, u'rimelig, u'synlig, u'tvivlsom, u'vittig*[140]	
Bajer (1870)		*u'frugtbar, u'artig*	

Möbius (1871)		*u'agtsom, u'artig, u'endelig, u'følsom,u'heldig, u'hæderlig, u'lykkelig, u'rimelig, u'skyldig, u'tvivlsom,* u'ærbar	
Grundtvig[163] (1880)	*'uadelig,* 'ublodig, 'ufærdig, 'uvitterlig, *'uvittig*	ca. 100 eks., herunder : *u'artig, u'billig, u'brugbar,* u'dydig, u'dygtig, *u'egentlig,* u'folkelig, *u'frugtbar, u'følsom, u'gunstig, u'holdbar, u'hæderlig, u'høflig,* u'høvisk, *u'kristelig, u'kyndig,* u'kærlig, u'legemlig, *u'læselig, u'magelig, u'menneskelig, u'middelbar, u'mulig, u'mærkelig, u'nyttig,* u'nødig, u'nådig, *u'rigtig, u'rimelig, u'sejlbar, u'skyldig, u'skønsom, u'stadig, u'tallig,* u'tjenlig, u'tugtig, *u'varsom,* u'venlig, u'vigtig, u'vildig, *u'villig,* u'virkelig, u'virksom, u'væsentlig, *u'ærlig*	*utidig*
Broberg (1882)		*u'brugbar,* uegen'nyttig, u'farbar, *u'følsom,* u'gudelig, u'lydig, *u'magelig, u'menneskelig,* u'redelig, *u'rolig, u'skadelig, u'skyldig,* u'skånsom, u'styrlig, *u'sømmelig*	
Bruun (1885)	*'uadelig,* 'uborgerlig, (*'ukristelig*), 'umanerlig, 'umoralsk, 'upartisk	regel; eks.: *u'brugbar,* u'drikkelig, *u'egentlig, u'enig, u'høflig,* (*u'kristelig*), *u'kyndig, u'lykkelig, u'middelbar, u'mulig, u'nyttig,* u'nøjsom, u'ridderlig, *u'sejlbar, u'sømmelig,* u'sønlig, *u'tallig, u'tvivlsom,* u'tydelig, *u'varsom*	

[163] Af Grundtvig nævnes med rodtryk kun de der i moderne dansk vakler eller har præfikstryk.

Michelsen (1890)		*u'artig, u'gunstige,* u'handlelig, *u'heldig,* u'hyggelig, *u'mulig, u'nægtelig,* u'passelig, *u'rimelig, u'rolig,* u'tålelig	
Mikkelsen (1894)	*'ugunstig*	*u'brugbar, u'følsom, u'heldig, u'mulig*	
Groth (1895)	*'uadelig*	*u'enig, u'kristelig, u'skadelig, u'tvivlsom*	

Thortsen (1833), Levin (1844), Claudi (1865), Broberg (1882) og Bruun (1885) giver alle den generelle regel at adjektiver på *-ig, -lig, -elig, (-bar)* og *-som* har svagt *u-*. Bruun undtager adjektiver der betegner "en udvortes Omstændighed, ikke en iboende Egenskab" og nævner eksemplerne *'uadelig, 'uborgerlig* og *'ukristelig* (i betydningen 'ikke kristelig').

Grundtvig har ca. 100 eksempler med andetledstryk (deraf over halvdelen på *-elig*), men en del af dem har nu førsteledstryk eller vaklen (kun disse er medtaget i Tabel 33). Nogle af dem findes også hos andre forfattere. Det er muligt at flere af dem også har haft andetledstryk hos tidligere forfattere, som kun giver et lille antal eksempler. Derpå tyder at mange, som nævnt ovenfor, har givet andetledstryk som generel regel.

Grundtvig har også nogle eksempler med andetledstryk, som nu er gået af brug (*u'dydig, u'lystelig, u'nøjsom, u'skikkelig, u'skellig, u'stridig, u'tålig*).

b) adjektiver med præfiks og suffiks

Når *u-* kombineres med et ord der i forvejen har et præfiks med svagtryk har Høysgaard oftest trykstærkt *u-*; Bruun giver den regel at *u-* er stærkt når følgende forled er svagt (men har ingen eksempler med suffiks), mens andre har svagt *u-* (se Tabel 34). Grundtvig har 30 eksempler med tryksvagt *u-*, hvoraf *ufornuftig* nu mest har trykstærkt *u-*. De fleste af hans eksempler er verbalafledninger på *-elig* fx *uforståelig*, som også nu så at sige altid har andetledstryk.

Tabel 34

Præfikset *u-* ved præfigerede adjektiver med suffiks[164]

	Præfikstryk	Rodtryk	Vaklen
Høysgaard[165] (1747)	*'uforanderlig, 'uforligelig, 'ufornuftig,* 'ufornødentlig, *'uforståelig*		(1) *ubehagelig*
Høegh-Guldberg (1813)		*ufor'standig*	
Sander (1808)		ube'skrivelig, ufor'sonlig	
" (1814)		uund'gåelig	
Rask (1830)		uer'stattelig, ufor-'glemmelig, ufor-'krænkelig	
Heckscher (1862)		*ufor'standig*	
Bajer (1870)		ube'lejlig	
Grundtvig[166] (1880)		ca. 30 eksempler, herunder : *ube'hagelig, ufor'anderlig, ufor'ligelig, ufor'nuftig, ufor-'ståelig*	
Broberg (1882)		ufor'bederlig, ufor-'klarlig, *ufor'sigtig,* uforud'seelig	
Michelsen (1890)		ube'talelig, ube'tydelig, *ufor'sigtig*	
Mikkelsen (1894)		*ube'hagelig*	

[164] *Kursiv* angiver at ordet kommer igen hos flere forfattere.

[165] Hos Høysgaard betyder (1) "rettet til præfikstryk i B", (2) "almindelig vaklen".

[166] Af Grundtvig nævnes med rodtryk kun de der i moderne dansk vakler eller har præfikstryk eller har præfikstryk hos andre forfattere.

c) *u-* foran sammensatte adjektiver med suffiks

Her gælder samme regler som ved adjektiver med præfiks og suffiks. Høysgaard synes at have førsteledstryk, og Bruun har ifølge sin regel (se p. 376 nederst) adskillige eksempler med førsteledstryk (se Tabel 35), mens alle andre har andetledstryk. Grundtvig har ca. 90 eksempler, deraf over 60 på *-elig* samt ca. 160 verbalafledninger, de allerfleste stemmende med nutidig brug. Han har kun tre eksempler på trykstærkt *u-* : *'utvetydig*, *'ufrivillig* og *'uopbyggelig*. Af eksemplerne med tryksvagt *u-* har flere førsteledstryk eller vaklen nu.

Rischel (1969, p. 139) foreslår (tentativt) den regel for adjektiver på *u-*, at (1) de med verbal kerne og (2) de der er genereret over et substantiv hvortil præfikset *u-* er tilføjet, har svagt *u-*, mens (3) de der er klart sammensat af *u-* + et adjektiv har stærkt *u-* (idet der her er en stærkere grænse og de opfører sig som komposita). Regel (1) er klart rigtig, og regel (2) kan måske anvendes på *urolig* og *uheldig* (som dog også kunne høre under (3)), men (3) gælder kun uafledte adjektiver (som normalt alle har stærkt *u-* (fx *usikker*)), og kun sjældent for afledte (fx *'udygtig*, *'uregelmæssig*), men cf. *u'ærlig*, *u'mulig*, *u'lydig*, *util'børlig* etc. Jeg tror at skellet mellem uafledte og afledte adjektiver har større gyldighed.[167]

Tabel 35

Præfikset *u-* ved sammensatte adjektiver med suffiks[168]

	Præfikstryk	Rodtryk på det sammensatte adjektivs andetled	Vaklen
Pontoppidan (1668)		*uover'vindelig*, util-'børligen, util'gængelig	

[167] Brink og Lund (1975, p. 530) nævner nogle flere adjektiver med andetledstryk som tildels stadig bruges.

[168] *Kursiv* angiver at ordet kommer igen hos flere forfattere.

Høysgaard[169]	*'unødvendigt, 'uophørlig*		(2) ufraskillelig
Sander (1808)		*uaf'ladelig*, uaf'selige, *uimod'ståelig*, uret-'færdig	
" (1814)		uad'skillelig, *uigen-'kaldelig, uop'hørlig, uud'sigelige*	
Rask (1826)		ufejl'barlig	
" (1830)		uan'vendelig, *uimod-'ståelige*, ulyk'salige, umis'kendelig, *uover-'vindelige*, upå'tvivlelige, usam'drægtig, *uud'sigelig*	
Bajer (1870)		*uop'mærksom*	
Grundtvig[170] (1880)	*'ufrivillig*, 'uopbyggelig, 'utvetydig	ca. 90 eksempler, herunder : uaf'hængig, *uegen'nyttig*, uelsk-'værdig, *ufuld'stændig, uigennem'sigtig, unød-'vendig, uop'hørlig*, uselv'stændig, utro-'værdig, uven'skabelig, uviden'skabelig, *uvil'kårlig*, samt ca. 160 verbalafledninger	
Broberg (1882)		*uegen'nyttig, uigen-'drivelig, uigen'kaldelig*, uigennem'trængelig, *uimod'ståelig, uop-'mærksom, utål'modig*, uud'granskelig, uund-'gåelig	
Bruun (1885)	regel : 'ubarmhjertig, *'uegennyttig*, 'ufordelagtig, *'ufrivillig, 'ufuldstændig, 'uigennemsigtig, 'uophørlig, 'upålidelig, 'uvilkårlig*		

[169] Hos Høysgaard betyder (1) "rettet til præfikstryk i B", (2) "almindelig vaklen".

[170] Af Grundtvig nævnes med rodtryk kun de der i moderne dansk normalt har præfikstryk.

Michelsen (1890)	'usædvanlig	*uaf'ladelig*, ufra'vigelig, *uimod'ståelig*, uover'sættelig, usel'skabelig, *utål'modig*	
Mikkelsen (1894)		*uigennem'sigtig, uimod'ståelig, ufuld'stændig*	
Groth (1895)		uan'selig	
Poestion (efter 1896)		*uigen'drivelig, uimod'ståelig*	*upålidelig*

2.2.4 Sammenfatning

Sammenfattende kan det fastslås, at sammensatte adjektiver uden suffiks, fx *'trofast*, og simple adjektiver afledt på *-ig, -lig, -elig, -som, -bar*, fx *'venlig, 'frugtbar* normalt har førsteledstryk i hele perioden (kun nogle få på *høj-, vel-* samt præsens participier har i ældre tid hyppigt andetledstryk).

Afledte adjektiver på *-agtig* kan have stammetryk eller tryk på *-agtig* alt efter betydningen (se Tabel 30), og andre to- eller trestavelses suffikser (*-sommelig, -barlig, -haftig* o.a.) har normalt tryk på suffikset.

Sammensatte adjektiver med suffiks (fx. *adskillig, almægtig*) har i de fleste tilfælde andetledstryk, men kan også have førsteledstryk. Der er kun enkelte tilfælde med andetledstryk hvor man nu har førsteledstryk, fx. Pontoppidan *vel'villig*, men der er adskillige tilfælde hvor man finder førsteledstryk mod andetledstryk i 20. århundrede (fx. Høysgaard *'mærkværdig*). Eksempler findes især hos Høysgaard og Grundtvig, men sjældent i den mellemliggende periode. Det er påfaldende at Høysgaards eksempler på førsteledstryk og de senere eksempler ikke er de samme (bortset fra *'vidtløftig*); se Tabel 31.

Præfikset *u-* ved simple adjektiver uden suffiks (fx *ufri, usikker,* herunder også participier, fx *uhjemlet, utvungen*, og adjektiver med præfiks, fx *ubestemt, uindskrænket*) synes at have været tryksvagt i 17. århundrede, men senere helt overvejende trykstærkt, dog med nogle undtagelser, især ord med præfiks eller præsens participier som *uer'faren* eller *u'vidende* (se Tabel 32).

u- ved simple adjektiver med suffiks har ofte førsteledstryk hos Høysgaard, men ellers så godt som altid andetledstryk (fx. *ulykkelig*). Det samme gælder afledte adjektiver med præfiks (*uforsonlig*) og sammensatte adjektiver (*utilgængelig*); se Tabel 33, 34 og 35.

Når Høysgaard har flere eksempler med trykstærkt *u-* end både de foregående 17. århundredes forfattere og de senere, kan det være jysk (det antydes af Bertelsen (1933, p. 102), og tendensen til trykstærkt *u-* i jysk bekræftes af dialektologen Viggo Sørensen fra Institut for Jysk Sprog og Kultur (personlig meddelelse)). Det samme gælder antagelig for Bruun.

Mere påfaldende er det at københavneren Svend Grundtvig har flere førsteledstryk i sammensatte adjektiver end andre, skønt han har flere andetledstryk ved *u-*.

2.3 Verber

Der er i Kapitel II og III gjort udførligt rede for den metriske anvendelse af verberne, som adskiller sig radikalt fra anvendelsen af substantiver og adjektiver.

Tostavelses sammensatte verber anvendes fra 17. årh. indtil midten af det 19. århundrede overvejende med andet led i hævning. Procenten for første led i hævning er for Arrebo og for 17. årh. iøvrigt 13 %; dog er der en klar undtagelse : P. J. Roskilde anvender tostavelsesverber som trokæer i 77 % af tilfældene. For 18. årh. er procenten 22, men igen med en klar undtagelse, idet Holbergs procent er 63. For 19. århundredes første halvdel er procenten for – ⏑ i de undersøgte digte steget til 32, i anden halvdel 67 (men der er få eksempler), endelig i begyndelsen af det 20. årh. er procenten for Sophus Claussen 100. Trestavelsesformerne kan man ikke slutte noget af i trokæiske og jambiske vers, kun i de vers der har mulighed for daktylisk anvendelse, og de er af ret begrænset antal; sammensatte trestavelses verber brugt som daktyler findes i 17. årh. kun 2 gange, i 18. årh. 3, i 19. årh.s første halvdel 2 gange, i anden halvdel 4; og disse ialt 11 eksempler står

over for 157 tilfælde af verber brugt i disse digte som ⏑ – ⏑, dvs. den daktyliske brug er kun 7 %, mens den for substantiver stiger fra 23 % i 17. årh. til 83 % i 18. og 19. årh., og for adjektiver fra 29 % i 17. årh. til 79 % i 18. og 19. årh. Først hos Sophus Claussen i begyndelsen af det 20. årh. er procenten for verber 83. De behandles altså nu ligesom substantiver og adjektiver.

Det blev i slutningen af Kapitel III p. 160-161 diskuteret om anbringelsen af tostavelses sammensatte verber som jamber kunne bero på en prosodisk tradition, som P. J. Roskilde og Holberg så kun har rettet sig efter i begrænset omfang. P. J. Roskilde henviser i sin metrik til den tyske grammatiker og metriker J. Clajus, som i sin tyske grammatik (1578) som eksempler på reglen om at komposita har akcent på første stavelse, udelukkende nævner verber (*abschreiben, abreissen, auffnemen* og *ansehen*); og Holberg har sagt at han i modsætning til andre, selv de bedste digtere, "tager Accenten iagt".

Den tradition der har haft betydning for de andre digtere i 17.-19. århundrede går, som omtalt tidligere (Kapitel I, p. 75 ff. og Kapitel III, p. 157 ff.), eventuelt tilbage til det 16. århundrede hvor det i tysk og hollandsk poesi var almindeligt at sætte andet led i sammensatte tostavelsesord i hævning i rim, hvad der if. Hammerich (1921) var et bevidst stilmiddel. I begyndelsen af det 17. århundrede ændredes denne tradition i tysk og hollandsk digtning, så at kun sammensatte verber meget ofte stod i rimstilling med andet led i hævning, og denne form (⏑ –) anvendtes også i andre stillinger i verset. Denne tradition er helt klart gennemført hos Arrebos tyske og hollandske kilder, og han følger traditionen, ligesom andre digtere fra 17. årh. og senere. I tysk digtning fra 18. årh. holder man dog hurtigt op med at bruge tostavelses uægte verber (som har tryk på partiklen) på denne måde, mens traditionen fortsætter betydelig længere i dansk poesi, hvad der kunne tyde på at der her var en vis basis i prosaudtalen. Når man i midten af 18. årh. holder op med at foretrække slutstilling, men nu tillader tostavelses verber i første fod i jambiske vers, en stilling hvor man efterhånden kunne tillade sig en vis frihed, så tyder det på at man i hvert fald på det tidspunkt ikke mere havde nogen basis i prosatrykket. I

stedet anbefaler metrikerne ofte at udtale første stavelse på en højere tone.[171]

Prøver man nu at sammenholde den metriske brug med udtalelser af grammatikere i 17. årh. og fremefter, så er det meget påfaldende at ingen nævner verber som en ordklasse der adskiller sig med hensyn til tryk fra de andre ordklasser. Der nævnes kun eksempler på enkelte verber med andetledstryk. P. J. Roskilde nævner flere sammensatte verber som eksempler på førsteledstryk; og at han regner med førsteledstryk fremgår også af hans forslag om at undgå formen ⏑ – i vers ved at skille stamme og partikel ad. Judichær nævner at ord som *påføre* etc. rettelig har førsteledstryk, men at nogle udtaler dem (han bruger her "pronuncierer" hvad der tyder på at han henviser til prosaudtale) med tryk på andet led. Der nævnes i øvrigt i 17. årh. få verber, men Ravn og Pontoppidan nævner mest verber som eksempler på trestavelsesord med svag partikel som forled. Ravn nævner *"idrefven, indtagen, tillagt, Undgielde"*, Pontoppidan : *"Afdrager, aftorsken, ifester, ifylder, ivelter, indbyder, indbryder, inddrager, indrømmer, samtykker, tilbringer, tilfører, tildømmer, undsiger, unddrager, undfanger, undgjelder, udsuer, udstryger, udspiler"*. Syv nævner som eksempel på andetledstryk når ordet er "udvidet med en partikel forpaa" : *tilgiv* og *undkom*. Kok og Gerner har ingen eksempler. Ravn har *til'lagt* som eksempel på et partikelord og *op'sagt* og *hen'lagt* som eksempler på jamber.

I 18. årh. siger Schulz (1724) at alle ord med forstavelser har "opholdstonen" i første stavelse, herunder nævnes 22 verber med *an-, fra-, ned-* etc.; som undtagelser nævnes kun ord med *be-* og *er-*, men tonen flyttes ved ny forstavelse, som i *anbefale*.

Den anonyme grammatiker (1727) gør opmærksom på at man i daglig tale sætter partiklen efter verbet (man siger ikke *jeg bortbærer*, men *jeg bærer bort*). Det er kun i vers man finder det (se Kapitel IV, p. 182).

---

[171] Anvendelsen af denne teknik ved deklamation anbefales allerede af Sander i 1813, og har været meget diskuteret af senere metrikere.

Tabel 36[172]

Oversigt over trykket i sammensatte verber og i verber med præfikserne *mis-*, *und-* og *van-* i 17., 18. og 19. årh.[173]

	Førsteledstryk	Andetledstryk	Vaklen
Roskilde (1627)	'blidgjort, 'fastgjort, 'fremgack, *'fuldendt*, 'indlagt, 'opstig, 'opstå, 'pålagt, 'undgå, *'undskyldt*		
Ravn (1649)		hen'lagt, i'dreven, ind'tagen, op'sagt, *til'lagt, und'gælde*	
Judichær (1650 og 1671)			*modsige, omløbe, oplæse, påføre, tilbyde, udskrive,* "etc."
Pontoppidan[174] (1668)		af'drager, af'torsken, i'fester, i'fylder, ind'bryder, *ind'byder*, ind'drager, *ind'rømmer,* i'vælter, *sam'tykker, til'bringer, til'dømmer,* til'fører, ud'spiler, ud'stryger, ud'suger, *und'drager,* und'fanger, *und'gælder, und'siger*	
Syv (1685)		*til'giv, und'kom*	
Schulz (1721)	22 eksempler, herunder *'andrage,* 'anlagt, 'anmode, *'unddrage, 'vansmægte*	på'kald, *vej'lede*	
van Haven (1744)		*bag'talt*	

[172] Hos Høysgaard betyder (1) "rettet i B", (2) "almindelig vaklen".

[173] *Kursiv* angiver at ordet kommer igen hos flere forfattere.

[174] Fortolkningen er ikke helt sikker.

Høysgaard[175,176] (1747)	84 forskellige verber herunder : *'adskille, for'bigå, 'fremføre, 'fuldende, 'fuldføre, 'henføre, 'oplyse, 'oplæse, 'samtykke, 'tildømme, 'tillade, 'udtale, 'vejlede*	ind'bilde, om'melde, op'lade, på'minde, *retfærdig'gøre*, til'egne, *til'lægge*, til'stede, *til'stå*, van'slægte	(1) adspørge, *anvende, bortkaste*, henhøre, *omgås, omvende*, opmuntre, tilkomme, *tiltale, udforske*, udlede, udvise (2) anse, omskifte, *tilsige*, udfordre, udsige, *undtage*, undvære
Schlegel (1763)	'udstå		
Baden (1785)[177]		*frem'føre, hen'føre, mod'sige, om'løbe, op'læse, ud'skrive, på'føre, til'byde*	
" (1799)		*ad'skiller*, an'taster, bal'lastet, *istand'sætter* aflæser?, *andrager*?, *bagtaler*?, ledsager?[178]	
Tode (1797)	'overbyde, 'sammensætte	over'ile?, over'lægge?, over'træde?	
Sander (1808)	*'adskiller, 'adskilt,* 'afskærer, *for'bigangen*, 'genlyder, 'nedtrykt, 'oprinder, *til'fredsstiller*	igennem'strømmer, over'mande, over'rasker, *til'bedes, under'trykkes*	*understøtte*
" (1813)	*'bortkaste*	*bøn'hør*	
" (1814)	'afspejle, 'arbejde, *for'bigående,* 'fraligende, 'fremfarende, i'værksætte, 'modstår, 'omspørges, 'opsætte, *'opsøgt,* 'vedholdende + 9 eksempler med to-	af'tørre, *an'vende*, efter'tænke, fore'tage, fra'falde, frem'kalde, *fuld'endte, fuld'ført*, om'favnede, *op'drage, op'højede, op'højet, op'lyste, op'søges*, sammen'viklede, sønder'knuse, *ud-*	*understøtte*

[175] Høysgaard har meget ofte eksempler på flere forskellige bøjningsformer af samme verbum. Da det kun i et enkelt tilfælde (*undtage*) synes at have betydning for trykket, citeres her kun infinitivformen af alle verber.

[176] Der er en vis usikkerhed i fortolkningen af Høysgaards accenter i nogle tilfælde, se Kap. IV, 4.7.3.2 A (p. 221 ff.)

[177] Badens eksempler (1785) er usikre.

[178] Fortolkningen afhænger af om hans akut i andet led med lange vokaler kan tolkes som tryktegn.

	stavelsesforled, herunder 'ødelægge	*'rettes, ud'tale, ud'tænkes, under'trykke*	
Høegh-Guldberg (1813)	'tilkøbe, 'underhandle		
Bøgh (1822)	'efterlod, 'omskrive, 'udgyde		
Rask (1826)	'afmaler, 'bidrager, 'påtage, *'udtænker*		
" (1830)	ca. 20 tostavelses- og ca. 80 flerstavelsesord, herunder : *'fremføre, 'fuldendte, i'standsætte, 'opdraget, 'ophøjede, 'ophøjet, 'oplyst, 'tilbad, 'tilbragt, 'tilbyder, 'tilstod, 'tilstå, 'udtænker, 'undkomme, 'undskylder*	*fuld'endt*	
N. M. Petersen (1830)	*'undkomme, 'vansmægte*		
J. Jensen (1833)	'mislede (?), *'undskylde* (?)		
Thortsen (1833)	*'fremføre, 'henføre,* i'gennemstikke, 'indgå, *'modsige, 'oplæse, 'påføre, 'tilbyde, 'tiltale*		
Wilster (1833)	*'tilstå*		
Birch (1835)	*'tiltale*		
Mønster (1841)	*'undkomme, 'vansmægte*		
Levin (1844)	*'gengive,* 'grundlægge, *'tilbyde, 'undgælde*		
Friðriksson (1857)	*'undkomme*		
Berg (1860)	*'undskylde*		

Heckscher (1862)	'gentage, 'undtage		
Jessen (1868)			korsfæste
Jessen (1891)	'angå, 'bibringe, 'gentage, 'miskende, 'samtykke, 'tilkalde, 'udgå, 'undskylde, 'vansire	hu'svale, kors'fæste, tro-'love	åbenbare
Möbius (1871)	'gengive, 'modsige, 'modtage, 'undgælde	hu'svale, høj'agte, kors-'fæste, til'lade, tro'love	
Grundtvig (1880)	til'fredsstille, 'åben-bare alle eksempler (her-af ca. 115 hvor an-dre har andetleds-tryk), undtagen 9 (→)[179]	an'namme, hu'svale, ihu-'komme, lyk'ønske, tro-'love, u'lejlige, veder'fa-res, veder'kvæges, vel'sig-ne	
Broberg (1882)	'afsynge, 'forbigå, 'fraråde, 'fremstille, 'fuldføre, 'mistænke, 'optænke, 'overan-strenge, 'overtale, til'fredsstille, 'udstil-le, 'udtænke, 'undta-ge		
Bruun (1885)	eksempler, herun-der: i'standsætte, 'tilbyde, 'tilgive, 'udforske, 'understøtte,'vederfa-res, 'vederkvæge	an'namme, fuld'ende, hu'svale, overant'vorde, tro'love, vel'signe	bagtale, bønhøre, del-agtiggøre, forbigå, for-fordele, fuldende, fuld-føre, henrive, højagte, helliggøre, højtideli-gholde, iagttage, ihu-komme, korsfæste, lov-prise, lovsynge, lyk-ønske, opdage, opfin-de, oversætte, over-svømme, stadfæste, til-intetgøre, tilfredsstille, underrette, undervise, ødelægge
Michelsen (1890)	over 100 eksempler, deriblandt : 'indby-de, 'indrømme, 'til-sige, 'udrette, 'und-gælde, 'undskylde	kukke'lure,ud'sprungen, vel'signe	tillade

[179] Grundtvig har førsteledstryk i alle de ca. 115 ord der hos andre findes med andetledstryk eller vaklen (se p. 307-308).

Mikkelsen (1894)	*'forbigå*, lænkebinde, 'medgå, 'mistro, 'overstå, *'unddrage*, *'undskylde*	bear'bejde, *hu'svale, tro-'love, vel'signe*	
Groth (1895)	*'undsige*		umage
Poestion (efter 1896)		*kors'fæste*	
Jespersen (1897-99)	*'forbi,gå*	"ældres sprog" : *retfærdig'gøre, stad'fæste*	*tilfredsstille*
Dyrlund (1897)	*i'agttage*	*hu'svale, vel'signe* "præstesprog" : *hel-lig'gøre*, ind'stifte, *om-'vende* sig, op'digtet, *til-'bede, til'byde, til'give,* til'kæmpe sig, *øde'læg-gende*	*bagtale, trolove*

Høysgaard (1747) nævner (§ 62) at nogle "forøgninger" deriblandt *ad, an, i* og *bi* kan være tryksvage, fx *'adspørger* eller *ad'spørger*. Hvad han skriver om sammensatte verber i syntaksen § 1765-67 er vigtigt i denne forbindelse (se Kapitel IV, p. 197-198). Han fraråder her at bruge sammensatte verber i andre tilfælde end det er almindelig brug "Thi man forderver kun Stiilen, og gjør den meget ubehagelig og fremmed, om man spækker den med slige Verba som disse : *Afbide, affalde, afvæne* ...". Her nævnes ca. 60 verber, som han siger man kan finde nok af i ordbøger, men ikke bruger i daglig tale. Man siger ikke *Optag Bogen som nedfaldt*, men *tag Bogen op, som faldt ned*. Blandt de verber han nævner er flere som nu om dage godt kan bruges i talesproget, fx *fraråde, tilbringe, tilskynde, forelæse*. Det vil altså sige at sådanne verber stort set er skriftsprogsord, som derfor ikke har haft en fastlagt udtale. Dog siger han at man ofte bruger tilsvarende passive participier som *forebragt, hengiven, forelæst* osv. (vel mest som adled ?). Han siger dog i § 415-16, hvor han kort omtaler disse verber, at det ikke er alle der lader sig skille ad, fx *tillader*. Og han har naturligvis også selv i grammatikken en del verber af denne type, deraf ca. 84 forskellige verber (en del citeret flere gange) med tryk på første led (se Tabel 36).

Emnet for denne grammatiske tekst begrænser naturligvis hvilke ord der bruges, fx er det forståeligt at der ikke er eksempler på kirkelige ord der senere omtales med andetledstryk.

Ud fra Høysgaards udtalelse om at forstavelserne *an-, ad-, i-* og *bi-* kan være svage, skulle man vente særlig mange eksempler på andetledstryk eller vaklen i ord med disse partikler, men det er ikke tilfældet. Han har førsteledstryk i *adskille* (med 3 eksempler) og i *anbelanger* og *angriber* (hver eet eksempel) og helt overvejende i *angår* (18 eksempler, samt 2 med andetledstryk rettet i B), i *antage* (6 eksempler og eet rettet fra andet led i B) og i *anføre* (4 eksempler og 2 med andetledstryk, rettet i B). Han har vaklen, foruden i *adspørger*, i *anse*, andetledstryk i *an'vende* (1 eksempel, men rettet i B) og ingen eksempler på fast andetledstryk ved disse partikler. Iøvrigt er forskellige forled spredt tilfældigt over ord med tryk på førsteled eller andetled eller vaklen (dog er der relativt mange med *til-* der har fast andetledstryk, men han har førsteledstryk i *tilladt* og *tildømt*).

Badens eksempler er tvivlsomme, da han siger at han retter sig efter de bedste poeter, altså brugen i vers. Todes eksempler er også tvivlsomme, da han er tysker. Sander er også tysker, men hans eksempler kan ikke være påvirket af tysk.

I 19. årh. har kun Sander en del verber med andetledstryk afvigende fra nu, og Bruun har vaklen i et ret stort antal. Dyrlund nævner et vist antal, som han dog betegner som præstesprog. Iøvrigt stemmer de allerfleste eksempler overens med moderne dansk, dvs. andetledstryk stort set kun i nogle kirkelige ord.

Grundtvig og Broberg har som nu stammetryk i verber med *for-* plus et andet præfiks : *foran'ledige, foru'lempe, foru'lykke, foru'rette, foru'rolige.* Broberg nævner desuden *foru'lejlige* og Grundtvig *foran-'stalte.* Begge anfører også *forar'bejde* og *forår'sage* (det sidste nævnes allerede af Rask), samt (også Mikkelsen) *bear'bejde.*

Grundtvig har to ens tryk i det forstærkende *'skyl'regne* og også *'små'nynne, 'små'skænde* og *'små'regne* (de sidste tre imod nutidsdansk).

Adskillige forfattere i 19. århundrede anfører at førsteledstryk er det normale og tryk på andet led er undtagelsen (allerede Schulz (1724) siger at ord med "tillægsbogstaver" fortil har tryk på disse).

3. Mulige forklaringer på udviklingen

3.1 Indledning

Hvis man vil prøve at forklare udviklingen af sammensatte ord i dansk, især hvorfor de forskellige ordklasser udvikler sig forskelligt, må man dels gå længere tilbage i tiden, dels se på de påvirkninger det danske sprog har været underkastet fra andre sprog.

En tidlig udvikling i nordisk, som har begunstiget senere lån, er svindet af ubetonede præfikser i urnordisk og olddansk. (Man har efter de flestes opfattelse i germansk haft betonede præfikser ved substantiver, men svage ved verber, og i øvrigt i hovedsagen tryk på første stavelse).

At der oprindelig har været svage præfikser kan man se af rester i form af forlydskonsonanter, fx *granni* (jfr. got. *garazna*). Svindet har fundet sted over en længere periode fra o. 600. Tilbage var kun *of-* og *um-*, som findes i runeindskrifter i østnordisk og i vestnordisk i Eddaen og skjaldedigtene, og enkelte eksempler i østnordisk på *fyr-*. Der er nogen uenighed om forløbet. Kuhn mente (iflg. Ingerid Dal 1930) at *of-* og *um-* havde fortrængt alle de andre præfikser; Ingerid Dal tænker sig at de er en ortografisk gengivelse af et stærkt svækket sammenfald af andre præfikser. De ældste eksempler på *of-* er fra 7. årh. og det uddør stort set i 12. årh. (det alleryngste eksempel er hos en islandsk skjald fra 14. årh.). Halfrid Christiansen (1960) mener ikke at synkopen alene kan være grunden, men at betonede adverbier er kommet mere og mere i brug, så præfikserne blev overflødige. (Ture Johannisson 1939 gør også opmærksom på en tilsvarende udvikling i engelsk). Præfikset *fyr-* havde en leksikalsk mening, mens *of-* og *um-* dels, især ved perfektum participium af verber, var perfektiverende (og her især repræsenterede ældre *ga-*), dels blev rene fyldeord, som især anvendtes

af digterne når de manglede en svag stavelse og efterhånden helt kunne adskilles fra det ord de hørte til. *fyr-* erstattes senere af betonet *fyrir*. Man har eventuelt også haft enkelte eksempler med *for-*. De ældre partikler er i nogle tilfælde bevaret i verbalnominer (Johannisson 1939).

Man havde også nogle trykstærke præfikser : *and-, mid-, mis-, sam-, u-* og *van-* (især brugt ved nominer) og nogle sammensatte verber med nominalt forled, fx *thingliusa, ransakæ* og specielt participier, fx *thiufstolet* (se Skautrup I, 1944, p. 292-94). Senere kan sammensatte verber også dannes ud fra participierne, som *bundfryse* ud fra *bundfrossen* (Skautrup II, 1947, p. 241).

Men man havde altså i olddansk og det ældre middeldansk ingen svage verbalpræfikser, og da man også kun havde et begrænset antal afledningsendelser og ikke brugte sammensætninger i større udstrækning, var sproget (iflg. Skautrup I, 1944, p. 289-90) fattigt på orddannelseselementer og derfor modtageligt for lån udefra.

I olddansk (800-1100) var lånene af begrænset omfang. De stammede især fra oldengelsk, og til dels oldsaksisk og frisisk, og var ofte oprindeligt latinske ord med forbindelse til kristendommens indførelse. De fleste, som *munk, kloster, præst* etc., er tilpasset germansk ordstruktur. Enkelte hører til dem der, i hvert fald senere, har andetledstryk : *Skærtorsdag, Langfredag, Fastelavn.*

I de senere århundreder optages en mængde ord fra Latin og tysk (først nedertysk, senere højtysk). Den latinske påvirkning er den ældste og længst varende, den nedertyske den mest gennemgribende.

3.2 Indflydelse fra latin

Den latinske indflydelse begynder med oprettelsen af klostre, især i 12. og 13. århundrede. Munkene var til dels udlændinge og talte latin. Dertil kom domkapitler til uddannelse af præster og efterhånden latinskoler, hvor alt undtagen i de nederste klasser foregik på latin. Munkene afskrev latinske tekster, og alt skriftligt foregik på latin indtil ca. 1300, fx Saxos *Gesta Danorum, Valdemars Jordebog*, diplomer og gildeskråer. Landskabslovene blev dog nedskrevet på dansk fra omkring

1200 på grundlag af mundtlig overlevering (men de ældste bevarede manuskripter er først fra ca. 1300).

Efter Reformationen (og til dels også før) blev prædiken holdt på dansk, og i 16. årh. indførtes dansk salmesang i kirken. Chr. d. II og Chr. Pedersen var interesserede i undervisning i dansk, men det blev ikke til noget. I løbet af det 17. årh. var der dog en stigende læsefærdighed (og senere skrivefærdighed) i befolkningen, som især skyldtes kirkens interesse i at børnene kunne læse katekismen. Der oprettedes flere skoler, og undervisning blev også givet af degne og vandrelærere (se Dahlerup og især Appel (1995)).

I latinskolen dominerede latin imidlertid fuldstændigt. Allerede i 11. og 12. århundrede oprettedes et mindre antal latinskoler, fx i København, Lund og Roskilde, men først i 16. århundrede kom den helt store indsats, og omkring 1600 var der latinskoler i næsten alle danske byer. Eleverne kom fra alle stænder; men der var meget få bondesønner og en stor overvægt af præstesønner, som sigtede mod et teologisk studium. Hovedformålet med undervisningen var at eleverne skulle lære at tale latin. I 16. århundrede foregik selv den første læseundervisning ved hjælp af latinske eksempler og tekster. Der blev iøvrigt undervist i latinsk grammatik, retorik og dialektik og tildels i musik. Ved skoleordningen af 1604 blev det dog påbudt at anvende dansk i de første klasser, og efter skoleordningen i 1632 anbefaledes det at anvende lærebøger på dansk; men det slog ikke igennem, og i alle tilfælde var dansk kun et hjælpesprog, ikke et målsprog (se især Kristian Jensen 1982, desuden bl.a. Baudusch (1970) med en del henvisninger). I 1775 indførtes undervisning i dansk sprog, men det skete i praksis kun i begrænset omfang. Først i 1809 blev det regulært skolefag (se Skautrup III 1953, p. 140).

1479 blev Københavns Universitet oprettet, men det fik ikke stor betydning i de første år, da de fleste der ønskede at videreuddanne sig tog til udlandet, så det ophørte nærmest med at eksistere; men i 1530'erne blev det genoprettet med fire fakulteter. Her foregik naturligvis også al undervisning på latin, og det fortsatte længe. Først i 1780 begyndte man at undervise på dansk, og dette var først helt gennemført i 1830'erne. Alle videnskabelige arbejder blev også skrevet på latin, og al fagterminologi var (og er stort set stadig) latin.

I slutningen af det 14. årh. indførtes dog dansk i kancelliets diplomsprog, og det var gennemført fra ca. 1425, men korrespondancen med udlandet, bortset fra Tyskland, foregik på latin (for denne historiske baggrund se bl.a. Skautrup I 1944, p. 167 ff. og II 1947, p. 29-30 og 170-174).

Det var naturligvis kun en snæver overklasse (præster, videnskabsmænd og skrivere i kancelliet) der beherskede latin, men det var en indflydelsesrig klasse, og mange latinske ord indgik i dagligsproget, for størstedelen uden at blive assimileret til dansk ordstruktur, en del lånt direkte, en del via nedertysk.

Gamle lån af denne type er fx. *kapel, testamente, kapitæl, person, planet, persille*; mange flere kom til, og efterhånden også mange svage forstavelser (*in-, sub-, trans-, præ-, re-, pro-* etc.) og trykstærke endelser, fx. *-ant, -ik, -isme, -tion* etc., og en mængde verber på *-ere*, der tildels kom via tysk (iflg. Skautrup II 1947, p. 384-85, har man allerede i 17. årh. henved 400 verber på *-ere*, hvoraf en del dog kun brugtes i skriftsprog og gled ud igen). Man kan derfor ikke mere hævde at dansk normalt har førstestavelsestryk[180] (cf. at Rischel i 1969 bygger sin synkroniske fremstilling af dansk tryk på hele ordstoffet inklusive fremmedord, mens denne fremstilling holder sig til det såkaldt "genuine" danske ordforråd (se Indledningen p. 4)).

Man kan nu spørge hvad latinen har betydet for det "genuine" danske ordforråd og for syntaksen (for ordforrådet se bl.a. Blatt 1939 og Skautrup I 1944, p. 168 f. og 298 f.).

En meget stor del af de latinske ord var indlånt allerede i 17. årh. (se Skautrup II 1947, p. 381-82). Skønt de bevarede fremmed stavelsestruktur og tryk og nok føltes som fremmede, kan de alligevel have gjort også genuine danske ord mere modtagelige for tryk på en senere stavelse.

Bedst undersøgt er imidlertid påvirkningen på syntaksen. Latinsk syntaks har påvirket alle germanske sprog, især tysk; og dansk er både påvirket direkte og via tysk. Det vigtigste var komplicerede konstruktioner med underordning og forskellige participialkonstruktioner og

---

[180] (men nok hovedtryk på første led i erkendte sammensætninger (*konversationsleksikon, kontormøblement* o.l.))

genitivforbindelser (se fx Franz Blatt 1957 og Niels Haastrup 1968); men det der har relevans for problemet vedrørende sammensætninger, især verbalsammensætninger, er slutstilling af det finitte verbum og sammensmeltning af partikel + verbum til ét ord.

I ældre nordisk, fx i lovteksterne, var hovedreglen at det finitte verbum stod på anden plads både i hoved- og bisætning, med enkelte undtagelser for nogle specielle bisætningstyper (subjektløse sætninger og sætninger med relativpronomen som subjekt). Adverbielle bestemmelser som *ud, op* osv. stod efter det finitte verbum, men i de fleste tilfælde foran en infinit verbalform. Stillingen foran infinitte former kunne danne grundlag for en sammenvoksning af partikel og verbum til ét sammensat ord. Det er derfor først sket ved infinitiver og participier, især participier i attributiv stilling (der kan også være tale om afledning fra verbalsubstantiver i visse tilfælde). Flytning af partikel hen foran finit verbum i hovedsætning (som næsten ikke forekommer før 1400) tyder på sammensætning. Man kan derimod ikke bygge på sammenskrivning og særskrivning. Sammenskrivning kan tyde på sammenvoksning, men særskrivning fortsatte som tradition også efter at man havde fået sammensætninger, bl.a. styrket af nedertysk skik. Fast sammensætning synes først at ske fra det 14. årh.

Der er nu almindelig enighed om at denne udvikling er fremskyndet ved påvirkning fra latin (og senere fra tysk). Det drejer sig her dels om slutstilling af verbet også i hovedsætninger, som man især finder i klosterlitteraturen, men der er også eksempler fra fx. *Eriks krønike* (se Mikkelsen 1911, p. 362), dels om sammenskrivning af partikel og verbum, idet man i latin kun har ægte sammensætning. Iflg. Carl Larsson (1931) skyldes slutstilling af verber i højere grad nedertysk påvirkning, mens udvikling til sammensætning især skyldes påvirkning fra latin.

Om hele denne udvikling se Falk og Torp (1901), Kr. Mikkelsen (1911), Carl Larsson (1931), K. Ljunggren (1932 og 1937), Mogens Kabel (1939-40), Diderichsen (1941), Skautrup I (1944) og II (1947) og Wessén (1969). Der er stort set enighed om udviklingen, blot kritiserer Kabel Ljunggrens beskrivelse af ordstillingen i bisætninger. (De svenske undersøgelser nævnes også her, fordi svensk har haft en parallel udvikling, og iøvrigt kommer både Ljunggren og Larsson også ind på dansk).

Derudover har der været et antal oversættelseslån fra latin, deriblandt af latinske præfigerede verber. Men dette sidste er desværre næsten ikke undersøgt for dansk. Skautrup anfører (II, 1947, p. 95) en række sammensatte verber med nominalt og adverbielt forled som findes i middeldansk (1350-1500) og tilføjer : "Det er ikke klart, hvorledes udviklingen er forløbet fra de ældre regler for verbalpartiklernes stilling (se I 276) til den senere brug, hvor sammensætningerne synes at være stilistisk betingede, idet de især hører til i de højtidelige stilarter, diplomatsprog og religiøst sprog (fremskyndet af latinen? af afledte verbalsubstantiver?), mens de ikke har hørt hjemme i talesprog og jævnprosa"; og i II, 1947, p. 242 skriver han : "Adverb. + verb : Her savnes for dansk ganske undersøgelser vedrørende spørgsmålet om ægte og "uægte" sammensætning, hvor partiklen kan stå før eller efter verbet ... ... Der kan heller ikke være tvivl om, at de i tal voksende sammensætninger i mange tilfælde er formet efter mnt., ty. eller latinsk forbillede. Men forholdene er endnu i reformationsårhundredet uafklarede, og nøjere undersøgelser fattes som nævnt helt".

Men for svensk, der jo har haft en parallel udvikling af sammensætninger og de samme påvirkninger fra latin og tysk, foreligger grundige undersøgelser af Carl Larsson (1931) og Karl Gustav Ljunggren (1932), baseret på både lovtekster, diplomlitteratur og religiøs litteratur indtil o. 1500. Begge understreger den latinske påvirkning. Ljunggren citerer alene for hovedsætninger over 200 tilfælde af sammensatte verber der har direkte latinsk forbillede, og for tekster med mange forekomster giver han endda kun nogle udvalgte eksempler. Efter hans statistiske opgivelser drejer det sig om langt over 1000 tilfælde af samskrevne eksempler, hvoraf de allerfleste har direkte latinsk forbillede. Det er især i den religiøse litteratur fra Vadstenaklostret man finder mange eksempler, men også diplomlitteraturen indeholder mange oversættelseslån, mens den verdslige litteratur har meget få.[181]

Man kunne uden tvivl nå lignende resultater ved en undersøgelse af ældre oversættelser fra latin til dansk og ved undersøgelser af de latinsk-danske vokabularer, hvoraf der findes flere fra det 16. århundre-

[181] En komplikation ved benyttelsen af Vadstena-litteraturen er at en stor del, fx Birgittas åbenbaringer, oprindelig er skrevet på svensk og derefter oversat til latin – og så senere tilbageoversat til svensk (se fx Wollin 1987).

de (se fx Skautrup II, 1947, p. 148). Niels Haastrup har i flere artikler beskæftiget sig med vokabularer og parlører i ældre tid, men han har især interesseret sig for det filologiske og det grammatiske aspekt. Hans artikel (1988) om oversættelse af latinske præfikser i Chr. Pedersens "Vocabularium ad usum Dacorum" fra 1510 er dog direkte relevant for nævnte problem. Den behandler især verber på *circum-*. Han gør her opmærksom på at oversættelse i mange tilfælde ikke bygger på opslagsordet i det latinsk-latinske leksikon der opgives som kilde, men på de forklarende omskrivninger i dette leksikon, fx *gyro* 'omkring at sno', forklaret i det latinske leksikon som *circumdo*. Man kunne sikkert komme videre ved at inddrage flere vokabularer. Det ville så være relevant fx at adskille : (1) danske oversættelser der ikke svarer til det latinske forlæg, så at ordene sandsynligvis har været i brug tidligere, fx (fra Tursons vocabular 1561) *languesco* 'ieg vansmægter', *reficio* 'ieg vederqueger', *promo* 'ieg vndfanger', eller fra Haastrup 1991 *surgendo tempus est* 'det er tid at opstaa'; (2) sammensætninger som svarer til det latinske ord og også eventuelt kan have eksisteret i forvejen, fx (fra Turson) *crucifigo* 'ieg korsfester', *subsigno* 'ieg vnderskrifer', eller eventuelt kan være nydannelser, fx *submergo* 'ieg vnder dypper', *circumfero* 'ieg omkring ber', som så kan slå an eller ikke. Disse muligheder kan kun fastslås ved sammenligning med samtidig og følgende dansk litteratur.[182]

En principiel behandling af problemet lån og låneoversættelser med særligt henblik på latinske lån i tysk og til dels videre til skandinavisk, er givet af Werner Betz (1944).

Man ved naturligvis ikke hvor trykket har ligget i udtalen af alle disse nye sammensatte verber i dansk og svensk. I mange tilfælde har de nok slet ikke været udtalt. Det var jo et udpræget skriftsprogsfænomen. Man fortsatte i almindelig daglig tale at bruge ikke-sammensatte former (*går ud*, ikke *udgår*). Den anonyme grammatiker (1727) siger udtrykkelig at verber med foransat partikel ikke bruges i daglig tale, men er indført i vers (se Kap. IV, 2.4, p. 182); og Høysgaard siger i sin syntaks (1752, § 1765-66), at "man forderver kun Stiilen, og gjør den meget ubehagelig og fremmed, om man spækker den med slige

[182] Et oplagt disputatsemne for en latinskkyndig nordisk filolog.

Verba som disse: *Afbide, affalde, afvæne* ... ". Han nævner her en række verber, hvoraf nogle nu bruges almindeligt, fx. *overføre, tilbringe, fraråde*.

Når ordene ikke bruges i daglig tale, har trykket næppe ligget helt fast. Hvor det drejer sig om sammenrykninger foran infinit form, hvor ordene længe blev ved at være selvstændige, kan de også længe have bevaret et selvstændigt tryk hvad der også har gjort det lettere i 17. århundrede at følge den hollandsk-tyske tradition med at bruge de sammensatte verber med rodtryk i digtningen.

Når det gælder oversættelseslån fra latin, kan man spørge om de latinske ords tryk eventuelt kan have spillet ind. De mange latinske verber med præfiks havde efter en stikprøveundersøgelse af præfikserne *con-, præ-* og *pro-* lang stamstavelse i 2/3 af eksemplerne. Det vil sige at de i præsens og præsens participium har haft rodtryk og svag forstavelse, fx *conservo conservat conservans*, mens trykket i andre former, fx *conservare conservavit conservatus conservabat*, lå længere tilhøjre og præfikset kan have et vist bitryk. Dertil kom at man i middellatin ofte finder trykforskydning til roden, også ved kort stamstavelse, fx. *re'sonat* for *'resonat*, *in'duit* for *'induit* etc. – ofte med restituering af det usammensatte verbums vokal, fx. *dis'placet* for *'displicet* (se Norberg 1985, p. 6-8 og Stolz 1996, p. 128 ff.). Norberg mener det drejer sig om analogi til det usammensatte verbum. Akcentuationen kan man ofte slutte sig til på basis af den middellatinske rytmiske poesi, fx. *Carmina Burana*, hvor slutkadencen normalt er strengt regelmæssig. Man ved naturligvis ikke om disse akcentueringer også brugtes i nordisk latinudtale. Men Norberg mener at latinudtalen i adskillige lande var påvirket af den franske udtale, fordi studenterne i 13.-14. årh. søgte til Paris i stort tal. Men selv om denne udtale ikke har været brugt i Norden, har alene verberne med lang rodstavelse og tryk på roden været i overtal i forhold til dem med kort rodstavelse.[183]

Man må ikke glemme at latin i ældre tid var et talt sprog blandt præster og videnskabsmænd; og det kan ikke udelukkes at de kan ha-

[183] Johnny Christensen har gjort mig opmærksom på at især participier og verbalsubstantiver havde svagt præfiks i latin, og at det også kan have spillet en rolle, cf. fx *resurrectio* → *opstandelse* → *opstanden*.

ve overført trykket fra de latinske ord til de tilsvarende oversættelseslån, så at tryk på andet led af den grund har været almindeligere end nu. Også dette kan have lettet anvendelsen med andetledstryk i vers. De fleste forfattere i 17. århundrede var jo præster. Det er næppe tilfældigt at andetledstryk især har holdt sig længe i kirkelige ord (fx Grundtvig 1880 og Bruun 1885). Når man sjældent finder eksempler på disse kirkelige ord tidligere hos nogle af de forfattere der iøvrigt har mange forekomster af ord med trykangivelser (Høysgaard, Sander, Rask), skyldes det simpelthen at det hos dem ikke drejer sig om opregning af ord, men om akcentuerede tekster, og ordforrådet afhænger naturligvis af disse teksters indhold, hos Høysgaard grammatisk beskrivelse, hos Sander litterære tekster, og hos Rask øvelsesstykker for udlændinge.

Da ord som *velsigne, åbenbare, korsfæste, annamme, opstanden* etc. også normalt forekommer i kirkelig liturgi og prædiken, har de på en tid hvor de fleste gik i kirke også været almindelig kendt med andetledstryk. De mange ord med andetledstryk som man finder i danske salmer har også gjort det naturligt for folk i al almindelighed at vente andetledstryk i andre poetiske genrer. Skautrup kommer også flere gange (se fx II, p. 349 og III, p. 256) ind på at andetledstryk især forekommer i kirkelige ord ("præstebetoning").

3.3 Indflydelse fra tysk, hollandsk og frisisk

3.3.1 De historiske forudsætninger

3.3.1.1 Nedertysk

Den nedertyske påvirkning var tidsmæssigt mindre omfattende end den latinske (skønt den varede mere end 300 år), men den var mere gennemgribende. Den har også været genstand for betydelig mere interesse. For tiden før 1300 er den behandlet af Marius Kristensen (1906), og, som led i påvirkningen på nordiske sprog i det hele, af Seip (1915), Wessén (1954), Wührer (1954) og meget grundigt af Skautrup i hans danske sproghistorie II (1947), senere af Haugen (1976). Efter en pause er der i 80erne og 90erne kommet en ny interesse for

spørgsmålet, dels i Danmark og dels i Tyskland. I Danmark blev den sat i gang af Karl Hyldgaard-Jensen (se fx 1987) og har manifesteret sig i serien "Niederdeutsch in Skandinavien" (1987 ff.); og i Tyskland er dens promotor Kurt Braunmüller som sammen med sine medarbejdere har publiceret artikler herom i serien "Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen" I (1993) og II (1995). (Inge Lise Pedersen (1994) har i en anmeldelse af Bind I givet et grundigt referat med kritiske bemærkninger). Denne nye interesse, og især den tyske gruppe, er inspireret af sociolingvistikken, og de tyske bidrag drejer sig især om selve processen, sprogkontakten. De vigtigste bidrag fra dansk side skyldes Vibeke Winge.

De historiske forudsætninger for påvirkningen omtales af mange og er behandlet særlig grundigt af Skautrup (1947, pp. 2-6 og 31-35), Wessén og Wührer (1954) og af Vibeke Winge (1987 og 1989), se også Peters (1987).

Det begyndte med at landet i 13. årh. delvis var pantsat til tyske fyrster, og mange tyske adelsmænd slog sig ned i landet. Af særlig betydning blev Hansetiden fra slutningen af 12. til begyndelsen af det 16. årh. med størst indflydelse fra 13. til 15. årh. Indtil midten af det 11. årh. var hele den sydlige Østersø-kyst beboet af slavere og baltere; men i midten af det 13. årh. blev området erobret af tyskerne, og en række handelsbyer blev grundlagt, først Lübeck i 1143, senere Rostock, Stettin, Greifswald o.a. Disse byer sluttede sig sammen i Hanseforbundet. De udnyttede de store sildemarkeder i Skanør og Falsterbo og drev handel i hele Skandinavien. En del slog sig efterhånden ned i byerne, og lidt senere kom mange nedertyske håndværkere til. I Sverige var der også stærk indvandring. Stockholm blev grundlagt af tyskere og svenskere i fællesskab, og tyskerne var i begyndelsen i overtal. Det var de ikke i de danske kystbyer, men der var mange (opgivelser af antallet ligger mellem 20 og 50 %); og tyskerne var længe retsligt ligestillet med danskerne. De var medlemmer af gilderne, og enkelte gildeskråer var affattet på nedertysk.

Tyskerne bragte nye varer, ny teknik og ny kultur med sig og havde derfor prestige. Vigtigt for den tyske indflydelse var det også at alle konger i det 15. årh. blev hentet fra Tyskland, dvs. at sproget ved hof-

fet i stor udstrækning var nedertysk; mange skrivere i kancelliet var tyske og en stor del af korrespondancen var på nedertysk.

Kontakten mellem tyske håndværkere og købmænd og danskerne var overvejende mundtlig, og man har, især i den senere tid, diskuteret hvordan det egentlig foregik. Tyskerne har som de kulturelt overlegne ikke behøvet at lære sig dansk; men efterkommerne af dem der slog sig ned i landet har naturligvis efterhånden lært det. Købmændene var imidlertid også interesseret i at sælge deres varer og kan have lempet deres sprog noget og brugt enkelte danske gloser. I handelssituationen er der jo også ofte varer til stede som man kan pege på. Hvad danskerne angår har man især i tidligere tid ofte regnet med at de brugte et blandingssprog, en slags pidgin. Winge (1992) regner med blandingssprog i de lavere lag og tosprogethed i de højere, men det er blevet bestridt, især fra Braunmüller-kredsen (se fx Braunmüller 1989, 1995[2] og 1995[3]). Et egentligt pidgin med begrænset gloseforråd og stærkt reduceret grammatik er der ingen vidnesbyrd om; men danskerne har sikkert brugt mange nedertyske ord i deres samtaler med tyskerne, og overklassen har sikkert været tosproget. Braunmüller og hans medarbejdere regner med at samkvemmet i handelsbyerne især har været hvad de kalder "semikommunikation", med en terminologi overtaget fra Haugen (1966). For Haugen ligger der det i "semi" at kommunikationen er ufuldstændig; men dette betones ikke af Braunmüllerkredsen. Semikommunikation foregår ifølge dem mellem mennesker hvis sprog er så nærtbeslægtede at de umiddelbart forstår hinanden og kan bruge hver sit sprog. De henviser til samtaler mellem danskere og svenskere, hvor man normalt ikke behøver at bruge blandingssprog, og gør også opmærksom på at man ikke har fundet ordbøger eller andre hjælpemidler og ikke har vidnesbyrd om tolkevirksomhed. Braunmüller har også i nogle artikler (fx 1989 og 1995[1]) gjort rede for de store sproglige ligheder (lydligt, morfologisk og syntaktisk) der findes mellem dansk og nedertysk og som muliggør forståelsen.

Blandingssprog afvises også af nordmanden Jahr (1995[2]), og af Zeevaert (1995[1]), mens andre, fx Diercks (1993[1]), også regner med blandingssprog. Til dels er det, som Jahr også gør opmærksom på, et definitionsspørgsmål. Jahr vil ikke kalde et sprog med et meget stort antal gloser overtaget fra et andet sprog for blandingssprog, kun hvis der også er stærk grammatisk forenkling. Sikkert er det imidlertid, at

påvirkningen har været meget stærk og ikke alene gælder egentlige låneord, men også overtagelse af morfologiske elementer som præfikser og suffikser. Moberg (1989) regner med at der i Stockholm har været en ret udbredt tosprogethed.

Til den mundtlige påvirkning kommer også, især i 16. årh., en række oversættelser fra nedertysk til dansk, bl.a. af folkebøger, som også er mere eller mindre påvirket af det nedertyske forlæg (se fx Jette Corfitzen 1989, Zeevaert 1995[2], og Birgit Christensens undersøgelse af nedertyske elementer i kancelliets dokumenter 1982).

Låneordene er især behandlet af Skautrup (II 1947, p. 102-115, p. 252-60 og (for præfikser og suffikser) p. 81-96 og p. 231-43), af Wührer (1954), Haugen (1976), og for svensk (som også har betydning i denne sammenhæng, da det stort set drejer sig om samme ord) af Wessén (1954) og især i den store fremstilling af Niels Törnquist (1977); se også Moberg (1989). Det drejer sig naturligvis i første række om en mængde ord fra områderne handel og håndværk, men også om mange andre, selv almindelige dagligdags ord som adjektiverne *from, smuk, stille, fin, svag*, og antagelig også konjunktionen *men*. Af suffikser kan nævnes *-hed, -vortes, -agtig, -inde*, og endvidere *-else*, der ifølge Skautrup I, 1944, p. 290 f., dels stammer fra ældre nedertysk *-isli*, dels gengiver nt. *-nisse*; for en nyere redegørelse se Moberg (1989, p. 217-22), der bl.a. henviser til en nedertysk endelse *-ense* og (især i westfalsk) *-(e)lse*. Andre (hjemlige) suffikser øges i antal ved lån fra nedertyske ord med tilsvarende endelser; heraf har *-inde* og *-agtig* tryk på suffikset. Af præfikserne er især *for-* og *be-* vigtige (se nedenfor, p. 404).

3.3.1.2 Hollandsk og frisisk

De historiske forudsætninger for den direkte hollandske påvirkning af dansk er beskrevet grundigt i en række afsnit af publikationen "Holland-Danmark" 1945 (særlig vigtige er bidragene fra K. Fabricius om de politiske forbindelser, fra Albert Olsen om de handelsmæssige forbindelser, og Hammerich om den sproglige påvirkning; Skautrup har også behandlet forbindelsen med Holland (II 1947, p. 129 og 258-59); se tillige Hammerich 1948 og Winge 1995.

Der var hollændere med i Hansaen, og de deltog i sildefiskeriet fra 14. århundrede. 1490 fik hollænderne lige handelsret med Hansestæderne, og fra 1507 og to århundreder frem købte de stude på Ribe marked; fra 1521 var der desuden en hollandsk koloni på Amager, indkaldt af kongen for at dyrke grøntsager. Men vigtigere var søforbindelsen : i løbet af 16. årh. steg antallet af hollandske skibe der passerede Øresund til 2-3000 om året. Hammerich regner med at der på et tidspunkt har været ca. 1000 søfartsudtryk i dansk af hollandsk oprindelse, og hollandske skibsbyggere og tømrere blev indkaldt til Danmark. Danske søfolk sejlede også med hollandske skibe, og danske officerer uddannedes i søfart i Holland. Især under Trediveårskrigen foretrak også mange unge danske adelsmænd og studerende Holland fremfor Tyskland. Indtil 1700 havde næsten 1300 danskere studeret i Holland; hollandske arkitekter og kunstnere kom til København, især under Chr. IV, og nogle slog sig ned i Danmark.

Det er ofte problematisk at adskille lån fra nedertysk og hollandsk på grund af det nære sproglige slægtskab, som også omfatter tendenser med hensyn til tryk. Noget kan hypotetisk sluttes af det fagsprog ordet tilhører (de fleste søfartsudtryk er fra hollandsk), og noget af tidspunktet for lånet (nedertysk dominerer indtil omkring midten af det 16. årh., hollandsk dominerer i det 17. årh.).

Dertil kommer, at når fx Skautrup og Hammerich taler om indflydelse fra Holland, tænker de på den nuværende stat Holland (som på hollandsk iøvrigt ikke hedder "Holland", men "Nederland", Holland er betegnelsen for de vestlige provinser); men de sproglige grænser falder ikke sammen med statsgrænserne. For det tysk-hollandske område må man skelne : (1) frisisk, som er et selvstændigt sprog, beslægtet dels med nedertysk, men endnu mere med engelsk, og som tales langs Slesvigs vestkyst og i det nordøstligste Holland, men som tidligere nåede længere mod øst og endnu tales i en ø omkring Oldenburg i Tyskland (om frisisk dialektologi se Århammer 1968 og Scheuermann 1970); (2) nedersaksisk, som tales i næsten hele det nordtyske (nedertyske) område, samt i det nordlige Holland med en sydgrænse der går fra Zuidersøen direkte mod sydvest (Groningen-dialekten tales fx på begge sider af statsgrænsen (se Spenter 1983)); og (3) nederfrankisk der tales i det øvrige Holland sydvest herfor, samt i det nordlige Bel-

gien og et lille område i det tilgrænsende tyske område omkring Rhinen.

Det hollandske skriftsprog, som udvikledes i det 16. århundrede, byggede på nederfrankisk, men blev senere påvirket af nedersaksisk og tildels af frisisk. At skelne mellem "nedertysk" og "hollandsk" påvirkning af dansk er således ret problematisk.

Hammerich synes i 1918 at regne med direkte hollandsk påvirkning af tryk i afledte adjektiver, senere (1945, 1948) regner han med at påvirkningen fra 12.-16. årh. hovedsagelig er sket via nedertysk, men i 17. årh. mere direkte, især når det gælder søfartsudtryk.

Der var desuden en stærk indflydelse fra dialekter i Holland på dialekterne i Nordtyskland, mens der næsten ingen påvirkning har været den anden vej (se især Smet (1983) og, mere kortfattet, Schophaus (1989)). Allerede i 12. årh. var der mange indvandrere fra Holland; de kom dels som digekyndige i kystområdet, dels som bønder i området mellem Weser og Elben, og endelig som kolonister i det østlige Nordtyskland helt til Oder og Pommern (se bl.a. Mitzka 1968 og A. Bach 1950 (p. 70 og 181)). Dertil kom fra 15. årh. handelsforbindelser til de nordtyske havnebyer (Danzig havde nederlandsk kirkesprog indtil o. 1800) samt religiøse flygtninge fra 1527. Særlig stærk har indflydelsen naturligvis været i den nordvestlige del, mellem Rhinens nedre løb og Wesers mellemste løb, fra egnen omkring Köln, Düsseldorf, Münster og videre nordpå til Oldenburg og Østfriesland. I Emden var hollandsk endnu skole- og kirkesprog til ind i det 19. årh.

Det er derfor vigtigt når det drejer sig om indflydelsen på dansk, også at se på forholdene i de langt bedre beskrevne nedersaksiske og nederfrankiske dialekter der tales i Holland, samt på frisisk talt i Holland (især da oplysninger om tryk i nedertysk er mangelfulde).

3.3.1.3 Højtysk

I det 16. århundrede afløses den nedertyske påvirkning af højtysk. Den historiske baggrund er især beskrevet af Wührer (1954), af Skautrup (I 1947, p. 252-53, 265 ff., 297 ff., og III 1953, p. 23 f., p. 63 ff. og p. 134 ff.) og af Winge (1987, 1991 og 1992); se også Flemming Lundgreen-Nielsen (1992) og Ole Feldbæk (1992). Mellem 1540 og 1600 skifter de nordtyske kancellier fra nedertysk til højtysk, og de

danske kancellier følger efter. Reformationen udgår også fra højtysk (østmellemtysk område), og det får stor betydning. En del præster får deres uddannelse i Wittenberg, og danske studenter tager også dertil, men der er i Danmark naturligvis stadig en nedertysk indflydelse fra de tilflyttede nedertyske håndværkere og købmænd. Hoffet var også stærkt tyskpræget både i det 16., 17. og 18. århundrede. På Chr. IVs tid var halvdelen af hofstaben tysk, og i slutningen af det 17. århundrede var ca. 75 % af officerskorpset tysk, og der var mange tyske lejesoldater. Kommandosproget i hæren var tysk indtil 1773, og i Landakademiet var det indtil da forbudt at tale dansk. Det var også almindeligt at opføre teaterstykker på tysk og skrive hyldestdigte til kongen på tysk. I officersskolerne og i det kirurgiske akademi foregik det meste af undervisningen på tysk, og Hof- og Statskalenderen udkom fra 1735 til 1801 kun på tysk. I 18. årh., især under Frederik d. V (1746-66), nåede den tyske indflydelse et højdepunkt. Førende statsmænd såsom Bernstorff og Reventlow var af tysk afstamning. Men i slutningen af det 18. århundrede kommer en modbevægelse, og ved Indfødsretsloven i 1776 indførtes den bestemmelse at adgangen til embeder var forbeholdt dem der var født i landet, dvs. i helstaten. Den kulturelle påvirkning fortsatte imidlertid ind i 19. århundrede. Det var ikke almindeligt at oversætte bøger fra tysk; man regnede med at overklassen kunne læse tysk. Der var en stærk litterær påvirkning, og nogle danske digtere, fx Oehlenschläger, skrev også på tysk.

3.3.2 Sproglige forudsætninger i tysk, hollandsk og frisisk

3.3.2.1 Generelle træk

Hvis man nu vil spørge hvilken betydning indflydelsen fra disse områder kan have haft for dansk trykakcent, er det vigtigt at gøre opmærksom på to mere generelle træk. Det første er, at det tysk-hollandske område ikke, som nordisk, har mistet de tryksvage forstavelser. Det betyder at man har og har haft en mængde ord med de tryksvage forstavelser *be-, ge-, -er, ver-/vor-*, fortrinsvis i verber, men også i andre ordklasser, og på grund af det omtalte tab af tryksvage forstavelser i nordisk har der her været en stor modtagelighed for lån af denne type. De lånes i første række fra nedertysk : først lånes præfikset *for-*, deref-

ter kort før 1350 også *be-*, og i de følgende år vokser antallet, så der allerede før år 1500 er ca. 200 ord med *be-* og endnu flere med *for-*, og begge præfikser bliver meget produktive, endnu mere end i nedertysk, så de forbindes med mange hjemlige stammer (se Skautrup I, 1944, p. 292). Diercks (1993) mener, at brugen af forstavelsen *be-* er begunstiget af at den i tysk bruges til at danne transitive verber.

Man får ved disse lån en mængde ord, især verber, med svag forstavelse, som kan have dannet mønster for senere verber med partikler. Men *an-* og *und-*, der lånes fra slutningen af det 14. århundrede, synes dog ifølge Skautrup (II 1947, p. 83) at have fået førsteledstryk.

Et andet generelt træk er, at der såvidt jeg kan se er et stort sammenhængende område, med centrum i det (tidligere) østfrisiske område, som omfatter det hollandske standardsprog, den nedersaksiske dialekt som tales i Holland (foruden frisisk), vestnedertysk (især de nordlige dialekter), samt også, i noget mindre grad, en del af det danske sprogområde, sønderjysk og vestfynsk, som har en større tendens til andetledstryk, specielt i sammensatte substantiver end det øvrige Danmark og sydtysk. (De skånske, hallandske og andre svenske dialekter, der viser en lignende tendens, har ikke direkte berøring med dette område, og her gælder også særlige – i Halland og Skåne indbyrdes forskellige – usus).

Tendensen er særlig tydelig ved stednavne. Der er ganske vist også ellers både i tysk og nordisk en særlig tendens til andetledstryk i stednavne, men mest i særlige typer, i dansk og sydtysk især når første led er et personnavn i genitiv, og i dansk også når første led er et stednavn eller en imperativform, i tysk bl.a. når første led er et adjektiv. Men i det pågældende område er tendensen mere vidtgående. For vestfynsk nævner Inge Lise Pedersen (1974) næsten 1000 og for sønderjysk ca. 1200 stednavne med andetledstryk, udover de typer der ofte har andetledstryk i dansk. En stor del af disse stednavne er betegnelser for meget begrænsede lokaliteter, som kun kendes af få mennesker; det er derfor klart at det ikke kan skyldes den nedertyske indflydelse i Hansetiden, men må bero på en fælles ældre tendens. Man må derfor regne med at også en del af appellativerne med andetledstryk hører til dette område og ikke skyldes senere lån. Iøvrigt havde Hansestæderne ikke særlig indflydelse på Vestfyn.

På Fyn drejer det sig, bortset fra stednavnene, især om en del substantiver og om adjektiver af typen *barbenet,* mens der kun er et enkelt ret udbredt verbum (*skam'skænde*, dog nogle steder også *gen'skyde*). Man finder mange eksempler på andetledstryk i Peder Jacobsens beskrivelse af Flemløsemålet (1933) og nogle eksempler i H. M. Jensens bog om Brenderupmålet (1926), cf. også Dyrlund (1874). Adskillige af Peder Jacobsens eksempler og enkelte andre har jeg fundet med andetledstryk ved optegnelser i slutningen af fyrrerne på Sydvestfyn (Horne, Bøjden, Lyø, Avernakø, Vester Skerninge). Der er naturligvis også mange rigssprogslån i dialekterne, herunder med andetledstryk, fx kirkelige ord som *skærtorsdag, langfredag* (som er gamle nedertyske lån i rigssproget), *korsfæste, barmhjertig* o.a.; og det kan også gælde nogle afledte adjektiver som *nødvendig, selvfølgelig* og *sparsommelig* (*vidtløftig* har derimod førsteledstryk i næsten alle vestfynske dialekter); men der bliver en hel del ord med andetledstryk tilbage, fx ord for *skørmælk, melgrød, solsort, gærdesmutte, valmue* og substantiver på *-ende* (*bordende, byende*), og ord som *barbenet, bararmet, tomhændet*, ord som næppe så hyppigt lånes.[184]

3.3.2.2 Tysk, hollandsk og frisisk

a) Indledning

På de følgende sider skal der gøres kort rede for trykforholdene i tysk, hollandsk og frisisk. Fremstillingen hviler på et stort materiale, især for hollandsk og højtysk, omfattende både ældre og nyere grammatiske værker og dialektbeskrivelser (i sin tid havde jeg planlagt en beskrivelse af trykforholdene også i disse sprog); men det ville være meningsløst at citere flere hundrede bøger og artikler, når de kun udnyttes til en ganske kort fremstilling, som det må blive i denne sammenhæng. Der citeres derfor kun nogle få værker, hvor jeg finder det hensigtsmæssigt.

---

[184] Dog viser Torben Arboe Andersens redegørelse for nedertyske lån i jyske dialekter (1995), at man også kan låne ord for mad og drikke, som *koldskål, stikkelsbær* og *brændevin*, men der har været større nedertysk påvirkning i jysk end i fynsk. Om påvirkninger i sønderjysk se Magda Nyberg (1988 og 1989).

Fælles for de tre sproggrupper der har påvirket dansk : nedertysk, hollandsk og højtysk, er (1) en tendens til andetledstryk i substantiver, især dobbeltsammensatte substantiver, men i forskelligt omfang i forskellige områder; (2) en tendens til andetledstryk i afledte sammensatte adjektiver, men i meget forskelligt omfang; det findes især i frisisk og de nedersaksiske dialekter i Nordholland og i de tilgrænsende områder i Nordvest-Tyskland; (3) et system af sammensatte såkaldt ægte og uægte verber, der afviger fra dansk, og da dansk har lånt mange sammensatte verber fra disse sprog eller brugt dem som mønster, har denne omformning af systemet givet problemer for trykket som er omtalt tidligere og som vil blive taget op igen i sidste afsnit af dette kapitel.

b) Det nedertyske område

For *nedertysk* er materialet meget spinkelt. Man ved intet om tryk i middelnedertysk og meget lidt om tryk i nyere nedertyske dialekter, for mens der både for højtysk og hollandsk gives trykbetegnelser i ordbøger, og tryk beskrives i mange håndbøger og enkeltafhandlinger, så er der så at sige aldrig trykbetegnelse i ordbøger over nedertyske dialekter, og der findes ingen samlet fremstilling af trykforholdene.[185] Beskrivelser af enkelte dialekter omtaler ofte overhovedet ikke trykket, eller beskrivelsen er meget kortfattet.

En gennemgang af samtlige specielle dialektbeskrivelser ville være uoverkommelig. Der er derfor kun taget stikprøver af et halvthundrede artikler og ordbøger. Det ser ud til at andetledstryk især forekommer i vestnedertysk, i området omkring Hamburg, Bremen og Lüneburg, men også sydligere, fx. i Cronenburg lidt øst for Düsseldorf (beskrevet af Leihener (1908), som citeres udførligt af Hammerich (1918), fordi det forklarer en del andetledstryk hos Heine). Desuden er der, eller har der været, en stærk tendens til andetledstryk i det tysk der tales i Estland, hvor de fleste tyske tilflyttere er kommet fra Bremen, Dithmarsken og Westfalen. Det drejer sig i nedertysk især om substantiver, navnlig dobbeltsammensætninger som *boukweitenpannkouken* og om et mindre antal (godt 20) sammensatte adjektiver med

[185] Henvendelse til en række specialister i Danmark, Sverige og Tyskland har alle givet negativt resultat.

suffiks, men få (6) der svarer til danske adjektiver med andetledstryk, adjektiver som *oprechtig*, men også nogle med førsteledstryk. Tryk i verber nævnes sjældent (udover verber på *be-, vor-, ge-, er-* og de ægte sammensatte svarende til højtyske verber på *durch-, um-, über-, unter-, wider-*). Dog nævnes for Oldenburg to verber på *af-* og for Cronenburg en del på *af-* og to på *uth-* med andetledstryk, og K. N. Bock (1933) skriver om nedertysk i det sydvestlige Slesvig, at andetledstryk kun findes ved partikler "in einigen Fällen neben der üblichen Betonung". Han angiver iøvrigt ikke tryk. Afledningsendelsen *-inne* synes at have andetledstryk. *-achtig* har jeg ikke fundet eksempler på, men *wahr'haftig* har andetledstryk.

Jeg har forelagt den liste over sammensatte adjektiver med suffikset *-ig (-lig)* som er aftrykt i Tabel 37, for en nedertysk talende (JJ) fra Fjolde sogn i nærheden af Husum. Han er født 1928 i Kollund (Fjolde sogn) i en nedertysk talende familie. I skolen blev der stort set undervist på højtysk, men han talte nedertysk med kammeraterne, også senere under studietiden i Kiel. 1958-1966 boede han i Heide i Ditmarsken, hvor han talte nedertysk med de frisisktalende bønder; og han bruger stadig nedertysk sammen med gamle venner og familiemedlemmer. 1966-1970 og 1975-1991 boede han i København, hvor han brugte højtysk som undervisningssprog i Sankt Petri Skole. Han taler nu højtysk hjemme.

I Fjolde sogn blev der tidligere talt dansk dialekt, som også hans morfar talte. Men andetledstryk kan næppe stamme fra dette danske substrat. Ifølge Bjerrums beskrivelse (1944) og Marie og Anders Bjerrums ordbog (1974) var der meget lidt andetledstryk i den danske dialekt. De nævner fx med førsteledstryk *'vìt,löftər, 'leæt,síndər, 'noot,væntix, 'åp,mærək,ståàm* og *'mærək,vørtix* (de tre sidste synes at være låneord fra tysk). Derimod er der ofte andetledstryk i typen *hulrygget*, men det er netop ikke tilfældet i den nedertyske dialekt i Fjolde. Indflydelse fra dansk rigsmål er der heller ikke tegn på. Derimod viser svarene at ordene med andetledstryk i den nedertyske dialekt næsten udelukkende er ord der i højtysk har eller tidligere havde andetledstryk. Det behøver ikke at bero på nogen påvirkning fra højtysk i JJs udtale, men skyldes snarere højtyske lån i dialekten. JJs svar står i Tabel 37 (nedenfor p. 429 ff.), mærket x.

c) Det hollandske område (inklusive frisisk)

For *hollandsk* har det været lettere at finde dokumentation. Der er trykangivelser i et stort antal grammatikker lige fra Petrus Montanus van Delft i 1635, samt i moderne ordbøger, også de énsprogede hol-

landske. En af de udførligste beskrivelser er Gaarenstroom (1897), en af de seneste Langeveld (1987), der også citerer andre nyere afhandlinger, se også Trommelen og Zonneveld (1999).

Da jeg i 1947 var i Holland, benyttede jeg lejligheden til at gennemse ca. 50 grammatikker begyndende i første del af det 17. årh. Der synes ikke at være sket større ændringer; jeg har kun bemærket *op'sporen* og *oor'deelen* i ældre beskrivelser, et meget svagt tegn på andetledstryk i verber tidligere. Hammerich (1918, p. 85) skriver at andetledstryk i verber tidligere var mere udbredt (men uden henvisninger). Jeg gennemgik også et halvt hundrede dialektbeskrivelser. For frisisk er hovedkilden W. Dijkstras "Friesch Woordenboek I-IV" (1900) som er gennemakcentueret; for nedersaksisk K. ter Laans "Nieuw Groninger Woordenboek", som kun har ret få akcentangivelser, men jeg fik forfatteren til at sætte tryktegn på ca. 2000 ord.[186] For nederfrankisk var det Teirlincks syd- og østflamske Idiotikon (1908-1924).

Om middelnederlandsk ved man dog ikke meget. Franck (1909, 2. oplag 1971) skriver i sin middelnederlandske grammatik at nominalsammensætninger har tryk på første led, men verbalsammensætninger på verbaldelen. Som eksempler på det sidste anfører han *ont'bieden, mis'trouwen, door'varen* og *'antwoorden*. De første hører til verber med specielle partikler, som har andetledstryk også i moderne nederlandsk, og for *'antwoorden* er tryktegnet sat på forleddet (!). Det giver altså faktisk ingen oplysninger om almindelige sammensatte verber.

Men man har en omfattende nederlandsk tekst fra ca. 1270 (Sinte Lutgart som er nævnt i Kapitel I, p. 24), som er udnyttet af Zonneveld (1992 og 1999). Den er i næsten helt regelmæssige jamber. Men skønt den omfatter ca. 20.000 vers, er der få eksempler på sammensætninger der kan give oplysninger om trykket. Af substantiver anvender han næsten udelukkende sammensætninger med svag midterstavelse, som *clostersteden*, eller han indsætter undertiden et *ge-* (fx *ongeroe*, 'uro'), som nemt indpasses i det jambiske versemål, men som

[186] Denne liste vil blive overgivet til Germansk Institut på Københavns Universitet, sammen med en stor spørgeliste om tryk i hollandsk, som jeg ikke selv har udnyttet.

intet siger om hvor trykket ligger.[187] Af tostavelses sammensætninger eller præfiksord har han kun *kerkhof, anschijn, mesdaet* og *vordeel*, som, i overensstemmelse med senere versskik, bruges med første led i hævning inde i verset og som jambe i rimstilling, samt *afflaet* ('aflad') og *afhonst* ('skinsyge') som har andetledstryk også inde i verset. Men det at han undgår den ganske almindelige type som *kerkhof,* kunne tyde på at bitrykket i andet led har været så stærkt at han ikke brød sig om at anvende typen med andet led i sænkning. Af verber har han næsten kun sammensætninger der også i nuværende hollandsk har andetledstryk (verber med *on-* (svarende til tysk *ent-*), *door, vol-* og *mes-*), samt eet med *an-* i rim og eet med *af-* i versforlyd, samt to på *op-*, det ene i versforlyd; kun *opwert* er sikkert med andetledstryk.

Der er stor forskel på tendensen til andetledstryk indenfor det hollandske område.

I frisisk er der en meget udtalt tendens, Dijkstra nævner over 700 sammensatte substantiver, deraf mange med *âld* ('gammel') og adskillige med *blauw* ('blå'), *boere* ('bonde-') og *dyk* ('dige') som førsteled, men næsten ingen der genfindes i dansk, udover nogle betegnelser for helligdage af typen *påske'mandag* og *kakke'lovn* (det sidste genfinder man på vestfynsk). Desuden anfører han over 300 sammensatte adjektiver med afledningsendelserne *-ich, -lich* og *-sum,* hvoraf over 20 har nøjagtige paralleler i dansk, fx *arbejdsom, almægtig, enfoldig*. Adjektiver på *-achtig* har normalt rodtryk (forledstryk), undtagen *deelachtig* og *ljeagenachtig* ('løgnagtig'). Verber på *over-, onder-, om-, wear-* og *mis-* skifter efter betydningen, som i det hollandske skriftsprog og også i andre dialekter. Der er desuden et par med svagt *efter-*. Forstavelsen *on-* er svag i adjektiver, suffikset *-inne* har tryk.

I nedersaksisk, som det tales omkring Groningen, er der også en stærk tendens til andetledstryk. K. ter Laan (1929) har angivet andetledstryk på over 130 substantiver og over 150 afledte adjektiver, hvoraf over 25 har tilsvarende form på dansk, foruden en del på *on-*. Af ord på *-achtig* har kun 4 tryk på endelsen, men ca. 40 på første led. Det stemmer med andre beskrivelser. Af substantiverne går ingen igen

---

[187] Derimod indsætter han (ifølge de første 600 vers) ikke svagt *e*, som fx Arrebo tit gør i Hexaëmeron (se Kap. I, 3.2, p. 57).

på dansk, undtagen ordet *rødbede* og betegnelser for helligdage. Der er en hel del verber på *aan-* og *of-* som kan have andetledstryk i visse forbindelser, specielt i udtrykket *"ik kin 't nait"*, fx *ik kin 't nait of'lopen* ("jeg kan ikke løbe så langt") med hovedtryk på *nait* ('ikke').

De nederfrankiske dialekter er indbyrdes mere forskellige. I den nordvestlige del finder man adskillige andetledstryk, fx i Katwijk, der ligger ved kysten ud for Leiden og har mange sømandsudtryk med andetledstryk, mens de sydlige dialekter, fx især de der tales i det nuværende Belgien omkring Maastricht og Brussel, og i det hele i den sydøstlige del, har færre andetledstryk end det nederlandske rigssprog, og ofte også førsteledstryk i stednavne, fx *'Amsterdam* og i flere substantiver på *stad-, boeren-, hooge-* o.l., endogså i ord for *borgmester, nordvest, nordøst* o.l. Dog er der et mindre antal verber på *aan-* som er ægte sammensat med andetledstryk, og der nævnes også nogle afledte adjektiver. *-achtig* synes kun at have tryk i *waar'achtig*.

Det *nederlandske skriftsprog* blev udviklet på basis af nederfrankisk, især de sydlige dialekter; men da det kulturelle tyngdepunkt i det 17. årh. rykkede til Amsterdam og de omliggende byer, blev det mere påvirket af det nordlige nederfrankisk og af nedersaksisk og frisisk; der er derfor med hensyn til tryk en del overensstemmelse med de nordlige dialekter. Der er dog i rigsmålet (*"het algemeen beschaafd"*) ret få substantiver med andetledstryk, især en snes ord med *boeren-* og nogle med *stad-*, fx *stad'huis*, og nogle dobbeltsammensætninger samt et par ord med *hoog-* (fx *hoog'leerar*) og nogle med *rijks-*, fx *rijks'dalder* (der er lånt til dansk). Forstavelsen *on-* har stærktryk ved substantiver, men svagtryk ved adjektiver, og nogle sammensætninger med *oer-* og *aarts-* (fx *oer'oud* 'ældgammel') har andetledstryk. Et stort antal sammensatte adjektiver med afledningsendelse har stærktryk på andet led lige før afledningsendelsen, næsten alle på *-isch, -lijk, -elijk* og *-zaam* og et stort antal på *-ig* (fx *weten'schappelijk, aan'dachtig, op'merkzaam*), samt nogle på *-baar* og *-loos*. Hammerich (1918) giver nogle nærmere regler, som dog ikke altid passer, fx nævner han *'inwendig* og *'breedvoetig* som undtagelser, men de kan også have tryk på sidste led før endelsen. Typen *breedvoetig*, hvor endelsen svarer til *-et* på dansk, og som er meget almindelig, vakler meget. Mange af eksemplerne med andetledstryk går igen i dansk.

Endelsen *-achtig* har, som på dansk, svagtryk når det betyder 'lignende', fx *'blauw-achtig, 'kinderachtig,* men stærktryk når det betyder 'tilbøjelig til', fx *twijfel'achtig,* men sidste type kan dog også have tryk på stammen, fx *'leugenachtig* ('løgnagtig').

Verber på *door-, over-, onder-, om-, weder-* skifter omtrent som på tysk; dvs. transitivitet og overført betydning medfører i reglen ægte sammensætning med tryk på andet led. Intransitivitet og ligefrem betydning fremmer uægte sammensætning med tryk på partiklen. Nogle verber med *vol-* og *achter-* har også andetledstryk, og det samme gælder nogle få på *aan-* : *aan'zien, aan'schouwen* og *aan'vaarden* ('påtage sig'). Andetledstryk har man også i *koeke'loeren.*

Præsens participier der bruges som adjektiver har ofte tryk på stammen, fx *uit'stekend* ('udmærket'), *wel'meenend.*

d) Højtysk

Det højtyske skriftsprog blev dannet i 16. årh. på østmellemtysk basis og blev også antaget som skriftsprog i det nedertyske område. Det var højtysk i den forstand at det var kendetegnet ved den højtyske lydforskydning og diftongering af langvokaler, men den konkrete udtale var stærkt påvirket af den stedlige dialekt.

Tyskland blev jo først sent en politisk enhed, og den udtale der blev officielt fastlagt gennem Siebs Bühnenaussprache i 1898 (senere kaldt "Hochsprache") er i henseende til tryk ofte påvirket af nedertysk; nogle har endog betegnet det som højtysk udtalt på nedertysk. Der er derfor flere andetledstryk end i højtyske dialekter, men ikke så mange som i de nordvestnedertyske dialekter.

Dialektpræget var særlig udpræget i ældre tid, dvs. i den periode hvor lånene fra højtysk er optaget. For at følge dem skulle man altså helst vide hvor i Tyskland de indvandrede tyskere kom fra, og hvor i Tyskland de danskere der lærte tysk i Tyskland opholdt sig, hvad der ville kræve et særligt studium (det skal dog nævnes at slægterne Bernstorff og Schimmelmann stammede fra nedersaksisk og Reventlow fra frisisk område). Det drejer sig ved den højtyske påvirkning altså ofte om højtysk talt på nedertysk basis, og en del af de forfattere der omtaler tryk i tysk, bygger til dels på deres egen udtale. Sydtyskeren Geb-

hardt (1907) bebrejder bl.a. Willmanns for i sin store tyske grammatik at give angivelser af andetledstryk som er ukendte i Sydtyskland.

I denne form for talt højtysk har, som både i de højtyske og nedertyske dialekter, sammensatte substantiver normalt førsteledstryk, men der er adskillige undtagelser, flere end i hollandsk. Trykket er beskrevet i et stort antal let tilgængelige håndbøger og ordbøger og i mange enkeltartikler, senest i Michael Jessen (1999), der bl.a. diskuterer regler for dobbeltsammensætninger. Fælles for hollandsk og tysk er andetledstryk i adskillige ord for helligdage, fx *Kar'freitag, Oster'montag*, for kort i kortspil (*Herz'könig*) og verdenshjørner (som i de tilsvarende danske ord); men desuden har tysk adskillige eksempler på sammensætninger med adjektiv som første led, fx *Feins'liebchen, Hohe'lied, Lange'weile* (som antagelig hænger sammen med den tendens til stærktryk på overleddet i den syntaktiske forbindelse adled+overled, som er karakteristisk for moderne tysk), og en del andre som *Oberst'leutnant, Viertel'jahr, Krause'münze*, en del verbalafledninger som *Über'einstimmung, In'standsetzung*, men især et stort antal dobbeltsammensætninger, fx med adjektivisk forled : *Arme'sünderglocke, Schwarze'meerflotte, Sieben'meilenstiefel, Sechs'tagesrennen*, men også andre som *Handelsge'richtspräsident* og særlig ord med titel som første led, fx *Hof'jägermeister, Stadt'baumeister, Ober'landesgericht, General'feldmarschall*. Hammerich (1921) skriver at han har fundet over 60 ord med *Ober-*. Han bygger nu især på ældre beskrivelser, fx fra begyndelsen af det 19. århundrede, og han mener (p. 265) at akcentuationen i disse sidste ordtyper nu er forældet ("kaum mehr lebt"), men det modsiges af en hel mængde nyere ord bl.a. på *Reichs-*, fx *Reichs'aussenminister, Reichs'autobahn* o.s.v.

Adjektiver har, ligesom substantiverne, normalt førsteledstryk; dog har nogle sammensatte med afledningsendelser tryk på andet led, men langt færre end i hollandsk og dansk. Bortset fra ord på *un-* er det kun et meget lille antal der altid har andetledstryk; to på *-haftig* (*leib'haftig* og *wahr'haftig*) og desuden *glück'selig, hold'selig, barm'herzig, drei'einig, drei'faltig, vor'trefflich, all'mächtig, all'gütig, all'mählich*, og i reglen *wahr'scheinlich*. Adskillige andre k a n have andetledstryk, som især er muligt ved forbindelsen (a+b)+c eller samdannelser, men vakler, og ifølge Siebs er førsteledstryk mere korrekt, fx *notwendig, eigentümlich, hauptsächlich*. Men mange har kun førsteledstryk; fx, afvigende

fra dansk, *'merkwürdig, 'aufrichtig, 'willkürlich, 'aufmerksam, 'augenblicklich*. Med *un-* er der en hel del flere andetledstryk; forskellige forfattere har opstillet forskellige regler, som dog alle har undtagelser. Den vigtigste og næsten gennemførte regel er at verbalafledte adjektiver, hvor *un-* benægter muligheden af verbalhandlingen, har svagt *un-*, fx *un'glaublich, un'hörbar, un'tröstlich, unver'ständlich* og mange andre. En vis tendens er der også ved adjektiver der ofte har en vis affektbetoning som *unendlich, unmöglich, ungeheuerlich.*

Tyske sammensatte verber er som bekendt af flere typer : (1) nominalafledte verber som *heimsuchen* og *brandschatzen,* som er ægte sammensatte med tryk på første led og har *ge-* som forstavelse i part. præt. Her kan dog andetledstryk høres i enkelte ord, især i ældre sprog i *willfahren, offenbaren,* og *frohlocken,* og undertiden i *liebkosen*, d.v.s. hovedsagelig kirkelige ord; (2) nogle verber på *durch-, um-, über-, unter-, wider-, hinter-, voll-*, som er ægte sammensat, med tryk på andet led, og uden *ge-*; (3) nogle af de samme verber samt verber med alle andre præfikser (som *an-, auf-, mit-, zu-* etc.) som er uægte sammensat med præfikstryk, indskudt *zu* i infinitiv, *ge-* i part. præt., og adskilt som finit i hovedsætninger (*aufzustellen, aufgestellt, er stellt auf*); nogle grammatikere betragter dem faktisk som syntaktisk gruppe, ikke som sammensætninger. Gruppe 2 (ægte sammensætninger med *durch-* etc.) begunstiges af transitivitet og overført betydning.

Man ved god besked om sammensætningstryk i ældre højtysk (som må være mere relevant for lån til dansk), dels takket være en afhandling af Tritschler (1912) og især takket være Hammerich (1921, p. 148-234), som giver en udførlig fremstilling af udtalelserne om tryk hos ældre tyske grammatikere og metrikere fra 1573 til 1818 (en fremstilling som har været forbillede for denne bogs Kapitel IV-V). Desværre opgiver han yderst sjældent hvor i Tyskland forfatterne stammer fra, men en del kan sluttes af trykkestederne. (Jeg har yderligere gennemset en række ældre grammatiske og metriske værker).

Med hensyn til substantiver fremgår det af udtalelserne at førsteledstryk i hele perioden har været det normale. Afvigelsen *Jahr'hundert* omtales første gang i 1645, *Mit'tag* i 1754; men først Adelung

(1782)[188] nævner eksempler på dobbeltsammensætninger med andetledstryk og giver den regel at det specielt gælder ord med enstavelsesforled af typen a+(b+c); og foruden eksempler som *Frohn'leichnam* og *Kriegs'schauplatz* nævner han især eksempler på titler med *Feld-, Kreis-, Gross-* som første led, deriblandt *Feld'marschall* (som er lånt til dansk). Hammerich citerer 13 eksempler med andetledstryk, Tritschler (1912) yderligere et tilsvarende antal, herunder *Stifts'amtmann.* Voss (1802) nævner *Palm'sonntag* og *Feld'marschall*, og Heinsius (1818) gentager en del af Adelungs eksempler. Man har tidligere enkelte eksempler på dobbeltsammensætning med førsteledstryk, fx 1691 *'Oberlandjägermeister.* Heynatz (1772) nævner at man kan høre *König'in*, men han er fra Berlin.

De fleste forfattere giver eksempler på sammensatte adjektiver med afledningsendelse, men der er ikke meget der tyder på at der har været flere med sidsteledstryk tidligere. Tværtimod har Aichinger (1754), der synes at være fra Mellemtyskland, vaklen i adskillige ord der nu har andetledstryk, og selv Morhof (1682) der publicerer i Kiel har kun eksempler med førsteledstryk, og Heynatz (1772) der er fra Brandenburg har kun eksempler på andetledstryk hvor det også er muligt efter nuværende regler (*vor'trefflich, vor'züglich, un'sterblich, un'möglich*), men har vaklen i *unschuldig, freiwillig.* Voss (1802) giver som den første den regel, at verbalafledte adjektiver på *un-* og med endelserne *-bar, -lich* og *-sam* har tryksvagt *un-*. Heynatz (1772) nævner andetledstryk på nogle participier (*unverhofft* o.l.), men også *offen'bar.* Det samme gør Richter (1784) (begge fra nordøst-Tyskland). Tritschler citerer dog en del eksempler fra Adelung med andetledstryk imod nuværende brug, bl.a. *ab'wendig, ab'spenstig, aus'bündig, dienst'willig, hand'greiflich.* Han citerer også en del både uafledte og afledte adjektiver med *gross-, wohl-, hoch-* som første led fra Adelung (1782) og Voss (1802), bl.a. *gross'mächtig, wohl'edel, wohl'geboren, hoch'geboren, hoch'würdig, hochge'lehrt, hochge'ehrt.* Hammerich har undersøgt afledte adjektiver i Goethes værker og finder 23 eksempler med andetledstryk mod nutidig brug. Han har omhyggeligt udeladt de stillinger der på den tid tillader større friheder (fx stillingen først i verset eller efter cæsur), men har ikke tænkt på at andetledstryk var eneste mulig-

[188] Han og de følgende er citeret hos Hammerich.

hed i jambiske og trokæiske vers. Der er derfor kun meget få af hans eksempler der er sikre.

Med hensyn til verber nævner Adelung (1782) med andetledstryk *lob'singen, lob'preisen, aufer'stehen, auser'lesen, auser'koren*, Richter (1784) *offen'baren*, Voss (1802) *lob'singen* og *froh'locken*, dvs. kirkelige ord.

Sammensætninger med *durch-, über-* etc. med forskelligt tryk omtales af Aichinger (1754) og senere. Verber med andre forled (*aus-, nach-, mit-, zu-* etc.) omtales af 9 forskellige forfattere i det 17. århundrede, altid med førsteledstryk. Kun Albertus (Augsburg 1573) nævner *an-* sammen med *be-, ver-, zer-, ent-, ge-* som svagt, men 6 af de omtalte 9 forfattere fra 17. årh. har eksempler med *an-*, alle med trykstærkt *an-*. Der er altså overhovedet ingen tvivl om at disse forstavelser altid har haft stærktryk.

4. Konklusion

4.1 Indledning

I dette sidste afsnit vil det blive forsøgt at sammenholde resumeet i § 2 med oplysningerne om muligheder for påvirkning udefra i § 3 og derudfra finde forklaringer på i hvert fald nogle træk af udviklingen, og specielt forekomsten af andetledstryk. Som hidtil vil substantiver, adjektiver og verber blive behandlet hver for sig, fordi de har udviklet sig forskelligt; men der er nogle fællestræk som skal omtales først.[189]

Man kan for det første konstatere en rytmisk tendens, som især viser sig ved at en trinvis nedtrapning af tryk i tre eller flere trin undgås. Det kan dels dreje sig om umiddelbare nabostavelser hvor rækkefølgen hovedtryk–bitryk–svagtryk ændres til svagtryk–hovedtryk–svagtryk, fx *af'hængig, ær'gerrig, nær'værelse, op'rindelse*, dels om led i længere, me-

[189] En stor del af ordene i det følgende er slået op i *Ordbog over det danske Sprog* (forkortet ODS) og i Niels Åge Nielsens *Dansk etymologisk Ordbog* 1966 (forkortet DEO). Oplysning om hollandske paralleller stammer fra egne undersøgelser.

re komplekse sammensætninger som *kunstudstilling, Hovedbanegården* af typen 'a+(ˌb+c). Man kan undgå denne type på to måder, dels ved at svække det første stærkere bitryk og overføre det fra b til c, fx *'Kunstudˌstilling, 'Hovedbaneˌgården* o.l.; eller man kan flytte stærktrykket til næste led (b), fx *Kunstindu'strimuˌseum, efter'retningsˌtjenesten, Landbo'højˌskolen.* Det sker især hvis den interne grammatiske struktur ikke fremtræder så klart for den talende.

Det er ofte formålsløst at forsøge at finde forklaringer ud fra lån eller andre historiske forudsætninger (cf. at *efter'retningsˌtjeneste* på højtysk hedder *'Nachrichtenˌdienst*); men da tendensen ikke er specifik dansk eller nordisk, kan der også være tale om et sammenfald af den interne rytmiske tendens og påvirkning udefra. Det gælder fx de sammensatte afledte adjektiver som er påvirket fra nedertysk : typen *ar-'bejdsom, ær'gerrig, af'hængig* (en intern dansk ændring har fundet sted i *i'hærdig*, lånt fra svensk *'ihärdig*), og i ord som *oberstløjtnant* og *hofjægermester* er påvirkning fra højtysk nærliggende. Det kan være denne tendens der i ældre tid har bidraget til andetledstryk i flere tilfælde af trestavelsesformer af sammensatte verber, som Pontoppidans eksempler *af'drager, ind'byder* osv. (se 2.3 ovf.).

Et andet generelt træk er en vis tendens til sidsteledsbetoning i uigennemsigtige ord, fx de delvis onomatopoetiske *hurlum'hej, spirre'vip, himstre'gims, ruskum'snusk* o.l. Andetledstryk er også overtaget eller indført i uigennemsigtige låneord fra nedertysk som *skarn'tyde, faste'lavn, ska'vank, kukke'lure* (holl. *koeke'loeren*), *skær'mydsel* o.l., og det kan være med til at fastholde andetledstryk i adjektiviske låneord som *bal'styrig, over'dådig, under'danig, skin'barlig*, og i et ældre dansk ord som *blu'færdig* eller i et delvist leksikaliseret ord som *kold'blodig* eller et verbum som *an'namme.*

Et tredje generelt træk er at andetledstryk især findes i kirkelige ord. Verber med andetledstryk findes nu næsten udelukkende i kirkelige ord og i gammeldags præstesprog : *an'namme, åben'bare, vel'signe, kors'fæste, til'komme (dit rige), op'standen, ned'faren, hu'svale*, tidligere også i *bøn'høre, til'bede, til'give, salig'gøre, hellig'gøre, om'vende, lov'prise, lov'synge, ihu'komme, høj'lovet* og substantiveringer af disse ord (heraf er *an'namme, åben'bare, til'give* lån fra middelnedertysk). Kirkelige adjektiver som *en'båren, al'mægtig, al'god, barm'hjertig, tre'enig,*

tre'foldig, lang'modig, an'dægtig, lyk'salig har også andetledstryk, men det gælder også mange andre adjektiver af samme type. For substantiver gælder det især betegnelser for helligdage : *skær'torsdag, lang'fredag, helligtre'konger*. Det sidste kan dog være simpel rytmisk forskydning, og *Skærtorsdag* og *Langfredag* er meget gamle lån fra tiden for kristendommens indførelse; de tilsvarende ord på tysk har også andetledstryk (*Grün'donnerstag, Kar'freitag*). I disse ord kan rytmisk forskydning også have spillet ind. I ældre tid også *Jule'aften, Påske'dag*.

Brink og Lund (1975) forklarer tendensen til andetledstryk i kirkelige ord ved kirkesprogets konservatisme. Det er utvivlsomt rigtigt at kirkesproget er konservativt, og det har sikkert været af betydning for bevarelsen af trykket i disse ord; og hvis man som Brink og Lund antager at de fleste sammensatte verber og et stort antal andre sammensatte ord har haft andetledstryk i ældre tid, er dette en fuldt tilstrækkelig forklaring. Men hvis man, som jeg, er skeptisk overfor antagelsen af et meget udbredt andetledstryk, vil man også se sig om efter andre mulige forklaringer, bl.a. den mulighed at det er en speciel præsteudtale, som gennem gudstjenesten er blevet antaget af kirkegængerne. Denne antagelse bestyrkes når man ser på forholdene i højtysk, hvor påfaldende mange kirkelige ord har andetledstryk : for verber (især i ældre sprog) *froh'locken, lob'singen, lob'preisen, offen'baren* og for adjektivernes vedkommende : *glück'selig, drei'faltig, drei'einig, barm'herzig, all'mächtig, all'gütig* og substantiverne *Frohn'leichnam* og undertiden *Pfingst'montag, Palm'sonntag*. I substantiverne kan andetledstrykket også skyldes rytmisk trykforskydning, men som det fremgår af 3.3 i dette kapitel har sammensatte adjektiver med afledningsendelse på tysk normalt førsteledstryk (i modsætning til både dansk og hollandsk), og det er kun et par stykker der, udover de kirkelige, har fast andetledstryk, mens der er en del der vakler, og det gælder nok lidt flere i ældre tid, men ikke mange. For verbernes vedkommende har man naturligvis på tysk fra gammel tid verberne med de svage præfikser *be-, ge-, er-, ver-,* og derudover den klart afgrænsede gruppe ægte sammensatte verber med *durch, über, unter, um*, mens de uægte sammensatte verber med adverbier og præpositioner som *auf-, ein-, aus-* osv. aldrig har andetledstryk og heller ikke har haft det tidligere, og det samme gælder verber med nominalt forled som *heimsuchen, ratschlagen* etc. Udover de nævnte kirkelige verber har man kun *voll-*

führen, vollenden og *willfahren*. Det vil sige at for tysk kan man ikke blot forklare andetledstryk i kirkelige ord som levn fra en periode med udbredt andetledstryk, bevaret på grund af kirkesprogets konservatisme. De er karakteristiske for kirkesproget.

På svensk, hvor afledte sammensatte adjektiver som i højtysk normalt har førsteledstryk, har man også enkelte kirkelige adjektiver med andetledstryk (*barm'härtig*) eller vaklende tryk (*alls'mäktig, alls'väldig, an'dägtig, tre'enig*, men ellers ikke nær så mange som i dansk, og andetledstryk i verber findes især i kirkesprog : *välsigna, hugsvala, tillkomma, uppstånden* (Wessén 1969). Kock (1886, p. 62) nævner også for svensk tendensen til andetledstryk i kirkelig stil.

Ved omtalen af den latinske påvirkning i 3.2 (p. 391) fremsatte jeg den hypotese at det især var præsterne, der jo i 17. og 18. årh. fik hele deres uddannelse på latin og som derfor talte latin, som i de mange oversættelseslån af latinske verber (som fremgår af de svenske undersøgelser) overførte det latinske svagtryk på forleddet til dansk, da disse danske verber var skriftsprogsord og derfor ikke havde en fast akcentuation. Andetledstryk bruges derfor også i verbalafledte substantiver cf. *vel'signelse, op'standelse*.[190] Men dertil kommer de meget hyppigt forekommende andetledstryk i salmer, for trestavelsesformer betinget af det jambiske metrums krav, evt. også af rytmiseret liturgi, og iøvrigt af den prosodiske tradition, der undgår to tunge nabostavelser (se fremstillingen i Kapitel I-III, cf. også slutningen af dette kapitel, p. 439-440).

4.2 Substantiver

4.2.1 Suffikser og præfikser

Suffikserne *-dom, -skab, -hed* har i hele perioden haft svagere tryk end roden, uanset om det drejer sig om et gammelt nordisk suffiks (som *-dom*), et gammelt suffiks forøget ved lån (som *-skab*), eller et lån fra middelnedertysk (i det følgende forkortet som mnt.) som *-hed* og *-else*.

---

[190] De allerfleste tilsvarende latinske ord har tryk på en senere stavelse (fx *bene'dicere, bene'dictio, cruci'figere, resur'rectio* etc.).

Det samme gælder naturligvis det svagere *-ing*. Afledningsendelsen *-inde* er lånt fra mnt. og har stærktryk, det samme gælder hollandsk, mens højtysk har tryksvagt *-in* (dog findes trykstærkt *-in* også i højtyske dialekter).

Præfikserne *be-, er-, ge-*, som er lånt fra mnt., er i hele perioden tryksvage. *for-* er normalt trykstærkt i betydningen 'før, foran' o.l. (lat. *præ*) og tryksvagt ofte i nægtende eller fjernende betydning, svarende til henholdsvis højtysk *vor-* og *ver-*. Som omtalt i 2.1.2.4 p. 339, er der et mindre antal ord med *for-*, hvis tryk vakler i 17. og delvist 18. århundrede, men som nu alle har stærkt *for-*. De der svarer til tysk *vor-* (*fordel, forråd, forsæt* og *forgård*), findes dog kun i 17. årh. med andetledstryk og har i 18. årh. alle førsteledstryk som nu. Derimod har de der svarer til tysk *ver-* (*forskel, forbund, forbud, forsvar, fordæk*) helt overvejende svagt *for-* i 17. årh., vakler i 18. årh. og har førsteledstryk nu. Da de fleste af ordene også findes i hollandsk og svensk og her har svagt præfiks svarende til tysk *ver-* (i svensk dog også svarende til tysk *vor-* i *för'råd*), er der ingen tvivl om at udviklingen til stærkt *for-* er en specifik dansk udvikling, som må skyldes analogi til de mange ord med stærkt *for-*, for ordet *fordæk* samtidig med en omtydning fra 'dæk' til 'forreste dæk'.

Som nævnt i 2.1.2.1 er der intet der tyder på at andre præfikser (*u-, van-, mis-, und-, sam-*) har været svage i substantiver, og Axel Kocks antagelse af svagt præfiks i 17. årh. gælder i hvert fald ikke for substantiver, og fra 18. årh. er de helt sikkert trykstærke.

4.2.2 Sammensatte substantiver

I 2.1.5 (se også Tabel 27-29, p. 347-353) nævntes nogle kategorier af længere ord der særlig hyppigt har andetledstryk, især i ældre tid. Det gælder for det første en del afledninger, især på *-else*, men også nogle på *-ing* og *-hed*, fx *oprindelse, nærværelse, opdragelse, oplysning, undervisning*; og det er især hyppigt i kirkelige ord som *velsignelse, opstandelse, sønderknuselse, taksigelse, helliggørelse, jordpåkastelse, ihukommelse, saliggørelse, tilbedelse, retfærdiggørelse, åbenbaring, højvelbårenhed, fuldkommenhed*. En del er verbalafledte; de fleste af de tilgrundliggende verber er enten lånt fra nedertysk eller dannet efter nedertysk eller latinsk mønster, men der er kun ganske få af dem der kan have

svagt forled på nedertysk eller hollandsk (nemlig nogle på *af-* og *an-*); og det er ikke særligt ord på *af-* og *an-* der har haft andetledstryk i dansk. Høysgaard har tværtimod forledstryk i en hel række *-ing*-afledninger på *af-* (se Tabel 28).

Hvordan trykket har været i de tilsvarende nedertyske ord på *-nisse* ved man ikke noget om, og den tilsvarende endelse *-nis* på højtysk og hollandsk er ikke særlig hyppig undtagen i ord med gammelt svagt præfiks *be-, ge-, er-, ver-* (fx *Gefängnis*) og har normalt førsteledstryk (fx *Finsternis*). Det sandsynligste er, at forskydning til andetledstryk ikke skyldes påvirkning udefra, men er en rytmisk betinget forskydning, som nu næsten kun er bevaret i kirkelige ord. Derpå tyder også, at man finder forskydningen betydeligt oftere i ord på *-else* end på det svagere *-ing*. Ordene på *-ing* er ligesom de på *-else* gennemgående ret gamle. *Åbenbaring* er ifølge ODS lånt i 16. årh. fra højtysk *Offenbarung*, men er nok som kirkeligt ord snarere ældre (*åbenbar* og *åbenbare* findes i gammeldansk og er lånt fra nt.).

En anden også nu ret hyppig gruppe er substantiver på *-hed,* afledt af adjektiver på *-ig, -som* etc. (*almindelighed, opmærksomhed* etc.), som så at sige i alle tilfælde forklares ved at adjektivet har andetledstryk.

En tredje ret hyppig kategori er dobbeltsammensætninger (se 2.1.5, p. 345-346). Nogle af disse skyldes øjensynlig påvirkning fra tysk (højtysk), nemlig betegnelserne for militær rang og for højere embeder og deres indehavere. De fleste af disse ord har direkte paralleller i tysk, og det forklares meget let ved det stærke tyske islæt i officerskorpset og i de højere embeder lige indtil slutningen af det 18. århundrede. Nogle er først dokumenteret i 18. årh. Noreen (1907, p. 349) regner også med at andetledstryk i tilsvarende ord i svensk stammer fra tysk. Derimod må andetledstryk i ord som *Landbohøjskolen, Finanshovedkassen, Kunstindustrimuseet, Efterretningstjenesten* o.l. (se ovf. p. 346 og p. 417) være internt danske udviklinger, begrundet ved rytmiske hensyn, men måske nok styrket af forekomsten af de tyskpåvirkede ord og af den i det hele taget stærkere tendens til andetledstryk i dobbeltsammensætninger i tysk.

Forud'sætning findes hos Baden, men Grundtvig har førsteledstryk. Udtalen med andetledstryk i nyere tid synes at stamme fra politikersprog og er vel nærmest et modelune. Der er ingen grund til rytmisk

forskydning, og der er ingen tysk påvirkning (på højtysk har man *Vor-'aus,setzung*).

Nogle specielle typer er nævnt i 2.1.6.

Først Grundtvig og Bruun har eksempler på spøgefulde dannelser som *spirrevip* og *hurlumhej*, men de har sandsynligvis været meget ældre, og trykket hænger også her sammen med at de ikke er gennemsigtige sammensætninger. Sidsteledstryk i denne ordtype er også almindelig i tysk og hollandsk, men det er ikke de samme ord. Kun ordet *krusedulle* vides at være lånt fra nt., ellers er det nok mest spontane danske dannelser, tildels på dialektalt grundlag.

Arrebos relativt hyppige anvendelse af *idræt* og *attrå* med anden stavelse i hævning kan, som nævnt ovenfor, hænge sammen med at de ikke er gennemsigtige komposita, mens hans 4 eksempler på *modstand* er vanskeligere at forklare, og det samme gælder *bistand*, som findes hos flere med anden stavelse i hævning (det er et låneord fra nedertysk), og *tillid*.

Imperativiske dannelser som *hugaf, tagfat* er først nævnt af Grundtvig og Bruun, men har givetvis også været ældre. Trykket her skal sikkert forklares ud fra det syntaktiske tryk i dansk; som bekendt er der tryktab i verbet i forbindelser som *hugge 'af, tage 'fat* o.l. Det skal altså forstås ud fra dansk, næppe som lån; tysk har normalt førsteledstryk i sådanne ord, fx *'Packan, 'Kehraus, 'Springinsfeld* o.l.

En lignende forklaring kan ikke anvendes på forbindelser af ord med adjektivisk forled, da man normalt har ens tryk i dansk i forbindelsen adled + overled, og de pågældende ord har tildels forskellig oprindelse. *Skærtorsdag* og *Langfredag* er meget gamle låneord, oprindelig oversættelser fra latin, muligvis lånt fra oldengelsk; de tilsvarende højtyske ord har også andetledstryk (*Grün'donnerstag, Kar'freitag*), og i en nt. dialekt nær Hamburg har det første ligeledes andetledstryk. Svensk har normalt førsteledstryk, men kan have trykforskydning i *långfredag*. Andetledstryk i dansk kan skyldes en kombination af modsætningstryk, rytmiske hensyn og kirkelig brug. *skær-* i *skær'sommer* er etymologisk det samme som i *Skærtorsdag*, mens det i *skær'slipper* og *skær'mydsel* har en helt anden oprindelse. *Skær'mydsel* er lånt fra mnt., og de tilsvarende ord i både højtysk og hollandsk har andetledstryk. *Skærslipper* er lånt fra mnt. *scherensliper* ('saksesliber'),

men de tilsvarende tyske og hollandske ord har førsteledstryk. På dansk er ordet måske påvirket af de andre ord på *skær-*, og desuden er sammensætningen uigennemsigtig. *Rød'bede* stammer muligvis fra nt. og findes i en hollandsk dialekt som *ro'bete*. *Grøn'ærter* er sværere at forklare. *Kær'minde* er dannet af en enkelt person.

Enkelte ord med andetledstryk som *borg'mester, skarn'tyde* og *rigs'daler* er låneord. *Borgmester* er lånt fra nt. i Hansetiden og har også i nt. og i nordtysk talesprog andetledstryk, *skarntyde* er antagelig lånt fra nt. *scharntüte* og er uigennemsigtigt på dansk, det samme gælder *styr'volt* og *kruse'mynte*. *Rigsdaler* må være lånt fra hollandsk *rijksdaalder*, der har andetledstryk. *Peber'mynte* er iflg. ODS lånt fra højtysk, men det hedder *peper'munt* på hollandsk. *Fjerding'år* og *år'hundrede* synes dannet efter højtysk *Viertel'jahr* (og andre med *Viertel-*) og *Jahr'hundert*.

Sammenfattende kan det siges, at sammensatte substantiver i langt de fleste tilfælde har haft og stadig har førsteledstryk. Afvigelserne skyldes dels rytmiske tendenser i længere ord, dels påvirkninger fra tysk, og i det kirkelige sprog, hvor de er særlig hyppige, måske fra latin og fra salmer og liturgi, og mange uigennemsigtige ord er lånt fra nt. Mange af trykforholdene er først dokumenteret sidst i 19. århundrede, men dog er der også eksempler i 18. årh., især på verbal- og adjektivafledningerne. Men mange af disse sidste ord er ifølge ordbøgerne dokumenteret i ældre nydansk (dvs. 1500-1700), blot uden trykangivelse, og flere af dem samt de ord der er påvirket fra nedertysk er endnu ældre; når mange først omtales af Bruun og Grundtvig, skyldes det simpelthen at Bruuns redegørelse for tryk er udførligere end tidligere fremstillinger, og at eksemplerne fra Grundtvig bygger på hans ordbog, der indeholder mange flere ord end de grammatiske fremstillinger.

4.3. Adjektiver

4.3.1 Simple adjektiver med enstavelses suffiks

Simple adjektiver med enstavelses suffiks (*-bar, -ig, -lig, -som*) samt med tostavelsessuffikset *-elig* har i hele perioden førsteledstryk, fx *dej-*

lig, nøjsom, elskelig. Derimod har man (som fremstillet i 2.2.2.1, p. 358) ofte tryk på endelsen ved to- og flerstavelsessuffiks. Det gælder *-dommelig, -sommelig* og *-haftig*. *Mandhaftig* er iflg. DEO lånt fra ældrehøjtysk *mannhaftig, standhaftig* fra mnt. *standhaftich*. *Mandhaftig* kunne eventuelt også være lånt fra hollandske eller nedertyske dialekter; på hollandsk har det andetledstryk. *-dommelig* og *-sommelig* synes derimod at være hjemlige udvidelser af *-dom* og *-som* med den meget produktive endelse *-elig* (højtysk *eigentümlich* har normalt førsteledstryk).

Suffikset *-agtig* er iflg. Brøndum-Nielsen (1917), som også citeres med tilslutning af Skautrup, lånt fra nedertysk. Brøndum-Nielsen gør også rede for forskellen på trykstærkt *-agtig* (i betydningen 'behæftet med', 'tilbøjelig til') og tryksvagt *-agtig* (i betydningen 'lignende') – se ovf. 2.2.2.1, p. 359 ff. – og citerer de Vries og ten Winkels "Woordenboek der nederlandsche taal", der opstiller samme betydningsforskel mellem hollandsk trykstærkt og tryksvagt *-achtig*.[191] Brøndum-Nielsen henviser bl.a. til en artikel af Seelmann (1879) som regner med at tendensen til andetledstryk i nedertysk (han nævner bl.a. *-agtig-*) har påvirket både dansk og nederlandsk. Det sidste er dog næppe rigtigt, da påvirkningen tværtimod helt overvejende har været fra nederlandsk til nedertysk (se ovf. 3.3.1, p. 402 ff.).

Skautrup (II, 1947, p. 91) skriver at gruppen med svagt *-agtig* synes at være "af hjemlig oprindelse". Dette er dog ikke særlig sandsynligt, dels fordi akcentuationen stemmer med nederlandsk, dels fordi forskellen kan forklares i nederlandsk, idet denne gruppe ifølge de Vries og ten Winkel ikke er udviklet af *-haftig*, men beror på en form *-aht* plus endelsen *-ig*. På højtysk bruger man i denne betydning *-lich*, kun sjældent *-haft* (*schalkhaft*), iøvrigt andre endelser (cf. *silbern, bläulich, närrisch*), hvad der også tyder på forskellig oprindelse af *-achtig*. Tamm (1880) regner også med at denne type (*blåagtig*) beror på lån fra nedertysk eller nederlandsk til svensk (se også Tamm 1899).

---

[191] Denne fordeling omtales i flere hollandske grammatikker, men i nogle dialekter, fx. frisisk og dialekten i Groningen, har næsten alle ord svagt *-achtig*. I standard-nederlandsk er der også nogle eksempler på tryksvagt *-achtig* i betydningen 'tilbøjelig til', fx *'leugenachtig*, som Brøndum-Nielsen nævner som eksempel på andetledstryk.

Endelsen *-achtig* er iøvrigt ikke generel i nedertysk. Den svarer til højtysk *-haftig* (med svind af *h-* og overgang af *ft* til *cht*, en overgang der er generel i hollandsk, men i tysk især findes i det vestlige mellemtysk (ripuarisk) og i det vestlige nedertysk (nederfrankisk og nedersaksisk) mellem Rhinen og Weser, og kun i den nordligste del når det til Elben). Fra nederfrankisk har *-achtig* delvist bredt sig mod nord og øst, men ofte har man *-haftig*, fx. også i Slesvig (se fx Agathe Lasch (1914, p. 153-54), Sarauw (1921, p. 366-67); Lasch henviser til Wredes beretninger om Wenkers Sprachatlas i "Anzeiger für deutsches Altertum", Bd. 19, 1893). Dette og overensstemmelsen med hollandsk kan ses som et indicium for at dansk især er påvirket af dette vestlige nedertysk som igen er påvirket fra hollandsk.

4.3.2 Sammensatte adjektiver uden suffiks

Sammensatte adjektiver uden suffiks har i hele perioden normalt haft førsteledstryk, hvad der ikke kræver forklaring. Der er dog enkelte typer der kan have andetledstryk. Det gælder for det første nogle sammensætninger med *høj-* og *vel-*, især ved titulaturer (*høj'lærd* etc.). Det skyldes uden tvivl påvirkning fra højtysk (se 3.3.2.2.d, p. 415), hvor disse ord især tidligere (omkr. 1800) brugtes med andetledstryk.[192] Tendensen til svagt *al-* har også en parallel i tysk, mens den tendens man finder i ældre dansk, og endnu hos Bruun, til andetledstryk i præsens participier af verber (normalt brugt som adjektiver) ikke ses i højtysk, men derimod i hollandsk. For nedertysk er der ingen dokumentation, men noget tyder på at dansk især er påvirket af de nordvesttyske dialekter der grænser til hollandsk (se nedenfor).

4.3.3 Sammensatte adjektiver med suffiks

Sammensatte adjektiver med suffikset *-elig* har i hele perioden (og stadigvæk) så godt som udelukkende andetledstryk (se 2.2.2.2., p. 364 og 2.2.3.2.b, p. 375). Ord på *-lig, -ig, -bar, -som* har også overvejende andetledstryk. Men det er påfaldende at mens dette gælder i 17. årh. og nu, er der en del afvigelser med førsteledstryk hos Høysgaard og igen hos Grundtvig, med få eksempler hos mellemliggende forfattere

---

[192] I svensk kan man finde andetledstryk på lignende ord og Kock (1884-85, p. 227) regner også med tysk påvirkning.

(se Tabel 31, p. 367-369). Det kan måske til dels skyldes at de mellemliggende forfattere har færre eksempler. Grundtvig har over 200 eksempler ialt, hvoraf mange med andetledstryk, så hans 34 afvigende eksempler med førsteledstryk er et mindre antal. Möbius har 30 eksempler med andetledstryk, uden undtagelser. Når Høysgaard har en del førsteledstryk afvigende fra nu, kunne man tænke på dialektal påvirkning (jyden Bruun har også nogle eksempler, men Levin ingen). Det ville kræve en nærmere undersøgelse af jyske dialekter, men Viggo Sørensen (fra Institut for Jysk Sprog og Kultur) har meddelt mig at mange af denne ordtype er lånt til dialekterne fra rigssproget, hvad der giver problemer. Men det ville være vigtigt om nogen ville undersøge dialektmaterialet for jysk for at kunne fastslå om Høysgaards relativt mange eksempler kan hænge sammen med hans jyske baggrund. Høysgaards og Bruuns relativt mange eksempler med førsteledstryk i sammensatte adjektiver med suffiks og præfikset *u-* synes i hvert fald at være jysk (se ovf. p. 381). Når Københavneren Svend Grundtvig også har en del førsteledstryk, kan det i hvert fald ikke forklares på samme måde, og en eventuel højtysk påvirkning på Grundtvig er der intet der tyder på. Det kunne tale for at der i ældre tid har været nogle flere førsteledstryk, hvad der er påfaldende i betragtning af at man ellers finder flere andetledstryk i ældre tid. Brink og Lund (1975, p. 531) nævner også nogle ord der tidligere kan findes med andetledstryk, men nu hyppigere har førsteledstryk udover de få der er nævnt i 2.2.2.2 ovf. nemlig *bered'villig, ens'formig, sam'hørig, høj'adelig, egen'rådig* og *små'borgerlig*, så Grundtvigs afvigelser i modsat retning er ret påfaldende. Et enkelt eksempel er dog let at forklare, nemlig *'ihærdig*, der er lånt fra svensk (der har tryk på *i-*) o. 1860 (se ovf. 4.1, p. 417). Rasks *'godmodig* kunne være fynsk, men både Grundtvig og Broberg har også førsteledstryk; *'seværdig* og *'åbenhjertig* hører til de meget gennemsigtige, men ellers er det ikke særlig denne type der har førsteledstryk hos Grundtvig eller Høysgaard. Det er også påfaldende at eksemplerne hos Høysgaard og Grundtvig ikke falder sammen, hvad der tyder på at der har været flere.

Men iøvrigt er det mere påfaldende at så mange adjektiver af denne type har andetledstryk, mange flere end substantiverne. Ordene er naturligvis ret lange og rytmisk forskydning kan spille ind (især da nogle ord med flerstavelsesforled har forledstryk). Men for substanti-

vernes vedkommende er forskydning med enstavelses forled meget sjældnere. Man må derfor også tænke på den mulighed at andetledstryk tildels kan skyldes påvirkning udefra. Mikkelsen (1894) skriver, at det skyldes tysk påvirkning (og her nævner han både substantiver og adjektiver). Flere af hans eksempler tyder på, at han tænker på højtysk påvirkning, men det kan i hvert fald ikke gælde hans adjektiveksempler (*beredvillig, fuldstændig, fortrinlig, tilfældig*), hvor højtysk har førsteledstryk, som i det hele taget normalt i denne ordtype.

Derimod er det muligt at en del andetledstryk stammer fra nedertysk, idet en meget stor del af disse adjektiver er lån fra nedertysk eller dannet efter nedertysk mønster. Eksempler nævnes fx. af Clara Holst (1903) fra 14. årh. : *landflygtig, enfoldig, taknemlig*, etc. (og substantiveret *overfløddighed, endrægtighed*); af Ida Marquardsen (1908) fra 14. årh. : *almægtig, endrægtelig, forgængelig, forsigtig, forsømmelig, hoffærdig, hovmodig, mistrøstig, overdådig, overflødig, retfærdig, underdanig* (og afledt med *-hed* : *nødtørftig, sagtmodig, trefoldig* og *velvillig*). Corfitzen (1993) nævner (fra 1513) bl.a. *fuldkommeligt, frugtsommelig, tilbørlig, overflødig, almindelig* og *omhyggelig*; Birgit Christensen (1982) *endrægtelig* og *åbenbarlig*. Skautrup henviser til de foregående og nævner yderligere (fra 15-1600) : *bodfærdig, frimodig*, mens *langmodig* nævnes som lån fra tysk (vel højtysk), *fordærvelig, fornemmelig*. Desuden nævner Niels Törnquist (1977) en række nt. lån til svensk (ord der også findes i dansk), fx. : *barmhärtig, gudfruktig, rättfärdig, tillbörlig, underdånig, vedervärdig, vidlyftig, miströstig, rättsinnig, tilfällig* (han nævner dog at nogle kan være fra nederlandsk). Tamm (1880) nævner også *åbenbar* som gammelt lån fra nt. Dertil kommer en mængde der i ODS og DEO omtales som stammende fra nedertysk.

Det er ikke altid helt klart hvad begrundelsen er for denne rubricering af ordene i de etymologiske opslagsværker. Marquardsen (1908) bruger gamle danske tekster og bygger på lydformer der må stamme fra nedertysk, fx. omlyd foran endelsen *-ig, -gt* for *ft*, *o* af gammel *au* svarende til dansk *ø*, o.l. En del etymologier bygger antagelig kun på at man finder ordet i Schiller-Lübbens middelnedertyske ordbog, og at ordet forekommer ret tidligt i dansk, og det kan ikke altid være let at afgøre hvad der er lån, på grund af ligheden mellem sprogene.

Men alle disse kilder er skriftlige, og som omtalt ovenfor (3.3.2.2 p. 407 ff.) ved man intet om tryk i middelnedertysk, og oplysningerne om nyere nedertyske dialekter er yderst sparsomme. De eneste ord jeg har kunnet finde i nedertyske dialektbeskrivelser med trykbetegnelse og svarende til dansk, er ord der svarer til *anstændig, balstyrig, barmhjertig, enfoldig, forsigtig, oprigtig, retsindig, skinbarlig, vidtløftig* og *åbenbar,* og de findes udelukkende i nordvestlige dialekter.

Nu går jo dialektgrænserne på tværs af statsgrænserne for Tyskland og Holland, så hvad man nævner som nedertyske eller hollandske dialekter, afhængigt af i hvilken stat de tales, kan godt være samme dialekt. Nederfrankisk, nedersaksisk og frisisk tales i begge stater, og derudover har der været påvirkning fra nederlandsk på nedertysk (se ovf. 3.3.1 p. 402 ff.). Derfor er det af interesse at henvise til det store materiale der foreligger for hollandsk standardsprog og for dialekter i Holland. Som nævnt ovenfor (3.3.2.2.c p. 408 ff.) har man i det hollandske standardsprog et meget stort antal andetledstryk i disse ord, og i nogle andre tilfælde vaklen, og det samme gælder fx i frisisk og i dialekten i Groningen. I Tabel 37 er der foretaget en sammenstilling af nogle danske sammensatte adjektiver med afledningsendelse og tilsvarende ord i det hollandske standardsprog, med tilføjelse af om de også findes i frisisk og i dialekten i Groningen, samt tilsvarende ord i højtysk. Det er ingenlunde en fuldstændig liste; den beror ikke på en gennemlæsning af en hollandsk ordbog, men på ord omtalt i beskrivelser af hollandsk og mit eget kendskab til sproget (kontrolleret ved opslag); den skulle imidlertid være tilstrækkelig fyldig til at vise de påfaldende ligheder mellem hollandsk og dansk på dette punkt.

Tabel 37 A omfatter ord der også i højtysk har andetledstryk, B ord der i højtysk også k a n findes med andetledstryk, især i ældre tid (o. 1800). C omfatter ord der altid har førsteledstryk i højtysk (men i enkelte tilfælde mangler). D omfatter nogle ord med andetledstryk i nudansk der ikke er fundet i nederlandsk eller nedertysk. Grunden til at der lægges vægt på forholdet til højtysk (og for højtysk er alle tilsvarende ord med muligt andetledstryk taget med) er at tabellen viser at man i ODS og DEO meget ofte henfører et ord til højtysk (d.v.s. til "tysk" med højtyske eksempler), skønt det stemmer betydelig bedre overens med hollandsk standardsprog og ofte også med nordnederlandske dialekter, dels i henseende til tryk, men også meget ofte i selve

lydformen. Eksemplerne under B (hvor man i ældre højtysk k a n finde andetledstryk) kan naturligvis stamme fra højtysk, men det er ingenlunde givet. Fra gruppe C med fast tysk førsteledstryk kan nævnes eksempler som *op'mærksom* (holl. *op'merkzaam*, ht. *'aufmerksam*), *åben'hjertig* (holl. *open'hartig*, ht. *'offenherzig*), *mærk'værdig* (holl. *merk'waardig*, ht. *'merkwürdig*), *en'drægtig* (holl. *een'drachtig*, ht. *'einträchtig*), *dyb'sindig* (holl. *diep'zinnig*, ht. *'tiefsinnig*), men ialt er der ca. 20 ord som ifølge ordbøgerne er "fra" eller "efter" højtysk, men hvis tryk i dansk stemmer med hollandsk, men ikke med højtysk.

Tabel 37

Sammensatte adjektiver med afledning og *andetledstryk* i dansk, i hollandsk standardsprog, i nederlandske dialekter (frisisk, Groningen), i nedertyske dialekter, i højtysk, samt ord i højtysk med *førsteledstryk* der svarer til de danske ord med andetledstryk, plus etymologi ifølge ODS og/eller DEO ("fra" el. "efter")[193,194]

A Ord der findes i højtysk med andetledstryk

dansk	hollandsk[195]	fris.	Gr.	nt.[196]	højtysk	etymologi ODS /DEO
almægtig	all'machtig	+		x	all'mächtig	(<ty. < lat.)
barm'hjertig	barm'hartig		+	x+	barm'herzig	<mnt
for'træffelig	voor'treffelijk				vor'trefflich	< ht
lyk'salig	geluk'zalig			x	glück'selig	<mnt
tre'enig	drie'ënig			x	drei'einig	< ht
tre'foldig	drie'voudig			x	drei'faltig	glda.

[193] fris. = frisisk, glda = gammeldansk, Gr. = Groningen, ht = højtysk, mnt = middelnedertysk, nt = nedertysk, sv = svensk, ænyd = ældre nydansk.

[194] i Politikens "Etymologisk Ordbog" af Jan Katlev (2000) findes de fleste af ordene også, men etymologier afviger ikke fra ODS, DEO.

[195] *u* udtales [y] og *oe* [u] på hollandsk.

[196] x betegner ord med andetledstryk i nedertysk i Fjolde (Slesvig), meddelt af JJ (se ovf. 3.3.2.2 (p. 408)). (x) betyder vaklen.

B Ord der i højtysk kan findes med andetledstryk, især i ældre tid (o. 1800)

dansk	hollandsk	fris.	Gr.	nt.	højtysk	etymologi ODS /DEO
af'skyelig	af'schuwelijk			x	abscheulich	(jfr. tysk)
ejen'dommelig	eigen'domelijk				eigentümlich	< ht
for'sigtig	voor'zichtig	+		(x) +	vorsichtig	< mnt
god'modig	goed'moedig				gutmütig	< ht 19.årh
guds'jammerlig	gods'jammerlijk			x	gottsjämmerlich	< ht
hoved'sagelig	hoofd'zakelijk			x	hauptsächlich	< ht
lang'modig	lank'moedig	+	+		langmütig	< ht
mang'foldig	(viel'vuldig)		+		mannigfaltig	< glda
nød'vendig	noot'wendig			(x)	notwendig	< ht
sand'synlig	waar'schijnlijk			(x)	wahrscheinlich	< ht <holl <lat
stor'mægtig	groot'machtig				grossmächtig	< ht
til'fældig	toe'vallig				zufällig	(del-vist nt)
tjenst'villig	dienst'willig				dienstwillig	ænyd
ud'førlig	uit'voerlijk			(x)	ausführlich	< ht
ud'trykkelig	uit'drukkelijk			(x)	ausdrücklich	< ht
vil'kårlig	wille'keurig				willkürlich	< ht
ær'værdig	eer'wardig	+			ehrwürdig	< mnt
øje'blikkelig	oogen'blikkelijk		+	x	augenblicklich	< ht
øjen'synlig	oogen'schijnlijk			x	augenscheinlich	< mnt

C Ord der kun findes med førsteledstryk i højtysk

dansk	hollandsk	fris.	Gr.	nt.	højtysk	etymologi ODS /DEO
af'hængig	af'hankelijk				'abhängig	< ht
an'dægtig	aan'dachtig		+		'andächtig	< ht
ar'bejdsom	ar'beidzaam	+	+		'arbeitsam	< ht
bal'styrig	bal'sturig	+	+	x +	÷	< mnt
dyb'sindig	diep'zinnig	+			'tiefsinnig	< ht
egen'sindig	eigen'zinnig				'eigensinnig	< ht
en'drægtig	een'drachtig	+			'einträchtig	< mnt
en'foldig	een'voudig	+	+		'einfältig	< glda
even'tyrlig	aven'tuurlijk	+	+		'abenteuerlich	< mnt
fri'postig	vrij'postig		+			< nt
god'dædig	÷	+	+		'guttätig	< ht
hals'starrig	hals'starrig				'halsstarrig	< ht
hov'modig	hoog'moedig				'hochmütig	< mnt
kold'blodig	kool'bloedig	+		(x)	'kaltblütig	
let'færdig	liecht'vaardig	+	+			< mnt
let'sindig	liecht'zinnig	+	+		'leichtsinnig	< ht
mærk'værdig	merk'waardig				'merkwürdig	< ht
nød'tørftig	nood'druftig				not'dürftig	< mnt
op'mærksom	op'merkzaam				'aufmerksam	< ht
op'rigtig	('oprecht)		+	+	'aufrichtig	< mnt
over'dådig	over'dadig		+		÷	< mnt
over'flødig	over'floedig				'überflüssig	< mnt
ret'færdig	recht'vaardig	+	+		('rechtfertigen)	< mnt
ret'sindig	recht'zinnig	+	+	+	('rechtlich)	< mnt
sagt'modig	zacht'moedig				'sanftmütig	< mnt

selvstændig	zelf'standig	+	+		'selbständig	< ht	
skarp'sindig	scherp'zinnig				'scharfsinnig	< ht	
skin'barlig	÷		+		÷		< mnt
slag'færdig	slag'vaardig				'schlagfertig	< ht	
spids'findig	spits'vondig		+		'spitzfindig	< ht	
tung'sindig	zwaar'moedig				'schwermütig	< ht	
under'danig	onder'danig		+		'untertänig		< mnt
vel'dædig	wel'dadig	+			'wohltätig		< mnt
ve'modig	wee'moedig	+			'wehmütig		< mnt
vider'værdig	weder'waardig-heden		+		'widerwärtig		< mnt
vidt'løftig	÷	+	+	(x)	'weitläufig		< mnt
ædel'modig	edel'moedig	+			'edelmütig	< ht	
ær'bødig	eer'biedig	+	+		'ehrerbietig	< ht	+<mnt
ær'gerrig	eer'gierig	+	+		'ehrgeizig		< mnt
øjen'synlig	oogen'schijnlijk			(x)	'augenscheinlich		< mnt
åben'hjertig	open'hartig		+		'offenherzig	< ht	

Det er påfaldende at de 14 ord i D (dvs. ord der ikke har paralleller i hollandsk eller nedertysk) alle kan findes i ældre dansk med førsteledstryk (undtagen *overordentlig* der ikke er belagt), deraf 3 hos flere forfattere, men 6 af dem er dog også fundet med andetledstryk, mens det kun er 23 (dvs. ca. en tredjedel) af de 65 der har paralleller i hollandsk der er fundet med førsteledstryk i ældre dansk.

Det drejer sig for de sidste om følgende ord : *'enfoldig, 'mangfoldig, 'mærkværdig, 'nødvendig, 'overflødig, 'udførlig, 'udtrykkelig,* og *'vilkårlig,* der kun er fundet hos Høysgaard og som måske kan være dialektalt betinget, og som findes med andetledstryk hos adskillige andre ældre grammatikere; desuden *'egensindig, 'langmodig, 'tungsindig, 'vemodig* og *'øjeblikkelig,* der kun findes hos Grundtvig (ordene er ikke fundet hos andre); *'overdådig* kun hos Tode (der var tysker); *'vidtløftig* hos

D Ord der ikke er fundet i nederlandsk eller nedertyske dialekter

dansk	hollandsk	fris.	Gr.	nt.	højtysk	etymologi ODS /DEO
ad'skillig	÷				÷	glda
af'fældig	÷				÷	< mnt
af'mægtig	÷				÷	< mnt
af'sindig	÷				÷	< mnt
dum'dristig	÷				(dummdreist)	< ht < nt
i'hærdig	÷				÷	< sv 1860
lem'fældig	÷				÷	ænyd
op'sætsig	÷				'aufsätzig	< ht
over'ordentlig	÷				ausserordentlich	< ht < lat
sand'færdig	÷				÷	ænyd
selv'følgelig	÷				'selbstverständig	da. 19. årh.
se'værdig	÷				'sehenswert 'sehwürdig	< ht
veder'hæftig	÷				÷	ænyd
øm'tålig	÷				÷	< sv

Høysgaard og Grundtvig (Bruun har *vidt'løftig*); *'almægtig* hos Høysgaard og (vaklende) hos Jessen, men med andetledstryk; *'ærgerrig* hos Grundtvig og Broberg; *'opmærksom* kun (vaklende) hos Michelsen – altså de 14 kun hos Grundtvig eller Høysgaard. *'arbejdsom* er fundet hos Sander (andre har *ar'bejdsom*), mens *'afhængig, 'godmodig, 'hovmodig* og *'slagfærdig* er fundet hos flere. Af de 23 hører 7 til gruppe B hvor højtysk i ældre tid k a n have andetledstryk, mens de øvrige 16 hører til gruppe C, dvs. de findes i højtysk kun med førsteledstryk, og den almindeligste form med andetledstryk kan altså næppe være lånt herfra. Der er ingen grund til at antage en speciel højtysk påvirkning på Høysgaard eller Grundtvig. Det er iøvrigt påfaldende at de kun har ét eksempel tilfælles, hvad der kunne tyde på at årsagen til førsteledstrykket ikke er den samme. Bortset fra Høysgaard og Grundtvig er der

kun hos Broberg (1882) fundet flere eksempler (ialt 6) med afvigende førsteledstryk. Deraf hører de 3 til gruppe D (*affældig, afmægtig* og *ihærdig*), mens de 3 andre fordeler sig på flere grupper.

Hammerich (fx 1945) antager at adjektiver med andetledstryk stammer fra hollandsk. Dog hævder han ikke at de er direkte lån fra hollandsk standardsprog (hvad der heller ikke er sandsynligt, da de hollandske lån hovedsagelig omfatter søfartsudtryk), men eventuelt lånt via nedertysk. Det sandsynligste er, efter min mening, at de stammer fra de dialekter der findes både på den hollandske og den tyske side af statsgrænserne, og hvorfra en del af Hansa-tilflytterne synes at stamme. Det er også værd at bemærke at af de 31 ord der er nævnt af forskellige som lån fra nedertysk (se p. 427) har de 29 andetledstryk.

Imod antagelsen af at andetledstryk i denne type stammer fra nedertysk-hollandsk kan man anføre, at svensk næsten i alle disse ord har førsteledstryk, og det gælder også ordene på *-agtig*[197]. Kun et fåtal har fast andetledstryk (især nogle kirkelige ord som *gud'domlig, tre'enig, all'mäktig*), og i nogle almindelige ord er der vaklen, fx. *nödvendig, tillräcklig, rättfärdig, mångfaldig* (se Kock 1884-85, p. 58-59, Noreen 1907, Wessén 1969 og Molde og Wessén 1948). Kun har man, modsat dansk, tryk på anden stavelse i *or'dentlig* og *vä'sentlig* (*or'dentlig* stemmer iøvrigt med hollandsk[198]).

Der er teoretisk tre mulige forklaringer på denne forskel :

(1) dansk og svensk har været påvirket fra forskellige nedertyske dialekter, dansk især fra Lübeck-området, svensk fra de østligere dialekter, fx. Rostock og Danzig. Det er imidlertid ikke sandsynligt. Wessén (1954) nævner udtrykkelig Lübeck som centret for udvandringen til Sverige (og iøvrigt var der en betydelig hollandsk befolkning i Danzig), og Moberg (1989) gør opmærksom på at nogle træk i svenske låneord fra nedertysk peger mod Westfalen (fx langt *a* for *å* (især foran *r*) i ord som *fare, vare* og endelsen *-te* i verber (*befalte*)). Det fremgår også af navnene på borgere i Stockholm

---

[197] om *-agtig* se 2.2.2.1 ovf. p. 359 f. og Tabel 30.

[198] Noreen 1907, p. 412, giver nogle meget usandsynlige analogiforklaringer indenfor svensk.

(med henvisning til en undersøgelse af Sundquist). Svensk er hovedsagelig påvirket fra den vestlige del af nedertysk.

(2) Andetledstrykket i dansk skyldes en senere rytmisk betinget forskydning (men hvorfor skulle denne forskydning være meget hyppigere i adjektiver end i substantiver ?).

(3) Svensk har ændret trykket ud fra analogi til den almindelige førsteledsakcent i sammensætninger.

Axel Kock nævner at der er flere andetledstryk i Westes svensk-franske leksikon fra 1807 (men Weste var påvirket af bohuslänsk dialekt) og i nogle svenske dialekter og anfører det som led i sin almindelige antagelse af flere andetledstryk i ældre tid; han går ikke ind på spørgsmålet om lån, undtagen for ord af typen *högvördig, välbördig* der nævnes som lån fra tysk. Noreen 1907 (som nævner nogle flere som vaklende end Wessén) kommer normalt ikke ind på oprindelsen til trykmønstret, men for ord på *o-* (*obe'gripelig, o'trolig*), samt *almäktig* og *barmhärtig*, henviser han til højtysk mønster og skriver (p. 289) at *-aktig* og *-haftig* tidligere har haft andetledstryk i svensk.

Wessén (1969) synes at regne med oprindeligt førsteledstryk i svensk, idet han skriver at x̀ x̀ x "ombyttes gerne i almindelige ord med x̀ x x́ eller x x́ x", fx. *rättfärdig, nödvendig*, men ved omtalen af *-aktig* siger han at hovedtrykket i det mindste alternativt i nogle ord ligger på *-aktig* (*gud'aktig, del'aktig* o.a.) og at dette sikkert er et lån fra det givende sprog[199].

Jeg anser det for mest sandsynligt at førsteledstrykket i svensk er en senere udvikling, især på grund af overensstemmelserne mellem dansk og nederlandsk (svensk har også flere førsteledstryk ved forstavelsen *o-* end dansk ved *u-*).

4.3.4 Forstavelsen u-

Forstavelsen *u-* er i simple adjektiver tryksvag i 17. årh., men senere helt overvejende trykstærk med enkelte undtagelser, specielt hos Grundtvig og Mikkelsen, mest ved mellemliggende ubetonet stavelse

---

[199] Den grundigste fremstilling af endelsen *-aktig* på svensk er Gunvor Nilsson (1993); men hun kommer ikke ind på trykket.

(*uerfaren*) og i præsens participier (*umælende*), men i nudansk er disse undtagelser stort set forsvundet.

Ved afledte adjektiver af alle typer (*uheldig, uforsonlig, uafladelig*) er *u-* derimod i hele perioden stort set tryksvagt. Der er kun nogle undtagelser hos Høysgaard i typen *'ubrugelig, 'uforanderlig*, og hos Bruun også i *'ubarmhjertig, 'upålidelig* o.l. Bruun giver det endda som en regel, at *u-* er trykstærkt i ord med følgende tryksvag stavelse. Det skyldes næppe en svingende udvikling med tryksvagt *u-* i den mellemliggende periode, men en jysk tendens til tryksvagt *u-* (ifølge personlig meddelelse fra specialisten i jysk Viggo Sørensen). I 20. årh. er der derimod en større tendens til trykstærkt *u-* både i typen *umælende* og ved adjektiv med suffiks, fx *udygtig, ufrugtbar*, hvor man især hos Grundtvig finder adskillige andetledstryk. Dette er i overensstemmelse med den almindelige tendens til færre andetledstryk i nudansk, som Brink og Lund (1975) fremhæver.

Det er et spørgsmål om det i 17. og 19. årh. næsten gennemførte andetledstryk i afledte adjektiver med *u-* (fra 18. årh. har man praktisk talt kun dokumentation fra jyden Høysgaard) er en ren dansk udvikling eller kan skyldes påvirkning udefra. *u-* er jo et gammelt dansk præfiks, og oprindelig trykstærkt. I højtysk har man svagt *un-* i den meget hyppige verbalafledte form, som *un'trinkbar, unab'änderlich* ("som ikke kan drikkes" etc.), hvor man også har det meget fast i dansk, samt meget ofte i præt. part. som *unbe'fleckt*, men ellers mest førsteledstryk dels i uafledte adjektiver (*'unecht*) og dels i afledte ord som *'unwirksam* og participier som *'unwissend*. Hvordan det er i nedertysk kan ikke dokumenteres; men det gennemført svage *on-* i hollandsk og det hyppigt svage *un-* i højtysk taler for overvejende svagt *un-* i nedertysk. Der er derfor basis for at dansk kan være påvirket sydfra, en påvirkning som jo nu, hvor der er en vis tendens til hyppigere trykstærkt *u-*, er ophørt.

4.4 Verber

Verberne er den ordklasse der rejser de største problemer.

Hovedproblemet er, som tidligere fremstillet (fx 2.3, p. 381 ff.), at man – i metriske tekster i 17. årh., i 18. årh. næsten udelukkende, i begyndelsen af det 19. årh. overvejende, og endnu i 19. århundredes anden del i en tredjedel af tilfældene – bruger sammensatte verber med rodstavelsen i hævning, mens på den anden side ingen af de grammatiske eller metriske forfattere på noget tidspunkt nævner verberne som en ordklasse der i henseende til tryk adskiller sig fra substantiver og adjektiver, som helt overvejende har trykket på første led. Og desuden danner Roskilde i 17. årh. og i 18. årh. Holberg undtagelse og har flertal for førsteled i hævning i vers. Der kan derfor ikke være tale om at alle verber på noget tidspunkt har haft tryk på roden.

På den anden side er det påfaldende at brugen af verber med andetledstryk i vers, som fra starten klart beror på tysk og hollandsk tradition, har holdt sig så længe i dansk, længere end i tysk, og at mange forfattere helt op i 19. årh. nævner eksempler på verber med andetledstryk eller vaklen, over 100 forskellige verber med andetledstryk (hvoraf ca. en fjerdedel også er anført som vaklende) samt over 30 der alene er nævnt som vaklende, og at det tilmed er forskellige verber der nævnes af forskellige forfattere i det 18. og 19. århundrede; af de verber der er nævnt i 17. årh. går kun verbet *tillægge* igen (hos Høysgaard). Først hos Grundtvig og Bruun er der en del fælles kirkelige ord, hvad der antagelig forklares ved at der på det tidspunkt ikke var stort flere ord der vaklede. Men det at det næsten altid indtil da er forskellige ord der nævnes, tyder på at der har været en vis almindelig vaklen i de sammensatte verbers akcentuation.

En hovedforklaring på denne vaklen er (som omtalt i 3.1, p. 390 ff.), at alle svage forstavelser forsvandt i fællesnordisk, så at man kun havde et lille antal sammensatte verber, med nominalt forled og enkelte præfikser som *gen-, sam-, u-, van-*, og disse verber havde førsteledstryk. Men så overtager man allerede før 1350 ord med *for-* og i perioden 1350-1500 yderligere *be-, bi-, und-* og *an-* (det sidste dog især efter 1500), og især *be-* og *for-* bliver meget produktive (se 3.3.2.1 p. 404). Derved får man en ny type verber med svagt forled som kan danne mønstre for senere dannelser med adverbier og præpositioner som *op-, til-, med-, ind-, ud-* etc. Sammensatte verber med disse sidste forled kan som nævnt (3.2) være opstået på flere måder : dels ved sammenrykning af adverbium og infinit verbalform, hvor denne i bisætninger

sætninger stod sidst i sætningen (3.2, p. 394), i nogle tilfælde ved afledninger fra verbalnominer og participier (se ovf. 3.1, p. 391 og 394); men især ved talrige lån fra middelnedertysk og nye dannelser i analogi hermed, samt ved oversættelseslån fra latin. Det sidste er som nævnt næsten ikke undersøgt for dansk, men der er konstateret et stort antal i svensk. Endelig kan der i enkelte tilfælde være tale om opkomst ud fra bevarede verbalnominer.

Man kan nu spørge om tendensen til andetledstryk kan skyldes disse oprindelser.

Man kan for det første tænke sig at adverbium og verbum ved sammenrykningerne (som stort set først sker efter 1400) ret længe kan have bevaret et selvstændigt tryk. Iøvrigt var det skriftsprogsord, som ikke i almindelighed brugtes i talesprog, hvor man ikke sagde fx *opstille*, men *stille op* etc.

Dernæst har jeg (3.2, p. 395 ff.) nævnt den mulighed, at oversættelseslånene fra latin kan være påvirket af de latinske forbilleder, idet latinske verber med præfikser i ca. 2/3 af tilfældene havde svagt præfiks, og de der i første omgang benyttede disse ord var teologer der talte flydende latin.

Endelig kunne man tænke på om andetledstryk eller usikkert tryk kan være påvirket fra det dominerende lånesprog, nedertysk, og senere tildels højtysk. Men bortset fra de gamle lån på *for-, be-* og *und-* mener jeg ikke der er basis for en sådan antagelse. Både nedertysk og hollandsk har, som højtysk, normalt førsteledstryk på disse verber, forsåvidt de, som de allerfleste, var uægte sammensat (typen *aufstellen, abbrechen* etc.); kun i verber med højtysk *durch-, um-, über-, unter-* og enkelte med *voll-* og *hinter-* og de tilsvarende forled i nedertysk og hollandsk, havde man ægte sammensatte verber med stammetryk. Dertil kom i nogle nedertyske og hollandske dialekter et par ord på *an-* og et vist antal på *af-* (*of-*); det forekommer fx i Lüneburg, Oldenburg og i egnen øst for Düsseldorf, men det drejer sig om et mindre antal ord; for Oldenburg nævnes 6 eksempler, for Cronenberg ved Düsseldorf 10 eksempler, mens den pågældende ordbog har ca. 100 eksempler med førsteledstryk på *af-*. Hvis nu disse nedertyske former skulle have betydet noget, skulle man vente at man i dansk især fandt andetledstryk i verber på *over-, under-, om-* og eventuelt *af-*, men det gør

man, som eksemplerne viser, ikke.[200] Der er et stort antal sammensatte verber i dansk som ifølge ordbøgerne er lånt fra nedertysk, og som man i ældre tid kan finde med andetledstryk, fx *antaste, fuldende, tilgive, tillægge, underrette, undervise, undkomme* og (stadig med andetledstryk) *annamme* og ofte *åbenbare*. Men kun for *fuldende, underrette, undkomme* og *åbenbare* synes andetledstryk at kunne stamme fra nedertysk. Nogle andre ord med andetledstryk er gamle danske ord som *husvale, trolove*.

Iøvrigt er det påfaldende at mange låneord fra nedertysk eller højtysk, som er uægte sammensat på tysk, overtages som ægte sammensatte, for de flestes vedkommende med førsteledstryk (eller for en del med vaklende tryk i ældre tid). Falk og Torp (1901) mener at man har overtaget ordene i infinitivform og derfor som ægte sammensatte. Det lyder ikke sandsynligt. Diderichsen (1962, p. 236-37) gør derimod opmærksom på at mange oversættelseslån har overført, eller uegentlig, betydning og derfor har tilbøjelighed til ægte sammensætning. Det gælder også for de nedertyske lån, at mange er overtaget skriftligt og er forblevet skriftsprogsord, der ikke brugtes i daglig tale (cf. også Høysgaards opregning af et stort antal af disse ord som ubrugelige i daglig tale (se Kapitel IV, 4.6.2, p. 197-98) og den anonyme grammatikers udtalelse (Kap. IV, p. 182)). Usikkerheden i disse ords tryk i ældre tid kan derfor også, som i oversættelseslånene fra latin, hænge sammen med at de faktisk sjældent blev udtalt, hvorfor det heller ikke var generende at de blev anvendt med andetledstryk i vers.[201]

Anvendelsen i vers kan iøvrigt have virket tilbage, især gennem salmerne. Der er utrolig mange eksempler på sammensatte verber der bruges med andet led i hævning i danske salmer, og det gælder både salmer af ældre forfattere som Brorson og Kingo og det 19. århundredes salmeforfattere som N. F. S. Grundtvig[202] og Ingemann; og der fin-

---

[200] Tode (1797) har især eksempler med *over-*, men han er tysker og kan være påvirket af tysk.

[201] Fafner (1994, p. 278) skriver ganske vist at det var almindeligt til langt op i det 18. århundrede at mumle eller sige ordene højt når man læste. Men det har jo i så fald været en individuel udtale, ikke en normeret.

[202] Skautrup (III, 1953, p. 331) nævner at der især er mange eksempler hos Grundtvig.

des mange eksempler i hyppigt sungne salmer, som "Den yndigste rose er funden" (Brorson), "Nu rinder solen op" (Kingo), "Den mørke nat forgangen er" (Sthen), "Dejlig er den himmel blå" (Grundtvig), "Den signede dag" (ældre salme, bearbejdet af Grundtvig), "I Østen stiger solen op" (Ingemann) – de fleste med 3-4 eksempler. Man må huske at folk gik tit i kirke i ældre tid, og der var morgensang i skolerne. Det har givet indtryk af at verber kunne udtales med andetledstryk og har bidraget til usikkerhed over for disse skriftsprogsord. Når man holdt tidligere op med at bruge andetledstryk i vers i tysk poesi, kan det hænge sammen med at denne type verber på tysk havde, og altid havde haft, førsteledstryk.

Axel Kock mener jo, at når sammensatte verber har stød i modsætning til tilsvarende substantiver, fx *at udtale* over for *en udtale*, så tyder det på at de har haft hovedtryk på roden, ligesom typen *betale*, og han henviser også til at ord med andetledstryk normalt har akcent 1 i svensk og norsk. Jeg mener ikke dette argument har stor vægt, for man har jo også stød i bitryksstavelser (cf. *bordben, ventesal* etc.), og svensk har ikke akcent 1 i typen *udtale* (men man kan if. Brekke (1881) have det i norsk (i hele ordet)). Iøvrigt har man i østjysk ikke stød i typen *betale* og *udtale* (det havde Høysgaard og Bruun heller ikke), og Aage Hansen (1943, p. 83) gør opmærksom på at Flemløsemålet i substantiver netop ikke har stød ved andetledstryk (fx *by'ende*), og han afviser Kocks forklaring om at stød i andet led i almindelighed tyder på andetledstryk; men for verberne regner han med vaklende tryk i typen *aftage* ved påvirkning fra verber på *be-, for-, er-,* hvad der også har medført stød.

Et argument for verbernes særstilling kunne være, at man har særlig mange andetledstryk i ældre tid i verbalafledte substantiver af typen *oprindelse*, som altså kunne stamme fra verbet, men det kan også være rytmisk trykforskydning.

Jeg mener der har været usikkerhed og vaklen i de sammensatte verbers tryk i ældre tid, men ikke omfattende andetledstryk, som Kock antager. Der er så i løbet af det 18. og 19. århundrede stort set sket en

udligning til fordel for det almindelige førsteledstryk.[203]

Der er i det undersøgte prosamateriale fundet ligeså mange sammensatte substantiver og adjektiver med andetledstryk som verber; men der er den forskel at det for nominernes vedkommende kun gælder ord med særlige suffikser eller bestemte betydningskategorier (og de fleste har stadig andetledstryk), mens almindelige uafledte nominer fra begyndelsen omtales som havende førsteledstryk og normalt også bruges med første led i hævning i vers. Derimod bruges verberne i 17. og 18. århundrede normalt med andet led i hævning, og prosaeksempler med andetledstryk findes især i 17. og 18. årh. og aftager i 19. årh., ligesom verseksemplerne, således at der efterhånden kun er kirkelige ord tilbage – og nu kun et ganske lille antal. Verberne med andetledstryk eller vaklen i ældre tid kræver derfor en særlig forklaring.

AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGER

Hovedværdien af den foreliggende fremstilling ligger nok i fremlæggelsen af et omfattende materiale, som udvider kendskabet til tryk i et antal sammensatte ord i ældre tid. De almene slutninger der kan drages af materialet er imidlertid relativt begrænsede, men hviler på et sikrere grundlag end før.

Det kan for det første fastslås at man må se særskilt på nominer og verber, da de opfører og udvikler sig forskelligt.

For nominernes vedkommende mener jeg at kunne slutte at både almindelige sammensatte substantiver og adjektiver (også ord med partikel som første led) i hele perioden har haft førsteledstryk som nu,

---

[203] I engelsk har man som bekendt adskillige eksempler på trykforskel mellem substantiver (med førsteledstryk) og verber (med andetledstryk), fx : *'conduct ~ con'duct*. Men den historiske udvikling er forskellig fra udviklingen i dansk, idet der har været et stigende antal ordpar (24 til 150 fra 17. til 20. årh.), især fremkommet ved at substantivet har fået førsteledstryk (se Sherman (1975)).

og at Kocks antagelse af generel mulighed for andetledstryk er overdrevet. Der har jo nok for trestavelsesord (dels bøjede former som *Afguder*, dels ord med tostavet andetled som *Brendoffer*) i 17. årh. været nogle der har haft tilbøjelighed til at lægge hovedtrykket på midterstavelsen (cf. udtalelser af Judichær og Syv[204]), men at det, som Brink og Lund mener, har været hovedreglen, er der ikke belæg for. Det er muligt at bitrykket på andet led i ældre tid har været noget stærkere end nu (udtalelser af Høysgaard tyder på det, og det antages også af Hammerich (1921) for tysk), og det kan have lettet anvendelsen med anden stavelse i hævning i vers.

Tidligere førsteledstryk mod nuværende andetledstryk er fundet ved et ret stort antal adjektiver og et mindre antal substantiver, men kun ved ét verbum : *åbenbare* (endda kun hos enkelte forfattere). Der er betydelig flere ord der tidligere har haft andetledstryk, afvigende fra nu. For substantiver gælder det nogle uigennemsigtige ord og især verbalafledte substantiver (som *korsfæstelse*), hvor tendensen til andetledstryk er så godt som forsvundet nu, og dobbeltsammensætninger, hvoraf nogle dog er yngre (fx de fra tysk lånte titler eller ord som *efterretningstjenesten*). Endelig har nogle substantiver med forstavelsen *for-* i 17. årh. haft andetledstryk i modsætning til nu (fx *forsvar*), og præfikset *u-* har i 17. årh. hyppigere været tryksvagt foran substantiver. For adjektiver har tryksvagt *u-* holdt sig længere. I adjektiver findes andetledstryk iøvrigt især i sammensatte ord med afledningsendelse (som fx *tålmodig* og især ord på *-elig*), og dette tryk er ofte uforandret fra 17. årh. til nu. Den stærke tendens til andetledstryk i disse former skyldes antagelig at en stor del er lån fra nedertysk-hollandske dialekter.

For verberne ligger det anderledes, fordi man i ældre nordisk på grund af bortfald af svage førstestavelser kun havde meget få sammensatte verber (kun et lille antal med nominalt, trykstærkt forled). Et stort antal partikelsammensætninger er derfor udviklet senere og for størstedelen lånt fra nedertysk og latin. Da de er forblevet skriftsprogsord ret længe, har udtalen været usikker, og både brugen af andet led i

---

[204] Pontoppidans opregning af andetledstryk i ord med visse partikler synes at være afskrevet efter Ravn, som muligvis kun tænker på vers, og begge nævner kun verber og et par afledte adjektiver.

hævning i vers, som ikke helt kan forklares ved prosodisk tradition, og ældre grammatikeres opgivelser tyder på at en del verber har kunnet udtales med tryk på andet led, hvad der har lettet antagelsen af den prosodiske tradition; at der har været tale om generelt andetledstryk, som Brink og Lund mener, anser jeg for usandsynligt. Men i verberne har andetledstrykket til gengæld ikke holdt sig. Der er kun ganske få ord tilbage.

Undervejs har jeg af og til kunnet kaste nyt lys over nogle enkeltspørgsmål, fx Arrebos forhold til sine forlæg og muligheden af sønnens forbedring af Hexaëmeron, Peder Jensen Roskildes forhold til Halveg, fortolkningen af den anonyme grammatikers notation, samt Høysgaards accentanvendelse, og desuden fremsat nogle hypoteser om påvirkningen fra latin og kirkeligt sprog.

REGISTER I

BENYTTEDE AFHANDLINGER OM GRAMMATIK OG METRIK FRA 1600 TIL 1900[1] (i kronologisk orden)

Stephanius, Johs. (1606) : *Ad Johannem Bielke*, brev af 23/5 1606. *Kirkehistoriske Samlinger* 1874-77, Danske Metrikere I, 1953, p. 5-13.

Roskilde, Peder Jensen (1627) : *Prosodia Danicæ Lingvæ* (ms.). Danske Metrikere I, 1953, p. 13-131.

Opitz, Martin (1624) : *Buch von der Deutschen Poeterey,* Breslau.

Ravn, Hans Mikkelsen (Corvinus) (1649) : *Ex Rhythmologia Danica MSC. Epitome brevissima*. Danske Metrikere I, 1953, p. 147-325.

Judichær, Søren Poulsen Gotlænder (1650) : *Synopsis prosodiæ Danicæ*, Danske Metrikere II, 1954, p. 1-68.

" " " " (1671) : *Prosodia Danica*. Danske Metrikere II, 1954, p. 69-376.

Kok, Lavrids Olufsen (Kock) (ms. ca. 1660) : *Introductio ad linguam Danicam, pute Selandicam*. Danske Grammatikere, Første Bind, 1915, p. 35-74.

Syv, Peder Pedersen (1663) : *Nogle betenkninger om det Cimbriske Sprog*. Danske Grammatikere, Første Bind, 1915, p. 75-272.

" " " (1685) : *Den danske Sprog-Kunst*. Danske Grammatikere, Tredie Bind, 1919, p. 147-250.

Pontoppidan, Erik Eriksen (1668) : *Grammatica Danica*. Danske Grammatikere, Andet Bind, 1917, p. 1-426.

Gerner, Henrich Thomsen (1678-79) : *Orthographia Danica*. Danske Grammatikere, Tredie Bind, 1919, p. 11-146.

" " " (1690) : *Epitome Philologiæ Danicæ*. Danske Grammatikere, Tredie Bind, 1919, p. 251-317.

Schulz, P. (1724) : *Danskens Skriverigtighed*. Danske Grammatikere, Fjerde Bind, 1920, p. 1-153.

[1] kun de der indeholdt noget om tryk er nævnt.

(Anonym forf. (1727) :) [Ingen titel]. Udg. med indledning af Caroline C. Henriksen med titlen : *Dansk Rigssprog, en beskrivelse fra 1700-tallet*, Kbh. 1976.

van Haven, Peder (1744) : *Anfangs-Gründe der Dänischen Sprache,* Ottensee (Odense).

Høysgaard, Jens Pedersen (1743) : *Tres faciunt collegium.* Danske Grammatikere, Fjerde Bind, 1920, p. 185-215.

" " (1743) : *Concordia res parvæ crescunt.* Danske Grammatikere, Fjerde Bind, 1920, p. 217-248.

" " (1747) : *Accentuered og Raisonnered Grammatica.* Danske Grammatikere, Fjerde Bind, 1920, p. 249-488.

" " (1752) : *Methodisk Forsøg til en Fuldstændig Dansk Syntax.* Danske Grammatikere, Femte Bind, 1923, p. 1-506.

" " (1769) : *Første Anhang til den Accentuerede Grammatika.* Danske Grammatikere, Femte Bind, 1923, p. 507-550.

Schlegel, Joh. Heinrich (1763) : *Afhandling om det danske Sprogs Fordeele og Mangler*, Kbh.

Møller, Abraham (1781) : *Første Forsøg til en almindelig nyttig Dansk Orthographie*, Kbh.

Baden, Jacob (1785) : *Forelæsninger over det danske Sprog eller resonneret dansk Grammatik*, 3. oplag 1801, Kbh.

" " (1799) : *Dansk ortografisk Ordbog*, Kbh.

Abrahamson, H. Fr. Werner (1793) : anmeldelse af J. Baden, *Forelæsninger over det Danske Sprog,* 1792. Københavnske lærde Efterretninger, 1793, p. 129 ff.

Werfel, J. (1794) : *Veiledning til at lære det Danske Sprog,* Kbh.

Tode, J. Clemens (1797) : *Neue Dänische Grammatik*, Kopenh.-Leipzig.

Wogelius, M. (1805) : *Anviisning til det mundtlige Foredrags Dannelse*, oversat af det tydske, Kbh.

Sander, L. C. (1808) : *Odeum: eller, Declamerekunstens Theorie*, Kbh.

" " (1813) : *Polyhymnia, Euterpe og Theone: eller, theoretisk Sammenligning af Musik, Rhytmik og Declamerekunst*, Kbh.

" " (1814) : *Svada: eller, theoretisk og practisk Veiledning til Betoningskunsten*, Kbh.

Bloch, S. N. J. (1808-1817) : *Fuldstændig Dansk Sproglære til Brug i de lærde Skoler*, Odense.

Høegh-Guldberg, F. (1813) : *Betragtninger over Dannersprogets Retskrivning og Toneklang*, Kbh.

Bøgh, M. F. G. (1822) : *Dansk Retskrivningslære foredraget som selvstændig videnskabelig Lære*, Kbh.

Dahl, F. P. J. (1823) : *Oversigt af den danske Retskrivningslære*, Kbh.

Rask, Rasmus (1826) : *Forsøg til en videnskabelig dansk Retskrivningslære*, Kbh.

" Erasmus (1830) : *A Grammar of the Danish Language for the Use of Englishmen*, Copenhagen.

Strodtmann, J. S. (1830) : *Grammatik der dänischen Sprache für Deutsche*, Altona.

Petersen, N. M. (1830) : *Dänische Sprachlehre für Deutsche*, Kbh.

" " (1837) : *Kortfattet dansk Retskrivningslære*, Kbh.

Lange, J. C. (1832) : *Haandbog i Modersmaalet*, Kbh.

Jensen, J. (1833) : *Forsøg til en dansk Sproglære*, Kbh.

Thortsen, C. A. (1833) : *Forsøg til en dansk Metrik I*, Kbh.

Wilster, Chr. Fr. (1833) : *Om Hexametret og dets Behandling i det danske Sprog*, Sorø Akademis Indbydelsesskrift.

" " " (1834) : *Om Quantitet og Accent*, Prometheus VI, p. 97-166.

Birch, Frederik Sneedorff (1835) : *Dansk Retskrivningslære, med et Tillæg om Skilletegnene, Tonelagene, og Tonefaldet, samt om Rhythmus og Metrum*, Kbh.

Mønster, C. C. (1841) : *Dansk Sproglære*, Kbh.

Meier, I. N. (1843) : *Dansk Grammatik til Brug for Skoler*, Kbh.

Levin, I. S. (1844) : *Dansk Lydlære og Dansk Kjønslære,* Kbh.

Binzer, H. F. (1845) : *Dansk Sproglære,* Vejle.

Greif, G. H. O. (1846) : *Grammatik der dänischen Sprache*, Altona.

Høst, J. N. ([2]1849) : *Fuldstændig og udførlig Fremmed-Dansk Ordbog*, Kbh.

Bondesen, N. W. T. (1853) : *Ledetraad ved den grammatiske Undervisning i Modersmaalet,* Kbh.

Friðriksson, H. Kr. (1857) : *Dönsk Málfræði*, udg. af E. Jónsson, Kbh.

Berg, A. (1860) : *Kortfattet Dansk Sproglære*, Kbh.

Heckscher, Julius (1862) : *Anleitung zur Erlernung der dänischen Sprache*, Frankfurt a.M.

Broby, Erik (1864) : *Modersmaalets Sproglære og Retskrivning*, Kbh.

Dorph, Chr. (1865) : *Kortfattet Dansk Sproglære*, Kbh.

Claudi, J. (1865) : *Dansk Sproglære*, Kbh.

Jessen, C. A. E. (1868) : *Dansk Sproglære*, Kbh.

" " (1891) : *Dansk Grammatik*, Kbh.

Hommel, L. L. (1868-69) : *Det danske sprogs tonelag*, Tidskrift for Philologi og Pædagogik 8, p. 1-31.

Bajer, Fredrik (1870) : *Kort Framställning af Danska Uttalet*, Stockholm.

Möbius, Th. (1871) : *Dänische Formenlehre*, Kiel.

Grundtvig, Svend (1879) : *Det danske sprogs tonelag*, Forhandlinger paa det 1. nord. Filologmøde i Kbh. 1876, p. 98-132.

" " (1880) : *Dansk Haandordbog*, Kbh. 1872. Anden meget forøgede udgave. (1882 med et tillæg).

Brekke, K. (1881) : *Bidrag til dansk-norskens lydlære*, Kristiania.

Broberg, S. (1882) : *Manuel de la langue danoise*, Copenhague.

" " : *Toneholdet i Dansk*, Blandinger, Univ.jub. da. Skr. 1, 1881-87, p. 286-325.

Bruun, C. F. (1885) : *Om Akcenten eller Tonefaldet i danske Ord, Tredje (sidste) Bidrag til Læren om Udtalen i Dansk*, Horsens.

Matzen, M. (1893) : *Modersmaalets Sproglære*, Kbh.

Michelsen, Carl (1890) : *Ekko af dansk Talesprog* (*Echo der dänischen Umgangssprache nebst einem vollständigen Wörterbuch*), Leipzig.

Mikkelsen, Kr. (1894) : *Dansk Sproglære med sproghistoriske Tillæg*, Kbh.

Groth, P. (1895) : *A Danish and Dano-Norwegian Grammar*, Christiania.

Poestion, I. C. (efter 1896) : *Lehrbuch der dänischen Sprache für den Selbstunterricht*, Zweite verbesserte Auflage.

Dyrlund, F. (1897) : Anmälan av "A Danish and Dano-Norwegian Grammar by P. Groth". *Arkiv för nordisk Filologi* 13, Ny Följd, nionde Bandet, p. 72-93.

Jespersen, Otto (1897-99) : *Fonetik,* Kbh.

" " (1906) : *Modersmålets fonetik*, Kbh.

Danske Grammatikere, Første til Sjette Bind, udg. af Henrik Bertelsen, Kbh. 1915-29.

Danske Metrikere I, udg. af Arthur Arnholtz, Erik Dal og Aage Kabell, Kbh. 1953; *II*, udg. af Arthur Arnholtz og Erik Dal, Kbh. 1954.

Videnskabernes Selskabs Ordbog, 1793-1905.

Chr. Molbech : *Dansk Ordbog I-II*, 1828-33.

REGISTER II

BENYTTEDE METRISKE TEKSTER
(i kronologisk orden)

(1) før 1700

van Afflighem, Willem (ca. 1270) : *Het Leven van Sinte Lutgart*, udg. af Maurits Gysseling. Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks II, Literaire Handschriften, Deel 5, Sinte Lutgart, Leiden 1985.

Sachs, Hans (1517-1539) : *Zwölf Fastnachtspiele,* Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. und XVII. Jahrhunderts, no. 26-27, 2. Aufl., Halle a. S. 1920.

Broder Russes Historie (1555), udg. af Chr. Bruun, Kbh. 1968.

Veigere, Herman (1555) : *En Ræffue Bog I*, udg. af Niels Møller, Kbh. 1915.

Thomesen, Hans (1569) : *Den danske Psalmebog.* Facsimile, Kommentar af Erik Dal, Odense 1968.

Luther, Martin (1571) : *Cithara Lutheri, Psalmen und geistliche Lieder I-II*, hrsg. v. C. Spangenberg, Mühlhausen.

" " : *Sämtliche deutsche geistliche Lieder*, hrsg. von Friedrich Klippgen, Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. und XVII. Jahrhunderts, Halle 1912.

Wackernagel (1870) : Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des 17. Jhs. III, Leipzig.

Dachstein, Wolfgang, se Wackernagel.

Freder, Johann, se Wackernagel.

Bancke, Mogens (1580) : *Alle Søndagis og andre hellige dagis Evangelia sangviis forfattet,* Kbh.

Vedel, Anders Sørensen (1591) : Et hundrede udvalgte danske Viser (genudgivet af Paul V. Rubow) II, 1927.

Becker, Cornelius (1602) : *Der Psalter Davids Gesangweis,* Leipzig.

Lobwasser, Ambrosius (1608) : *Der Psalter des königlichen Propheten Davids*, Cassel.

Resen, Hans Poulsen (1612) : *Den VI. Kong Davids Psalme* (Hinrich Lycke) Poenitentzis Schole, Kbh.

" " " (1612) : *Den XXIII. Kong Davids Psalme* (Anna Catharina), Kbh.

" " " (1612) : *Den XXXII. Kong Davids Psalme* (Frantz Randtzowis til Randtsow) Poenitentzis Schole, Kbh.

" " " (1613) : *Den XLVI. Kong Davids Psalme* (Christian Barnekov til Birkholm), Kbh.

" " " (1616) : *Den 130. Kong Davids Psalme* (F. Karene Banners) Poenitentzis Schole, Kbh.

Heinsius, Daniel (1616) : *Nederduytsche Poëmata*, Amsterdam.

Tybo, Anders Kjeldsen (1618) : *Absolon*, Kbh. Udg. af Bent Søndergaard, Kbh. 1972.

Opitz, Martin (1624) : digte i *Buch von der Deutschen Poeterey,* Breslau.

Arrebo, Anders Christensen (1623) : *Kong Davids Psalter sangviis udsat*, Kbh. 2. udgave: *En liden Haandbog* 1627. Samlede Skrifter udgivet af Vagn Lundgaard Simonsen, Bind II, 1-2, Kbh. 1968.

" " " (1661) : *Hexaëmeron Rhytmico-Danicum*, Kbh. Samlede Skrifter, Bind I, Kbh. 1965.

" " " : *Lejlighedsdigte.* Samlede Skrifter, Bind I, Kbh. 1965.

" " " : *Breve.* Samlede Skrifter, Bind I, Kbh. 1965.

" " " : *Melodierne i Kong Davids Psalter* 1627, udg. af Henrik Glahn, med en indledning af Lars Bülow Davidsen. Samlede Skrifter, Bind IV, Kbh. 1981.

Heijns, Zacharias (1621-28) : *W. S. Heere van Bartas Wercken*, door Z.H., Rotterdam.

Hübner, Tobias (1631) : *Wilhelms v. Saluste, Herren zu Bartas ... Erste Woche, ... aus dem französischen gegenübergesatzten Versen ...* Cöthen.

Roskilde, Peder Jensen (1627) : *Prosodia Danicæ Linguæ* (ms.). Danske Metrikere I, 1953, p. 13-131. E k s e m p l e r.

" " " (1639) : *Vergils Bucolica*, oversat af P.J.R., udg. af Holstein-Rathlou, Kbh. 1909.

" " " (1641) : *M. Thomæ Bangii Danske Laur-Krantz Vdsat aff Latinen paa Danske Rjm aff* P.J.R.

Ravn, Hans Mikkelsen (Corvinus) (1649) : *Ex Rhythmologia Danica MSC. Epitome Brevissima.* Danske Metrikere I, 1953, p. 147-325. E k s e m p l e r.

Judichær, Søren Poulsen Gotlænder (1671) : *Prosodia Danica.* Danske Metrikere II, 1954, p. 69-376. E k s e m p l e r.

" " " " : salmer i Carl Brandt og Ludwig Helweg, *Den danske Salmedigtning indtil Kingo*, Kbh. 1846.

" " " " : salmer citeret i Erik Dal, *Judichær*, 1960, p. 211-215.

Kok, Laurids Olufsen (Kock) : *Parafrase over Prædikerens Bog*, Rostgaard 237[4], afskrevet af Ellen Olsen Madsen.

" " : viser i Peder Syvs nyudgave af Vedels *Et hundrede udvalgte danske Viser IV*, 1699.

Pontoppidan, Erik (1653) : *Vor høj-plagede Frelsers Jesu Christi Bloed-Daab*, Kbh.

" " (1655) : *Nyyt-Aars Sange i Nyyt-Aars Idrætte,* Kbh.

" " (1670) : *Christiano V^to Gratulatio,* Kbh.

" " (1671) : *Sjælens Opløftelse til Herren og Himmelen*, Kbh.

Terkelsen, Søren : enkelte digte, fra *Dansk barokdigtning 1600-1750, Bind I*, udg. af Erik Sønderholm, Kbh. 1969.

Bording, Anders : ca. 2000 vers fra *Digte*, udg. af Erik Sønderholm, Kbh. 1984-86.

Syv, Peder Pedersen (1663) : *Nogle betenkninger om det Cimbriske Sprog. Anhang af Vers om adskillige ting,* Danske Grammatikere, Første Bind, 1915, p. 210-261.

Gerner, Henrik Thomsen (1670) : *Hesiodos Dage eller Rijmstock, fordansket oc udi Rijm udsat*, udg. af Hans Ellekilde, Kbh. 1942.

" " " (1690) : digte i *Epitome Philologiæ Danicæ.*

Kingo, Thomas : et udvalg af digte fra *Samlede skrifter, Bind I-VII*, udg. af Hans Brix, Paul Diderichsen og F. J. Billeskov Jansen, Kbh. 1939-1975.

Naur, Elias : digt i Thomas Kingos Salmebog. *Th. Kingos Samlede skrifter, Bind IV*, Kbh. 1975.

Æredigte i Arrebos *Hexaëmeron* (1661), af C. Schiönning, H. C. Rosing, J. Claudius, P. M. Mehrn og H. M. Wallensbeck; Arrebo: Samlede Skrifter I, 1965.

Æredigte i Judichærs *Prosodia Danica* (1671), af Ch. Lodberg og V. Oluffsøn, Danske Metrikere II, 1954.

Tyske digte i Kluges *Geschichte der deutschen Dichtung*, 1927.

(2) fra 18. århundrede

se Kapitel III, 3.1 (p. 145-146)

(3) fra 19. århundrede

se Kapitel III, 3.1 (p. 147-148)

REGISTER III

ØVRIG BENYTTET LITTERATUR
(i alfabetisk orden)

Andersen, Poul (1954) : *Dansk fonetik.* Nordisk lærebog for talepædagoger, bind 1, Kbh., p. 308-353.

Andersen, Torben Arboe (1995) : *Niederdeutsche Lehnwörter in jütischen (westdänischen) Dialekten.* Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II, p. 181-223.

Appel, Charlotte (1995) : *"kunne læse udi Bøger Prent". Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbosamfund,* Bol og By, Landbohistorisk Tidsskrift, 1995, 2, p. 18-49.

Arnholtz, Arthur (1938) : *Studier i poetisk og musikalsk rytmik*, Kbh.

" " (1946) : *Den sapfiske strofe i Danmark*, Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning Nr. 199.

" " (1966) : *Dansk Verslære I*, Kbh.

" " (1972) : *Dansk Verslære II*, Kbh.

Bach, Adolf (1950) : *Deutsche Mundartforschung*, i Germanische Bibliotek (1934), Zweite Auflage 1950.

Bach, Heinrich (1934) : *Laut- und Formenlehre der Sprache Luthers*, Kbh.

" " (1977) : *Der niederdeutsche einfluss auf die dänische standardsprache. Sprachliche Interferenz, Festschrift für Werner Betz* (red. H. Kolb et al.), Tübingen, p. 526-31.

Behaghel, Otto von (1928) : *Geschichte der deutschen Sprache*, Berlin.

Berghöfer, Chr. Wilhelm (1888) : *Martin Opitz' Buch von der deutschen Poeterey*, Frankfurt am Main.

Bertelsen, Henrik (1926) : *Jens Pedersen Høysgaard og hans Forfatterskab*, Kbh.

" " (1933) : *Ordrytme og Versrytme*, Aarhus.

Betz, Werner (1944) : *Die Lehnbildungen under der abendländische Sprachenausgleich*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 67, p. 275-302.

Bjerrum, Anders (1944) : *Fjoldemålets Lydsystem*, Kbh.

" " (1958) : *Høysgaards anden ortografiske prøve.* Sprog og Kultur XX, p. 1-13. Engelsk oversættelse i Anders Bjerrum, *Linguistic Papers*, Kbh. 1973, p. 35-50.

Bjerrum, Marie (1948) : *Feldstedmaalets tonale accenter.* Humanistiske Studier III, Aarhus.

" " og Anders Bjerrum (1974) : *Ordbog over Fjoldemålet*, Kbh.

Blatt, Franz (1939) : *De klassiske Sprogs Indflydelse paa Dansk,* Sprog og Kultur VII, p. 153-64.

" " (1957) : *Latin Influence on European Syntax.* Travaux du Cercle linguistique de Copenhague XI, p. 33-69.

Bloch, S. N. J. (1842) : *Bidrag til Roskilde Domkirkes Historie*, Roskilde.

Bock, Karl Nielsen (1933) : *Niederdeutsch auf dänischem Substrat*, Deutsche Dialektgeographie, Heft XXXIV og Universitets-Jubilæets danske Samfunds Skrifter, Nr. 299.

Braunmüller, Kurt (1989) : *Voraussetzungen für die Übernahme mittelniederdeutscher Sprachstrukturen in die skandinavischen Sprachen.* Niederdeutsch in Skandinavien II, p. 9-29 (også på dansk i Jahr (red. 1995), p. 29-54).

" " (1995[1]) : *Syntaktiske divergenser og transferenser, en strukturel sammenligning ud fra middelnedertyske og ældre skandinaviske folkebøger.* Nordisk og nedertysk, Jahr (red. 1995), p. 106-146.

" " (1995[2]) : *Formen des Sprachkontakts und der Mehrsprachigkeit zur Hansezeit.* Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II, p. 9-33.

" " (1995[3]) : *Semikommunikation und semiotische Strategien.* Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II, p. 35-70.

" " (1996) : (red.) Deutsch-Skandinavisch im Vergleich, eine Übersicht über linguistische und lexikographische Arbeiten (1945-1995).

Brekke, K. (1881) : *Bidrag til dansk-norskens lydlære*, Kristiania.

Brink, Lars og Jørn Lund (1975) : *Dansk rigsmål 2*, Kbh.

" " , " " , Steffen Heger og J. Normann Jørgensen (1991) : *Den Store Danske Udtaleordbog,* Kbh.

Bruce, Gösta (1982) : *Reglerna för slutledsbetoning i sammensatta ord i nordsvenskan.* Nordsvenska, Acta Universitatis Umensis 49, p. 123-148.

Brøndum-Nielsen, Johs. (1915) : *Om sætterens indflydelse på ortografien (i 16. årh.).* Nordisk Tidsskrift for Filologi, Fjerde Række, Fjerde Binds første og andet Hæfte, p. 146-156.

" " " (1917) : *Trykforholdene ved afledningsendelsen -agtig i dansk.* Danske Studier 1917, p. 35-39 og Studier og Tydninger 1951, p. 41-45.

" " " (1918) : *Høysgaards udtalebetegnelse.* Danske Studier 7, p. 127-136 og Studier og Tydninger 1951, p. 46-55.

" " " (1950) : *Gammeldansk Grammatik Bind 1,* 2. udg., Kbh.

Bure, Niels (1898) : *Rytmiske studier öfver knittelversen i medeltidens svenske rimverk,* Lund.

Christensen, Birgit (1982) : *Die mittelniederdeutschen Lehnwörter in dänischen Urkunden aus dem Zeitraum 1378-1435.* Kopenhagener Beiträge zur germanistischen Linguistik 20, p. 1-66.

" " (1989) : *Niederdeutsche Lehnwörter in Quellen aus der Gegend von Køge aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts.* Niederdeutsch in Skandinavien II, p. 173-187.

" " (1992) : *Niederdeutsche Lehnwörter in einigen dänischen Privatbriefen aus den Jahren 1497 und 1502.* Niederdeutsch in Skandinavien III, p. 37-98.

Christiani, E. (1888) : *Rim-Ordbog,* Kbh.

Christiansen, Halfrid (1960) : *De germanske uakcentuerte prefikser i nordisk.* Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap XIX, p. 340-382.

Clajus, Joh. (1578) : *De grammatica germanicae lingvae.* Ältere deutsche Grammatiken in Neudrucken, hrsg. J. Meyer 1895, Strassburg.

Corfitzen, Jette (1989) : *Der mnd. Einfluss auf die altdänische Präfix- und Suffixableitung.* Niederdeutsch in Skandinavien II, p. 188-192.

" " (1993) : *Die Übersetzung von Der swangern frawen und hebammen rosegarten (1513) ins Dänische.* Niederdeutsch in Skandinavien IV, p. 154-158.

Dahlerup, Troels (1995) : *Om kilderne til udbredelsen af landalmuens læsefærdighed i 1600-tallet.* Bol og By, Landbohistorisk Tidsskrift, 1995, 2, p. 8-17.

Dal, Erik (1960) : *Judichær, hans værk og hans kilder.* Danske Metrikere, udg. af Arthur Arnholtz og Erik Dal, Kommentarbind IIA.

" " (1968) : *Kommentar til facsimile-udgave af Hans Thomissøns salmebog*, 2. udg. 1997, Kbh.

Dal, Ingerid (1930) : *Zur Geschichte der schwachtonigen Präfixe im Nordischen.* Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap IV, p. 179-210.

Davidsen, Lars Bülow (1981) : *Om melodistoffet i Arrebos Psalter.* Anders Arrebo, Samlede Skrifter IV, p. 9-18.

Delft, Petrus Montanus van (1635) : *Bericht van een nieuwe Konst genaemet De spreeckonst.*

Diderichsen, Paul (1941) : *Sætningsbygningen i skaanske Lov,* Kbh.

" " (1962) : *Elementær dansk Grammatik*, 3. udg., Kbh.

Diercks, Willy (1993[1]) : *Zur Verwendung prä- und postmodifizierender Morpheme im Mittelniederdeutschen und in den skandinavischen Sprachen.* Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen I, p. 161-194.

" " (1993[2]) : *Niederdeutsch-dänisch-schwedische Übersetzungsliteratur - ein linguistischer Strukturvergleich anhand der Schwankgeschichte vom "Bruder Rausch".* Niederdeutsch in Skandinavien IV, p. 68-90.

Diercks, Willy und Kurt Braunmüller (1993) : *Entwicklung des niederdeutsch-skandinavischen Sprachkontakts.* Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen I, p. 9-40.

Dijkstra, Waling (1898-1911) : *Friesch Woordenboek I-IV*, Leeuwarden.

Dumreicher, Carl (1960) : *En dansk Digterpræst fra det 17de Aarhundrede.* Ord och Bild 59, p. 165-172.

Elst, J. v. d. (1919) : *De hervorming van de nederlandse versbouw (1550-1625).* De nieuwe talgids 13, p. 24-42.

Fafner, Jørgen (1989) : *Digt og Form. Dansk Verskunst*, Bind I, Kbh.

" " (1994) : *Dansk Vershistorie. Dansk Verskunst*, Bind II, 1, Kbh.

Falk, Hjalmar og Alf Torp (1901) : *Dansk-norskens syntax*, Kristiania.

Feldbæk, Ole (1992) : *Borgerskabets danskhed 1720-1800.* På sporet af dansk identitet, Kbh., p. 67-108.

Fischer-Jørgensen, Eli (1967) : *Perceptual Dimensions of Vowels*, i To Honor Roman Jakobson, p. 667-671, og i Zeitschrift für Phonetik 21 (1968), p. 94-98.

Flor, Chr. (1886) : *Haandbog i den danske Literatur*, 9. udg., Kbh.

Franck, Joh. (1883, 2. oplag 1971) : *Mittelniederländische Grammatik.*

Friis, Oluf (1945) : *Den danske litteraturs historie I,* Kbh.

Frings, Th. (1925) : Anmeldelse af Hammerich 1921. Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur 44, p. 14-18.

Gaarenstroom, J. H. (1897) : *De klemtoon in de Nederlandse Taal*, Culemborg.

Gebhardt, August (1907) : *Behaghels "Deutsches Akzentgesetz" und die Mundarten um Nürnberg.* Zeitschrift für deutsche Mundarten 2, p. 165-170.

Gerritsen, W. P. (1985) : *Waar heeft Willem van Afflighem zijn jamben vandaan ?* i J. Nigen Twilhaar, N. Pak & F. Weerman (red.) Liber Amicorum Jules van Oostrom, Voogs 4 (extra), p. 26-27.

Glahn, Henrik (1981) : *Melodierne i Kong Davids Psalter.* Anders Arrebo, Samlede Skrifter IV, p. 19-87.

Gustavson, Herbert (1948) : *Guta-målet, En historisk-deskriptiv översikt.* Svenska landsmål och svenskt folkliv B 50.

Gysseling, Maurits, se Register II under : Willem van Afflighem (ca. 1270).

Hammerich, Louis L. (1918) : *National og fremmed. Om den rytmiske teknik hos Heine og Platen*, Kbh.

" " " (1921) : *Zur deutschen Akzentuation.* Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser, VII, 1, Kbh.

" " " (1928) : *De Hollandse Expansie.* Acta Philologica Scandinavica, p. 77-85.

" " " (1945) : *Sproget.* Holland-Danmark Bind II, afsnit VIII, Kbh., p. 327-356.

" " " (1948) : *De invloed van het Nederlands op het Deens.* Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Verslagen en Mededelingen, Gent, p. 105-118.

Hansen, Aage (1942) : *Hvordan talte man på Holbergs tid ?* Danske Studier 39, p. 58-62.

" " (1943) : *Stødet i dansk*, Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser, Bind XXIX, Nr. 5, Kbh.

" " (1956) : *Udtalen i moderne dansk*, Kbh.

Hansen, Peter Molbæk (1990) : *Dansk udtale*, Kbh.

Hansson, Karl Johan (1992) : *Palmcrons sångpsaltere,* Åbo.

Haugen, Einar (1966) : *Semicommunication, the Language Gap.* Sociological Inquiry 36, p. 280-297.

" " (1976) : *The Scandinavian Languages,* London.

van Helten, W. L. (1884) : *Over middelnederlandsche versbouw*, Groningen.

Heusler, Andreas (1925-29) : *Deutsche Versgeschichte.* Grundriss der germanischen Philologie 8, 1-3.

Holst, Clara (1903) : *Studier i middelnedertyske låneord i dansk i det 14. og 15. årh.*, Kristiania.

Horn, Fr. Winkel (1878) : *Peder Syv*, Kbh.

Hyldgaard-Jensen, K. (1987) : *Alt- und Mittelniederdeutsch und die skandinavischen Sprachen.* Niederdeutsch in Skandinavien I, p. 14-24.

Haastrup, Niels (1988) : *Infinitiv + 'skullende', Skolegrammatiske Studier i den ældste danske bibeloversættelse*, Kbh.

" " (1988) : *When 'interpretamenta' are translated instead of 'lemmata',* or *'Around' a Vicious Circle in Vocabularium ad usum Dacorum (1510) by Christiern Pedersen,* i 'A Literary Miscellany Presented to Eric Jacobsen' (red. af G. D. Caie & H. Nørgaard), Kbh., p. 353-364.

" " (1991) : *Dansk-latinske parlører i genremæssig og leksikografisk sammenhæng* eller *Om dansk og latinsk kurant*, i 'Latin og Nationalsprog i Norden efter Reformationen', Renæssancestudier 5, Kbh., p. 251-268.

Ilsøe, Harald (1992) : *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed*, Kbh.

Ingers, I. (1939) : *Studier över det sydvestskånska dialektområdet.* Skrifter utg. av Landsmålsarkivet i Lund 5.

Jacobsen, Lis (1915) : *Autor og Prenter : Lidt om ortografien i reformationstidens danske bøger.* Nordisk Tidsskrift for Filologi, Fjerde Række, Fjerde Binds første og andet Hæfte, p. 1-45.

Jacobsen, Peder (1933) : *Mundarten i Flemløse Sogn,* Kbh.

Jahr, Ernst Håkon (1995[1]) : *Niederdeutsch, Norwegisch und Nordisch.* Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II, p. 125-144.

" " " (1995[2]) : *Nedertysk og nordisk: Språksamfund og språkkontakt i Hansetiden.* Nordisk og Nedertysk, p. 9-28.

" " " (red. 1995) : *Nordisk og Nedertysk, Språkkontakt og språkutvikling i seinmellomalderen,* Oslo.

Jansen, F. J. Billeskov (1964) : *Danmarks digtekunst,* Første bog, 2. udg., Kbh.

Jellinek, M. H. (1906) : *Studien zu den älteren deutschen Grammatikern I, Die Lehre von Akzent und Quantität.* Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 48, p. 227-312.

Jensen, Ella (1944) : *Houlbjergmålet,* Udvalg for Folkemaals Publikationer, Serie A, nr. 6, Universitets-Jubilæets danske Samfunds Skrifter, Nr. 342.

Jensen, H. M. (1926) : *Brenderupmaalet, Nordvestfyn,* Kbh.

Jensen, Kristian (1982) : *Latinskolens dannelse,* Antiken i Danmark, Bind 3 (red. I. Boserup), Kbh.

Jespersen, Otto (1922) : *Modersmålets fonetik,* 2. udg., Kbh.

Jessen, Michael (1999) : *German,* i: Word prosodic Systems in the Languages of Europe (ed. H. v. d. Hulst).

Johannisson, Ture (1939) : *Verbal och postverbal partikelkomposition i de germanska språken,* Lund.

" " (1968) : *Deutsch-nordischer Lehnwortaustausch.* Wortgeographie und Gesellschaft (red. W. Mitzka), p. 606-23.

Jørgensen, Peter (1954) : *Zum Schleswiger Niederdeutsch.* Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser, Bind 34, Nr. 2, Kbh.

Kabel, Mogens (1939-40) : *Om verbalpartiklernes stilling i gammeldansk.* Acta Philologica Scandinavica 14, p. 109-128.

Kabell, Aage (1943) : *Den metriske Reform i Begyndelsen af det syttende Aarhundrede og dens Forudsætninger*, Kbh.

" " (1960) : *Metrische Studien II, Antiker Form sich nähernd*, Uppsala Universitets Årsskrift 1960, 6.

" " : Kommentar til Danske Metrikere I. Kabells utrykte metriske arbejder, KB 683.

Klintberg, Matthias (1885-89) : *Laumålets kvantitet och akcent.* De Svenska Landsmålen 6.

Klippgen, Fr., se Register II under : Luther.

Kock, Axel (1884-85) : *Språkhistoriska undersökningar om svensk akcent I-II*, Lund.

" " (1886) : *Historiska anmärkningar om dansk akcentuering.* Arkiv för nordisk filologi 3, p. 42-82.

" " (1901) : *Die alt- und neuschwedische Accentuierung.* Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker LXXXVII, Strassburg.

Kossmann, Fr. (1922) : *Nederlandsch Versrhythme*, s'Gravenhage.

Krause, G. (1855) : (udg.) *Der fruchtbringenden Gesellschaft ältester Erzschrein*, Leipzig.

Kristensen, Marius (1906) : *Fremmedordene i det ældste danske skriftsprog*, Kbh.

" " (1929) : *Stød i lang vokal hos Høysgaard.* Studier tillägnade Axel Kock, Lund, p. 32-36.

Kroman, Erik (1947) : *Musikalsk Akcent i Dansk*, Kbh.

Laan, K. ter (1929) : *Nieuw Groninger woordenboek*, Groningen - Den Haag.

Langeveld, Simone J. (1987) : *Gelede Woorden en klemtoontoekenning in het Nederlands.* Glot 10, p. 227-252.

Larsen, A. B. (1913) : *Om betoning på andet sammensætningsled i norske bygdemål.* Festskrift Torp, p. 36-45.

Larsson, Carl (1931) : *Ordföljdstudier över finita verbet i de nordiska fornspråken.* Uppsala Universitets Årsskrift 1931.

Lasch, Agathe (1914) : *Mittelniederdeutsche Grammatik*, Halle.

Leihener, Erich (1908) : *Cronenberger Wörterbuch.* Deutsche Dialektgeographie II.

Ljunggren, K. G. (1932) : *Förhållandet mellan verbalpartikel och verb i fornsvenskan*, Lund.

" " " (1937) : *Studier över verbalsammansättningen i 1500-talets svenska.* Lunds Universitets Årsskrift N.F., Avd. 1, Bd. 32, Nr. 6.

Lundgreen-Nielsen, Flemming (1992) : *De lærdes og poeternes danskhed.* På sporet af dansk identitet. Kbh., p. 43-65.

" " " (1997) : *Perioden 1500-1700 i overblik.* Ord, Sprog og artige Dict, Festskrift til Poul Lindegård Hjorth, Kbh., p. 21-47.

Marquardsen, Ida (1908) : *Der einfluss des mnd. auf das dänische im 15. jahrhundert.* Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur XXXIII, p. 405-458.

Meillet, A. (1902) : anmeldelse af : A. Kock, Die alt- und neuschwedische Accentuierung, 1901. Revue critique II, p. 118-120.

Mikkelsen, Kr. (1911) : *Dansk Ordføjningslære*, Kbh. (1911) 1975.

Mitzka, Walther (1968) : *Zur Erforschung der ostniederdeutschen Mundarten.* Germanische Dialektologie, Festschrift für W. Mitzka II, 1968, Wiesbaden, p. 603-609.

Moberg, Lena (1989) : *Lågtysk och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker.* Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LVIII, Uppsala.

Molde, Bertil och Elias Wessén (1948) : *Svensk språklära för danske,* Kbh.

Mortensen, Karl (1901) : *Studier over ældre dansk versbygning*, Kbh.

Niederdeutsch in Skandinavien, 1987 (red. K. E. Schöndorf & K. E. Westergaard). Zeitschrift für deutsche Philologie, Beiheft 4.

" " " *II, 1989* (red. K. Hyldgaard-Jensen, V. Winge & B. Christensen). Zeitschrift für deutsche Philologie, Beiheft 5.

" " " *III, 1992* (red. L. Elmevik & K. E. Schöndorf). Zeitschrift für deutsche Philologie, Beiheft 6.

" " " *IV, 1993* (red. H. Mencke und K. E. Schöndorf). Zeitschrift für deutsche Philologie, Beiheft 7.

Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen, 1993 (red. K. Braunmüller und W. Diercks).

Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II, 1995 (hrsg. K. Braunmüller).

Nilsson, Gunvor (1993) : *Aktig-ord förr och nu.* Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.

Norberg, Dag (1958) : *Introduction à l'étude de la versification latine médiévale.* Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensia V.

" " (1968) : *Manuel pratique de latin médiéval.* Connaissance des langues IV, Paris.

" " (1985) : *L'accentuation des mots dans le vers latin du Moyen Age.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, Filologiskt Arkiv 32, Uppsala.

Noreen, Adolf (1907) : *Vårt Språk II*, Lund.

Nyberg, Magda (1988) : *Tyske låneord i Sønderjysk.* Dialektstudier 5.

" " (1989) : *Lehnwörter - besonders aus dem Niederdeutschen - im Südjütländischen und ihre geographische Verbreitung im dänischen Dialektgebiet.* Niederdeutsch in Skandinavien II, p. 193-209.

Nyerup, Rasmus og K. L. Rahbek (1801) : *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie II,* Kbh.

Olsen, Ellen (1947) : *Retskrivningspraksis og Retskrivningsteorier i Danmark i det 17. Aarhundrede.* Sprog og Kultur XV, p. 66-120.

Opitz, Martin (1624) : *Buch von der Deutschen Poeterey*, Breslau.

Paludan, J. (1887) : *Fremmed Indflydelse paa den danske Nationalliteratur i det 17. og 18. Aarhundrede. 1. Renaissancebevægelsen i Danmarks Literatur, især i det 17. Aarhundrede*, Kbh.

" " (1896) : *Danmarks Literatur i Middelalderen med Henblik til det øvrige Norden*, Kbh.

Paul, Hermann (1916) : *Deutsche Grammatik I*, Halle.

Pedersen, Inge Lise (1974) : *Fynske stednavne med andetledstryk.* Dialektstudier 3, p. 103-119.

" " " (1994) : anm. af Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen (1993). Danske Studier, p. 135-145.

Peters, Robert (1987) : *Die Mittelniederdeutsche Sprache der Hanse.* Sprachkontakt in der Hanse (red. P. S. Stureland), Linguistische Arbeiten 191, Tübingen.

Petersen, Carl S. (1929) : *Fra Folkevandringens Tid indtil Holberg*. Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen : Illustreret dansk Litteraturhistorie I, Kbh.

Recke, Ernst v. d. (1881) : *Principerne for den danske Verskunst efter dens historiske og systematiske Udvikling I-II*, Kbh.

Resen, Hans Poulsen (1607) : *Biblia paa Danske*, Kbh.

Rischel, Jørgen (1969) : *Morpheme Stress in Danish*. Annual Report of the Institute of Phonetics, University of Copenhagen 4, p. 111-144.

" " (1972) : *Compound Stress in Danish without a Cycle*. Annual Report of the Institute of Phonetics, University of Copenhagen 6, p. 211-228.

" " (1983) : *On Unit Accentuation in Danish – and the Distinction between Deep and Surface Phonology*. Folia Linguistica XVII/1-2, p. 51-97.

Rode, G. (1866) : *Renaissancens tidligste Eftervirkning paa dansk poetisk Literatur*, Kbh.

Rørdam, Holger Fr. (1857) : *Mester Anders Christensen Arrebos Levnet og Skrifter*, Kbh.

" " " (1866) : *Hans Mikkelsen Ravn*. Særskilt Aftryk af Historisk Tidsskrift 3, 12, IV Bd., Kbh.

" " " (1881-82) : *Søren Povlsen Judichær Gotlænder*. Kirkehistoriske Samlinger 3 III, p. 1-93.

" " " (1891-93) : *Erik Pontoppidan*. Kirkehistoriske Samlinger 4 II, p. 231-262.

Sandwall, Fredrik (1913) : *Om akcentueringen av två- och trestaviga komposita i 1600-talets svenska*. Språk och stil 13, p. 21-109.

Sarauw, Chr. (1921) : *Niederdeutsche Forschungen I*, Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser, 10:1, Kbh.

Scheuermann, U. (1970) : *Niederländische und friesische Relikte im ostfriesischen Niederdeutsch*. Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, Nr. 93.

Schiørring, Nils (1950) : *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang I-II*, Kbh.

Schophaus, Renate (1989) : *Zur Wortgeographie und zu den Wörterbüchern.* Jan Goosens: Niederdeutsche Sprache und Literatur, p. 175-198.

Seelmann, Wilh. (1879) : *Niederdeutsche Betonungsanomalien und ihr Einfluss auf den Akzent dänischer und neuhochdeutscher Wörter.* Korrespondenzblatt des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung.

Seip, D. A. (1915) : *Låneordsstudier 1*, Kristiania.

" " " (1924) : *Om vilkårene for nedertyskens innflydelse på nordisk.* Festskrift Pipping, p. 472-77.

Sherman, Donald (1975) : *Noun-Verb Stress Alternation, an Example of Lexical Diffusion of Sound Change in English.* Linguistics 159, p. 43-71.

Simonsen, Vagn Lundgaard (1955) : *Kildehistoriske studier i Anders Arrebos forfatterskab*, Kbh.

" " " (1965-83) : udgivelse af Anders Arrebo, Samlede Skrifter. Bind I, *Hexaëmeron, lejlighedsdigte og breve*, Kbh. 1965; Bind II, 1 og 2, *Davids Salmer*, 1968; Bind III, *Prædikener*, 1975; Bind IV, *Melodierne i Kong Davids Psalter 1627*, 1981 (udg. af Henrik Glahn); Bind V, *Indledning og kommentar samt ordbog* ved Ebba Hjorth, 1983 (på omslaget: 1984).

Skautrup, Peter : *Det danske sprogs historie*, Kbh. Bind I 1944, Bind II 1947, Bind III 1953, Bind IV 1968.

Smet, Gilbert de (1983) : *Niederländische Einflüsse im Niederdeutschen.* G. Cordes und D. Möhn: Handbuch zur niederdeutschen Sprach- und Literaturwissenschaft, p. 730-61.

Spangenberg, se Register II under : Luther.

Spenter, Arne (1983) : *Niederdeutsch-friesische Interferenzen.* G. Cordes und D. Möhn: Handbuch zur niederdeutschen Sprach- und Literaturwissenschaft, p. 762-82.

Spore, Palle (1965) : *La langue danoise*, Kbh.

Stolz, Peter (1996) : *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, 3. Lautlehre, § 93-102, München.

Sylwan, Otto (1920) : *Studier i 1600-talets vers.* Göteborg Högskolas Årsskrift 26.

" " (1925) : *Den svenska versen från 1600-talets början I.* Göteborg Högskolas Årsskrift, Extraband.

Tamm, F. (1880) : *Om tyska ändelser i Svenskan*, Uppsala universitets årsskrift.

" " (1899) : *Om afledningsändelser hos svenska adjektiv*. Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala VI, 8, p. 1-69.

Teirlinck, Js. (1908-1924) : *Zuid-Oostvlaandersch Idiotikon, IV. Aanhangsel: Klank- en vormleer van het Zuid-Oostvlaamsch dialect*, Gent.

Thomsen, Ejnar (1971) : *Barokken i dansk digtning*, Kbh.

Tritschler, A. (1912) : *Zur Aussprache des Neuhochdeutschen im 18. Jahrhundert*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur XXXVIII, p. 373-458.

Trommelen, Mieke and Wim Zonneveld (1999) : *Word Stress in West Germanic Languages, English and Dutch*, i: Word Prosodic Systems in the Languages of Europe (ed. H. v. d. Hulst), Berlin, p. 478-514.

Turson, Jon (1561) : *Vocabularius rerum*. Udg. for Universitetsjubilæets danske Samfund af Jørgen Larsen 1975, Kbh.

Törnquist, Nils (1977) : *Das niederdeutsche und niederländische Lehngut im schwedischen Wortschatz*, Neumünster.

Wagenknecht, Christian (1971) : *Weckherlin und Opitz, zur Metrik der deutschen Renaissancepoesie*, Passau.

Wessén, E. (1954) : *Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden*. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 12, Stockholm.

" " (1958, ^{2}1969) : *Svensk Språkhistoria, II. ordbildningslära*, Stockholm Studies in Scandinavian Philology 18, Stockholm.

Wigforss, E. (1915) : *En anmärkning om akcentöverkastningen i Skånemålen*. Från filologiska föreningen i Lund, Språkliga uppsatser IV, p. 195-200.

Winge, Vibeke (1987) : *Niederdeutsch-hochdeutscher Sprachwechsel in Dänemark zur Zeit der Reformation und das weitere Schicksal des Niederdeutschen im 17. und 18. Jahrhundert*. Niederdeutsch in Skandinavien, p. 74-86.

" " (1989) : *Zum Gebrauch des niederdeutschen in Dänemark im Mittelalter*. Niederdeutsch in Skandinavien II, p. 106-115.

" " (1991) : *Dansk og tysk i 1700-tallet.* Dansk identitetshistorie I (red. Ole Feldbæk), p. 89-110.

" " (1992) : *Dänische Deutsche – Deutsche Dänen, Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark 1300-1800 mit einem Ausblick auf das 19. Jahrhundert,* Heidelberg.

" " (1995) : *Laat Deen en Noer met eerbied u begroeten. Niederländer und Niederländisch in Dänemark. Ein Überblick.* Lingua theodisca. Jan Goosens zum 65. Geburtstag (red. J. Cajot, L. Kramer u. H. Niebaum), Niederlande - Studien Band 16/1, p. 299-307.

Witkowski, G. (1888) : *Martin Opitzens Aristarchus ... und Buch von der deutschen Poeterey* (udgave og indledning), Leipzig.

Wollin, Lars (1987) : *Birgitta, Erasmus und Luther, Lateinisch-deutsch-schwedischer Sprachkontakt im Spätmittelalter,* i : Sprachkontakt in der Hanse (red. P. S. Ureland), Linguistische Arbeiten 191, p. 203-29, Tübingen.

Wrede, F. (1893) : *Berichte über G. Wenkers Sprachatlas des deutschen Reiches.* Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur 19, p. 277-279.

Wührer, K. (1954) : *Der Einfluss des Deutschen auf die Skandinavischen Sprachen.* Muttersprache 3, p. 448-59.

Wåhlin, Kristian (1989) : *Knittelns Återkomst, Vers-mått,* Studier framlagda vid Andra nordiska metrikkonferensen, Uppsala (red. E. Lilja, J. Swedenmark, K. Wåhlin), p. 63-78.

Zeevaert, Ludgar (1995[1]) : *Wie intensiv war die mittelniederdeutsch-skandinavische Sprachkontakt wirklich ?* Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II, p. 145-179.

Zeevaert, Ludgar (1995[2]) : *Språkkontakt og litteraturkontakt i Nordisk og Nedertysk.* (red. Jahr).

Zonneveld, Wim (1992) : *Van Afflighem en Chaucer: Het leven van Sinte Lutgart als jambisch gedicht.* Vakgroep Nederlands, Rijksuniversiteit Utrecht, Ruygh-Bewerp XVII.

" " (1993) : *700 jaar Nederlandse klemtoon.* Spektator, Tijdschrift voor nederlandistiek, vol. 22, p. 198-222.

" " (1999) : *Lutgart, Willem and Geoffrey, 13th Century Dutch metre in a West European context.* Research Institute for Language and Speech, Utrecht University (manuscript).

Århammer, Nils (1968) : *Friesische Dialektologie, Germanische Dialektologie.* Festschrift für Walther Mitzka I, Wiesbaden, p. 264-317.

REGISTER IV

GRAMMATISK OG METRISK TERMINOLOGI

A. Grammatisk terminologi

Speciel terminologi benyttet af enkelte forfattere er forklaret på det pågældende sted.

Iøvrigt bruges den almindelige danske terminologi som den fx findes i Diderichsens "Elementær dansk Grammatik" eller i Skautrups "Det danske Sprogs Historie".

Specielt kan nævnes :

nomen : fælles betegnelse for substantiver og adjektiver.

apokope : svind eller udeladelse af tryksvag udlydende vokal, fx : *himmerig(e), "sin' Blad', deylig' og grønne"* (Arrebo)

synkope : svind eller udeladelse af vokal eller stavelse inde i ord, fx *Spader > Spar, "Lad'r fare Krig og Affvinds Hu"* (Arrebo).

prosodi : læren om de træk ved udtalen der knytter sig til enheder der er større end enkeltlyde, fx stavelse, ord, sætning; dvs. tryk, tonehøjde og (til dels) længde.

præfiks : en forstavelse der ikke optræder som selvstændigt ord (fx *be-, mis-, und-*).

partikler : ubøjelige småord: konjunktioner, præpositioner, adverbier, interjektioner.

Afvigende fra normen i "Dansk Retskrivningsordbog" bruges :

akcent (med *-kc-*) i betydningen tryk; og

accent (med *-cc-*) om diakritiske tegn, fx akut ´, gravis `, cirkumfleks ^ eller streg over bogstavet ¯ (anvendt forskelligt af forskellige forfattere til angivelse af vokalkvalitet, længde eller tryk).

B. *Metrisk terminologi*

Terminologi der kun anvendes af enkelte forfattere forklares på det pågældende sted.

Iøvrigt bruges den *traditionelle metriske terminologi* (som også normalt anvendes af de citerede forfattere), ikke den der bruges af Arnholtz, Erik Dal og Fafner, og som også anvendes af Lundgaard Simonsen i hans bog om Arrebo.

Almene metriske termer (eller termer for metriske grundbegreber)

metrik : verslære.

prosodi : ordet bruges i flere betydninger :

1) (især i ældre tid) = metrik, således i titlen på Peder Jensen Roskildes og Judichærs metriske værker og i sidste afsnit af Høysgaards Grammatik;

2) (nu ofte, og også flere steder i denne bog) om den del af metrikken der behandler de forskellige ordtypers anvendelse i vers, i germansk metrik beroende på stavelsetal og tryk. Sådan bruger Høysgaard også ordet i § 18 ff. i Grammatikken. Samtidig bruger han det i den betydning der er defineret ovenfor i "A. Grammatisk Terminologi".

hævning og sænkning : bruges i metrik for germanske sprog (der bygger på akcent) om henholdsvis top (betonet stavelse) og dal (ubetonet stavelse) i det metriske mønster. I metriske skemaer betegnes hævning med streg '–' og sænkning med bue '⏑' (efter traditionen for de klassiske sprog, hvis metrik byggede på stavelseslængde).

vers : verslinie.

strofe : benævnelse for en forening af et vist antal verslinier til et hele, der normalt gentages en eller flere gange.

versfod : rytmisk enhed, oftest bestående af en hævning samt en eller flere foregående eller følgende sænkninger.

Forskellige versfødder :

jambe ⏑–, *trokæ* –⏑, *daktyl* –⏑⏑, *anapæst* ⏑⏑–, *spondæ* – –.

versudgang :

mandlig versudgang (eller *mandligt rim*) : verset ender med en hævning;

kvindelig versudgang (eller *kvindeligt rim*) : verset ender med en sænkning.

Eksempler på versfødder og versudgang :

jambisk vers med mandlig udgang :

Ĭ snē stå̆r ūrt ŏg būsk ĭ skjūl

“ “ med kvindelig udgang :

Kŏm māj dŭ sødĕ mīldĕ

trokæisk vers med mandlig udgang :

Dējlĭg ēr dĕn hīmmĕl blå̆

“ “ med kvindelig udgang :

Dānmărk dējlĭgst vāng ŏg vængĕ

daktylisk vers :

Sōrrĭg ŏg Glædĕ dĕ vāndrĕ tĭl hōbĕ

anapæstisk vers :

Hŭn ĕr sød, Hŭn ĕr blød, Hŭn ĕr smāl ŏm sĭt Līv.

optakt : en eller flere stavelser der går forud for den første hævning.

alternation : regelmæssigt skifte mellem hævning og sænkning som i jambiske og trokæiske vers.

overensstemmelse med prosaakcent (kræves af Opitz og tilstræbes af Arrebo) : et krav der indebærer at helt svage stavelser på [ə], *-ig* og *-ing* ikke må stå i hævning medmindre de står lige efter en anden svag stavelse, fx *vēntĕdē*, *rēttĕlīg* (men også dette var forbudt en overgang i ældre svensk poesi), og at

stærktryk + bitryk i sammensatte ord kun kan bruges som hævning + sænkning og derfor i regelmæssigt alternerende vers ikke kan stå foran en yderligere sænkning; det medfører at ord af typen *'storm‚vinden, 'klar‚heden, 'op‚sætte* ikke kan anvendes i alternerende vers med deres naturlige trykmønster (i 17. århundrede bruges de næsten altid i stillingen ⏑ – ⏑).

Specielle termini

communis (eller "tilfælles") : brugtes tidligere om en stavelse der kan stå både i hævning og sænkning, fx et enstavelsesord.

cæsur : indsnit (pause) inde i vers.

hiat : sammenstød af vokaler tilhørende hver sin stavelse.

elision : udeladelse af svagt slut-*e* foran ord der begynder med vokal for at undgå hiat, fx fransk *l'ami* og i vers fx hos Arrebo : *"Du skalt raadfør' oc lede mig"*. Det kan også betragtes som apokope (se grammatisk terminologi) under særlige betingelser. Det krævedes af Opitz (foran vokal), var også tilladt foran *h*, men forbudt foran andre konsonanter (der er dog mange eksempler herpå hos Arrebo).

trykskifte : det fænomen at en trykstærk stavelse som står i sænkning ved oplæsning kan udtales på høj tone i stedet for med tryk (denne mulighed omtales af Sander i 1813).

Forskellige versformer

Aleksandriner : Aleksandrineren stammer fra Frankrig, hvor den var stavelsetællende (12 eller 13 stavelser, alt efter om der var mandligt eller kvindeligt rim). Den overføres i 17. årh. til de germanske sprog, hvor den tydes som jambisk med 6 versfødder. Der er cæsur efter sjette stavelse. Den er normalt parrimet med skiftende mandlige og kvindelige rim. Aleksandrinere indføres til Danmark af Arrebo i Hexaëmeron (2.-6. dag). Men han bruger dog udelukkende kvindelige rim, fx :

Năar Dāgĕn bŏjĕr sīg, dĕn Sōol găar ūndĕr Līidĕ,
Dă flўĕr Fūglĕn ōp, ŏg vīigĕr tĭl ĕn sīidĕ.

Folkeviseformen : Folkevisen er strofisk, ofte med 4 verslinier og oftest med omkvæd. Verslinierne har normalt 4 eller 3 hævninger og et frit antal sænkninger, fx :

Drŏnnĭng Dāgmăr līggĕr ŭdĭ Rībĕ sўg
tĭl Rīngstĕd lāděr hŭn sĭg vēntĕ.

Heksameter : Heksametret er antikkens vigtigste episke versemål. Det bestod af 5 daktyler + en slut-trokæ (eller spondæ). I de første fire fødder kunne daktyler erstattes af spondæer. Ved overførsel til akcent-metrik erstattes spondæer af trokæer (gerne tunge med hovedtryk + bitryk), og forskellige forfattere begrænsede variationsmulighederne på forskellig måde. Arrebo bruger heksametret i Hexaëmeron i Fortalen til Skaberen og i 1. dag i en form med stærkt begrænsede variationsmuligheder (se ovf. Kapitel I, p. 65-66), fx :

Ō Ălmægtĭgĕ Gūd, ăl Vērděns Skābĕr ŏg HĒrrĕ
Præctĭg dŭ gāaer hĕr ūd, dĭn Giērnĭng zīirlĭg măa værĕ.

Knittelvers : vers med fire hævninger og et frit antal sænkninger. Betegnelsen bruges især om den ikke-strofiske form med parvise rim, som i 16.-17. årh. anvendtes i folkelig episk poesi (fx i Rævebogen) og i skolekomedier (sjældnere om folkeviseformen). Der findes også en form

med fast stavelsetal (ofte 8 og 9 stavelser, fx hos Hans Sachs) og fri fordeling af hævninger og sænkninger.

Nibelungenverset er et jambisk versemål. Grundformen har 6 hævninger, cæsur efter 3. fod, og kvindelig udgang af første halvvers, mandlig af andet halvvers, fx :

Něj nēj mĭn ædlĕ hērrĕ / Ĭ trō mĭg ōm Ĭ kān

Der er forskellige variationsmuligheder, specielt udeladelse af sænkningen i anden og femte fod, hvad der giver mulighed for at anbringe typen *'hånd‚ledet* og *'sne'hvide* i et ellers jambisk vers med naturligt tryk, fx :

dĕ snēhvīdĕ ærmĕr tĭl hå̆ndlēdĕt nå̆

Versemålet anvendes bl.a. af Chr. Winther (se Kapitel III, p. 144).

Den sapfiske strofe : versemålet er hovedsagelig trokæisk-daktylisk og findes i varierende former, hyppigt i formen – ⏑ ⏑ – ⏑ / – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑, i reglen i strofeform med første linies versemål gentaget 2 gange (3 ialt) og derefter en kort slutlinie – ⏑ ⏑ – ⏑. Arrebo forsøger sig med den i den 8., 75. og 138. Davidssalme, med begrænset held.

Ex. hos Oehlenschläger :

Ēvĭg Nătūrĕn / skænkĕr sĭnĕ Gāvĕr,
. . . . . ,
. . . . . ,
kōmmĕr mĕd flērĕ.

REGISTER V

PERSONREGISTER

Fortegnelse over de personnavne der forekommer i teksten og i registrene I-IV. I de afsnit der handler om den pågældende person er kun første og sidste sidetal anført og sat med **fed**, fx : Peder Syv, **118-122**

Abrahamson, H. Fr. Werner **254**, 340-341, 445

Ackermann, Hans 25

Adelung 414-416

van Afflighem, Willem 24, 449

Aichinger 415-416

Albertsen, L. L. 160

Albertus 416

Andersen, H. C. 85, 148

Andersen, Poul 6, 184, 453

Andersen Thott, Tage 18

Andersen, Torben Arboe 406, 453

Anonym **165-182**, 383, 396, 439, 443, 445

Appel, Charlotte 392, 453

Aquilonius, Bertil Knudsen 22

Arnholtz, Arthur 32, 47, 65-66, 87, 105, 453, 469

Arrebo, Anders Christensen 3, 15, **18-84**, 86-87, 90, 92, 94, 96, 100, 102, 104, 106, 112-115, 126, 130-133, 135, 138, 140-141, 143-145, 149-159, 161, 336-344, 355-356, 381-382, 410, 422, 443, 450, 469-473

Arvidi, Andreas 8, 12, 38

Arøbo, Christen Andersen 78

Bach, Adolf 403, 453

Bach, Heinrich 44, 453

Baden, Jacob 2, 15, 186, **245-254**, 264, 275, 284-285, 305, 338-341, 343-344, 347, 349-350, 358, 361-363, 366, 368, 385, 389, 421, 445

Bagger, Carl 148

Baggesen, Jens 144-146

Bajer, Fredrik **298-299**, 339, 374, 377, 379, 447

Bancke, Mogens 26, 41-42, 70, 77, 449

Bang, Thomas 27-28, 91, 95-96

du Bartas, Guillaume Saluste 20-21, 26, 73

Bartholin, Caspar 21

Baxman 84

Becker, Cornelius 19-20, 33, 43-44, 71-75, 157, 449

Behaghel, Otto von 453

Berg, A. **292**, 352-353, 366, 368, 374, 386, 446

Berghöfer, Chr. Wilhelm 23, 453

Bernstorff 404, 412

Bertelsen, Henrik 1, 3, 14, 36, 67, 76, 116, 128, 140-145, 147-148, 150, 152, 154, 157-159, 184-185, 187, 192-193, 200, 203, 206-209, 211, 220, 242, 381, 453

Bèse, Thomas 19
Betz, Werner 396, 453
Bielke, Jens 26, 38, 86
Binzer, H. F. **290**, 352, 360-361, 363, 366, 446
Birch, Fr. Sneedorff **286**, 366, 368, 386, 446
Birgitta 395
Bjerrum, Anders 184, 408, 453
Bjerrum, Marie 272, 408, 454
Bjørnson, Bjørnstjerne 148, 152
Bjørnvig, Thorkild 147
Blatt, Franz 393-394, 454
Blicher, Steen Steensen 147
Bloch, S. N. J. 28, **256-257**, 339-341, 445, 454
Bock, Karl Nielsen 408, 454
Bondesen, N. W. T. **291-292**, 354, 446
Bording, Anders 131-136, 248, 451
Braunmüller, Kurt 399-400, 454
Bredahl, C. H. 147-148
Brekke, K. 440, 447, 454
Brink, Lars 6, 15-17, 139, 346, 354, 364, 371, 378, 418, 426, 436, 442, 454
Broberg, S. **308-310**, 328-329, 346-350, 357, 362-363, 366-367, 369, 371-372, 375-377, 379, 387, 389, 426, 447
Broby, Erik **293**, 352, 360-361, 366, 374, 447
Brochmand, Jesper 104
Broder Russe 77, 449
Brorson, H. A. 145, 439-440
Bruce, Gösta 8, 455
Bruun, C. F. 2, 4, 163, 304, 306, **311-321**, 322, 325, 328-329, 332, 339-340, 345, 348-350, 352, 354-355, 357-367, 369, 371-373, 375-376, 378-379, 381, 387, 389, 398, 422-423, 425-426, 433, 436-437, 440, 447
Bruun, J. N.
Brøndum-Nielsen, Johs. 13, 83, 184, 206-207, 242, 305, 316, 359-360, 362-363, 424, 455
Buchner 73, 96, 100
Bure, Niels 7, 11-12, 455
Bødtcher, L. A. 147-148
Bøgh, E. 148
Bøgh, M. F. G. **270-271**, 351, 355, 359, 366, 368, 374, 386, 446
Cats, Jacob 24
Chr. II 392
Chr. IV 29, 402, 404
Chr. V 126
Christensen, Birgit 401, 427, 455
Christensen, Johnny 397
Christiani, E. 16, 455
Christiansen, Halfrid 11, 390, 455
Clajus, Joh. 25-27, 39, 75, 87-88, 95, 99, 105-106, 108, 123, 129, 158, 161, 382, 455
Claudi, J. **294**, 355, 359, 361-363, 374, 376, 447
Claudius, J. 131, 452
Claussen, Sophus 147-148, 150-151, 153-155, 157, 381-382
Clitau, Thomas 185
Corfitzen, Jette 401, 427, 455
Cæsius 95
Dachstein, Wolfgang 43, 449

Dahl, F. P. J. **271**, 340, 446

Dahlerup, Troels 392, 456

Dal, Erik 15-16, 23, 38-39, 46-47, 87, 103, 105, 109, 113, 456, 469

Dal, Ingerid 390, 456

Davidsen, Lars Bülow 22, 45, 48, 456

van Delft, Petrus Montanus 408, 456

Diderichsen, Paul 6, 9, 272, 365-366, 375, 377, 394, 439, 456, 468

Diercks, Willy 400, 405, 456

Dijkstra, Waling 409-410, 456

Dorph, Chr. **293-294**, 447

Drachmann, Holger 147-148

Dumreicher, Carl 116, 456

Dyrlund, F. 329, **332-334**, 348, 351, 353, 366, 370, 388-389, 406, 447

Elst, J. v. d. 23, 46, 456

Erslew, Th. H. 163

Ewald 141-142, 145-146, 151, 153, 158-159, 248, 284

Fabricius, K. 401

Fafner, Jørgen 23, 31-32, 65, 439, 456, 469

Falk, Hjalmar 394, 439, 456

Falster, Chr. 145-146, 167

Feldbæk, Ole 403, 457

Fischer-Jørgensen, Eli 188, 457

Flor, Chr. 145-148, 151, 457

Franck, Joh. 409, 457

Freder, Johann 43, 449

Frederik II 29

Frederik V 404

Friðriksson, H. Kr. **292**, 352, 366, 374, 386, 446

Friis, Christian 20

Friis, Oluf 39, 457

Friman, C. 146, 151

Frings, Th. 457

Gaarenstroom, J. H. 409, 457

de Garlandia, Johannes 24

Gebhardt, August 412, 457

Gerner, Henrich Thomsen 119, **127-129**, 130-134, 139, 168, 185, 337, 373, 383, 444, 451

Gerritsen, W. Ṗ. 24, 457

Giessenerkredsen 106

Glahn, Henrik 22, 457

Goethe 157, 159, 415

Goudimel, Claude 19-20

Greif, G. H. O. **291**, 366, 446

Groth, P. **327-328**, 332, 348, 354-355, 357, 361, 363, 366, 370, 376, 380, 388, 447

Grundtvig, N. F. S. 147, 151

Grundtvig, Svend 2, 272, **300-308**, 309, 311, 321-322, 339, 345-350, 352-355, 357-363, 365-367, 369-373, 375-381, 387, 389, 398, 421-423, 425-426, 433, 436-437, 439-440, 447

Gustavson, Herbert 136, 457

Gysseling, Maurits 457

Gøde, Hendrick 84

Gøye, Anne 119

Halveg, Niels Olufsen 27-29, 87, 92, 95, 443

Hammerich, Louis L. 10-11, 75, 98, 111, 158-159, 382, 401-403,

407, 409, 411, 413-415, 434, 442, 457

Hansen, Aage 6, 13-14, 17, 125, 165, 169, 363-365, 375, 440, 458

Hansen, Peter Molbæk 458

Hansson, Karl Johan 19, 23, 458

Hauch, J. C. 144, 147

v. Hauen, Niels 185

Haugen, Einar 398, 400-401, 458

van Haven, Peder 15, **182-183**, 384, 445

Heckscher, Julius **292-293**, 328, 352, 361, 377, 387, 447

Heger, Steffen 16

Heiberg, J. L. 148

Heiberg, P. A. 145

Heijns, Zacharias 20-21, 43-44, 71-76, 157-158, 450

Heine 159, 407

Heinsius, Daniel 24, 26, 43, 415, 450

van Helten, W. L. 11, 75, 458

Henriksen, Caroline 165-169, 171, 175, 180

Hertz, Henrik 141-143, 148

Heusler, Andreas 46, 458

Heynatz 415

Hjorth, Ebba 22

Holberg 15, 141-143, 145-146, 148-149, 153-154, 159-161, 273, 339-341, 381-382, 437

Holst, Clara 427, 458

Holst, H. 148

Hommel, L. L. **297-298**, 361-363, 387, 447

Horn, Fr. Winkel 28, 118, 458

van Hout, Jan 24

Hübner, Tobias 20-21, 23, 26, 43-44, 71-76, 157-159, 450

Hyldgaard-Jensen, K. 399, 458

Høegh-Guldberg, F. **257**, 347, 351, 377, 386, 447

Høst, J. N. 15, **291**

Høysgaard, Jens Pedersen 2-3, 9-10, 33, 182, **183-243**, 245-249, 259, 272, 274, 283, 286, 299, 307, 322, 336, 338-341, 343, 345-347, 349-351, 353, 355-358, 360-365, 368, 370-371, 373, 376-381, 385, 388-389, 396, 398, 421, 425-426, 433, 436-437, 439-440, 442-443, 469

Haastrup, Niels 394, 396, 458

Ibsen, Henrik 148

Ilsøe, Harald 84, 458

Ingemann 144, 147, 439

Ingers, I. 8, 458

Jacobsen, J. P. 147-148

Jacobsen, Lis 83, 459

Jacobsen, Peder 128, 272, 406, 459

Jahr, Ernst Håkon 400, 459

Jansen, F. J. Billeskov 459

Jellinek, M. H. 98, 459

Jensen, Ella 200, 344, 459

Jensen, H. M. 272, 406, 459

Jensen, J. **281-282**, 344, 348, 360, 366, 386, 446

Jensen, Kristian 392, 459

Jespersen, Otto 1, 3, 6, **329-332**, 346, 348, 351, 354-355, 358, 388, 448, 459

Jessen, C. A. E. **295-297**, 299, 339, 345, 353, 355, 357, 360-362, 366, 368, 372, 374, 387, 447

Jessen, Michael 413, 459

Johannisson, Ture 390-391, 459

Judichær, Søren Poulsen Gotlænder 9, 15-16, 29, 38-40, 85, **103-115**, 119, 126, 129-132, 134-139, 219, 221, 245-246, 248-249, 284, 335, 337, 339-342, 345, 351, 356, 365, 367, 371, 373, 383-384, 442, 444, 451, 469

Justesen, Just 143

Justesen, Ranch 46

Jørgensen, J. Normann 16

Jørgensen, Peter 459

Kabel, Mogens 394, 459

Kabell, Aage 27-29, 38-41, 81, 86-87, 89, 92, 95-96, 99-100, 128 460

Katlev, Jan 429

Kingo, Thomas 131-133, 135-136, 342, 439-440, 451

Klintberg, Matthias 136, 460

Klippgen, Fr. 42, 460

Kock, Axel 1, 6-17, 33, 51, 54, 78, 101, 111, 139, 184, 206-207, 242, 338, 419-420, 425, 434-435, 440-441, 460

Kok, Laurids Olufsen **115-118**, 119, 130-133, 136, 138-139, 337, 341-342, 344, 356, 365, 373, 383, 444, 451

Kossmann, Fr. 23, 46-47, 460

Krause, G. 111, 460

Kristensen, Marius 184, 190, 398, 460

Kroman, Erik 78, 460

Kuhn 390

Kaalund, H. V. 148

Laan, K. ter 409-410, 460

Lagerlöf, Peter 12

Lamprecht, J. 84

Lange, J. C. 446

Langeveld, Simone J. 409, 460

Larsen, A. B. 8, 460

Larsson, Carl 394, 460

Lasch, Agathe 425, 460

Lauritsen, Peder 18

Leihener, Erich 407, 460

Lembcke, E. 148

Levin, I.S. **288-290**, 294, 299, 312, 340-341, 352, 355-357, 360-363, 366, 368, 374, 376, 386, 426, 446

Ljunggren, K. G. 394-395, 461

Lobwasser, Ambrosius 19, 26, 41, 45, 449

Lodberg, Ch. 131, 452

Lund, Jørn 6, 15-17, 139, 346, 354, 364, 371, 378, 418, 426, 436, 442, 454

Lundgreen-Nielsen, Flemming 403, 461

Luther, Martin 19-21, 25, 41-45, 71, 91, 96, 449

Lyschander 26

Marot, Clément 19

Marquardsen, Ida 427, 461

Matzen, M. **323**, 339, 447

Mehrn, P. M. 131, 452

Meier, I. N. **287**, 374, 446

Meillet, A. 10, 461

hr. Michael 81, 83

Michelsen, Carl **322-323**, 347-348, 350, 352, 354, 366, 370, 372, 376, 377, 380, 387, 447

van der Mijle, Abraham 24

Mikkelsen, Kr. **324-327**, 329, 333, 339, 348-350, 353-363, 366-367, 370-372, 376-377, 380, 388-389, 394, 427, 447, 461

Mitzka, Walther 403, 461

Moberg, Lena 56, 401, 434, 461

Moe, J. J. 148, 152

Molbech, Chr. 148, 339.341, 448

Molde, Bertil 434, 461

Morhof 75, 158, 415

Mortensen, Karl 23, 37, 44, 46, 77, 461

Moth, Matthias 116, 118, 166

Munch, A. 148, 152

Möbius, Th. **299-300**, 328, 355, 357, 360-363, 366, 369, 372, 375, 387, 426, 447

Møller, Abraham 15, **244**, 357, 366, 445

Møller, P. M. 144, 147-148

Mønster, C. C. **286-287**, 338, 344, 352, 361, 374, 386, 446

Naur, Elias 131-132, 136, 451

Nielsen, Esbern (Halveg) 28

Nielsen, Niels Åge 416

Nilsson, Gunvor 435, 462

Norberg, Dag 24, 397, 462

Noreen, Adolf 8, 136, 359, 421, 434-435, 462

Nyberg, Magda 462

Nyerup, Rasmus 87, 462

Nysted, Hans Oluvssøn 165-168

Nyström, Gunner 137

Oehlenschläger, Adam 15, 141-142, 144, 147-148, 154, 159, 404, 473

Oelinger 75, 123, 158

Olsen, Albert 401

Olsen, Ellen 82-83, 462

Oluffsøn, V. 131, 452

Opitz, Martin 11, 23, 25-26, 29, 39-40, 43-44, 73, 87, 95, 106, 123 129, 444, 450, 462, 470-471

Paludan, J. 20, 23, 31, 37, 39, 41, 44-45, 87, 462

Paludan-Müller, F. 141-143, 148

Paul, Hermann 462

Pedersen, Chr. 392, 396

Pedersen, Inge Lise 399, 405, 462

Peters, Robert 399, 462

Petersen, Carl S. 100, 116, 463

Petersen, N. M. 271, **280-281**, 299, 338, 340-341, 344, 352, 360, 363, 366, 374, 386, 446

Platen 159

Ploug, C. 148

Poestion, I. C. **328-329**, 332, 348, 366, 370, 372, 380, 388, 447

Pontoppidan, Erik Eriksen 8-9, 15-16, 29, 87, 90, 99, 119, **122-127**, 130-132, 134, 136, 138-139, 221, 250, 335-337, 339, 341, 345, 358, 360, 365-367, 370-371, 373, 377-378, 383-384, 417, 442, 444, 451

Rahbek, Knud Lyhne 145, 148, 258

Rask, Rasmus 183, 256, **271-279**, 280, 287, 290, 299, 340-341, 344-345, 347, 350-351, 355-357,

359-360, 366, 368, 372, 374, 379, 386, 389, 398, 426, 446

Ravn, Hans Mikkelsen 9, 12, 15-16, 26-29, 38-40, 79-83, 85, 87, 90, **95-103**, 105-106, 108, 111-112, 114-115, 119, 123-125, 127-139, 221, 335-338, 342, 344, 365-367, 370--371, 373, 380, 383-384, 442, 444, 451

Rebhuhn, Paul 25

Recke, Ernst v. d. 151, 463

Resen, Hans Poulsen 19-20, 31, 33, 38, 40-41, 45, 70, 104, 450, 463

Reventlow 258, 404, 412

Richardt, Chr. 148

Richter 415-416

Rinckart 75

Rischel, Jørgen 4, 6, 378, 393, 463

Rode, G. 23, 37-38, 463

Ronsard 25, 95

Rosenkrantz, Gunde 96

Rosing, H. C. 131, 452

Roskilde, Peder Jensen 16, 25, 27-29, 38-40, 81, 85, **87-95**, 96-101, 103-105, 108, 111-112, 114-115, 123, 125, 129-138, 144-145, 149, 151, 154, 158, 160-161, 221, 335-336, 338-339, 342, 356, 381-384, 437, 443, 444, 450, 469

Rørdam, Holger Fr. 18-19, 21, 27-28, 30-31, 38, 45, 82, 95, 103, 123, 463

Sachs, Hans 11, 75, 158, 449, 473

Sander, L. C. **257-270**, 279, 338, 341, 344-345, 347, 349-351, 353, 356-358, 360, 366, 368, 370-371, 374, 377, 379, 383, 385, 389, 398, 433, 445, 471

Sandwall, Fredrik 12-13, 463

Sarauw, Chr. 425, 463

Saxo 391

Scaliger, Johs. 25, 95-96, 106, 129

Scheuermann, U. 463

Schiller 157, 159

Schiller-Lübben 427

Schimmelmann 412

Schiönning, C. 131, 452

Schiørring, Nils 30, 42, 45, 463

Schlegel, Joh. Heinrich **244**, 385, 445

Schophaus, Renate 403, 464

Schottel, Justus Georgius 105-106, 111, 123, 129

Schulz, P. **163-165**, 338-340, 343, 345, 349, 357, 360, 365, 367, 383-384, 390, 444

Scriverius 24

Seelmann, Wilh. 424, 464

Seip, D. A. 398, 464

Severinus, Janus 96

Sherman, Donald 441, 464

Siebs 412-413

Simonsen, Vagn Lundgaard 19-22, 31-33, 37, 39-43, 74, 78-79, 81, 83-84, 464, 469

Skautrup, Peter 9, 11, 15, 35, 83, 141, 169, 349, 391-396, 398-399, 401-403, 405, 424, 427, 439, 464, 468

Smet, Gilbert de 403, 464

Sorterup, J. 145

Spangenberg 42, 464

Spenter, Arne 402, 464
Spore, Palle 6, 464
Staffeldt, A. W. S. 147
Stephanius, Johs. 26-27, 38-39, **86**, 95, 444
Sthen, Hans Christensen 26, 440
Stolz, Peter 397, 464
Storm, E. 146, 151
Strodtmann, J. S. **279-280**, 345, 350, 352, 446
Stub, Ambrosius 145
Stuckenberg, Viggo 147-148
Sundquist 435
Sylwan, Otto 13, 33, 38, 73, 76, 90, 111, 464
Syv, Peder Pedersen 16, 20, 28, 82-84, 115, 117, **118-122**, 123, 127-128, 130-134, 136-139, 141-142, 159, 168, 183, 185, 219, 221, 250, 335, 337, 339, 342, 370, 383-384, 442, 444, 451
Sørensen, Viggo 381, 426, 436
Tamm, F. 359, 424, 427, 465
Teirlinck, Js. 409, 465
Terkelsen, Søren 135-136, 451
Thomesen, Hans 19-20, 26, 28, 31-33, 45, 47-48, 50, 76, 81, 93, 96, 100-101, 114, 138, 449
Thomsen, Ejnar 465
Thortsen, C. A. **282-285**, 344-345, 348, 352, 355, 359, 362, 366, 372, 374, 376-377, 386, 446
Thura 100, 128
Thaarup, Th. 145
Tode, J. Clemens 145, **255**, 368, 385, 389, 433, 439, 445
Torp, Alf 394, 439, 456
Tritschler, A. 414-415, 465
Trommelen, Mieke 409, 465
Turson, Jon 396, 465
Tybo, Anders Kjeldsen 42, 77, 450
Törnquist, Nils 401, 427, 465
Vedel, Anders Sørensen 26, 70, 118, 449
Veigere, Herman 77, 81, 449
Vergil 91-92
Voss, J. H. 157, 160, 415-416
de Vries 424
Wackernagel 42-43, 449
Wagenknecht, Christian 23, 465
Wallensbeck, H. M. 131, 452
Wallenstein 29
Welhaven, J. S. C. 148, 152
Wenker 425
Werfel, J. **255**, 445
Wergeland, H. A. 148-149
Wessel 141-142, 145-146
Wessén Elias 394, 398-399, 401, 419, 434-435, 465
Weste 8, 13, 435
Wigforss, E. 13, 465
Willmanns 413
Willumsen, Thomas 26, 101
Wilster, Chr. Fr. 144, 148, **285-286**, 343, 359, 366, 368, 374, 386, 446
Winge, Vibeke 399-401, 403, 465
ten Winkel 424
Winther, Chr. 147-148, 151, 473
Witkowski, G. 23, 466
Wogelius, M. **256**, 347, 445
Wollin, Lars 395, 466

Wrede, F. 425, 466
Wührer, K. 398-399, 401, 403, 466
Wåhlin, Kristian 23, 466
Zeevaert, Ludgar 401, 466
Zesen, Philip 95-96, 98, 106, 129
Zonneveld, Wim 24, 409, 466
Aarestrup, Emil 147-148
Århammer, Nils 402, 467

REGISTER VI

ORDREGISTER

Fortegnelse over ord der er fundet hos en eller flere forfattere i den undersøgte litteratur (dvs. før 1900) med en trykfordeling der afviger fra den nuværende eller fra den der i tilfælde af vaklen nu er den almindeligste (som den almindeligste er regnet den form der står først i Brink, Lund, Heger og Jørgensens *Store Danske Udtaleordbog*[1]). Listen omfatter ikke fremmedord, stednavne, adverbier og præpositioner. Ord der er gået af brug er udeladt, medmindre det er helt klart hvordan de ville udtales nu.

Det drejer sig næsten udelukkende om ord der er anført som eksempler på akcentuering eller som forekommer i akcentuerede prosatekster. I tekster fra det 17. årh. kan man undertiden være i tvivl om, hvorvidt der er tale om prosa eller poesi. I så fald er ordet forsynet med et spørgsmålstegn.

I enkelte tilfælde har det været muligt at drage slutninger om tryk ud fra accentuerede versteksters; men det drejer sig kun om 3 ord i et digt citeret af Rask, samt om en del ord hos L. C. Sander (om kriterierne, se afsnittet om Sander, Kapitel V, 4.3). Verseksempler fra det 17. årh. er dog også medtaget ved substantiver med forstavelsen *for-*.

At et ord findes hos en eller flere forfattere med et tryk der afviger fra moderne dansk udelukker ikke at samme ord er fundet hos andre ældre forfattere med en trykangivelse der stemmer med den nu almindeligste. Eksemplerne herpå er også med i Ordregistret. De eksempler der afviger fra den nu almindeligste udtale er sat med **fed** skrift. For ord der er betegnet som vaklende er både en **fed** og en ikke fed sideangivelse anført i Ordregistret. Ord der kun er fundet i materialet med en trykangivelse der svarer til den almindeligste nu er ikke taget med, selv om der er en mindre almindelig trykform som også kan have været brugt i ældre tid. Det drejer sig kun om enkelte tilfælde.

---

[1] I nogle få tilfælde hvor ordet ikke stod i den store udtaleordbog er de fundet i Molbæks Udtaleordbog.

Ordene anføres i grundform, dvs. bøjningsendelser er udeladt. Kun i et par tilfælde, hvor man kan være i tvivl om trykangivelsen kun gælder trestavelsesformerne er denne anført. Hvor forfatteren har angivet forskelligt tryk i forskellige former, er begge medtaget i tabellerne i Kapitel VI, men i Ordregistret er ordene kun anført som vaklende. (Det drejer sig kun om : Rask *'fuldendte / fuld'endt*; Sander *op'søge / 'opsøgt*; og Wilster *'skinhellig / skin'hellige* og *'vanhellig / van'hellige*.)

I sammenfatningen i Kapitel VI er en del ordtyper anført i tabelform, ordnet kronologisk efter forfattere. Normalt vil disse ord findes både i tabellen og under de enkelte forfattere. Men hvor eksempelmaterialet er særlig stort, er der gjort undtagelser. Det gælder især for Svend Grundtvig, hvor det drejer sig om excerpering af en hel ordbog. I tabellerne står der ofte "mange (eller fx "100") eksempler, herunder ...", og de derefter nævnte eksempler er så ord der enten hos Grundtvig selv eller (hyppigere) hos andre af de undersøgte forfattere afviger fra den nu almindeligste trykform. Hvor antallet er relativt begrænset, vil disse ord også være anført i afsnittet om Grundtvig i Kapitel V, ellers kun det ene af stederne, normalt i tabellen. For de sammensatte verber står der dog i tabellen kun to eksempler hvor han selv afviger, mens de ord der findes afvigende hos andre (115 eksempler) er anført i afsnittet om Grundtvig.

De anførte ord er delt i to hovedgrupper :

A : Sammensatte eller afledte ord der er fundet med førsteledstryk i modsætning til nu almindeligst andetledstryk :

1 substantiver
2 adjektiver
3 verber

B : Sammensatte eller afledte ord der er fundet med andetledstryk i modsætning til nu almindeligst førsteledstryk :

1 substantiver
2 adjektiver
3 verber

A Sammensatte eller afledte ord der er fundet med førsteledstryk i modsætning til nu almindeligst andetledstryk

1 Substantiver

barmhjertighed 296 **302** **303** 315 **352** 352 353 **421**

egensindighed 304 351 **352**

farvelade **322**

henseende **240** 240 296 324

herskerinde **263**

hoffærdighed **303** **352**

højmodighed **304** **352**

lemfældighed **303** **352**

misundelse 304 **333** 333 347 **348** 348

morderinde **263**

nødvendighed **237** **238** 303 **351** 352

opmærksomhed 278 303 315 **322** 351 **352** 352 421

rigsdaler **302**

ruderknægt **265**

saliggørelse **304** **348**

seværdighed 304 **322** **352** 352

skrabnæse **302**

særdeleshed **203** **240**? 240 303 **351** 352

ubehagelighed **237** 237 **238** 238 **351** 351 352

uenighed **237** **238** 303 **351** 352

uforståelighed **237** **238** 303 **351** 352

utydelighed 303 **237** 237 **351** 351 352

velgørenhed **304** **352**

veltalenhed **304** **352**

venskabeligheder **271** 351

vidtløftighed 237 **302** 304 351 **352**

ærgerrighed **292** **302** **352**

åbenbaring **302** **304** **315** 315 **330** **350** 350 **351** 421

2 Adjektiver

adskillig **234** 234 305 **365** 366 **368** 368 369 380 433

affældig 305 **310** **369** 369 370 433 **434**

afhængig **286** **305** **306** **318** **319** **367** **368** **369** 416 417 431 **433**

afmægtig **305** **310** **367** **369** 433 **434**

afsindig **305** **369** 433

almægtig **234** 253 267 **296** 296 305 310 326 328 **365** 366 **368** 368 369 370 380 **417** 427 429 **432**

alvorlig **110**? 110? 365 366 **367**

ansvarlig **234** **368** 369

arbejdsom **267** **269** 305 318 319 **366** 366 **368** 369 417 431 **433**

barnagtig **194 234 283** 283 **288** 296 **299** 305 316 325 328 **358** 359 **362** 362 363

dumdristig 267 **305** 318 366 368 **369** 433

eftertrykkelig **230 231** 305 **365 368** 368 369

eftertænksom **305 319** 319 **321 369** 369

egensindig **306 367 369** 431 **432**

enfoldig **229 230 231 234 243 368** 369 427 **428** 431 **432**

feberagtig **253 254** 305 359 **362** 362

fornem **229** 299

fraskillelig **230** 230 **231** 231 **365 368** 368

frimodig **329** 329 **333** 366 **370** 370 427

genfindelig **283** 283 **368** 368

genstridig **306** 318 **367 369** 369

godmodig **272 276 278 279 305 310 326** 326 **366 368 369 426** 430 **433**

henrivende **279 304 319 357**

hovmodig 110 253 **305 310 318 319 321 328 364** 365 366 367 368 **369 370** 427 431 **433**

højmodig **305 369**

ihærdig **305 310 318 319 321 364 369** 417 426 433 **434**

kludderagtig **305** 305 325 **361** 361

krampagtig **305** 305 359 **361** 361 **362**

langmodig **305 369** 427 430 **432**

lemfældig **229 230 231** 305 318 353 **368** 369 433

mandhaftig **283** 283 294 305 328 **359**

mangfoldig **229** 229 **230** 230 **231** 231 300 305 318 **368** 368 369 430 **432**

meddelsom **319** 319 **321** 321 **369** 369

medlidende **329**

mistrøstig **306 369** 427

mærkværdig **216 229 230 231 243** 278 305 310 323 **368** 369 408 429 431 **432**

naragtig **234 299** 305 325 359 **362** 362 **363**

nødvendig **202 204 229 230 231 243** 278 300 305 310 318 323 **368** 369 **408** 430 **432**

omstændelig **230** 230 **231** 231 305 **368** 368 369

omtænksom **305 369**

opmærksom **322** 322 366 **370** 370 408 429 431 **433**

opsætsig **305 369** 433

overdådig **255** 318 **368** 417 427 431 **432**

overflødig **229** 229 **230** 230 **231** 231 318 323 **368** 368 369 370 427 431 **432**

sandfærdig 278 289 **295 296** 296 300 305 325 **368** 368 369 433

selvfølgelig **305 369** 433

seværdig **305 318 319 321 322 369 426** 433

sladderagtig **305** 305 **316** 316 325 327 **361** 361

slagfærdig **305 318 319 321 369** 432 **433**

sludderagtig **305** 305 325 **361** 361

snakkesalig **306 318 319 369**

storagtig 124 **305 316 325** 325 **358** 360 **361** 361

tilstrækkelig **230 231** 305 **365 368** 369

tjenstagtig **213 234** 305 325 **358** 359 360 **360** 361

tjenstivrig **306 367 369**

tungsindig **305 369 432**

uartig 281 284 289 **292** 292 296 298 299 306 323 **374** 374 375 376

ubarmhjertig **317 321 379 436**

ubehagelig **233** 233 **243** 243 307 326 **377** 377

ubrugelig **232 234 243** 373 **436**

udførlig **229 230 231** 305 **368 369** 430 **432**

udtrykkelig **230** 230 **231** 231 305 **365 368** 368 369 430 **432**

uforanderlig **233** 307 **377** 377 **436**

uforligelig **233 234** 307 **377** 377

ufornødentlig **233 234 377**

uforståelig **233 234** 307 **377** 377

ufraskillelig **233** 233 **379** 379

uhyre **278 279 306 317** 317 **372** 372

ulæselig **233** 233 306 **373** 373 375

umulig **233** 233 **234** 234 306 317 **373** 373 375

umærkelig **232 234 243** 306 **373** 375

undselig **267 269** 278 296 316 326 **368** 368 369 370

unødvendig **233 234** 307 **379** 379

uopdragen **306 317** 326 **329** 329 **372** 372

uophørlig **233 234** 307 318 **379** 379

uovervindelig **124** 278 **379** 379

upålidelig **317 321 329** 329 **379 380** 380 **436**

urimelig **233** 233 306 **373** 373 375

uskikkelig **233** 233 **234** 234 **373** 373

uskyldig **116 117** 267 287 306 310 **373** 374 375

usædvanlig **323 379**

utallig **233** 233 **234** 234 306 **373** 373 375

vederhæftig **292** 305 **368** 369 433

vemodig **306 367 369 432**

venskabelig **270** 273 305 **359 368** 368 369

vidtløftig **229 230 231 305** 318 319 **368 369** 369 **380 406 408 428 432** 432 433

vilkårlig **229 230 231** 278 305 318 319 **368** 369 430 **432**

ærgerrig **305 310 369** 416 417 431 **433**

øjeblikkelig **305 369** 430 **432**

ømtålig **305 369** 433

åbenhjertig **305** 318 323 **326** 326 **368** 368 **369** 369 **370** 370 **426** 429 432

3 Verber

forbigå (tryk på første eller anden del af første led) 268 310 331 385 **387** 387 388

åbenbare **297** 297 **307 387** 387 398 **417 421 443**

B Sammensatte eller afledte ord der er fundet med andetledstryk eller vaklen i modsætning til nu almindeligst førsteledstryk :

1 Substantiver

adskillelse **235 238 243** 304 **347** 348 **349**

adspredelse **266** 304 322 **347** 348

afgrøde **124** 303

afguder **120 121 219 342 442**

afvigning **236 238 350**

alfader 303 **315 354** 354

algode **261**

allestedsnærværelse **309** 309 **348** 348

almenvellet **309**

almuesundervisningen **309 346**

anfører **264** 303 **344**

anledning 236 309 **322** 322 **331** 331 **350** 350

anseelse **266** 266 304 **347** 347 348 **420**

ansøgning **197** 197 **200 235** 236 **238** 238 303 **343** 343 **350** 350

arbejde **110 113** 200 218 **253 264** 303 309 314 **342 442**

attrå **92**? **101**? **337**? 422?

bistand **56**? 89 **92** 92 252 277 303 **337**? 338 **422**?

bogfører **120 121 219**

Dannebroge **265** 303

efterretning **304 350**

feltmarskal **314 346**

forbud **117 133** 133 239 246 **252 254** 254 256 288 296 299 303 323 325 **341** 420

forbund **54 110** 110 **133 240 243** 252 256 296 299 303 323 325 **339 340** 420

fordel **54** 54 **92** 92 **101** 117 **133** 133 146 239 240 271 288 299 **340** 420

fordæk **252 254** 303 **341** 420

forgård **54** 54 **133** 133 254 280 **340** 420

forlag **252 254 256** 256 288 **296** 296 299 323 325 **339 341**

forlægger 273 281 **296** 296 **313 339 341**

formand **54 101** 146

formue **121 240 243** 252 288 296 323 325 **341**

formueskat **252 254 341**

forråd **54** 54 **101 126 133** 133 240 252 288 299 **340** 420

forskel **54 92** 92 **101 110** 110 **133** 146 165 **240 243 252 254** 255 **256** 273 296 303 309 325 **339 340** 420

forstander **252 254** 303 **341**

forsvar **92** 92 **110** 110 114 **133** 133 **146** 146 252 255 263 277 296 299 303 325 **339 341** 420

forsvarer **252 254 340**

forsæt 54 **92** 92 121 **133** 133 146 239 273 277 281 340 420

fortplantelse **235 238 347**

forudsætning **252 254**

fremfusenhed **296 353**

fuldkommelse **235** 235 **347** 347

fuldkommenhed **237** 237 **264 278 281 287 289 290 292 293** 293? **296** 304 **351 352** 352 **353 420**

fusentast **313**

generalløjtnant **297 314 346**

generalmajor **314 346**

genindførelse 304 **315 316 348** 348

grundsætning **266** 304 **350** 350

gudsbevidsthed **303 346 352**

helliggørelse **281** 304 **333 348** 348 **420**

himmelbuen **265**

hofjægermester 303 **314 346 417**

hofmarskal **314 346**

husgud **9**? **98**?

højesteret **330 346**

idræt **101**? **337**? **342**?

indstiftelse **333 348**

irettesættelse 304 **315 321 348** 348

jomfru **9**? 110?

jordpåkastelse **315 316 348 349**

Juleaften **314 321 355 418**

jødepige **303**

kalvenyresteg **331 346**

kaptajnløjtnant **314 346**

lettroenhed **296** 304 352 **353**

ligegyldighed 304 **333** 352 **353**

misundelse **304 333** 333 **347 348** 348

modgang **9**? 110?

modstand **56**? **337**? **422**?

Mortensaften **314 321 355**

nattergale **279**?

nedladenhed **283** 304 **315 321 352** 352

nysgerrighed **266** 304 **351** 352 **353**

Nytårsdag **314 321 355**

nærværelse 304 **324 327 348** 348 **416 420**

omgivelserne **322 348**

omgængelse **235** 235 304 **347** 347 348 **349**

omveksling **236** 236 **238 350** 350

opdragelse **17 266** 304 309 **347** 348 **420**

opførelse **333 348**

oplysning **236** 236 **238 266** 304 322 **330 350** 350 **351** 351 **420**

opmuntring 304 **333** 350 **351**

opofrelse 304 **256 347** 348

opregnelse **235** 235 **238 347** 347

oprindelse **235** 235 **238 243** 304 **347** 347 348 **349 416 420 440**

overhofmarskalk **284 349**

overhofpræst **280 346**

overrumpling **265 266** 304 **350** 350

Pinsedag **314 321 355**

påfugl **57**?

Påskedag **314 321 355 418**

påtrængenhed **296** 304 352 **353**

retfærdiggørelse 304 **333 348** 348 440

saliggørelse 304 **315 321 324 348** 348 **349 420**

sammenføjelse **235** 235 **238 347** 347

silkesnor **279**?

spilleværk **303 331 345 355**

stiftamtmand **284 303 314 324 331 345**

stiftsøvrighed **314**

surdejen **110 113 219 342**

søndagsmorgen **265**

sønderknuselse 304 **315 321 348** 348 **349 420**

tilbedelse 304 **324** 324 **327 329 333 348** 348 **349 420**

tilbeder **329**

tilfredsstillelse 266 304 **315 321** 347 **348** 348

tilfælde **331**

tilladelse **278 279** 304 322 **347 348** 348

tillid **56**? **337 422**?

tilståelse **235 238 243** 304 **347** 348 **349**

trofasthed **9**? 110?

uberygtethed **324 327 353**

ubeskedenhed **324 353**

udgydelse 304 **324 327 348** 348

udholdenhed **284** 304 **352** 352

udsigelse **235** 235 **238** 304 **347** 347 348

uerfarenhed **324 353**

uforsagthed **324 353**

ufuldkommenhed **324 353 354**

ukyskhed **9**? 110?

ulighed **237 238 351**

ulykke **240 264** 271 281? 287 294 309 314 322 324 **344**

umage **264** 303 324 **344**

undersøgning **236 238 350**

undersåtter **265**

undervisning 17 **207** 216 **236** 236 **238** 238 **243** 243 304 309 322 **330 350** 350 **351 420**

undtagelse 304 **328** 333 **348** 348

undvigelse **328** 328 333 **348** 348

uordholdenhed **324 353**

uretvished **111** 111 **345** 345 351 351

urigtighed 237 **303** 351 **352**

utide **264 344**

utroskab **9**? 110? 309

uvished **237** 237 **238** 238 **351** 351

Valhalla **315**

vanartighed **324 353**

vedligeholdelse **315 321 348**

æresoprejsning 304 **315** 315 **350** 350

ødelæggelse 304 **333 348** 348

årsager **264**

2 Adjektiver

algod **358** 358

alvidende **253 289 295 304 319 328 357**

alvis **358** 358

angående **319 357**

beredvillig **319 329** 329 **369 370** 370 **427**

fabelagtig **298 305 316** 316 **362 363** 363

fornem 92 **196 229** 281 299 316

fuldkommen **266** 278 281 287 289 290 293

fuldstændig 305 **318 319 326** 367 **369** 369 **370 427**

førstefødt **244 357**

godgørende 304 **319** 319 **321** 321 **357** 357

godlidende 304 **319** 319 **321** 321 **357** 357

gråhærdet **319 358**

hengiven **319 321 329 358**

hensigtsløs **267**

hæderværdig 306 **318 321 364 369** 369

hævngerrig 306 **318 321 328** 333 **366 369** 369 **370** 370

højbåren 304 **319 357**

højlovet 304 **319 357**

højlærd 304 **319 357**

højvelbåren **295** 295 **304** 319 325

ildsindet **124**

indbyrdes **266 358**

koparret **253 254**

kostbareste **263**

langvarig **267** 278 **296** 305 **328** 333 **366 368** 368 369 **370** 370

lærvillig **305 318 364 366 369**

mensvoren **253**

mismodig **253 366 368**

mistroisk **253 368**

nederdrægtig **305 318 319 364 369**

nysgerrig **248** 306 **366 368** 369

nærværende 17 **228** 304 **319** 319 **357** 357

nødlidende 304 **319** 319 **321** 321 **357** 357

opløftende **319** 319 **357** 357

overbærende 304 **319** 319 **357** 357

overnaturlig **278 279** 304 318 **366 368** 369

pøbelagtig **298 305** 309 **316** 316 **325** 359 **362** 362 **363** 363

rosenløse **267**

selvstændig 229 **305** 368 **369** 432

skinhellig **286** 286 **366 368** 368

slyngelagtig **296** 296 359 **362 363** 363

standsmæssig **297**

strafværdig **305 369**

tilbedelsesværdig **333 370**

tilsyneladende **319** 319 **321** 321 **357** 357

uafvidende **306 372**

uagtet **232** 232 **299** 306 **326 371** 371 372

uanset **232** 232 **306 371** 371

ubekendt 232 234 **267 278 279** 326 327 **371** 371 **372** 372

ubelønnede **267** 306 **371** 372

ubemærket **267** 306 **371** 372
ubillig 232 234 **306** 373 **375**
ubrugbar **284 289 306 310 317 321 326 327 374 375 376**
ubunden **232** 232 306 **371** 371 372
udelukkende 304 **319** 319 **321** 321 **357** 357
udygtig **306 375 436**
uegennyttig **307 310** 317 **379** 379
uegentlig **233** 233 **234** 234 **306 317 373** 373 **375**
uelskværdig **307 379**
uerfaren 232 **306** 371 **372 436**
ufarbar **310 375**
ufolkelig **306 375**
uformuende **306 372**
ufornuftig 233 234 **307 377** 377
ufornødent **232** 232 306 **371** 371 372
uforskammet **306 326 372**
ufortalt **306 372**
uforvarende **306 326 372**
ufri **123** 306 **371** 372
ufrugtbar **294 297 306 374 375 436**
ufuldkommen **232** 232 **234** 234 306 317 **371** 371 372
ufuldstændig **307** 317 **326 379** 379 **380**
ugunstig **306 323 375 376**
ugæstfri **306** 317 **372** 372
uhindret **266** 278 306 317 **371** 372
uhjemlet **124** 306 **371** 372
uholdbar **297 306 374 375**
uhøflig **306 317 375**
uhøvisk **306 375**
uigennemsigtig **307** 318 **326 379** 379 **380**
ukyndig **306 317 321 375**
ukærlig **306 375**
ulegemlig **306 375**
ulig **197** 197 **220** 220 **232** 232 275 **371** 372
ulige **192 220** 220 **232** 232 306 **371** 371 372
ulærd **123** 231 306 **371** 371 372
ulærdeste **284** 284 **372** 372
umanerlig **307** 317 **375** 375
umiddelbar **233** 233 **278 279 306 317 321 368 373** 373 **374 375**
umild **110**? 110? 306 371 372
umælende 231 **297 306 317 326 327** 371 **372 436**
unyttig **128** 232 234 **265 267 306 317 321 373** 373 **374 375**
unødig **306 375**
unådig **306 375**
uregelret 232 234 **278 279** 371 **372**
urigtig 232 234 **306** 373 **375**
usejlbar **306 317 375**
uselvstændig **307 379**
usikker 278 **299** 306 324 326 **372** 372
uskønsom **267 306 374 375**
ustadig **233** 233 **234** 234 **306 373** 373 **375**
ustraffet **266** 306 **371** 372
utidig 278 **307** 307 374 **375** 375
utilfredsstillende 306 **326 327 372** 372
utjenlig **306 375**
utroværdig **307 379**
utugtig **306 375**

utvungen **97** 231 **371** 371
uvarsom **306 317 375**
uvedkommende **297** 306 **372** 372
uvenlig **306 375**
uvenskabelig **307 379**
uvidende **297 306 317 326 328 372**
uvidenskabelig **307 379**
uvigtig **306 375**
uvildig **306 375**
uvilkårlig **307 379**
uvillig **271 306 374 375**
uvirkelig **306 375**
uvirksom **306 375**
uvittig **296** 307 **374** 375
uvæsentlig **306 375**
vanartig **97 278 279 286 305 316 326 328 365 366 368 369**
vanhellig **286** 286 **366 368** 368
velbyrdig **305 369**
velbåren **284 289 295** 295 **300** 304 **319 325 357**
velkommen **228** 278 304 309 **322** 322 **357**
veltalende 304 **319** 319
velvillig **124 365 367** 369 **380** 427
årvågen 234 **253** 284 304 **319 321 329** 329

3 Verber

adskille 222 **253 254** 268 **385** 385 389
adspørge **197 200** 200 **225** 225 307 **343** 343 **385** 385 **388** 388 **389**
afdrage **124**? 307 **383 384**? **417**
aflæse **253** 307 **385**
aftærske **124**? 307 **383 384**?
aftørre **268** 307 **385**
andrage **253** 307 **385**
anse **225** 225 **226** 226 **227** 227 **228** 228 301 307 **385** 385 **389** 389
antaste **253 254** 307 **385 439**
anvende **225** 225 **228** 228 307 **385** 385 **389** 389
bagtale **183**? **253** 307 **320** 320 **321** 321 **333** 333 **384 385 387** 387 **388** 388
ballaste **253 254** 307 **385**
bortkaste **225** 225 **227** 227 **385** 385
bønhøre **260 302 320** 320 **321** 321 **385 387** 387 **417**
delagtiggøre **320** 320 **321** 321 **387** 387
eftertænke **268** 307 **385**
foretage **268 385**
forfordele **320** 320 **387** 387
frafalde **268** 307 **385**
fremføre 222 **247** 279 284 307 **385** 385 386
fremkalde **268** 307 **385**
fuldende 89 90 224 226 **268 279** 279 307 **320** 320 384 **385** 385 **386** 386 **387** 387 **439**
fuldføre 220 222 **268 269** 307 **320** 320 **385** 385 **387** 387
helliggøre 307 **320** 320 **333 387** 387 **388 417**
henføre 224 226 227 **247** 284 307 **347 385** 385 386

henhøre **225** 225 307 **385** 385

henlægge **100**? **383** 307 **384**

henrive 307 **320** 320 **321** 321 **387** 387

højagte **299** 307 **320** 320 **387** 387

højtideligholde **320** 320 **321** 321 **387** 387

iagttage **320** 320 **321** 321 333 **387** 387 388

idreven **97**? **383 384**

ifeste **124**? **383 384**?

ifylde **124**? **383 384**?

igennemstrømme **268 269 385**

ihukomme **307 320** 320 **321** 321 **387** 387 **417**

indbilde **224 226** 307 **385**

indbryde **124**? **383 384**?

indbyde **124**? 307 323 **383 384**? 387 **417**

inddrage **124**? 307 **383 384**?

indrømme **124**? 307 323 **383 384**? 387

indstifte **333 388**

indtagen **97**? 307 417 **383 384**

istandsætte **253 254** 279 307 319 **385** 386 387

ivælte **124**? **383 384**?

korsfæste **17 297** 297 **299** 307 **320 321 329 387 388** 396 **398 417**

ledsage **253** 307 **385**

lovprise 307 **320** 320 **387** 387 **417**

lovsynge 307 **320 387 417**

lykønske 307 **320** 320 **387** 387

modsige **109** 109 **221 247** 284 299 308 **384** 384 **385** 386 387

omfavne **268** 307 **385**

omgås **225** 225 307 **385** 385

omløbe **109** 109 **221 247** 307 **384** 384 **385**

ommelde **224 226** 307 **385**

omskifte **225** 225 **226** 226 **227** 227 307 **385** 385

omvende **225** 225 **226** 226 308 **333 385** 385 **388 417**

opdage 307 **320** 320 **387** 387

opdigte **333 388**

opdrage **268 269** 279 307 **385** 386

opfinde 307 **320** 320 **321** 321 **387** 387

ophøje **268** 279 307 **385** 386

oplade **224 226** 307 **385**

oplyse 223 **268** 279 307 **385** 385 386

oplæse **109** 109 **221** 223 **247** 284 307 **384** 384 **385** 385 386

opmuntre **225** 225 **226** 226 307 **385** 385

opsige **100** 308 **383 384**

opsøge **268** 268 308 **385** 385

overantvorde 308 **320 387**

overile **255**? 308 **385**?

overlægge **255**? 308 **385**?

overmande **268** 308 **385**

overraske **268 269** 308 **385**

oversvømme 308 **320** 320 **387** 387

oversætte 308 **320** 320 **321** **387** 387

overtræde **255**? 308 **385**?

påføre **109** 109 **221 247** 284 308 **384 385** 386

påkalde **165** 308 **384**

påminde **224 226** 308 **385**

retfærdiggøre **224 226** 308 **332 385 388**

sammenvikle **268 385**

samtykke **124**? 223 297 308 **383 384**? 385 387

stadfæste 308 **320** 320 **330 332 387** 387 **388**

sønderknuse **268 385**

sønderrive **279**?

tilbede **268** 279 308 **333 385** 386 **388 417**

tilbringe **124**? 308 279 **383 384**? 386

tilbyde **109** 109 **221 247** 254 279 284 288 308 **333 384** 384 **385** 386 387 **388**

tildømme **124**? 223 308 **383 384**? 385

tilegne **224 226** 308 **385**

tilfredsstille 308 310 **320** 320 **321** 321 **330** 330 **332 387** 387 **388** 388

tilføre **124**? 308 **383 384**?

tilgive **120** 221 308 319 **333 383 384** 387 **388 417 439**

tilintetgøre 308 **320** 320 **321** 321 **387** 387

tilkomme **225** 225 **226** 226 308 **385** 385 417

tilkæmpe sig **333 388**

tillade 223 **299** 308 **323** 323 385 **387** 387 389

tillægge **97**? **221 224** 308 **383 384 385 437 439**

tilsige **225** 225 **226** 226 **227** 227 308 **385** 385

tilstede **224 226** 308 **385**

tilstå **224 226** 279 285 308 **385** 386

tiltale **225** 225 284 286 308 **385** 385 386

udfordre **225** 225 **226** 226 **227** 227 308 **385** 385

udforske **225** 225 308 319 **385** 385 387

udlede **225** 225 308 **385** 385

udrette **268** 308 323 **385** 387

udsige 202 **225** 225 **226** 226 **227** 308 **385** 385

udskrive **109** 109 **221 384** 384

udspile **124**? 308 **383 384**?

udspringe **323 387**

udstryge **124**? 308 **383 384**?

udsuge **124**? 308 **383 384**?

udtale 223 **268** 308 385 **386** 440

udtænke **268** 273 308 **386** 386

udvise **225** 225 308 **385** 385

umage **328** 328 **388** 388

unddrage **124**? 164 308 326 **383 384**? 384 388

underrette 308 **320** 320 **321** 321 **387** 387 **439**

understøtte **268** 268 **269** 269 308 319 **385** 385 387

undertrykke **268 269 385 386**

undervise 308 **320** 320 **387** 387 **439**

undfange **124**? 308 **383 384**?

undgælde **97** **124**? 288 299 308 323 **383 384**? 386 387

undkomme **120** 221 279 280 287 292 308 **383 384** 386 **439**

undsige **124**? 308 328 **383 384**? 388

undtage **225** 225 **226** 226 **227** 227 293 308 310 **385** 385 387

undvære **225** 225 **226** 226 308 **385** 385

vanslægte **224 226** 308 **385**
vederfares **307** 319 **387** 387
vederkvæge **307** 319 **387** 387
vejlede **165** 223 308 **384** 385
ødelægge 268 **320** 320 **321** 321 **333** 386 **387** 387 **388**

ENGLISH SUMMARY

The present book deals with the historical development of stress in Danish compounds and derivatives.

The INTRODUCTION (pps. 1-17) first mentions the starting point of this investigation, viz. the theory of the Swedish philologist Axel Kock to the effect that in the 17th century Swedish and Danish compounds much more often than now were stressed on the second member of the compound. In order to verify this theory the following sources have been utilized : in the first place statements about and examples of stress in grammars and metrical treatises from 1600-1900, to which must be added the few existing accentuated texts and to a certain degree also the placing of compounds in poetry in the same period.

Moreover the Introduction offers a short account of the problems involved in the investigation : the number of examples given in the old grammars is often limited, so that it may be accidental which words are mentioned; a second difficulty is that in works from the 17th century it is not always clear whether the rules given by the authors are meant to apply to prose or to poetry. Finally there may be dialectal variation. As for the metrical texts, the authors may not always have been able to (or even tried to) use the words in agreement with the stress used in natural speech. A specific difficulty is that metrical texts hardly ever give information about stress in trisyllabic words of the common type ˈ*regnˌbuen* ('the rainbow'), ˈ*opˌsætte* ('set up') with a monosyllabic first member and a bisyllabic second member and weak stress on the final syllable (i.e. many inflected forms of nouns and infinitives of verbs, in particular). In modern Danish this type has primary stress on the first member and secondary stress on the second member, but it is not quite certain that this was also the case in the 17th century. However, since the poetry of this time is almost always iambic or trochaic, which requires regular alternation between stronger and weaker syllables, these words can only be scanned as – ⏑ – or ⏑ – ⏑, the latter solution being chosen in almost all cases.

The second part of the Introduction gives a brief overview of the stress rules in modern Danish.

The third part offers a more detailed account of Kock's theory which was published in the years 1884 to 1901 and was mainly based on old grammars and poetry. Kock assumes that all compounds with a monosyllabic first member, and particulary verbs, often had stress on the second syllable and that this was also true of some words with a polysyllabic first member. His theories have been discussed by many Scandinavian philologists, their attitude varying from almost complete rejection to complete acceptance.

CHAPTER I (pp. 18-83) deals with the Danish poet Anders Christensen Arrebo (1587-1637), who is often described as "the father of Danish poetry". This characterization is based on Arrebo's two main works : (1) *Kong Davids Psalter, sangviis udsat*, a versification of the Psalms in the form of 150 hymns adapted to wellknown melodies, published in 1623 with a second edition in 1627, and (2) *Hexaëmeron*, published by his son in 1661. This book is based on du Bartas's *La Première Semaine*, 1578, a description in Alexandrines of the seven days of the Creation. Arrebo's adaptation is rather free, and also influenced by Thomas Hübner's German translation and particularly by Zacharias Heijns's Dutch translation.

Arrebo's two books are the first comprehensive Danish works in which the author strives to follow the rules of the new trend in German and Dutch poetry. Until the end of the 16th century the poets in the Continental Germanic countries had either continued the medieval form with 3 or 4 accentuated syllables and an arbitrary number of weak syllables in between, or they had later, particularly in Germany and Holland, been influenced by French poetry, which had a fixed number of syllables, but no fixed position for accented syllables except at the end of the verse. But this form was not suitable for the Germanic languages with their marked stress differences. At the same time the Germanic poets became interested in introducing the classical forms with iambs and trochees (but based on stress, not on quantity), and these two influences resulted in a new Germanic poetry with a fixed number of syllables, and at the same time a regular alternation between strong and weak syllables, and conformity with the normal word stress in natural speech. There may also have been a certain influence from medieval Latin poetry, which was rather regular, e.g. the Carmina Burana, but hardly any influence from contemporary English

blank verse. The new poetry was first developed in the Netherlands at the end of the 16th century and introduced as a strict demand in German poetry in 1624 by Martin Opitz (who, however, had som less influential forerunners). This development is described on pp. 22-26. Arrebo was directly influenced by Dutch poetry, and his efforts to follow the new rules appear very clearly from the second edition of his *Psalter*, where he introduced a large number of corrections in order to conform to the new requirements. His works are therefore of importance for the study of stress in the 17th century. Most of the hymns in the *Psalter* are iambic, some also trochaic. In *Hexaëmeron* the preface to the Creator and "The first day" are written in hexameters, the rest in Alexandrines. The hexametric part, containing dactyls, can give some information concerning the use of trisyllabic compounds of the type mentioned above (p. 497).

Arrebo has not been influenced by the contemporary Danish poetry, which was more oldfashioned, and there did not exist any Danish prosodies at the time. It has been supposed that the first known (but unpublished) prosody by Jens Pedersen Roskilde was to a large extent based on an earlier prosody by Niels Olufsen Halveg, which has been lost, but this supposition is rejected in an excursus pp. 27-29.

Arrebo's general metric practice is dealt with on pp. 30-36 and the general relations to his predecessors on pp. 36-45.

Pp. 45-50 deal with the relations between the melodies and the text. It is concluded that his corrections in the second edition of the *Psalter* are not conditioned by the melodies.

The following pages (pp. 50-70) give an account of the placing of compounds and derivatives in Arrebo's poetic texts. The investigation has yielded the following results : Words with heavy suffixes *-hed, -skab, -dom, -bar* and *-som* are (like the lighter suffixes *-ig* and *-ing*) placed as – ⏑, i.e. with the stem in accented position. The prefix *mis-* is generally placed in unaccented position, whereas the placing of *u-* is vacillating. This seems to indicate that these prefixes have been more frequently unaccented in natural speech than now. The same is true of some substantives with *for-*. Bisyllabic compounds of substantives and adjectives are generally placed with the first member in accented position. This is true of more than 90% of the substantives and 76-84% of

the adjectives. They thus seem to have had the same stress as in modern Danish. The exceptions are not systematic and seem to be due to mere clumsiness (only a few words are found more often as ⏑ –). For the verbs the result is quite different : only 10% in the *Psalter* and 18% in *Hexaëmeron* are placed as – ⏑. Verbs with particles as first member are not treated differently from verbs with nouns as first member.

Trisyllabic compounds of the type *regnbuen, opsætte* are in almost 100% of the cases placed as ⏑ – ⏑ in the *Psalter* and in the Alexandrine parts of *Hexaëmeron*. In the hexametric parts Arrebo had the possibility of placing them as dactyls. This has been done in 10 (+ 3 dubious) cases for substantives against 26 placings as ⏑ – ⏑, for verbs in only 2 (dubious) cases against 69 cases as ⏑ – ⏑ (for adjectives the number is very small). Since the possibilities for placing these words as dactyls in Arrebo's hexameters are more restricted than the possibilities for the placing as ⏑ – ⏑ (which is normally used in regularly alternating metres), it my be concluded that Arrebo probably had primary stress on the first member as in modern Danish.

A comparison with Arrebo's predecessors (pp. 70-77), – i.e. Hübner and Heijns for *Hexaëmeron* and Cornelius Becker's German *Psalter*, which had influenced Arrebo's Psalter at some points – has shown that their prosodic handling of nouns and verbs was just the same as Arrebo's. The problem is now whether the special placing of bisyllabic verbs reflects a different pronunciation of nouns and verbs, or whether it is simply a prosodic tradition. For German and Dutch it really seems to be due to a prosodic tradition (for this see pp. 11-12, 75, and 158). In German and Dutch there is a relatively restricted class of so-called inseparable verbs with primary stress on the stem (in German some words with *durch-, um-, über-, unter-* and *hinter-*), whereas the larger number of inseparable verbs (e.g. German *aufstellen, ansehen*) are stressed on the first member; and according to Hammerich's thorough analysis of old German grammarians (1921) this was clearly also the case in the 16th and 17th centuries, and it seems to have been the same in Dutch. But did Arrebo simply follow the tradition of his German and Dutch predecessors, or was there a real difference in the Danish pronunciation of nouns and verbs which facilitated the acceptance of this tradition ? This problem is taken up in the following chapters.

CHAPTER II (pp. 85-140) contains a survey of the works by grammarians and prosodists of the 17th century. The prosodic works were written by Peder Jensen Roskilde, Hans Mikkelsen Ravn, Søren Gotlænder Judichær, and Peder Syv, the grammatical works by Laurids Kok, Erik Pontoppidan, and Peder Syv. A less important contribution is given by Henrich Gerner. They have also all written poetry, and their poems have been included in the investigation and supplemented by a restricted number of texts by some of the leading poets of the century, e.g. Kingo and Bording.

P. J. Roskilde's manuscript from 1627 was not published until 1953, Kok's grammar not until 1915. All the other authors published their works in the second half of the 17th century. They must all have known Arrebo's poetic works, although only Ravn, Judichær and Pontoppidan quote him directly. They also knew each other, and some of them were personal friends. Most of them quote contemporary German grammarians, and they must all have known Opitz who is also mentioned by some of them. They were all adherents of the new trend in German poetry, and they expressly state that the use of words in poetry should be based on their pronunciation in everyday speech. Nevertheless it is often difficult to interpret their statements, because they do not distinguish clearly between prose and poetry. It is particularly difficult to interpret their statements about trisyllabic words of the type *regnbuen*. What Roskilde says about this type evidently applies to verse; Pontoppidan only mentions words with particles as first member; but Syv's examples *Bogfører* and *Afguder* as words with primary stress on the second member seem to be intended as examples of prose. Judichær is more explicit. He states that verbs of this type, e.g. *påføre*, are pronounced differently by different persons; but he considers stress on the first member as the correct pronunciation. Individual variation is also mentioned for both bisyllabic and trisyllabic nouns, but his examples are in this case evidently to a large extent taken from Arrebo's *Psalter* and thus refer to the use in poetry. Kok is the only author who states expressly that trisyllabic words of this type have primary stress on the first member. In iambic and trochaic poetry they all use these words as ⏑ – ⏑. The poetic texts which have been investigated contain only a restricted number of poems allowing dactyls, and this possibility is used very rarely, except by Kingo.

Some authors state that primary stress on the second member is dominating when the first member is a particle, but this is not confirmed by their poetic works, with the exception of some nouns with *for-* as first member (e.g. *for'skel*).

As for the difference between bisyllabic nouns and verbs it is remarkable that none of the authors mention any difference in the pronunciation of these two word classes. In their poetry, however, they make this distinction consistently, just like Arrebo, the only exception being P. J. Roskilde who has only a small difference : about 90% nouns and 77% verbs having the first member placed in accented position, a conspicuous difference from the other authors who have only 6% for verbs. Roskilde evidently did not know the German tradition. He only quotes the old German grammarian Clajus whose grammar was published in 1578, and who preferably quotes verbs as examples of compounds with primary stress on the first member in German.

This and the missing indication of a special pronunciation of verbs speaks for the assumption that the difference is simply a prosodic tradition. On the other hand, Judichær mentioned the pronunciation of both trisyllabic nouns and verbs as varying. Moreover, most of the examples of trisyllabic words with primary stress on the second member quoted by other authors are verbs (or adjectives with the suffix *-ig* which also now very often have this stress) and hardly ever substantives. The problem has therefore not been definitely solved by analyzing the statements and prosodic practices of the grammarians of the 17th century.

CHAPTER III (pp. 140-162) describes the use of compounds and derivatives by poets in the 18th and 19th centuries. This use has already been described by Henrik Bertelsen (1933) for approximately the same period (viz. the 17th century to the middle of the 19th century). His material is very comprehensive : it comprises about 45.000 verses for verbs and about 11.000 verses for nouns and is based on extensive texts by a restricted number of authors; but the different size of the material for verbs and nouns and the fact that words with the second member in accented position have only been included for verbs, made it somewhat difficult to compare verbs and nouns. I have therefore undertaken a complementary investigation. As far as a comparison is

possible, there is very good agreement between our results. My investigation has shown that during the entire period from 1700 to 1900 all bisyllabic compound substantives are used with the first member in accented position. For adjectives the percentage is between 82 and 86 in the 18th century and the first half of the 19th century and 100% in the second half of the 19th century, whereas for verbs it is only 22% in the 18th century (with the exception of Holberg who has 63%), 32% in the first half of the 19th century, 67% in the second half of the century and 100% for one poet (Sophus Claussen) around 1900. In contradistinction to Bertelsen's material mine covers a larger number of authors, but more restricted texts.

Trisyllabic compounds of the type *regnbuen* continue in the 18th and 19th centuries to be used as ⏑ – ⏑, but with rapidly decreasing frequency. In the latter half of the 19th century there are hardly any examples of nouns left, but still a certain number of verbs (30 in the material investigated). This word type simply seems to be avoided in regularly alternating poetry. On the other hand there is a rising frequency of the abovementioned word type occurring as dactyls in poems where this use was possible. This is, however, only true of nouns (with the exception of adjectives with the suffix *-ig*), whereas hardly any verbs are found as dactyls until Sophus Claussen around 1900.

Verbs are thus also in the 18th and 19th centuries, although with decreasing frequency, used with the second member in an accented position. This specific use of verbs is not continued in German poetry after around 1800. Later the bisyllabic forms of separable verbs seem to be avoided. The fact that this use continues much longer in Danish poetry speaks in favour of the assumption that the conditions were different, i.e. that compound verbs might have primary stress on the second member also in natural everyday speech. On the other hand, the fact that two authors (Roskilde in the 17th and Holberg in the 18th century) treat verbs almost like nouns with a predominant (though slightly lower) percentage of bisyllabic verbs used as – ⏑, points to the possibility that the other authors simply continue a prosodic tradition. It is therefore necessary to combine the results of this investigation with the grammatical literature from the same period.

CHAPTER IV (pp. 162-255) contains an account of the statements on stress and the examples of accented words found in the grammatical literature of the 18th century.

By far the most important grammarian of this period is Jens Pedersen Høysgaard, whose contributions are therefore discussed at some length (pp. 183-244). He occupied a very humble position as third porter at the University, but he was at the same time a very learned man and an unusually fine observer of his own pronunciation and that of his countrymen. He is the first to have noticed the Danish "stød" (glottal stop) which he described both phonetically and phonologically, giving precise rules for its occurrence. His two main works are *Accentuered og raisonnered Grammatica* (1747) and a comprehensive book on Danish syntax (1752). It is particularly the first of these works which is important for the present investigation.

Høysgaard does not, like the grammarians of the 17th century, mix up stress in natural pronunciation and the use of words in poetry, although a good deal of the information on stress is found in the chapter on prosody, because stress is the basis for prosody.

The paragraphs on stress are not very detailed; but they contain some valuable information. He distinguishes three degrees of stress : primary stress, secondary stress, and lack of stress, and states that generally compounds and derivatives have primary stress on the first syllable. As exceptions he mentions words with the prefixes *be-, ge-, er-* and sometimes *u-*, and adjectives with the suffix *-elig*. Some words with the particles *ad-, an-, i-* and *bi-* as first members, with the examples *adspørger* and *ansøgning*, are said to have variable stress. It also appears from his description that some particles like *om-, op-, på-* and *til-* may lose their stress, particularly in substantives with the suffixes *-else, -ing* and *-hed*, and adjectives with the suffix *-ig* (which also often has stress on the second member in modern Danish); but he gives hardly any examples. Of special interest is what he says about the trisyllabic type *regnbuen*. His examples are : *forstaden, købmanden, indgangen* and *forbudet*, and he states that in these words with a weak inflectional ending the first syllable preserves its primary stress, but in poetry these words cannot be used with their correct stress; however, if it is necessary to use them, the best solution is to place the middle

syllable in accented position. This clear statement throws some light on the problematic statements of grammarians in the 17th century. Høysgaard does not mention verbs as exceptions to the general rule; but it is of interest that he writes that many compound verbs are only found in lexicons and are not used in everyday speech (one does not say *nedfalde*, but *falde ned*), and he gives a large list of such words of which a good number are in general use nowadays.

As mentioned above, Høysgaard's examples are mostly very few. It is therefore of great interest that a very large number of words in the text are provided with accents as diacritic marks, often as many as 4-6 words in each line on the first 160 pages, but on the following pages only rarely. According to Høysgaard's own description, the purpose of these accents (of which there are four different kinds) is to indicate vowel length, 'stød', and stress, and if a word has two accent marks the first indicates primary stress and the second secondary stress, but in words without 'stød' accents may be omitted, and the length of the vowel can then be concluded from the number of following consonants, the vowel being long before a single consonant (e.g. *søger*) and short before more than one consonant (e.g. *penne*).

The interpretation of these rules has been a matter of great disagreement between later philologists. Axel Kock (1886) concludes that if only the second member of a compound is provided with an accent mark, then the word has primary stress on this second member; and he thinks that this may be the case even if there are two accents. He therefore quotes Høysgaard in support of his theory of the frequent occurrence of stress on the second member in earlier centuries. On the other hand Brøndum-Nielsen (1918) concludes that nothing can be said about stress on the basis of Høysgaard's accents, for Kock has not noticed Høysgaard's omission rules and he did not know that Høysgaard in his personal copy of the book (referred to as "B") has added a large number of accents on the first member of compounds. Bertelsen (in his book about Høysgaard 1933) does not discuss the details of this controversy, but his conclusions are closer to Brøndum-Nielsen than to Kock. He thinks that most of the cases of accents only on the second member are due to carelessness, many having been corrected in B, and that by and large Høysgaard's indications of stress are in accordance with present usage, except that quite a number of adjectives deviate by

having primary stress on the first member, and a few other words by having primary stress on the second member.

But none of these scholars seem to have noticed that Høysgaard in the supplement to his Grammar, published in 1769, writes that the omission rules may only be used if the accents are not needed to indicate stress. The problem is whether this exception is also valid for the grammar in 1747. It was therefore necessary to go through all of Høysgaard's accented words once more, and this has yielded a very clear result : in uncompounded words without suffixes the omission rules are used consistently, with the exception of a few words with a relatively strong secondary stress on the second member (here both members have accents). The omission rules are, however, not used in words with the weak prefix *be-*, where the accent on the second member must not be indicated, nor in normal compounds where – according to all that is known from the use in the 17th century as well as now – he must have had stress on the first member. Here the stress had to be indicated, and he could not use the omission rules, although there are more than 100 cases where they might otherwise have been applied.

It is therefore evident that the exception to the use of the omission rule is also valid for the grammar, and that it is therefore possible to draw a number of conclusions from his accents. The addition of accents in B may not always be mere corrections; in some cases they seem to indicate that the stress has been vacillating. The result of the renewed investigation is that Bertelsen is right in assuming that on the whole the stress has been as now, whereas in contradistinction to the modern usage a certain number of substantives with the suffix *-else* and a few with *-ing* and *-hed* have had stress on the second member and a number of adjectives with the suffix *-ig* (some compound adjectives and some with the prefix *-u*) have had primary stress on the first member. As for compound verbs, the great majority (more than 80 different verbs) have primary stress on the first member; but there are 10 verbs which have primary stress on the second member and 20 which seem to be vacillating, deviating from modern Danish. Thus there is a certain difference between verbs and nouns.

In the 20th century a manuscript by an unknown author of a very comprehensive Danish grammar written in 1727 was found in the Royal Library. This book also contains a large number of accented words, but a close scrutiny of some long excerpts of the text has shown that the accents are only used to indicate vowel length and vowel quality and that nothing can be concluded about stress.

At the end of the 18th century Jacob Baden, professor of rhetoric at the University, published his lectures on the Danish language and an orthographic lexicon. In the lexicon he uses an acute accent, but both for vowel length and stress and very inconsistently, so that very little can be concluded about stress. In his lectures he gives the general rule that compounds have stress on the first member, but what he says about trisyllabic words is not very clear. He probably speaks of verse when he says that the second syllable should be "long" in *forstaden*. But at the same time he says that a recent false pronunciation has made these words into dactyls and that some incompetent poets have introduced this usage into verse, but in both cases the old stress on the middle syllable should be maintained. Thus at his time at least these words must have had stress on the first syllable.

A few other grammars from the 18th century mention stress, but only very briefly.

CHAPTER V (pp. 256-334) gives a survey of the statements about stress in 40 works from the 19th century.

Most important are the works by Sander, Rask, Grundtvig, and Bruun, but one also finds a good deal of information in grammars by Jessen, Broberg, Michelsen, and Mikkelsen, and in the prosody by Thortsen. Most of the others mention only a very restricted number of words (and there are of course also many other authors – not mentioned in the present book – both in the 18th and the 19th centuries who do not treat stress at all).

Sander has written three books (1808-1814) on the art of recital, containing long texts for practice, in which the words that were to have emphasis are provided with a line above the word. In the first part of his book from 1808 the lines are placed more or less above the entire word, but later it is evidently meant to be above the syllable which was to have primary stress. The interpretation of his examples

is therefore often somewhat dubious. But it can be concluded that he has primary stress on the second member in contradistinction to present-day usage in a certain number substantives with the suffixes *-else* and *-ing* and in quite a number of verbs.

Rasmus Rask gives some examples of stress in his book on orthography (1826); and his textbook of Danish for Englishmen contains about fifty pages of accented texts. He uses accents to indicate vowel quality, but in compounds he only marks the syllable with primary stress. This is not said expressly, but it appears from his book on orthography that he is well aware of the problem, and his accents are always easy to interpret. He has hardly any deviations from modern Danish. The only exception is the adjective *godmodig* with primary stress on the first member.

Thortsen's book on prosody (1833) is of particular interest, because it contains an explicit criticism of Baden. He states that the use of words like *påføre, forstaden* with the second syllable in accented position is in conflict with the normal pronunciation of the words, and that Baden is wrong in saying that this is a new and false pronunciation; and if such words have to be used in alternating poetry as ⏑ – ⏑, they should only be used after a word with a strong stress. (Chr. Wilster (1834) says the same and even considers the second syllable to have only a weak secondary stress). Thortsen also gives rather detailed rules for the placing of stress in everyday speech. These rules and the examples are generally in accordance with modern Danish, except for some substantives with the suffix *-else* and a few adjectives with the prefix *u-*.

Svend Grundtvig's Danish lexicon from 1872 (with a number of additions in the revised edition of 1880) is the most important source of information on stress at the end of the 19th century. All compounds and derived words with primary stress on the second member are provided with accents. The omission of accents on the first member may, of course, in a few cases be due to oversight, but generally the information seems to be reliable. Needless to say, the 218 pages of this lexicon offer information about a large number of words which have not been mentioned by earlier authors. His indications of stress are generally in agreement with present day use, but he has a few substan-

tives with the suffix *-hed* which deviate by having primary stress on the second member; and quite a number of compound adjectives with the suffix *-ig* with primary stress on the first member, e.g. *afhængig, hovmodig, åbenhjertig*, and on the other hand a number of adjecjtives with the suffix *-ig* and the prefix *u-* with weak *u-*, in both instances in contradistinction to modern Danish. It is, however, noteworthy that he has only 9 verbs with the second member stressed, and 7 of these still have the same stress placement today.

C. F. Bruun's booklet on stress in Danish (1885) is also very important, because he gives much more detailed rules for stress than the preceding works. He provides all examples with accents according to a very complicated, but consistent, system with accent marks placed above the vowel to indicate vowel quality and accents after the vowel to indicate vowel length and 'stød', and no specific sign for stress; but the stress can be concluded indirectly and without difficulty from these latter accents. (I have simplified this system in the present book). For all word classes he gives a large number of examples. Although he and Grundtvig are contemporaries, their indications differ in various respects. Some of the differences may be dialectal. Svend Grundtvig was born in Copenhagen and lived there, while Bruun spent all his life (except his student years) in Horsens in Jutland. This may account for their differing indications of stress in some adjectives with the prefix *u-*, Bruun tending here (like Høysgaard) to stress the *u-* more often than Grundtvig. But when Bruun more often has primary stress on the second member of substantives with the suffix *-else* and quite a number of verbs with vacillating stress, it rather indicates a more oldfashioned pronunciation. On the other hand, Grundtvig agrees with Høysgaard in having stress more often on the second member in compound adjectives with the suffix *-ig*, which is a somewhat confusing fact.

Of the other grammarians mentioned above, Broberg (1882), like Grundtvig, has a number of compound adjectives with the ending *-ig* with primary stress on the first member. Otherwise his indications are in accordance with present day usage. For verbs he only mentions stress on the first member. Jessen (1891) has some examples of deviating stress on the second member of substantives with the ending *-hed* and in a small number of adjectives with the prefix *u-*, and he has vacillating stress on the verb *åbenbare*. Michelsen's textbook of Danish

contains about 100 pages of accented texts, where practically all compounds are in accordance with modern Danish, whereas Mikkelsen's grammar (1894) contains a small number of exceptions, particularly some substantives with the suffix *-else* and some adjectives with *u-*. Otto Jespersen, in his book on phonetics 1897-99 and in his textbook on Danish phonetics, is more interested in setting up various types of stress according to their psychological function than in giving rules or examples, but he mentions a few verbs and substantives with stress on the second member as examples of oldfashioned speech.

The grammars of the 19th century have some common features compared to the grammars of the preceding centuries. The deviating stress on the second member of some substantives with *for-* (e.g. *forsvar, forskel*) has practically disappeared; it is often emphasized that the prefixes *mis-, van-, sam-, und-* have primary stress; and all, except for Sander at the very beginning of the century, have stress on the first member of trisyllabic words of the type *regnbuen*. Finally, there are hardly any verbs left with stress on the second member.

Moreover, one finds in the 19th century many examples of compounds of specific types which have not been mentioned before. Starting with Thortsen in 1833 one finds for instance examples of substantives denoting high charges in public administration, such as *Hofmarskal*, and adjectives with *høj-* or *vel-* as first member, such as *højædel*, all with stress on the second member, words which are hardly used now. Some authors, Grundtvig and Bruun in particular, also mention imperative forms as *svingom*, *tagfat* and jocular words like *spirrevip* or *tummelumsk*, as well as some compounds with adjectives as first member, like *rødbede* or *skærslipper*, all with stress on the second member (just as now). They have probably been in use much earlier, but such more colloquial words have not found their way into the grammars.

There are, however, still some deviations in adjectives with the prefix *u-* and in substantives with the suffix *-else*. Dyrlund (1897) characterizes the latter (e.g. *Helliggørelse*) and also the verbs still used with stress on the second member as "clergyman's language".

CHAPTER VI consists of four parts. After a short introduction (p. 335) the next part (pp. 336-390) brings a detailed survey of the results arrived at in the preceding chapters. For a better overview, a number

of the word types have been arranged in tables with the authors listed in chronological order. This is true of substantives with suffixes, adjectives with the suffix *-agtig*, those with the prefix *u-*, and finally compound verbs. Generally, all examples treated in the previous chapters are included, but in the cases where the number of words listed by an author is very high, the total number has been indicated, and only particularly interesting examples, such as those stressed differently by other authors, were selected for inclusion. The use of compound words in poetry is also briefly summarized.

In part 3 of Chapter VI (pp. 390-416) an attempt is made to find explanations for the use of stress in the 17th century and for the subsequent development, particularly the diverging development of nouns and verbs.

An important general condition for the specific use of stress in verbs is the general loss of unstressed prefixes starting in Old Norse around 600 and continuing for some centuries. Since these prefixes were predominantly found in verbs, and since compounding and derivation were not very productive in the early stages of the Scandinavian languages, there was a certain need for borrowing verbs with prefixes or particles from other languages. Such words were particularly taken over from Low German and as loan translations from Latin. New compound verbs also resulted from the coalescence of adverbs with a following verb, first with infinite verb forms, as adverbs were generally placed immediately before these forms; later, when under influence from Low German and Latin syntax finite verbs could be placed at the end of the sentence, coalescence could also take place with finite forms.

It is well known that Latin was, for many centuries, not only the means of international communication, but the basis of all education and practically the only language used in grammar schools and at the University. It was thus also a spoken language. Most of the Latin loan words were not assimilated to the Danish pattern of sound combination and stress, and thus a large number of words with stress on a later syllable became part of the Danish vocabulary; and it is not impossible that the dominating stress on the stem in many Latin verbs with the prefixes *con-, re-* etc. may have influenced the stress used in the loan

translations of these verbs, whose stress may have been somewhat uncertain because these words were mainly used in the written language.

The influence from Low German culminated in the period from the 13th to the 15th centuries when almost all trade in the Scandinavian countries was dominated by the Hanseatic League. During this period a large number of merchants from the North German Hanseatic towns visited Danish towns and often settled down there. A considerable number of German artisans also emigrated to Denmark. The language of commerce and trade was therefore to a large extent Low German, and even the rules for the Danish craft guilds were in many cases phrased in Low German. This resulted in an enormous number of Low German loanwords in the Danish language. Towns in the Netherlands were also members of the Hanseatic League, and it is difficult to distinguish between influence from Low German and Dutch, because the dialectal boundaries in Northern Germany and Holland cross the frontiers between the states; moreover the dialects in the Northern part of Germany have also been influenced by dialects in the Netherlands. In the 16th and 17th centuries shipping became, however, completely dominated by the Netherlands, and a large number of loanwords within this field are clearly of Dutch origin.

In the course of the 16th century the official language in Northern Germany was changed to High German. The language of the Reformation was also High German, and until the end of the 18th century the Danish Court was dominated by German officials. The influence from Low German was therefore superseded by influence from High German.

The place of the stress in German and Dutch differed from the Danish norm in some respects. These languages had not lost the unaccented prefixes, and as early as in the 14th century a number of words with the prefixes *be-* and *for-* were borrowed and soon became very productive in Danish and so might serve as models for other words. Moreover there is a large area – having its center in the Frisian region, but also including the Northern part of the Netherlands and the Northwestern part of Germany, to a certain extent also South Jutland and the Southwestern part of Funen – in which there is a tendency to stress the second part of compounds, particularly in place names, but

also in a number of other words. Unfortunately stress in Low German has never been investigated, but it is possible to find some information in articles on particular dialects pointing to a certain tendency to stress the second part of double compounds and of compound adjectives with the suffix *-ig*. As for the verbs, I have only found two dialects which have a few examples of primary stress in verbs with the particle *af-* (besides a number of inseparable verbs with the particles corresponding to High German *durch-, um-, über-, unter-*). On the other hand, in the Netherlands there exists an extensive literature on stress, both concerning the standard language and the dialects, and as these dialects are to a large extent the same as those in Northern Germany, it has been possible to utilize the Dutch literature, assuming that the tendencies in the German dialects were similar to those found in the dialects of the Netherlands.

In High German the number of adjectives with stress on the second member is much more restricted than both in Dutch and in Danish, and for substantives primary stress on the second member is only found in a number of double compounds and in some titles. Verbs are stressed on the first member, with exception of those with the prefixes *be-, ge-, er-*, and a number of the inseparable verbs with *durch-* etc.

The last part of Chapter VI ("Conclusions", pp. 416-443) summarizes the possible explanations of the development respectively for substantives, adjectives and verbs. It is first stated that besides the influence of loanwords, rhythmical factors may also have been important for some of the exceptions to the general rule of stress on the first member of compounds. There seems, for instance, to be a general rhythmically conditioned tendency to avoid the sequence primary stress+secondary stress+weak stress, and to replace it by primary stress on the middle member and weak stress on the first and last members. This may have been the main factor in the shifting of stress to the middle member in trisyllabic words of the type *bogfører* mentioned by some authors in the 17th century; and it may be a secondary factor in adjectives like *barmˈhjertig* and German loanwords like *oberstˈløjtnant*. A second general feature is the tendency to place stress on the last member in opaque compounds like *fastelavn* or *skærslipper* and in jocular, often more or less onomatopoetic, words like *hurlumˈhej*. Finally, particularly in the examples from the end of the 19th

century, one finds a tendency (which probably also existed earlier) to stress the second member of clerical words like *vel'signe, an'namme, tre'enig, hellig'gørelse*. Some of these still have this stress. It has been argued by Brink and Lund (1975) that this is due to the conservatism of the clerical language. Conservatism has undoubtedly played a role, but it is hardly the only factor. In High German there is only a very small number of verbs with stress on the second member, and most of these are clerical words, but the number was not larger in earlier centuries. Almost all compound adjectives with the suffix *-ig* and stress on the second member are also clerical words; in this case some more examples were found earlier, but not by far as many as in Danish or Dutch. It is therefore a possibility that stress on the second member is a characteristic feature of the pronunciation of clergymen. It may, partly, be a feature of the rhetorical style, but in the case of compound verbs it might be due to the pronunciation of Latin, as mentioned above.

The conclusions for the three main word classes are therefore as follows :

Both simplex and compound substantives, as well as substantives with derivative endings, have always, with a few exceptions, had primary stress on the first syllable or member. In the 17th century there may have been a tendency to shift the stress of trisyllabic compounds with a weak last syllable – mostly inflected forms of bisyllabic words like *regnbuen, opsætte* – to the second member, but in many cases the authors of the 17th century seem to have the use in poetry in mind. The number of substantives with the suffixes *-else* and *-hed* having stress on the second member has been slightly higher than now. This is hardly due to foreign influence, but rather to the abovementioned rhythmical factor. The deviating stress on some double compounds is at least to some extent due to German influence, but also conditioned by the rhythmical factor. The designation of high ranks like *Hof'marskal* with stress on the second member is evidently due to German influence. A number of other substantives with stress on the second member such as *borg'mester, skarn'tyde, kruse'mynte, fjerding'år* etc., are also loans from German, and *rigs'daler* must be a loan from Dutch. The stress in imperative forms like *hug'af, tag'fat* is not due to foreign influence, but rather conditioned by Danish syntactic stress. The stress

in words like *hurlum'hej, tumme'lumsk* etc. is probably due to a tendency to stress the last member in opaque words. The same tendency is found in German and Dutch, but the words are not the same.

Simplex adjectives and adjectives with monosyllabic suffixes have always had primary stress on the stem. The stressed bisyllabic suffixes *-dommelig* and *-sommelig* seem to be a local development. The suffix *-agtig*, which is stressed in words where it does not mean "similar to", is borrowed from Low German, whereas a few adjectives with *høj-* or *vel-* as first member seem to be borrowed from High German; they belong to the same semantic category as the substantives indicating high rank. A large number of compound adjectives with the suffix *-ig* have primary stress on the second member in modern Danish, and this was also normally the case from the 17th century onwards. Høysgaard has some deviations from present day use, and the same is true of Bruun, Broberg and Grundtvig in the 19th century. For Høysgaard, Broberg and Bruun one might think of influence from Jutlandic (which is probably the explanation for some adjectives with stressed *u-*), but the stress of compound adjectives with the ending *-ig* in Jutlandic dialects has not been investigated in detail. As far as Grundtvig is concerned this explanation is at any rate excluded. Many of these words were borrowed from Middle Low German, and it is possible that the frequent occurrence of stress on the second member of these words is caused by a similar stress in Low German. But as mentioned on p. 512 our knowledge of stress in Low German is very restricted. I have therefore compared a number (not a complete list) of these words with Dutch, and the similarity with Dutch is often striking. Even a rather large number of words (about twenty) which in the etymological dictionaries are considered to be loans form High German, are much more similar to the corresponding Dutch adjectives than to High German. As striking examples one may mention the words *op'mærksom,* High German *'aufmerksam*, Dutch *op'merkzaam*, and *ejen'dommelig*, High German *'eigentümlich*, Dutch *eigen'domelijk*. This probably does not mean that the words have been borrowed from the Dutch standard language, but rather that they have been borrowed from the Low German dialects in Northwestern Germany, which are more og less identical with the Dutch dialects.

For verbs the main problem is this : in spite of the fact that compound verbs were regularly used with the second member in accented position in verse from the 17th century onwards (although less and less frequently through the 19th century), none of the grammarians describe the stress of compound verbs as being different from that of nouns. They do, however, cite several individual examples of verbs having stress on the second member (though very rarely in the 19th century, with the exception of Bruun).

The special situation applying to verbs may probably be accounted for by the fact that almost all compound verbs were either loanwords from Low German or loan translations from Latin and were, moreover, found mostly in the written language and used rarely in everyday speech. This may have led to an uncertainty as to their correct pronunciation, which in turn facilitated the acceptance of placing them with the second member in accented position in accordance with the German prosodic tradition. This tradition was still observed specifically in hymns as late as the 19th century (e.g. very often in N. F. S. Grundtvig's hymns), and this may very well have led the many churchgoers of former times to believe that stress in compound verbs was in fact vacillating. And, as mentioned above, it may even have been a characteristic of clerical pronunciation.

But in the course of the 19th century this uncertainty disappeared, and normal stress on the first member of compounds was applied also to verbs, leaving only a very small fraction of clerical words to survive in the modern language.

Title. – Titles should be kept as short as possible and with an emphasis on words useful for indexing and information retrieval.

Abstract, Summary. – An abstract in English is compulsory. It should count 10-15 lines, outline main features, stress novel information and conclusions, and end with the author's name, title, and institutional and/or private postal address. . – Papers in Danish may be provided with a summary in another language by agreement between author and editor.

Typescript. – Page 1 should contain title, author's name and the name of the Academy. Page 2: Abstract, author's name and address. Page 3: Table of contents if necessary. Consult a *recent* issue of the series for general layout.

When typing leave a 4 cm *right* margin. Indicate the position of illustrations and tables in the margin. Manuscripts can be forwarded on disquettes or CD, but in any case a print out must also be attached.

Figures. – All included illustrations must be marked with the author's name. It is of utmost importance that the author notices the quality of the illustrations. Fold-out figures and tables should be avoided.

References. – In general, the editor expects all references to be formally consistent and in accordance with accepted practice within the particular field of research. Bibliographical references should be given in a way to assure avoiding misunderstandings.

Correspondence

Manuscripts are to be sent to
The Editor, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, H.C. Andersens Boulevard 35, DK-1553 Copenhagen V, Denmark. Tel: +45 33 43 53 00. Fax: +45 33 43 53 01. E-mail: kdvs@royalacademy.dk.
Questions concerning subscription to the series should be directed to our

Commission agent

C.A. Reitzels Boghandel og Forlag
Nørregade 20, 1165 København K
Tel. +45 33 12 24 00 Fax: +45 33 14 02 70
info@careitzel.com
www.careitzel.dk

Editor

Flemming Lundgreen-Nielsen

© 2001. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. All rights reserved. No part of this publication my be reproduced in any form without the written permission of the copyright owner.

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab

Historisk-filosofiske Skrifter, HfS
Hist.Filos.Skr.Dan.Vid.Selsk.
Priser ekskl. moms / Prices abroad in DKK

Vol.

20. SØREN EGEROD: *Atayal-English Dictionary,* edited by Jens Østergaard Petersen. 1999. 358 pp. ..... 480 DKK

21. A Comparative Study of Thirty City-State Cultures, edited by *Mogens Herman Hansen.* 2000. 636 pp. ..... 600 DKK

22. War as a Social and Cultural Force. Edited by *Tønnes Bekker-Nielsen & Lise Hannestad.* 2001. 215 pp. 48 ill. ..... 300 DKK

23. JESPER EIDEM & JØRGEN LÆSSØE: *The Shemshara Archives 1.* 2001. 272 pp. ill. ..... In print

Historisk-filosofiske Meddelelser, MfM

Vol.

76. *Polis and City State. An ancient concept and its Modern Equivalent.* Acts of the Copenhagen Polis Centre vol 5. Edited by *Mogens Herman Hansen.* 1998. 217 pp. ..... 200 DKK

77. *Medieval Analyses in Language and Cognition.* Acts of the symposium The Copenhagen School of Medieval Philosophy, Jan. 10-13, 1996. Edited by *Sten Ebbesen.* 1998. 563 pp. ..... 380 DKK

78. *Defining Ancient Arkadia.* Acts of the Copenhagen Polis Centre vol. 6. Edited by *Thomas Heine Petersen & James Ray.* 1999. 696 pp. ..... 620 DKK

79. SUNE DALGÅD: *Poul Laxmands Sag. 1999.* Dyk i dansk historie omkring år 1500. 2000. 233 pp. ..... 248 DKK

80. JØRGEN MEJER: *Die Vermittlung der Philosophie im Altertum.* 2000. 240 pp. ... 180 DKK

81. ERLING LADEWIG PETERSEN: *Magtstat og godsdrift.* 2001. 480 pp. ..... In print

82. *Denmark and Scotland.* Acts of Symposium. *Edited by Gillian Fellows Jensen.* 2001. 304 pp. ..... 200 DKK

83. *Videnskab og Værdier.* Symposieberetning. *Redigeret af Kirsten Hastrup.* 2001. 285 pp. ..... In print

84. ELI FISCHER-JØRGENSEN: *Tryk i ældre dansk. Sammensætninger og Afledninger.* 2001. 516 pp. ..... 375 DKK

Printed in Denmark by Special-Trykkeriet Viborg a-s. ISSN 0106-0481. ISBN 87-xxxx-xxx-x